KNOWLEDGE

INTERNATIONAL JOURNAL

Scientific & Applicative Papers

Vol. 7

2014

INSTITUTE OF KNOWLEDGE MANAGEMENT

SKOPJE, MACEDONIA

KNOWLEDGE

International Journal

Scientific and applicative papers

V- 7

Skopje, 2014

Edited

PhD Robert Dimitrovski
PhD Predrag Trajković
PhD Svetlana Trajković
PhD Margarita Koleva
PhD Mile Matijević
PhD Dusan Nikolovski
PhD Jugoslav Ziberovski
PhD Ilija Nasov
PhD Irina Singaveskaya

Preparing and correction

Liljana Pushova
Martina Nedelkovska

Design
PhD Katerina Apostolska

Print

GRAFOPROM – Bitola
Editor: IKM – Skopje

For editor

PhD Robert Dimitrovski

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

303(082)

KNOWLEDGE : international journal. #Vol. #7, Scientific and applicative papers / [edited Robert Dimitrovski ... и др.]. - Skopje : Institute of knowledge management, 2014. - 308 стр. : табели, граф. прикази ; 26 см

Фусноти кон текстот. - Abstracts кон трудовите. - Библиографија кон трудовите

ISBN 978-608-65653-7-4

а) Општествени науки - Зборници
COBISS.MK-ID 97382922

KNOWLEDGE

2014

SCIENTIFIC COMMITTEE

President: Academic, Prof. Vlado Kambovski PhD, President of Macedonian Academy of Science and Arts - Skopje

- Prof. Robert Dimitrovski PhD, Faculty of Management , MIT University, Skopje (Macedonia)
- Prof. Dusan Nikolovski PhD, Rector MSU, Sveti Nikole (Macedonia)
- Prof. Jugoslav Ziberovski PhD, Rector of MIT University, Skopje (Macedonia)
- Prof Vladislav M. Jurjev PhD, Rector Tambovski State Uninersity, Gavrilo Romanovic Derzavin, (Russian Federation)
- Prof. Zivota Radosavljevik PhD , Dean , Faculty FORCUP, Union University, Belgrade (Serbia)
- Prof. Ilija Nasov PhD, Research and Development center PLASMA, Skopje (Macedonia)
- Prof. Aleksandar Nikolovski PhD, Director of PhD Institute, FON University, Skopje (Macedonia)
- Prof. Tatiana Osadcaja PhD, Vice Rector for International matters, Tambovski State University, Gavrilo Romanovic Derzavin (Russian Federation)
- Prof. Marjan Stevanovski PhD, Dean , Faculty of Management , MIT University , Skopje (Macedonia)
- Prof. Anita Trajkovska PhD, Rochester Univerzity (USA)
- Prof. Milan Radosavljevic PhD, Dean , Faculty of strategic and operational management, Union University, Belgrade (Serbia)
- Prof. Anka Trajkovska Petkoska PhD, UKLO, Faculty of technology and technical sciences, Bitola (Macedonia)
- Prof. Shekerinka Ivanovska PhD, Dean of Faculty of Economy, MIT University, Skopje (Macedonia)
- Prof. Predrag Trajkovic PhD, JMPNT,Vranje (Serbia)
- Prof. Lidija Tozi PhD, Faculty of Pharmacy , Ss. Cyril and Methodius University, Skopje (Macedonia)
- Prof. Misho Hristovski PhD, Faculty of Veterinary Medicine , Ss. Cyril and Methodius University, Skopje (Macedonia)
- Prof. Jove Kekenovski PhD, Faculty of Tourism , UKLO , Bitola (Macedonia)
- Prof. Sasho Korunoski, Dean, Faculty of Tourism, UKLO, Bitola (Macedonia)
- Prof. Cvetko Andreevski, Vise rector, Faculty of Tourism, UKLO, Bitola (Macedonia)
- Prof. Margarita Koleva PhD, Dean, Faculty of Pedagogy, University Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Maria Kavdanska PhD, Faculty of Pedagogy, University Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Marija Knezevic PhD, Academic, Banja Luka (Bosnia and Herzegovina)
- Ljupco Naumovski PhD, Forum for Mobility and Research, Bitola (Macedonia)
- Prof. Oliver Iliev PhD , Faculty of Communication and IT , FON University Skopje (Macedonia)
- Prof. Dimitrija Popovski PhD , Faculty of Sport , Ss. Cyril and Methodius University, Skopje (Macedonia)
- Prof. Yuri Doroshenko PhD, Dean, Faculty of Economics and Management, Belgorod (Russian Federation)
- Prof. Sashko Plachkov PhD, Faculty of Pedagogy, University Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)

❖ Prof. Ivan Petkov PhD, Rector, European Polytechnic University, Pernik (Bulgaria)
❖Prof. Vladimir Lazarov PhD, European Polytechnic University, Pernik (Bulgaria)
❖Prof. Tosko Krstev PhD, European Polytechnic University, Pernik (Bulgaria)
❖Prof. Antoanela Hristova PhD, European Polytechnic University, Pernik (Bulgaria)
❖Prof. Azra Adjajlic – Dedovic PhD, Faculty of criminology and security, Sarajevo (Bosnia & Herzegovina)
❖Prof. Aleksandr Korablev, PhD, Dean, Faculty for economy and management, Saint Petrsburg State Forest Technical University, Saint Petrsburg (Russian Federation)
❖Prof. Primoz Dolenc, PhD, Faculty of Management, Primorska University, Koper (Slovenia)
❖Doc. Igor Stubelj, PhD, PhD, Faculty of Management, Primorska University, Koper (Slovenia)
❖Prof Karl Schopf, PhD, Akademie fur wissenschaftliche forchung und studium, Wien (Austria)
❖Prof. Emilija Stevanovska, Ph.D, BAS Skopje (Macedonia)
❖Prof. Volodymyr Denysyuk, PhD, Dobrov Center for Scientific and Technologogical Potential and History studies at the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine)
❖Prof. Laste Spasovski PhD, Vocational and educational center, Skopje, Macedonia
❖Prof. Branislav Simonovic PhD, Faculty of law, Kragujevac (Serbia)
❖Prof. Dragan Kokovic PhD, University of Novi Sad, Novi Sad (Serbia)
❖Prof. Sasha Kicoshev PhD, University of Novi Sad, Novi Sad (Serbia)
❖Prof. Pere Tumbas PhD, Faculty of Economics , University of Novi Sad , Subotica (Serbia)
❖Prof. Natalija Kirejenko PhD, Faculty For economic and Business, Institute of Entrepreneurial Activity, Minsk (Belarus)
❖Prof Evgenia Penkova-Pantaleeva PhD , UNWE -Sofia (Bulgaria)
❖Prof. Nikolina Ognenska PhD, Faculty of Music, SEU - Blagoevgrad (Bulgaria)
❖Prof. Tihomir Domazet PhD, President of the Croatian Institute for Finance and Accounting
❖Prof. Branimir Kampl PhD, Institute SANO, Zagreb (Croatia)
❖Prof. Marina Simin PhD, College of professional studies in Management and Business Communication, Sremski Karlovci (Serbia)
❖Prof. Miladin Kalinic, College of professional studies in Management and Business Communication, Sremski Karlovci (Serbia)
❖Prof. Helmut Shramke PhD, former Head of the University of Vienna Reform Group (Austria)
❖prof. Ahmad Zakeri PhD, University of Wolver Hampton (United Kingdom)
❖Prof. Tzako Pantaleev PhD, NBUniversity , Sofia (Bulgaria)
❖ Prof. Lisen Bashkurti PhD, Global Vice President of Sun Moon University (Albania)
❖Prof. Baki Koleci PhD , University Hadzi Zeka (Kosovo)
❖Prof. Ivana Jelik PhD, University of Podgorica, Faculty of Law (MNE)
❖Prof. Islam Hasani PhD, Kingston University (Bahrein)
❖Prof. Rumen Valcovski PhD, Imunolab Sofia (Bulgaria)
❖Prof. Nikola Popovski PhD, MSI Sveti Nikole (Macedonia)
❖Prof. Jonko Kunchev PhD, University „Cernorizec Hrabar“ - Varna (Bulgaria)
❖Prof. Nedjat Korajlic PhD, Faculty of criminology and security, Sarajevo (Bosnia & Herzegovina)
❖Prof. Haris Halilovic PhD, Faculty of criminology and security, Sarajevo (Bosnia & Herzegovina)
❖Prof. Jasmin Ahic PhD, Faculty of criminology and security, Sarajevo (Bosnia & Herzegovina)
❖prof. Jova Ateljevic PhD, Faculty of Economy, University of Banja Luka (Bosnia & Herzegovina)
❖Prof. Branislav Simonovic PhD, Faculty of law University of Kragujevac (Serbia)
❖Doc. Tatyana Sobolieva PhD, State Higher Education Establishment Vadiym Getman Kiyev National Economic University, Kiyev (Ukraine)
❖Doc. Sasa Petkovic PhD, Faculty of Economy University of Banja Luka (Bosnia & Herzegovina)

- Doc. Maja Korubin PhD, MON- Skopje, executive of Centre for adult education, Skopje (Macedonia)
- Doc. Marijan Mladenovski PhD, EURO colledge, Kumanovo (Macedonia)

Table of Contents

"NUŠIĆ BALKAN COMIC PROSEDE" 13
Branislav Đ. Nušić (1864/2014) – "Classic lasting value" 13
Almedina Čengić 13
A PCR based survey on acute bee paralysis virus, black queen cell 18
virus, chronic bee paralysis virus, deformed wing virus, ... 18
Kashmir bee virus and sacbrood virus in Bulgarian honey bee colonies: a preliminary study 18
Rumen Valtchovski 18
Plamen Petrov 18
Silvina Zapryanova 18
Misho Hristovski 18
CREDIT RISK AND LOAN LOSS RESERVING, CASE OF MACEDONIAN BANKS 24
Blagoja Spirkoski PhD & Ass. Prof Radica Dishlieska PhD 24
CRIMINAL LEGAL AND CRIMINOLOGICAL ASPECTS OF METHODOLOGY OF HUMAN TRAFFICKING 30
Prof. Aleksandar Donchev PHD 30
Ass. Vesna Trajanovska LL.M 30
DIFFERENT ECONOMIC PHILOSOPHIES BETWEEN THE TWO DOMINANT SCHOOLS OF ECONOMIC THOUGHT 37
Prof. Krume Nikoloski PhD 37
EFFECTIVE FINANCIAL REPORTING AS A KNOWLEDGE FOR BOOSTING THE ECONOMIC GROWTH 42
Ass. Prof. Olivera Gjorgieva-Trajkovska 42
Ass. Prof. Vesna Georgieva Svrtinov 42
Assos. Prof. Riste Temjanovski 42
Assist. Msc. Blagica Koleva 42
ETHICAL DIMENSION OF THE MANAGEMENT 48
Ivan Blazhevski, PhD 48
Aleksandar Grizhev, PhD 48
FOREIGN DIRECT INVESTMENTS – GENERATOR OF KNOWLEDGE AND DEVELOPMENT 52
MSc Novak Lucic 52
KNOWLEDGE MANAGEMENT STRATEGIES AS A RESPONSE TO THE NEW - DYNAMIC ENVIRONMENT 61
Sanja Nikolic, PhD 61
Jelena Tast, PhD 61
Sreten Miladinoski, PhD 61

MERCHANDISING IMPLEMENTATION EFFECTS ON THE MACEDONIAN MARKET 67
MSc. Biljana Buzlevski 67
MSc. Natasha Gjorevska 67
METHODOLOGY OF SOCIOLOGICAL COGNITION OF SOCIAL REALITY 74
Assoc. Prof. Dr Veselin Bosakov 74
DETECTING STREATEGIC ASSET TRANSFER ON THE VALUE CHAIN RESULTING FROM OFDI FROM CHINESE MNEs 78
M.Sc. Daniela Cvetanovska 78
STRUCTURALISM AND POST – STRUCTURALISM IN THE HUMANIST SCIENCES 84
Toni Naunovski, PhD 84
Biljana Lazarova, MA 84
The applicability of Six Sigma (6∑) in small and mideium sized enterprises 89
Ass. Prof. Marina Kantardjieva 89
THE BORDERS OF MACEDONIA SECUNDA IN THE LATEROMAN EMPIRE 94
Suzana Kotovchevska PhD 94
THE EFFECTS OF EARLY SECOND (FRENCH) LANGUAGE ACQUISITION- INITIAL PHASE 101
Natasha Aleksoska, ABD 101
THE FUTURE OF BANKING INSTITUTIONS UNDER CONDITIONS OF DIGITALIZATION 108
Savo Ashtalkoski PhD 108
Irena Ashtalkoska PhD, ...108
THE IMPORTANCE OF EDUCATION FOR THE HUMAN DEVELOPMENT INDEX IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA 112
Prof. Tatjana Dimoska PhD 112
Prof. Branko Nikolovski PhD 112
Boris Trimcev MSc 112
THE KNOWLEDGE OF THE CLERKS AS A CONDITION ,,SINE QUA NON“ FOR CREATIOH A FUNCTIONAL ADMINISTRATIVE SYSTEM 118
Ass. Dr. Dejan Vitanski 118
THE LOAN AS A MEAN OF DEVELOPMENT OF GOODS-MONEY RELATIONS 123
M-r Elena Zlateva 123
Phd Aleksandar Ilievski 123
THE MONEY MARKET AND SHORT TERM SECURITIES IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA 126
Asst. Prof. Dori Pavloska Gorgioska PhD 126
Asst. Prof. Aleksandar Dejanovski PhD 126
Ass. Biljana Buzlevski MsC 126

Ass. Natasha Gjorevska MsC 126

THE THEORIES OF IDENTITY IN THE CONTEXT OF TERRORIST ORGANIZATION 132
Assoc. Professor, Frosina T. Remenski, PhD 132

Assoc. Professor Marjan Nikolovski, PhD 132

Assoc. Professor Vladimir Pivovarov, PhD 132

TYPOLOGIES OF ORGANIZED CRIMINAL GROUPS ACCORDING TO THEIR STRUCTURE AND ORGANIZATIONAL FRAMEWORK 139
Doc. Marika Mateska, Phd 139

Ass. Fani Mateska, M.Sc 139

E- КОМЕРЦИЈА НАСПРОТИ E – БАНКАРСТВОТО – СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКИ 143
Доц. д-р Љупчо Давчев 143

Проф. д-р Ристо Фотов 143

Проф. д-р Еленица Софијанова 143

Доц. д-р Тамара Јованов Марјанова 143

CHARACTERISTICS OF RATITES WITH SPECIAL REFERENCE TO THE OSTRICH 149
Asst. Prof. Daniela Belichovska PhD 149

CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY 155
Александар Николовски, PhD 155

Зорица Силјановска, PhD 155

Мирјана Матовска, PhD 155

НОВА ВИСОКООБРАЗОВНА ПОЛИТИКА И СТРАТЕГИЈА 160
ЗА ДОБИВАЊЕ НА НОВИ И КВАЛИТЕТНИ ЗНАЕЊА 160
Ph.D JOVE KEKENOVSKI 160

ПРАВЕН ТРЕТМАН НА АКАДЕМСКОТО ДЕЛО ВО ОБРАЗОВНИОТ ПРОЦЕС 166
Љ.Стефаноски, А. Илиевски, М. Шутова 166

Трите интеракционни стадия в позитивната психотерапия на Песешкиан, разгледани вдинамиката на юношеската възраст 173
Венка Димитрова Петрова 173

IMPACT OF MODERN INFORMATION TECHNOLOGY ON RESOURCE MANAGEMENT 176
Mr Milan Veselinović 176

ACQUISITION OF SOCIAL KNOWLEDGE AND SKILLS AT SCHOOL – A KEY FACTOR FOR PREVENTION OF RISK BEHAVIOR AMONG YOUNG PEOPLE 182
Rumiana Budjeva, Ph.D. 182

ACTUAL CONDITIONS IN MACEDONIAN CRIMINALISTICS EDUCATION 188
Metodija Angeleski PhD 188

AN EMPIRICAL STUDY OF INTERVAL MEASURE RATIO 192
Atanas Delev, PhD Student 192
ТЕХНОЛОШКИ РАЗВОЈ И ПРОБЛЕМ ЕКОНОМСКЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ....199
Доц. др Александар Костић....199
Др Марко Јанковић 199
APPLICATION OF ZEOFIT AND ZEOLIT AS ABSORPTION OF HEAVY METALS IN SOIL PLANTED WITH VEGETABLES....203
MsC. Vesna Markoska....203
Prof. Blagica Cekova....203
MsC. Katerina Atkoska 203
MsC. Arianit Reka....203
APPLYING THE CONCEPT OF ZERO EMISSIONS IN ENGINEERING....208
Blagica Cekova PhD....208
Biljana Janevska 208
CURRICULUM AND VALUE ORIENTANTION IN SECONDARY SCHOOLS....213
Prof. Emilija Petrova Gjorgjeva PhD....213
Senior Lecturer Snezana Kirova M.A.....213
CYBER SECURITY AND HAKING....217
Anelia Venelinova Stamenova MA....217
Donika Velitchkova Dimanova 217
Developing fundamental skills at students using technological education....220
Assoc. Prof. Diana St. Mitova, Ph. D 220
DEVELOPMENT OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT IN SPAIN AND ITS APPLIANCE IN BUSINESS COMPANIES....226
Venera Gudachi....226
ECONOMIC (IN)EQUALITIES IN THE MACEDONIAN FAMILIES - GENDER ASPECTS: STUDY ABOUT KUMANOVO-LIPKOVO REGION....234
Ass.Prof. Marjan Mladenovski, PhD....234
Ass.Prof. Savo Efremovski, PhD 234
Ass.Prof. Marija Stojanova, PhD 234
EMERGENCE OF WORKPLACE STRESS IN STATE INSTITUTIONS OF THE REPUBLIC OF MACEDONIA .240
Prof. Aleksandar Ilievski, PhD....240
Emilija Ugrinovska,MsC....240
FROM CUSTOM WITH MORALITY TO THE SOCIAL NORM/LAW 245
Ljupcho Naumovski PhD 245

IMPACT OF THE GLOBALISED FOOD SYSTEM ON DIABETES TYPE 2 AND GLOBAL WARMING.....250
Teuta Gjuladin-Hellon, PhD.....250
OLD URBAN AND RURAL ARCHITECTURE IN MACEDONIA AND ITS PROTECTION 256
Prof. Marula Nikoloska.....256
MUSIC AND POETRY IN SYNTHESIS – A CREATIVE APPROACH FOR APPRECIATION OF ARTISTIC IDEAS IN PIANO EDUCATION 261
Milena Tsolova PhD Student.....261
TRACES OF TURKISH CULTURE IN 266
MACEDONIA'S CULTURAL TRADITION.....266
PhD Mahmut Chelik 266
PhD Jovanka Denkova.....266
COMPARATIVE ANALYSIS OF INFLUENCE OF PARENTS IN CHILD BEHAVIOR IN TRAFFIC BETWEEN URBAN AND RURAL AREAS.....272
Asst Prof Boris Antić, PhD 272
Asst Prof Dalibor Pešić, PhD.....272
Prof Milan Vujanić, PhD 272
Assoc Vojislav Krstić, MSc 272
SYSTEMIC APPROACH AND FAMILIES AT SOCIAL RISK.....279
Prof. Daniel Pavlovski, PhD 279
THE MEANING OF THE INTERDISCIPLINARY APPROACH IN STUDING THE SOCIAL- PSYCOLOGICAL-PEDAGOGICAL PROBLEMS IN THE EDUCATIONAL SYSTEM 284
Prof. Sonja Rizoska Jovanovska PhD 284
assis.professor Toni Naunovski.....284
ELEMENTS OF IDENTIFICATION IN MULTICULTURAL SOCIETIES 289
Assistant Professor Jordanka Galeva, PhD.....289
KNOWLEDGE ABOUT THE CONTEMPORARY WAHHABISM – 294
FACTS ABOUT ITS INFLUENCE 294
Aleksandar Grizhev, PhD.....294
Ivan Blazhevski, PhD 294
READING OLIVER TWIST AS A SOCIAL COMMENTARY OF EARLY VICTORIAN ENGLAND 299
YILDIRAY CEVIK.....299
EDUCATION: ADVANTAGE FOR ME AND FOR OTHER BENEFITS.....304
Teodora Svetoslavova Koseva.....304

"NUŠIĆ BALKAN COMIC PROSEDE"

Branislav Đ. Nušić (1864/2014) – "Classic lasting value"

Almedina Čengić
Doc. Dr. Pedagoški fakultet Sarajevo, Prof . dr. ASU Sarajevo,
S.H. Muvekita 8 Sarajevo, Bosna i Hercegovina

"NUŠIĆEV BALKANSKI HUMORISTIČKI PROSEDE"[i]

Branislav Đ. Nušić (1864/2014) – „Klasik trajne vrijednosti"

Abstract: From his early texts Nušić showed a tendency towards a specific type of criticism and satire hidden, and shaped this your preference in the form of comedy, in which he remained the undisputed ruler until today, not only in Serbia but also in the whole territory of the Balkans. Topicality and popularity of his writings in dramatic literature, are not reduced even compared to the time and spatial distance, so this excellent comedian and now dominate the entire Balkan scene.

Nušić early experienced a worse one side of the popularity of a writer who dared to openly criticize the company, the system and the time at which, lives. Releasing his satirical song "Dva Rab" (1887), against the absolutist regime Milan Obrenović, was sentenced to prison in Požarevac, and therefore undesirable in the public service. It is therefore likely later dedicated the sharpness of his criticism softened but not fully suppressed, signing a pseudonym Ben Akiba. Society survey of Serbia, but also the wider environment could and was not ready to perceive reality, distributing it through an open satire. Only established bourgeois class, she could not have that bringing around, neither was willing to accept open criticism. Subject of Nušić critics have become individuals, less important people in the public and political system, individuals who are only apparently were anonymous, and represented the same power and were part of the same state apparatus.

Nušić criticism is in the figurative sense, have "the same effect on the attack of the human psyche." A man of this area, which is eternally been pressed burden inviolable rule of domestic or foreign rulers, was needed a word of encouragement, even if it came on the basis of ironic criticism of himself.

Often referred Nušić texts emerges feeling that his satirical blade blunt and hide, but it is still the embodiment have the same "lethal hit to the final goal, time and society in which we live miredin
the injustice, corruption, fraud and hypocrisy."

He's writings remain in areas what is life and his characters are everyday people who selects "here among us," as he says, "is trying to live his actors in the audience, and the audience feels
like it's on the scene ".

Nušić comedy continues the tradition established by the academic career of Kosta Trifković, in his writings; but he is, in a specific way, found and secured a very solid foundation recognizable Serbian comedy school, whose followers would be today the most famous writers such as Dušan Kovačević. Interweaving elements of comedy character, situation and character, he creates his own world complementing it with distinctive verbal humor "Balkan Palanka" without "make-up sentences and dialogue."

Most critical reviews of literary opus Branislav Nušić points out, that he created a universal model of comedy in this region with comical expression on special, and the title of "classic lasting value."

Key words: prosede, humor, comedy, hidden satire, criticism, Serbian school humor, verbal humor, the Balkans, characters, traditional determinism space.

Ekspoze: Od svojih prvih tekstova, Nušić je pokazivao sklonost ka specifičnoj vrsti kritike i skrivene satire, uobličavajući tu svoju sklonost u formi komedije, u kojoj je ostao neprikosnoveni vladar sve do danas, ne samo u Srbiji nego i na cjelokupnoj teritoriji Balkana. Aktuelnost i popularnost njegovih tekstova u dramskoj književnosti, nisu umanjene ni u odnosu na vremensku i prostornu distancu, tako da ovaj vrsni komediograf i danas dominira cjelokupnom balkanskom scenom.

Nušić je rano iskusio onu lošiju stranu popularnosti pisca koji se usudio otvoreno kritizirati društvo, sistem i vrijeme u kojem, živi. Objavivši svoju satiričnu pjesmu „Dva raba" (1887.), protiv apsolutističkog režima Milana Obrenovića, osuđen je na zatvorsku kaznu u Požarevcu, a time i inicirao nepoželjnost u državnoj službi. Stoga je kasnije, tendenciozno, oštrinu svojih kritiziranja ublažio, ali ne i do kraja prešutio, potpisujući se pseudonimom Ben

Akiba. Društvo ondašnje Srbije, ali i šireg okruženja, nije moglo i nije bilo spremno, da stvarnost sagleda proicirajući je kroz otvorenu satiru. Tek ustanovljena građanska klasa, nije ni mogla imati takvu osviješćenost, niti je bila spremna da prihvati direktnu kritiku. Predmetom Nušićeve kritike postali su pojedinci, manje bitni ljudi u javnom političkom sistemu, individue, koje su samo prividno bile anonimne, a predstavljale su tu istu vlast i bile dio istog tog državnog aparata.
Njegova kritika je i u prenesenom značenju, imala „*isti efekat na atak ljudske psihe*".
Čovjeku ovog podneblja, koji je vječno bio pritisnut teretom neprikosnovene vladavine domaćih ili stranih vladara, bila je potrebna riječ ohrabrenja, makar ona proizašla i na osnovu, ironičnog kritiziranja, njega samog.
Često iz Nušićevih tekstova izbija osjećanje da ima namjeru da svoju satiričnu oštricu zatupi i sakrije, ali je ona svejedno u svom uobličenju imala onaj isti „smrtonosni pogodak u konačni cilj, vrijeme i društvo živimo koje ogrezlo je u nepravdi, korupciji, prevarama i licemjerstvu".
On u svojim tekstovima ostaje u sferema onoga što je sam život i njegovi likovi jesu ljudi svakodnevnice koje odabire „tu među nama", jer on kako kaže: „nastoji da njegovi glumci žive u publici, a da se publika osjeća kao da je na sceni". Tako se Nušić, zajedno sa nama, smije nama samima.
Ovaj *klasik trajne vrijednosti, učitelj i prosvjetitelj* je nastavljač komediografske tradicije koju su uspostavili Jovan Sterija Popović i Kosta Trifković, u svojim tekstovima;
Većina kritičkih osvrta o književnom opusu Branislava Nušića ističe, da je on stvorio univerzalan model komedije na ovim prostorima, svojim osebujnim komičnim izrazom i titulom jednog od najznačajnijih pisaca šireg područja Balkana.
Ključne riječi: prosede, humor, komedija, skrivena satira, kritika, srpska škola humora, verbalni humor, Balkan, karakteri, tradicionalna određenost prostorom.

UVOD

BRANISLAV Đ. NUŠIĆ rođen je 8. oktobra 1864. godine u Beogradu. Njegovo djetinjstvo je vezano za Smederevo, a studij prava je završavao u Beogradu i Gracu. Nakon toga poslovi kojima se bavio najčešće u državnoj službi vodili su ga širom Europe, Italije, Grčke, Švicarske, Francuske, preko Makedonije, Bosne i Hercegovine i cijele Srbije.
Njegova ljubav prema pozorištu vezana je još za studentske dane kada je glumio na sceni Narodnog pozorišta kao član „Omladinskog pozorišta", a prvi dramski tekst „Narodni poslanik" piše još kao dvadesetogodišnjak. Možda je pretenciozno započeti izlaganje o ovom veoma priznatom i gotovo reprezentativnom piscu, ali taj postupak u našem izlaganju ima efekat jedne vrste hipoteze koja glasi: *Nušić je pisao o nama, za nas, opisujući nas*.

Nušić je *rano iskusio onu lošiju stranu popularnosti pisca* koji se usudio otvoreno kritizirati društvo, sistem i vrijeme u koje, živi. Objavivši svoju satiričnu pjesmu „Dva raba" (1887.), protiv apsolutističkog režima Milana Obrenovića, osuđen je na zatvorsku kaznu u Požarevcu, a time i nepoželjnost u državnoj službi. Stoga je kasnije vjerovatno namjenski oštrinu svojih kritiziranja ublažio, ali ne i do kraja prešutio, potpisujući se pseudonimom Ben Akiba kada je 1903. u „Politici" objavio svoje čuvene komentare, koji su ga zbog nepreciznosti i indirektne kritike odredili u političkim krugovima kao „*politički nepotpunog analitičara"*. Društvo ondašnje Srbije nije sebi moglo dozvoliti da stvarnost sagleda proicirajući je kroz oštru satiru, jer u biti tek ustanovljena građanska klasa nije ni mogla imati takvu samosvijest, tako da ni sam Nušić koji je pripadao tom društvu, više nije direktno ispoljavao antagonizam u odnosu na vlast i državni aparat. Predmetom njegove kritike postali su pojedinci, manje bitni ljudi u političkom sistemu, individue koje su u sveukupnom skvoru sačinjavale istu tu vlast i bile dio istog tog državnog aparata. Sve ove stereotipne informacije koji se ponavljaju u biografskim i bilbiografskim jedinicama povezanim sa Branislavom Nušićem, precizno u metaforičnim i alegorijskim prosedeima determiniraju njegove najreprezentativnije komedije. (od „Protekcije" (1889.), „Gospođe ministarke" (1929.), do komedija „Dr" (1936.) i „Pokojnika" (1937.)).
U njegovim rukopisima, nakon smrti, ostala je nedovršena komedija pod naslovom „Vlast". Da li slučajno ili upravo tendenciozno, ostaje vječno *nušićevsko pitanje*!
Po tome u mnogome podsjeća na Moliera i njegovu sudbinsku odrednicu koja je vezana za njegov život i umjetnički angažman u vrijeme apsolutističke vladavine francuskog kralja Luja XIV, kada je svaka istina morala biti podređena cenzuri nemilosrdnog vladara i kada su svako umjetničko djelo i njegov autor imali vrijednost jedino, ako su uspijevali zadovoljiti njegove osobne zahtijeve.
Stoga je možda i opravdan komentar srpskog krtičara Đorđa Jovanovića u tekstu „Nušić kroz pedeset godina srpskog društva":

„Nušić je pretežno humorista i ironizator; satiričkih primjesa ima u njemu dosta, no satiričar u njemu nikada nije preovladavao“.
Da li zaista nije preovladavao ili mi nismo bili u stanju da prepoznamo tu komponentu njegovog stvaralaštva!

Klasik trajne vrijednosti

Čovjeku ovog podneblja, koji je vječno bio pritisnut teretom neprikosnovene vladavine domaćih ili stranih vladara, bila je potrebna riječ ohrabrenja, makar ona proizašla i na osnovu ironične kritike njega samog, kao potvrda, da je ono što mora učiniti volja drugih. A Nušić je činio i više od toga. Ovaj dramski djelatnik borio se da dokaže vrijednost scene, glumca i njegovog scenskog govora, vrijednost replike koja odzvanja prostorima teatra i nosi značenje javno izgovorene riječi. Mnogim je pozorištima „upravljao i davao im život“ Od Skopja, do Novog Sada, Bitole i Prištine, do našeg Sarajeva, uvijek sa istim entuzijazmom, bez obzira na sve prepreke koje su ograničavale njegov umjetnički put i sputavale njegov ujmetnički duh.
I kada nam se na trenutak učini da smo prevazišli problematiku o kojoj Nušić piše i koja je okosnica njegovog komičnog prosedea, odjednom prepoznamo likove iz naše svakodnevnice i našeg okruženja, koji se, bez obzira na vremensku distancu u odnosu na doba kada je ovaj pisac stvarao, ne mijenjaju niti u svojim namjerama, ni u stavovima, ni u postupcima.
Predmet njegovog *ismijavanja* je čovjek ovog podneblja, koji sukobljen sa društveno-političkim sistemom nije u stanju da prati promjene koje se neminovno događaju, pa stoga inicira konstantnu zabunu u traženju konačnih rješenja. Usložnjavanje osnovog zapleta inicira spoznaja da je u tim nastojanjima, uvijek i ispred svega bio njegov ego proizašao iz tradicije balkansko-palanačke sredine. Stoga je jedno sigurno, Nušić je, prije svega, prepoznatljiv kao pisac čiji je osnovni cilj, kao komediografa da zabavi i nasmije publiku *na njen račun*. On jeste nastavljač komediografske tradicije koju je uspostavio još J. Sterija P., pa donekle i K. Trifković u svojim tekstovima; ali su oni ipak ostali na jednoj nižoj razini univerzalnosti na kojoj se pojavio ovaj pisac. On je, na specifičan način, utvrdio i osigurao veoma čvrste temelje prepoznatljive, srpske komediografske škole, čiji će sljedbenici biti današnji najreprezentativniji pisci komedije, kao što su Aleksandar Popović i Dušan Kovačević („Balkanski špijun“ 1982.).
Isprepličući elemente komedije naravi, komedije situacije i komedije karaktera on gradi svoj svijet upotpunjujući ga svojim osebujnim prepoznatljivim verbalnim humorom balkanske palanke i njenih stanovnika, bez „*šminke rečenice i dijaloga*“, kako napominje sam Nušić u tekstu sedme od „Deset zapovesti, prepisanih sa tablice iskustva“. Tako da se još jednom potvrđuje konstatacija da se radi o: „*klasiku trajne vrijednosti*“, koji konstantno dominira scenom ovih naših prostora. Nušićeva kritika, utkana u njegovom dominantnom stilskom manipuliranju sa stvarnim podacima i ljudima, tada je u prenesenom značenju, imala isti *efekat na atak ljudske psihe*, recimo kao današnja informacija u elektronskim medijima.

I ako nije volio da teoretiše o drami i o problemima tehnike drame, Nušić je u okviru Deset zapovesti prepisanih sa tablice iskustva (u sklopu njegovih Nekorigiranih misli) ipak pokušao da formuliše osnovna pravila vlastite poetike. Razmišljajući o sklopu, kompoziciji, likovima i strukturi drame, on se, između ostalog u desetoj zapovijedi bavi pitanjem pravilnog rasporeda materijala, koji je u neposrednoj vezi sa gospođom ministarkom: Kao svaka pojava u životu i drama ima svoj početak (ekspoziciju), razvoj, kulminaciju i kraj. Dobri dramski tehničari spajaju ove dve faze u: ekspoziciju i razvoj; razvoj i kulminaciju; kulminaciju i rasplet (kraj), samo što to nije ravnokrak trougao koje ove tri faze imaju. Od kulminacije do kraja mora biti kraća linija no od ekspozicije do kulminacije. Čim se počne nazirati rešenje valja onome što pre hitati ne dozvoljavajući gledaocu da reši stvar pre pisca.(J. Lešić: 1989, str.342)

Nušićeva balkanska univerzalna škola humora

Nušićeva najreprezentativnija komedija, najviše izvođena, univerzalna u prostornom i vremenskom određenju, pandan liku iz savremenog političkog okruženja, „Gospođa ministarka“, napisana 1929., je po dramskoj vokacijski komedija karaktera, ako izdvojeno analiziramo likove u njoj; evidentno je i to, da ovaj tekst u sebi svakako sadrži i elemente komedije situacije i komedije naravi, ako se posmatraju pojedinačne dramske situacije i opis društva i vremena u kome nastaje, ali u svojoj krajnjoj definiciji ovaj tekst je metatekst iz kojeg će se proširiti sveukupna komediografska djelatnost na Balkanu. Ipak satirična nota kriznog doba u kome je nastala ova komedija, nije jasno i dokraja upečatljiva, mada je moguće naslutiti njeno postojanje u alegoriskom kritičkom osvrtu pisca koji se nesposobnosti vlade i njenih ljudi, onoga vremena u obavljanju svojih dužnosti.

Ako bi smo ostali na prvobitnoj odrednici da se u ovom slučaju prije svega radi o komediji karaktera, onda bi smo morali napomenuti to da se negativne karakterne odrednice Nušićevih likova u ovoj drami mogu označiti kao bitne osobine ličnosti koje nisu određene podnebljem ili vremenom u kojem čovjek živi nego su univerzalne u odnosu na sveukupno čovječanstvo i inicirane u određenim životnim situacijama i samim karakterom čovjeka. Pohlepa, prevare, laž, licemjerstvo i vječna težnja čovjeka za što prestižnijim statusnim položajem, jesu u neku ruku sredstva kojim se pojedinci služe kako bi što lakše osigurali bolju i ugodniju budućnost. Jedina prepreka u tome jeste to što legalan put poštenog sticanja takvog statusa za njih nije poznat i praveći greške oni najčešće gube i ono što im zaista pripada, a pri to ostaju iskarikirani i ismijani.
Ismijavanjem „gospođe ministarke“, Nušić neposredno ismijava i ministra u vladi, čitavo ministrastvo, ali i samu vladu, doduše doduše u jednom mimikrijskom postupku, ali mislim da je pažljivom čitaocu i gledaocu ta namjera u potpunosti jasna.
Gospođa Živka, ministarka jeste jedan osebujan „*narodski*“ lik koji postavljen pred neočekivanu promjenu u životu i iznenadni uspjeh, jednostavno ulazi u niz zapletenih komičnih situacija i ne izaziva bunt i revolt kod gledalaca, nego čini mi se upravo suprotno, na neki način, ona, u toj svojoj izgubljenosti i spontanoj u želji za uspjehom i društvenim priznanjem, izaziva iskrene simpatije.

S druge strane komedija „Sumnjivo lice“ napisana 1923., je komedije koja ima motivske odrednice vezane za tekst „Revizor“ (*oštra satira na birokratiju ruskog društva),* N. V. Gogolja, ruskog pisca, koji će ovim svojim tekstom objavljenim 1842., postati referenti uzor za sve pisce komediografe svoga vremena, a i kasnije. Međutim, simptomatično je to da je Nušić ovaj svoj tekst napisao po uzoru na Gogolja, ali su sredina i likovi koloritno obojeni elementima podneblja sa kojega potiču, balkanske provincije. Simptomatično da , H. Šahinović Ekrem, jedan od prvih bosanskohercegovačkih komediografa piše tekst „Dva načelnika“ (1907.), slijedeći Gogoljev dramski prosede, ali svakako mu je bio uzor i B. Nušić, koji mu je ponudio mogućnost obrade prepoznatljivih motiva u komediji zabune.
Prepoznatljivi su veoma specifični postupci „manipulacije“ elementima verbalnog humora u satiričnoj komediji Skendera Kulenovića „Djelidba“ (prva verzija iz 1949.), koji je na sličan način doživio „politički debakl“ postavljajući na scenu ovaj tekst, kao i sam Nušić. U novije vrijeme sljedbenik specifične vrste komedije koja jasno konotira sa Nušićevim prosedeom je i bosanskohercegovački pisac, koji je boravio u Zagrebu Fadil Hadžić („Muholovka“, „Držite lopova“...) koji neposredno u svojim komedijama slijedi specifičnu balkansku školu humora na razini satire, čiji je prvi začetnik, svako mogao biti i bi Branislav Nušić.

Jezički elementi na kojima je izgrađen vokabular ovog teksta, ali gotovo i svih drugih Nušićevih komedija, jesu prepoznatljivi i lokaliziraju određeno područje, tako da svoj puni komički efekat, imaju upravo u tim okvirima. Svakako da su oni prihvatljivi na području istog jezičkog govornog područja na prostoru cijelog Balkana i da postaju prototipovi za skiciranje komičnih likova u cijelom podneblju. Na kraju oni su klasični proizvod društva kojem i mi sami pripadamo, tako da gospođe ministarke, ministri, konzuli, sumnjiva lica, prevaranti, poslanici, inspektori, doktori, ožalošćene porodice, pokojnici i danas izazivaju jedinstveni komički efekat na gledaoca ili čitaoca bez obzira na protok vremena u odnosu na njihov nastanak, jer su lahko prepoznatljive osobe naše svakodnevnice.

Ostaće upamćen kao vrhunski komediograf koji je u svojim delima oslikao sve mane društva u kojem je živeo. U nekim bitnim segmentima nije sledio tradiciju starijih pisaca, njegova Srbija nije seljačka već građanska i birokratska. Iako je u skoro svakom njegovom delu porodica centar zbivanja, ona nije toliko okrenuta prošlosti, ona se bavi sadašnjošću i praktičnim pitanjima. Dve centralne teme, sile koje pokreću njegove likove su vlast i novac. „Narodni poslanik“, „Sumnjivo lice“, „Pokojnik“, „Ožalošćena porodica“, „Gospođa ministarka“... i danas se nalaze na redovnom repertoaru pozorišta. Iako se trudio da postane ozbiljni dramski pisac, baveći se tragičnim i velikim temama, njegov genije krio se na drugoj strani. I na njegovom primeru još jednom vidimo kako se životni i lični smisao ne moraju poklapati.
(http://akter.co.rs/weekly/36-kultura/17297-pisac-smeha-branislav-nui.html, 28.10.2014.)

Ne možemo sa sigurnošću potvrditi da po tematskom opredjeljenju Nušićeve komedije ne bi bile aktuelne i prihvatljive i izvan našeg govornog područja, mada je njihov komični efekat najuočljiviji upravo u verbalnom humoru i živoj riječi određenog područja, ali je sigurno da bi prevođenje i plasiranje ovih tekstova zahtijevalo, makar, dio onog nušićevog humornog potencijala da bi bili prihvaćeni, što je već predmet jezičkog istraživanja.
Osim dakle, te sposobnosti da pronikne u leksičke dubine i smisao našeg jezika i time inicira komičnu situacije u koje smješta svoje likove, Nušić svoje komedije obogaćuje uobličavanjem tih likova profilirajući ih do najtananijih

karakternih crta. Sasvim je razumljivo da oni nisu stvoreni u mašti, nego su produkt vremena, mjesta i postojeće situacije, zatečeni u određenom trenutku sasvim realnog postojanja.
Tako se Nušić zajedno sa nama smije nama samima.

Bilo koji kritički komentar vezan za književni opus Branislava Nušića u prvi plan ističe zaključak da je on, kao vodeći pisac i uzor, stvorio model po kojem će komedija ovih prostora slijediti svoj razvoj i njegovati osebujeni komični izraz, vječno se vraćajući temama koje su razumljive i imaju svoj specifičan efekat u tradiciji naroda, jednog po mnogočemu specifičnog podneblja i populacije.

LITERATURA:

1.Lešić Josip (1981), „Nušićev smijeh“, Beograd.

2.Lešić Josip (1988), „Nušić i Bosna“, pozorište, Tuzla, 30, 1-2, 7-182.

3.Lešić Josip (1989), „Branislav Nušić“, Život i djelo, Novi Sad.

4.Lešić Josip (1991),„Dramska književnost I i II“, Svjetlost, Sarajevo.

5. “Branislav Nušić“(1965) Zbornik, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd.

6. „Srpska književnost u književnoj kritici- Drama“, (1973), Nolit, Beograd

7. „Rečnik književnih termina (2001), Romanov, Banja Luka

(http://akter.co.rs/weekly/36-kultura/17297-pisac-smeha-branislav-nui.html, 28.10.2014.)

A PCR based survey on acute bee paralysis virus, black queen cell virus, chronic bee paralysis virus, deformed wing virus, Kashmir bee virus and sacbrood virus in Bulgarian honey bee colonies: a preliminary study

Rumen Valtchovski– Immunolab Sofija, R.Bulgaia
Plamen Petrov-NRAP, R.Bulgaria
Aleksander Dimitrov-IBIR, R.Bulgaria
Silvina Zapryanova- IBIR,R.Bulgaria
Misho Hristovski- Faculty of veterinary medicine Skopje, R.Macedonia

1. INTRODUCTION

Today it is well known that apiculture comprises one of the most important parts of the global agricultural economy. Furthermore the obvious contribution of hive products (honey, pollen, propolis, etc.), honey bees are one of the most effective natural pollinators of a wide range of wild flora (16%) and staple crops in the world (Maheshwari, 2003). Honey bees' activity lead to the wider floral biodiversity and improve the balance of the ecosystem (Delaphane and Mayer, 2000; Kevan, 1999 garcite). Worldwide, the total economic value of honeybee products and pollination by bee colonies amounted to more than €150 billion per year (Gallai et al., 2008), while the value of bee pollination to biodiversity is unesteemable (Moritz 2010).

In 1971 three viruses were known to infect honey-bees (Bailey, 1971 ot denmark), five years later the number had increased to six (Bailey, 1976 ot denmark). Nowadays, at least 18 different viruses have been isolated from the honey bee *Apis mellifera* L. (Anderson, 1995; Bailey and Ball, 1991; Chen and Siede, 2007). Even thought not usually associated with clinical symptoms, in some cases, viruses can cause serious or even deadly disease in individual bees or the collapse of entire colonies (1 Austria). Infestation with *Varroa destructor,* a bee ectoparasitic mite is thought to be the major predisposing factor (6, 14 austria); however, a variety of other weakening factors and conditions could play a crusial role in clinical manifestation of bee virus infections e.g., *Nosema spp* infection, intoxications, environmental pollution, and cold weather (1 austria). Among these eighteen viruses, six are suspected to be relevant for the beekeeping industry. These are acute bee paralysis virus (ABPV), black queen cell virus (BQCV), chronic bee paralysis virus (CBPV), deformed wing virus (DWV), Kashmir bee virus (KBV) and sacbrood virus (SBV). All above mentioned viruses belong to the picornavirus-like superfamily, they are small non-enveloped, positive-stranded RNA viruses with an icosahedral capsid.

SBV primarily affects the brood of the honeybee and results in larval death (17). Affected larvae change from pearly white to pale yellow and finally black after death, they dry out and change to a dark brown ship-shaped scab. Death occurs when the larvae are upright, just before pupation. Sacbrood-diseased larvae have no characteristic odor. SBV may infect adult bees, which curiously remain obviously in good state of health. Sacbrood virus appears mainly in spring, when the brood season begins and large numbers of infected young adults are present (17 austria).

Acute bee paralysis virus (ABPV) has been observed as common and spread worldwide in bee colonies of European *A. mellifera* bees (Brødsgaard and Hansen, 1996a; Nordström et al., 1999; Ellis and Munn, 2005) and commonly appears in apparently healthy bees (Austria). The virus is believed to be involved in the varroosis disease

complex. Apparently, this virus plays a role in cases of sudden collapse of honey bee colonies infested with *Varroa destructor* (Bakonyi 2002 wiki), where the parasitic mite functions as a putative vector of the virus (Allen et al., 1986; Tentcheva et al., 2004). The virus could shorten the life span of infected individuals, hence ABPV has gained more and more importance during the last decades in Europe (5 ot Austria).

Deformed wing virus (DWV) is widespread and appears to be associated with parasitic *Varroa* mites, which are known to spread the virus or at least activate it. The virus multiplies slowly in the bee pupae which permits the infected individual to survive to adulthood. The newly-emerged adult has misshapen wings and soon dies. Infected bees are unable to leave the hive and forage for pollen and nectar, possibly leading to the colony starving.

BQCV was originally found in dead honeybee queen larvae and pupae (8) and has been shown to be the most common cause of death of queen larvae in Australia (3). BQCV is often present in bees infested with the microsporidian parasite *Nosema spp* (1, 4) and may be implicated in the mortality of bees infected with this parasite (ot benjeddou).

Chronic bee paralysis virus (CBPV) is one of the first viruses to be isolated from *Apis melifera*. Two syndromes of the infection have been described. A classical form is characterised with clusters of flightless trembling and crawling bees, and some black individuals standing at the entrance of the hive are observed (Faucon, 1992; Faucon, 1996). They are often nibbled by older bees and this may be the cause of the hairlessness. The guard bees dismiss them because of their altered look. This form, occurs in spring and early summer. The other syndrome is characterised by trembling and crawling bees, usually the wings are asymmetrically outspread, infected bees are unable to fly, and almost no black individuals are noted. They often suffer from dysentery and die within a few days. The CBPV may multiply to high levels in honey bees and cause significant losses (Allen and Ball, 1996). However, likemany bee viruses, CBPV persists in the population as latent or inapparent infections (Ball, 1996). Sometimes the infection may remain undetected; the colonies usually recover spontaneously from the disease (2 ot CBPV).

KBV affects brood and adult bees. Adult bees usually die within a few days after infection, but larvae may survive following ingestion of the virus, and some of them become inapparently infected adults. KBV is closely related to ABPV; however, it has been reported in Europe only rarely (1, 18 ot austria).

Unfortunately, beekeeping is a declining industry and the past decades have seen an increase in colony losses in managed honeybee colonies (Potts et al., 2010) and an overall decrease of beekeeping activities in Europe (van Engelsdorp and Meixner, 2009). In addition, wild or feral honey bee colonies are also in decline most likely due to intensification of land-use, pesticide poisoning, use of antibiotics, contaminated water, pathogens (Nosema spp and bee viruses) and honey bee parasites (Varroa destructor, Acarapis woodi) (Moritz et al., 2007; Jaffé et al., 2009). Poor nutrition, drought, and migratory apiculture have all been suspected to be potential stress factors, involved in a weakening of the honey bee immune system, making colonies more susceptible to diseases (Mutinelli and Granato, 2007; Naug, 2009; Sharpe and Heyden, 2009 ot greece). In Bulgaria, there are approximately ???? beekeepers and more than 600 000 beehives. The apiculture is one of the important parts of Bulgarian agricultural economy, as the annual income is about € 20 mln. Recently sudden deaths and population declines of adult honey bees were reported by the beekeepers in our country. Although the exact cause of many large-scale honey bee colony losses remains cryptic, it has been suggested that different bee viruses are able to make colonies more susceptible to diseases; therefore the bee viruses should be studied all over the world (Bakonyi et al., 2002; Benjeddou et al., 2001; Tentcheva et al., 2004).

In this work we decided to investigate the presence of six important bee viruses (SBV, BQCV, ABPV, DWV, CBPV and KBV) in Bulgarian honey bees, in a survey carried out during 2011.

2. MATERIALS AND METHODS

2.1. Collection of the bee samples

One hundred and ten worker honeybee samples from different provinces of Bulgaria were used in this study. Samples were collected randomly from the hives, without manifested clinical signs in the bees. For the analysis of

viruses, 20-30 honey bees were selected from each colony sample and placed in sterile plastic bags. Collected samples were placed in bag at 4^0C and transported to the laboratory, where the bees were frozen and stored at – 20^0C. Ten honeybees from each colony sample were placed in sterile tubes and 10 ml of ice-cold phosphate buffered saline (PBS) was added. Bees were homogenized by mechanical agitation for 3 min at high speed and placed immediately on ice. The resultant homogenate was first centrifuged at 3000 g for 5 min to sediment the crude parts. The supernatant was recovered and centrifuge again at 8000 g for 10 min and 0.5 ml of the resulting supernatant from each sample was used for viral RNA extraction.

2.2. RNA extraction

Following the manufacturer's instructions 500 µl of the final supernatant was used for RNA extraction using illustra RNAspin Mini RNA isolation kit (GE Healthcare). Total RNA was re-suspended in DEPC-treated water and quantified by spectrophotometry (SmartSpec, Bio-Rad). Then RNA samples were freezed at – 80C prior to commencing investigations.

2.3. Detection of bee viruses by reverse transcriptase PCR

Reverse transcription of RNA and amplification of cDNA were performed using one-step illustra Ready-to-Go RT-PCR Beads (GE Healthcare), according to the manufacturer's recommendations. Primers used to amplify the different viruses are shown in Table I. PCR was performed in a final volume of 50 µl containing one RT PCR bead, 1 µl of first strand primer, 1 µl of each primer, 10 µl template RNA and 37 µl DEPC treated dH2O. Negative RT PCR controls were carried out excluding nucleic acids from reaction and positive controls for the reaction were prepared according to the manufacture's instructions. The RT PCR program was as follows: the reverse transcription at 42^0C for 30 min, followed by a denaturation and polymerase activation step at 95^0C for 5 min and by 32 cycles of PCR, each consisting of 1 min at 95^0C, 1 min at 55^0C and 1 min at 72^0C, and a final extension step at 72^0C for 5 min. The annealing temperature and primer concentrations were optimised for the sensitivity of detection of these viruses.The reaction was performed in a MJ MINI thermal cycler (Bio Rad) and products were visualized by electrophoresis in 1% (w/v) tris-acetate-EDTA agarose gels stained with ethidium bromide. Gels were visualized under UV light. Fragment sizes were determined with reference to a 100-bp ladder (Fermentas).

3. RESULTS

A total of 120 honeybee samples collected from apparently healthy colonies from different Bulgarian regions were analyzed by reverse transcriptase PCR for the presence of the six most important bee viruses (ABPV, BQCV, CBPV, DWV, SBV and KBV). All reactions were found to be specific. Altogether, three different bee viruses were detected in samples of Bulgarian apiaries. Two viruses DWV and SBV were found to be the most prevalent, present in 12 and 15 bee samples, respectively. BQCV was found in 7 apiaries. ABPV, CBPV and KBV nucleic acids were not detected in any of the Bulgarian honey bee samples investigated, by our team.

Table I. Specific primers used for viral detection by RT PCR (All primers: Tencheva at all., 2004).

Virus	Primers (5'-3')	Product length bp
ABPV	TGAGAACACCTGTAATGTGG ACCAGAGGGTTGACTGTGTG	452

BQCV	GGACGAAAGGAAGCCTAA AC ACTAGGAAGAGACTTGCACC	424
CBPV	AGTTGTCATGGTTAACAGGATACGAG TCTAATCTTAGCACGAAAGCCGAG	455
DWV	TTTGCAAGATGCTGTATGTGG GTCGTGCAGCTCGATAGGAT	395
KBV	GATGAACGTCGACCTATTGA TGTGGGTTGGCTATGAGTCA	393
SBV	GGATGAAAGGAAATTACCAG CCACTAGGTGATCCACACT	426

Some of the bee samples were infected with more than one virus. Combinations of multiple infections detected are shown on Table II. The obtained data from other investigations () show that multiple infections are commonly observed. Seven of the samples were positive for both DWV and SBV. Two other samples were infected with both BQCV and DWV. It may be noticed, that some hives were co-infected by two viruses nevertheless it does not mean that these viruses are co-infecting the same bee, since composite samples containing 10 bees were analyzed. In some cases of viral BQCV infection the presence of Microsporidian parasites *Nosema spp* was found in the same samples (data not shown). It has been found out that the co-infection with BQCV and *Nosema spp.* is common and wide-spread.

Table II. The numbers of single and dual virus infections and the combination of viruses infected one sample. ABPV - acute bee paralysis virus; BQCV - black queen cell virus; CBPV - chronic bee paralysis virus; DWV - deformed wing virus; KBV -Kashmir bee virus and SBV - sacbrood virus.

Virus combination	number of infected	percentage of infected

	samples	samples
Single infection		
ABPV	0	0
BQCV	7	7.7
CBPV	0	0
DWV	12	13.2
KBV	0	0
SBV	15	16.5
Dual infection		
DWV+SBV	7	7.7
BQCV+DWV	2	2.2

Figure 1.Geographic distribution of six honey bee viruses in Bulgarian apiaries. ?????

4. DISCUSION

Several reports on the presence of viruses in honey bee *A. mellifera* populations in different countries have been published. The current study reports the existence of three bee viruses (BQCV, DWV and SBV) in adult bee populations in Bulgaria. To the best of our knowledge this survey represents the first detection of bee viruses in Bulgaria honey bee populations using molecular techniques, such as reverse transcriptase PCR. Recent surveys showed that BQCV, DWV and SBV are wide spread viruses in European bee colonies.

BQCV was originally found in dead honeybee queen larvae and pupae and has been shown to be the most common cause of death of queen larvae in Australia (3 and 8 ot Benjeddou 2001). Although this virus is named for its effect on queen pupae, it is primarily distributed in adult bees, as well. It has been suggested that BQCV itself is not particularly damaging, however, it has a synergistic effect with *Nosema* infections, making the latter more harmful (Moritz 2010). Due to the widespread of *Nosema spp* it is important to study the prevalence of BQCV among the honey bee populations. BQCV was found in 86% of apiaries in France, reported by Tencheva et al (2004). In Austria, on average 30% of samples were detected positive for BQCV (Berenyi et al 2006), only one BQCV positive colony was reported in Denmark (Nielsen 2008), in contrast to this all fifteen investigated samples in Greece was found to be infected with this virus. In this study, we found approximately 8% of the samples positive for BQCV.

CREDIT RISK AND LOAN LOSS RESERVING, CASE OF MACEDONIAN BANKS

Blagoja Spirkoski PhD & Ass. Prof Radica Dishlieska PhD
FON University – Skopje, Republic of Macedonia, blagoja.spirkoski@fon.edu.mk
radica.dishlieska@fon.edu.mk

КРЕДИТНИОТ РИЗИК И РЕЗЕРВИРАЊА ЗА КРЕДИТНИ ЗАГУБИ, СЛУЧАЈОТ НА МАКЕДОНСКИТЕ БАНКИ

Проф. д-р Благоја Спиркоски & Доц. Д-р Радица Дишлиеска
ФОН Универзитет – Скопје, Република Македонија

Abstract: The purpose of this paper is to investigate the relationship between credit risk and loan loss reserving on the one hand and financial stability on the other hand in Macedonian banks. Potential threats to credit risk management in banks and problems for implementation of the Basel Accord II, which result from the influence of different factors, will be identified as well. Accurate estimates of defaulted bank claims are very important for providing reserves for credit losses, calculating adequate risk capital and determining fair pricing for bank loans which bare a certain risk. Our findings suggest that reliability of defaulted bank claims estimates can be produced by discounting expected loan related future cash flows, also with the type of collateral, the type of the industrial sector, the last available loan rating, the size of the debt and loan maturity in the specific banking market. The results of our research in Macedonian banking have shown that credits granted to enterprises have a greater impact on credit risk than credits granted to households.
Key words: credit risk, default bank claims, loan loss reserving, Basel Accord II, Macedonian banks
JEL classification: G21, G32

Резиме: Целта на овој труд е да се испита односот помеѓу кредитниот ризик и резервирањата за кредитните загуби од една страна и финансиска стабилност во македонските банки, од друга страна. Исто така ќе бидат идентификувани потенцијалните закани за управување со кредитниот ризик во банките и проблемите за имплементацијата на спогодбата Базел II, како резултат од влијанието на различни фактори. Точните проценки за ненаплатливите доспеани банкарски побарувања се важни за обезбедување резерации за кредитни загуби, за пресметување на адекватен ризичен капитал и утврдување на фер цени за ризичните банкарски кредити. Нашите наоди укажуваат на тоа дека веродостојната проценка на ненаплатените доспеани банкарски побарувања можат да бидат направени со дисконтирање на очекуваниот заем согласно со идните парични текови, како и со видот на обезбедувањето, видот на индустрискиот сектор, со последниот достапен кредитен рејтинг, со големината на долгот и достасаноста на кредитот во определен банкарски пазар. Резултатите од нашето истражување во македонските банки покажаа дека кредитите одобрени на претпријатијата имаат поголемо влијание врз кредитниот ризик, во споредба со кредитите одобрени на населението.

Клучни зборови: кредитен ризик, ненаплатени доспеани банкарски побарувања, резервации за кредитни загуби, Спогодба Базел II, македонски банки

1. Вовед

Согласно Базелската спогодба II, постојат два пристапи за пресметување на резервациите за заемните загуби согласно изложеноста на кредитниот ризик, и тоа: 1. стандардизиран пристап, и 2. пристап заснован врз интерно рангирање (The Internal Rating Based Approach).

Првиот пристап за мерењето на кредитниот ризик е концепиран по принципот на портфолио пристапот, односно соодветни пондери на ризикот се применуваат на позициите од биланска и вонбилансна актива која е групирана во дванаесет категории: побарувања од државни институции, банки, претпријатија, население и побарувања осигурани со хипотека на недвижности, доспеани неотплатени кредити, вонбилансни активни побарувања и други.

Стандардниот пристап за проценка на кредитниот ризик, користи проценки од експерти и надворешни агенции за давање рејтинг (External Rating Agency-ERA) како што се “Standard&Poor’s”, “Moody’s”, “Fitch”.

Базелската спогодба II воведе пондери за пресметување на ризикот, и тоа: 1. пондер за ризик од 100% за сите побарувања кои не се рангирани; 2. пондер за ризик од 150% за високоризична актива; и 3. преференцијални пондери за ризик, но не под 20%. Имено, според овој пристап, како основни фактори на кредитен ризик може да се наведат четири фактори, и тоа: веројатност за неисполнување на обврските; загубата во случај на неисполнување на обврските; доцнењето во измирувањето на обврската; и концентрацијата на изложеност кон еден должник, група поврзани лица, гранка во економијата, регионот или државата.

Вториот приспап, односно пристапот заснован врз интерно рангирање на клиентите претставува најзначајна новина на Базелската спогодба II, кој се јавува во два облика, и тоа: 1. Основен пристап на интерно рангирање (The Foundation Internal Rating Based Approach-IRB) и 2. Напреден пристап на интерно рангирање (The Advanced Internal Rating Based Approach).

Во табелата 1 се презентирани основните разлики меѓу основниот и напредниот модел на интерен пристап, во зависнос од четири компоненти на оценка на ризик од страна на самата банка или од страна на супервизорот.

Табела 1. Основните разлики меѓу основниот и напредниот модел на инерниот пристап при оценката на кредитниот ризик

Елементи на ризикот	Основен	Напреден
PD – можност за неплаќање на кредитот	Го проценува банката	Го проценува банката
LGD- загуба во случај на неплаќање	Го проценува супервизорот	Го проценува банката
EAD – повлекување на одобрен кредит кој не може да се наплати	Го проценува супервизорот	Го проценува банката
M – преостанатата рочност на кредитот	Го проценува супервизорот	Го проценува банката

Извор: Overview of The New Basel Capital Acord, 2003

Со помош на IRB, банката го проценува секој заемобарател и неговата кредибилност, при што резултатот го претвора во процена на идните потенцијални загуби по осно на кредитен ризик. Всушност, банките кои го користат IRB мора да „исполнуваат критериуми“ (В.Јазиќ:2008, 127) и да имаат цврсто развиен систем на управување со ризици, преку спроведување на редовни тестирања и да имаат независна контрола на ризиците со помош на екстерна ревизија.

Според IRB за секој од пласманите треба да се дефинираат три клучни елементи, а тоа се:

1. Компонентите на ризикот, а тоа се: а) веројатност за неисполнување на обврските од страна на клиентот (PD – Probabilinty of Default); б) загубата во случај на неисполнување на обврските (LGD-Loss Given Default); в) Кредитната изложеност при неисполнување на обврските (EAD – Exposure at Default); и д) Рочноста (M-Maturity) со која се мери преостанатата економска рочност на пласманите.
2. Функција на пондерот за ризик – претставува средство со кое компонентите на ризикот се трансформираат во ризик за пондерирана актива и потоа во капитални барања.
3. Минимални барања – претставуваат минималните барања кои банките мора да ги исполнат, како би можеле да се применуваат IRB пристапите. (В.Матиќ: 2009, 138).

Темелниот пристап на интерното рангирање бара поделба на кредитното портфолио на најмалку седум различни оддели при што PD (веројатност на извршување) го определува банката, додека EAD и LGD (загуба по дадео неисполнување на обврските) ги определува тело кое врши надзор, при што по пресметување на очекуваната вкупна загуба, се определуваат капиталните барања на основните пондери на ризик за секој одделен посебно. Овој пристап бара банката да ги исполни минималните барања согласно со Базелските стандарди II и имплементација на директивите за адекватност на капиталот на Европската унија (Capital Adequacy Directive - CAD III).

Всушност, со новата регулатива за адекватност на капиталот, банките се стимулираат да развиваат и користат сопствени модели за мерење на кредитниот ризик, така што голем дел од овие модели се засновани на три клучни параметри: веројатноста за неисполнување на обврските (PD), загубата од неможност клиентот да ги исплати обврските (LGD) и корелацијата меѓу различните неможности на клиентот за исполнување на своитеобврски.

2. Пристап на резервирање за кредитните загуби кај банките во Република Македонија

Согласно позитивните законски прописи [1] македонските банки резервирањето на потенцијалните загуби кои произлегуваат од кредитниот ризик го прават согласно Базелските стандарди II, користејќи го стандардниот или пристапотзаснован врз интерно рангирање, во зависност од тоа кои услови ги исполнува за нивна примена.

Резервирањето на потенцијалните загуби на кредитното портфолио на македонските банки е регулирано со Одлуката за управување со кредитниот ризик на НБРМ според која секоја банка е „должна да воспостави систем на идентификување, мерење, следење и контрола на кредитниот ризик“[2], преку класификација на секоја билансна и вонбилансна активна ставка, според степенот на изложеност на кредитен ризик.

Банките имаат обврска да ја распоредат секоја билансна и вонбилансна позиција во 13 категории на изложености/позиции, при што вонбиласните побарувања претходно,со користење на фактори на конверзија треба да се претворат во билансни побарувања.

Според методологијата за утврдување на адекватноста на капиталот[3] главни фактори или критериуми врз основа на кои се издвојуваат резервациите за потенцијалните загуби по основ на кредитен ризик се:

1. Кредитната способност на клиентот, која се оценува според следниве елементи: а) карактерот на клиентот; б) квалитетот на програмата/проектот за кредитирање; в) висината на капиталот, резервите и имотната сила на клиентот; г) перспективата на клиентот и на дејноста на која и припаѓа клиентот; д) можни влијанија на лица поврзани со клиентот врз неговата кредитна способност; ѓ) политичката и економската состојба на земјата каде што се наоѓа клиентот – нерезидент; е) вкупната изложеност на клиентот на ниво на банкарски систем на РМ; и ж) изложеноста на клиентот на валутен ризик и други ризици;
2. Уредноста во измирувањето на обврските од страна на клиентот, се оценува според следниве елементи: а) тековни денови на доцнење и начинот на намирување на кредитната изложеност во текот на претходниот период од најмалку шест месеци и б) кредитна историја на клиентот;
3. Квалитетот на обезбедувањето, при што банката го зема предвид обезбедувањето со првокласни инструменти при утврдување на кредитната изложеност.

Врз основа на определена методологија што опфаќа финансики слабости, текот на парични приливи, нивото на доцнење на кредитните обврски и други елементи Народната банка на РМ изложеноста на кредитниот ризик ја класифицира на следниве пет ризични категории:

Вид на категорија	Ниво на резервации	Максимално доцнење на кредитните обврски
Категорија „А“	од 0,00% до 5,00%	до 31 ден
Категорија „Б“	од 5,01% до 20,00%	до 60 дена, по исклучок до 90 дена
Категорија „В“	од 20,01% до 45,00%	до 120 дена, по исклучок до 180 дена
Категорија „Г“	од 45,01% до 70,00%	до 240 дена, по исклучок до 300 дена
Категорија „Д“	од 70,01% до 100,00%	Над 241 ден и воведен стечај

Банките во РМ се опремени со соодветни софтверски програми за утврдување на класификацијата за кредитната изложеност и истите ги применуваат сите три критериуми за утврдување на кредитниот ризик, при што имаат месечна обврска до НБРМ да ја доставуваат класификацијата на своето целокупно кредитно портфолио во електронска форма и согласно со него да издвојат соодветни резервациии за потенцијалните загуби по основ на кредитен ризик.

3. Потенцијалните загуби и резервации кај македонските банки

Изложеноста на банкарскиот систем на кредитен ризик покажа различни движења во текот на 2013 година, така што во првата половина од годината, растот на нефункционалните кредити беше доста висок (12,4% јуни), додека во втората половина од годината тој видно забави (11,5% декември). Всушност, тоа пред се се должи на економското заживување во текот на годината, но и на засилените напори на некои

[1] Резервирањето на потенцијалните загуби во банките на Република Македонија се регулира со два подзаконски акти на НБРМ и тоа со: Одлуката за методологијата за утврдување на адекватноста на капиталот (Сл.весник 109/2012) и со Упаството за спроведување за Одлуката за методологијата за утврдување на адекватноста на капиталот (Сл. Весник 109/1012).

[2] Службен весник на РМ 50/2013.

[3] Види пошироко во „Одлука за утврдување на методологија за утврдување на адекватноста на капиталот“ на НБРМ, Службен весник на РМ бр. 47/2012.

банки за реструктурирање на побарувањата. Имено, од 1 декември 2013 година. започна да се применува новата регулатива за управување со кредитниот ризик, според која доколку на банките им е поисплатливо (од аспект на трошоците за резервации за очекуваните кредитни загуби) да се обидат, уште при воочувањето на финансиските тешкотии на клиентот, да му ги **реструктурираат обврските кон банката**, отколку да чекаат кредитите да добијат нефункционален статус.

Учеството на нефункционалните кредити во вкупните кредити, на крајот на 2013 година е поголемо за 1% во однос на 2012 година и тоа како резултат на постојаното намалување на учество кај домаќинствата, но и поголемата кредитна активност на корпоративниот сектор, односно кај претпријатијата, учеството на нефункционалните кредити во вкупните кредити достигна 15,2%. Имено, забавувањето на годишниот раст на нефункционалните кредити продолжи и во првите месеци од 2014 година и на крајот на февруари изнесува 4,8%, додека, учеството на нефункционалните кредити во вкупните кредити во март изнесува 10,9% и оствари минимална промена во јуни 2014 кога достигна ниво од 11,8%.

Графикон 1. Динамика на вкупните кредити и учеството на сомнителните и спорните побарувања во проценти

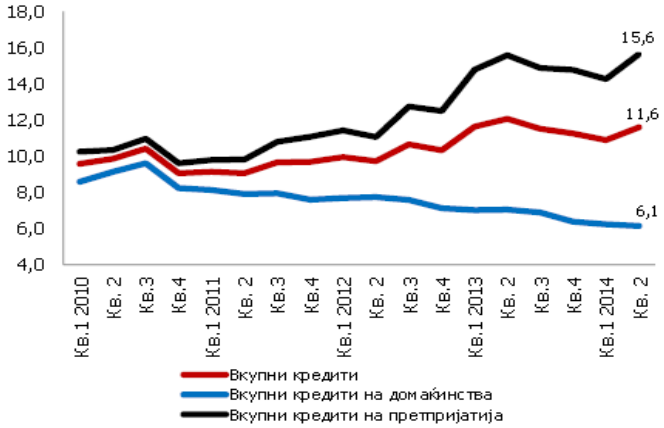

Извор: НБРМ, Квартален извештај II 2014, стр.64

Наспроти подобрувањето на кредитното портфолио во првиот квартал, во вториот квартал од 2014 година настапи негово определено влошување, така што учеството на нефункционалните во вкупните кредити се зголеми за 0,7 процентни поени и достигна 11,8%, а во август 2014 година достигна 12,2%. Бидејќи нефункционалните кредити имаат висока покриеност со издвоена исправка на вредноста (78,7% со сопствената и над 100% со вкупната исправка на вредноста), опасноста од нивно евентуално неплаќање е минимална. Имено, во вториот квартал од 2014 година, вкупната кредитна изложеност на банкарскиот систем порасна за 4.294 милиони денари и достигна 400.338 милиони денари и тоа пред се како резултат на од зголемената кредитна поддршка на нефинансиските субјекти.

При анализата на динамиката на нефункционалните кредити мора да се има предвид учеството на реструктурираната и пролонгираната изложеност во вкупната кредитна изложеност, коешто на крајот на 2013 година изнесува 8,7%, а на крајот од вториот квартал во 2014 година изнесува 6,8%. Всушност, дел од овие кредити, доколку не биле реструктурирани или пролонгирани, најверојатно би добиле нефункционален статус и тоа соодветно би се одразило врз зголемувањето на нефункционалните кредити. Имено, постојано се зголемува бројот на реструктуираните кредити, така што на крајот од 2012 година, само 6,0% **од вкупната кредитна изложеност кон претпријатијата се реструктурирани**, на крајот од 2013 година овој процент се зголемува на 8,2%, а на крајот од вториот квартал во 2014 тој го достигнува нивото од 11,1%. Овој индикатор укажува дека македонските банките во услови на појава на нова финансиска криза може да имаат сериозни проблеми со докапитализација на нивниот капитал.

Всушност, просечното ниво на ризикот на вкупните реструктиурани кредити се зголеми на 41,8% на крајот од вториот квартал во 2014 година, во однос на првиот квартал кога ризикот изнесуваше 39,1%. Имено, реструктурираните кредити коишто преминале во нефункционални во вториот квартал претставуваат околу две третини од растот на вкупните нефункционални кредити на нефинансиските субјекти, додека нивното учество во овие кредити на 30.6.2014 година изнесува 5,6%. Овие движења, се загрижувачки и покажуваат дека дел од претходно реструктурираните кредити, сеуште не се успешно реструктурирани, поради што добиле и нефункционален статус. Всушност, при претпоставка за целосна ненаплатливост на нефункционалните кредити, сопствените средства на крајот на II квартал во 2014 година би се намалиле за 13,2% (за 2,4% повеќе од намалување на крајот на првиот квартал 2014).

Според НБРМ, најголем дел од отпишаните побарувања по основ на кредити од 60,4%, се однесуваат на претпријатијата. Од аспект на кредитниот ризик кај секторот „претпријатија“ најризични се „индустријата“ и „трговијата на големо и мало“, а во секторот „домаќинства“, најризични се кредитните картички и потрошувачките кредити, а од аспект на валутната структура, најризична е кредитната изложеност во денари со девизна клаузула.

Кредитната изложеност класифицирана во категориите на ризик „А“ и „Б“ учествува со 97,1% во вкупната кредитна изложеност којашто достасува за наплата до крајот на 2014 година и околу половина (46,3%) со просечно ниво на ризичност во категоријата на ризик „Б“. Истовремено, е регистрирано годишно намалување на средствата преземени поради наплата на побарувањата во билансите на банките, односно во период од една година (30.6.2013-30.6.2014) продадени се само 22,3% од вкупните преземени средства на банките со состојба на 30.6.2013 година.

Во 2013 година, регулаторниот капитал потребен за покривање на ризиците на банкарскиот систем (или капиталните барања) се зголеми за 823 милиони денари (или за 4%), а капиталните барања за покривање само на кредитниот ризик имаа најголем придонес во растот на вкупните капитални барања на банкарскиот систем. Капиталот потребен за покривање на кредитниот ризик се зголеми за 775 милиони денари (или за 4,3%), што најмногу произлегува од растот на портфолиото на мали кредити и побарувањата од други трговски друштва. Види табела 2.

Табела 2 Капитални барања за покривање на кредитниот ризик, во милиони денари

Капитални барања за покривање на кредитниот ризик, според категории на изложености	12.2012	12.2013	Годишна промена во милиони	Годишна промена во %
Побарувања од јавни институции	97	152	54	56,1
Побарувања од банки	1.063	1.124	61	5,8
Побарувања од други трговски друштва	7.571	7.824	253	3,3
Портфолио на мали кредити	5.079	5.745	667	13,1
Побарувања покриени со стамбени објекти	386	365	-21	-5,4
Побарувања покриени со деловни објекти	2.029	1.898	-130	-6,4
Останати позиции	1.659	1.549	-117	-7,2
Вкупни капитални барања за покривање на кредитниот ризик	**17.883**	**18.658**	**775**	**4,3**

Извор: НБРМ, Годишен извештај за ризиците на НБРМ за 2013, стр 52.

НБРМ следејќи ги промените во квалитетот на изложеностите коишто биле реструктурирани во периодот од 2011-2013 година, утврди дека на 31.12.2013 година, повеќе од половината (54,0%) од реструктурираните изложености во текот на 2011 година имаат редовен статус две години по извршеното реструктурирање, додека остатокот од 46,0% имаат нефункционален статус.

Вкупниот износ на извршените отписи во текот на 2013 година е на најниско ниво во последните пет години, така што во најголем дел, или 71,9%, се однесуваат на претпријатијата.

Побрзиот годишен раст на кредитната активност и забавување на растот на ликвидните средства на банкарскиот систем, услови извесни поместувања во пондерите за ризик, односно вкупното структурно учество на ставките со повисоки пондери на ризичност, од 50%, 75% и 100% бележи раст, од 1,3 %, за сметка на намалувањето на пондери на ризик, од 0%, 20% и 35%, во вкупната билансна и вонбилансна изложеност на банкарскиот систем. Меѓутоа, на крајот на вториот квартал од 2014 година просечниот пондер на ризичност на вкупната билансна и вонбилансна изложеност на македонскиот банкарскиот систем е 67,69%, а стапката на адекватност на капиталот 16,9%, што упатува на тоа дека банките сè уште се претпазливи во преземањето ризици.

4. Заклучок

Врз основа на резултатите од извршените стрес-тестирања на македонските банки може да се заклучи дека адекватноста на капиталот на банкарскиот систем не се намалува под 8,6% при ниту една од симулациите, иако кај поединечни банки се воочува хипотетичка потреба за докапитализација при евентуално остварување на симулираните екстремни шокови. Најголемата опасност по основ на кредитниот ризик во македонските банки произлегува од неквалитетно реструктуирање на кредитите, така што интерната и екстерната ревизија треба да посветат поголемо внимание на оваа активност на банките.

5. Bibliography

1. Alen Host, Igor Cvečić, Vinko Zaninović, **Credit rating agencies and their impact on spreading the financial crisis on the eurozone,** Economic thought and practice, Vol. No. 2, 2012.
2. Damir Juričić, **The use of the method of simulation in the credit risk appraisal**, Economic Review, Vol. 56 No. 9, 2005
3. Goran Klepac, Portfolio Sensitivity Model for Analyzing Credit Risk Caused by Structural and Macroeconomic Changes, Financial Theory and Practice, Vol. 32 No. 4, 2008.
4. Kristina Pojatina, **Creditrisk, credit and economic cycles in croacian banking**, Economic Research, Vol. 21 No. 4, 2008
5. Ljiljanka Kvesić, Statistical methods in credit risk management, Economic Journal, Vol. No. 2, 2012.
6. Ljiljanka Kvesić, Application of decision trees in credit scoring, Economic Journal, Vol. No. 2, 2013.
7. Marko Košak, Jure Poljšak, Loss given default determinants in a commercial bank lending: an emerging market case study, Proceedings of Rijeka Faculty of Economics: Journal of Economics and Business, Vol. 28 No. 1, 2010.

8. НБРМ, Извештај за ризиците на банкиот сектор на РМ, во вториот квартал од 2014 година.
9. НБРМ, Извештај за ризиците во банкарскиот систем на РМ во 2013година.
10. Petra Posedel, Marko Primorac, Modelling local government unit credit risk in the Republic of Croatia, Financial Theory and Practice, Vol. 36 No. 4, 2012.

CRIMINAL LEGAL AND CRIMINOLOGICAL ASPECTS OF METHODOLOGY OF HUMAN TRAFFICKING

Prof. Aleksandar Donchev PHD
MIT University - Skopje, Republic of Macedonia, alekdoncev@yahoo.com

Ass. Vesna Trajanovska LL.M
MIT University - Skopje, Republic of Macedonia, vesna.trajanovska@yahoo.com

КРИВИЧНО ПРАВНИ И КРИМИНОЛОШКИ АСПЕКТИ НА МЕТОДОЛОГИЈА НА ТРГОВИЈА СО ЛУЃЕ

Проф. Д-р Александар Дончев

МИТ Универзитет – Скопје, Република Македонија, alekdoncev@yahoo.com

Асс. М-р Весна Трајановска

МИТ Универзитет – Скопје, Република Македонија, vesna.trajanovska@yahoo.com

Abstract: Given the research that is done is determined that no author who writes about organized crime, and who is not one of trafficking in persons (human trafficking) in organized crime. It is common understanding that this trade, especially as it affects young people and children of both sexes, crime, criminological, criminal legal, criminal and penological policy, should be treated according to the criteria as organized crime and should be prevented by same means and methods as organized crime.

This paper covers the criminal legal aspects of human trafficking and in detail explained and developed methods or ways of human trafficking or phenomenological of human trafficking. The first general work that needs to be reminded again about the methodology of the trade is that it never stands still. The basic structure of human remains stable and consists of three stages: recruitment, transit (transportation), exploitation.

Keywords: organized crime, human trafficking, methodology, criminological aspects, phenomenology.

Резиме: Со оглед на истражувањата кои се направени е констатирано дека нема автор кој пишува за „организиран криминал," а кој не ја вбројува трговијата со луѓе (трговија со бело робје) во организиран криминал. Општо е сваќањето дека оваа трговија, особено поради фактот што таа ги опфаќа младите лица и децата од двата пола, криминалистички, криминолошки, кривичноправно, пенолошки и криминално политички, треба да се третира според сите критериуми како организиран криминалитет и која треба да се спречува со исти средства и методи како организираниот криминалитет.

Во овој труд се опфатени кривично правните аспекти на кривичното дело трговија со луѓе и подетално разработени и објаснети методите или начините на трговија со луѓе односно феноменолошкиот дел од трговијата со луѓе. Првата општа работа која треба повторно да се нагласи во врска со методологијата на

трговијата е фактот дека таа никогаш не мирува. Основната структура на трговијата останува стабилна и се состои од три фази: регрутација, транзит (транспорт), експлотација.

Клучни зборови: организиран криминал, трговија со луѓе, методологија, криминолошки аспекти, феноменологија

1. ВОВЕД

Како последица на потпишувањето на Конвенцијата на ОН против транснационалниот организиран криминал и нејзините два протокола за превенција, сузбивање и казнување на трговија со лица, особено жени и деца, од страна на Собранието на Република Македонија, делото „Трговија со луѓе“ за прв пат е инкорпорирано во македонскиот казнен систем со Законот за измена и дополнување на кривичниот законик[4]. Со законот за изменување и дополнување на кривичниот законик[5], членот 418 претрпува промени во описот на кривичното дело, висината на запретените санкции, како и бришење на ставот 3 кој се однесува на организирањето на вршење на делото, од што ќе произлезе членот 418 в. Со законот за изменување и дополнување на кривичниот законик[6], се направени измени во дополнување на описот на битието на кривичното дело. Со овие измени на законот, за овозможувачот на кривичното дело или за корисникот, се бара „да знаел или бил должен да знае“ дека лицето е жртва на Трговија со луѓе. Понатаму се воведува нов став 6 со кој обидот за извршување на делото Трговија со луѓе е казнив, како и став 7 прецизирање дека недвижните предмети кои биле користени при вршење на делото се одземаат. Со законот за изменување и дополнување на кривичниот законик[7] додаден е нов став 4 кој ја заострува запретената казна за службено лице, кое ќе го стори делото во вршење на службата на најмалку 8 години затвор.

Со горе наведените измени на членот 418 а, неговиот текст со најновите измени и дополнувања во првиот став го нагласува основниот облик на делото и во него е разработен субјектот кој ќе биде доведен во заблуда или други форми на присилба, грабнување, измама од страна на сторителот како и формите преку кој се манифестира трговијата на луѓе сексуална експлоатација, порнографија, принудна работа или слугување, ропство, присилни бракови, присилна фертилизација, незаконито посвојување или нему сличен однос или недопуштено пресадување делови од човековото тело. Додека па во ставот 2 е нагласено сторителот кој што ќе одземе или уништи лична карта, пасош или друга туѓа идентификациона исправа заради вршење на делото од ставот (1) на овој член ќе се казни со затвор од најмалку четири години. Делото е опфатено и доколу го стори службено лице во вршење на службата како и правно лице.[8]

Со додавањето на став 5 во членот 418 а, со кој согласноста на жртвата е ирелевантна, за постоењето на делото Трговија со луѓе, се избегна една од дилемите кои се појавуваа во текот на судските постапки во минатите години, каде се докажуваше фактот дали жртвата знаела дека ќе пружи сексуални или друг вид на услуги. Согласноста на жртвите да бидат експлоатирани, во судската практика се третираше како олеснителна околност при одмерување на казната на сторителите на делото Трговија со луѓе. Ваквата судска пракса доведе до низа дилеми од типот дали жртвите во состојба на заплашување, принуда , измама и слично е возможно да дадат валидна согласност за состојбата во која се ставени.[9]

Со додавањето на став 4 во членот 418 а, предвидена е минимална казна од 8 години затвор за службено лице кое делото ќе го стори во вршење на службата.

1.1. Организирање на група и поттикнување на извршување на делата трговија со луѓе, трговија со малолетно лице и криумчарење на мигранти. Членот 418 в е внесен во кривичниот законик[10] и се однесува на сторител на кривично дело, кој ќе организира криминална група, кој ќе се приклучи на криминална група, банда или друго здружение, и кој ќе повикува, поттикнува или поддржува извршување на овие дела. Воедно законот предвидува ослободување од казна за припадник на криминална група кој ќе ја

[4] КЗ на Р.Македонија, 25.01.2002год., Сл.В на РМ бр. 04/02.
[5] КЗ на Р.Македонија, 30.03.2004 год. (Сл.В на РМ бр. 19/04).
[6] КЗ на Р.Македонија, 15.01.2008 година (Сл.в на РМ бр.7/08).
[7] КЗ на Р.Македонија, 14.09.2009 година (Сл В на РМ бр. 114/09).
[8] КЗ на Р.Македонија 418, а. (Сл.в. на РМ бр. пречистен текст бр.37/96, Заклучно со последните изменувања и дополнувања на Кривичниот законик 55/2013).
[9] Извештајот на Коалицијата ‘„Сите за правично судење‘‘ Ефикасноста на судовите при справување со феноменот организиран криминал 2005/2006/2007, Скопје, февруари 2008, Виолета Велкоска страна 25
[10] КЗ на Р.Македонија, 30.03.2004 година (Сл.В бр. 19/04), КЗ на Р.Македонија.

откриe пред да стори кривично дело. Оваа одредба иако постои во законот веќе 6 години, сеуште нема своја примена во ниту еден случај.[11]

1.2. Трговија со малолетно лице. Една од придобивките при борбата со овој вид на криминал е тргањето на заштитата на малолетното лице од овој член и од членот 191 од КЗ на РМ и дополнување на Кривичниот законик со нов член 418 г – Трговија со малолетно лице. Со ова се избегнати проблемите кои постоеја при дефинирањето на поимите дете и малолетник, а воедно е предвидена и појака заштита, која се огледа преку висината на предвидената казна.

Членот 418 г од Кривичниот законик на Република Македонија е воведен со Законот за измена и дополнување на кривичниот законик[12]. Основниот облик на делото Тој што врбува, превезува, пренесува, купува, продава, засолнува или прифаќа малолетно лице заради експлоатација по пат на проституција или други форми на сексуална експлоатација, порнографија, принудна работа или слугување, ропство, присилни бракови, присилна фертилизација, незаконито посвојување или нему сличен однос или недопуштено пресадување делови од човеково тело, ќе се казни со затвор најмалку осум години. Тој што делото од став 1 ќе го стори со сила, сериозна закана, со доведување во заблуда или друга форма на присилба, грабнување, измама, со злоупотреба на својата положба или состојба на бременост, немоќ или физичка или ментална неспособност на друг, или со давање или примање пари или друга корист заради добивање согласност на лице кое има контрола на друго лице, ќе се казни со затвор најмалку десет години. Делото е опфатено и доколу го стори службено лице во вршење на службата како и правно лице.[13]

Со законот за измена и дополнување на кривичниот законик[14], исто како и во горенаведените членови се додава став 5 кој го санкционира вршењето на делото од страна на службено лице во вршење на службата со казна од најмалку 10 години.

Иако, во годишниот извештај на Националниот известувач за состојбата со борбата против трговијата со луѓе и илегалната миграција во 2009 година, од вкупно 9 идентификувани жртви на Трговија со луѓе, дури 7 се малолетни лица (со возраст од 16 до 18 години), ниту еден таков предмет во судска постапка не започнал во периодот на истражувањето.

2. МЕТОДОЛОГИЈА НА ТРГОВИЈА СО ЛУЃЕ

Трговија со луѓе значи регрутирање, превезување, пренос, засолнување или прифаќање на лица, по пат на закана или со употреба на сила или други форми на принуда, или киднапирање, или измама, залажување, или со злоупотреба на моќ или на состојба на немоќ или со давање и примање на пари или друга корист заради постигнување на согласност на лице кое има контрола над друго лице, со цел за експлоатација.

Трговијата со луѓе во Македонија е кривично дело кое е уредено со член 418-а и 418-г (Трговија со малолетно лице) од Кривичниот закон

Првата општа работа која треба повторно да се нагласи во врска со методологијата на трговијата е фактот дека таа никогаш не мирува. Основната структура на трговијата останува стабилна и се состои од три фази: регрутација, транзит (транспорт), експлотација.

2.1. Регрутација. Основни методи кои се користат за регрутирање на девојки се: Грабнување или присилно регрутирање. Целосна измамничка регрутација тоа значи жртвите се залажуваат со ветување за вработување и финансиски добивки. Делумно измамничка регрутација тоа значи жртвите се свесни за природата на работата во која тие треба да се вклучат. И една клучна карактеристика на процесот на регрутација која доминира во меѓународната трговија е „ Должничко врзување “ особено се работи за високи износи.

Регрутацијата е прва фаза во која лицата најчесто се обидуваат да ги регрутираат своите жртви со нудење на лажни вработувања, нудење помош на оние кои сакаат да ја напуштат матичната земја од економски причини, но за тоа не поседуваат соодветни визи и сл. Овие услуги најчесто се рекламираат преку електронските и печатените медиуми. Ова наведува на потребата на МВР кои вршат патролна служба,

---

[11] КЗ на Р.Македонија, Член 418-в. (Сл.в. на РМ бр. пречистен текст бр.37/96, Заклучно со последните изменувања и дополнувања на Кривичниот законик 55/2013).

[12] КЗ на Р.Македонија 15.01.2008 година Сл.В. бр. 7/08.

[13] КЗ на Р.Македонија Член 418-г. (Сл.в. на РМ бр. пречистен текст бр.37/96, Заклучно со последните изменувања и дополнувања на Кривичниот законик 55/2013).

[14] КЗ на Р.Македонија, Сл.в. на РМ бр. 14.09.2009 година.

редовно да ги следат огласите во јавните гласила кои нудат вработување во странство, посредување за добивање визи за патување во странство, разни огласи со кои се бараат млади луѓе за работа како келнерки, обично во друг град во државата, реклами на разни агенции за лични контакти итн.

Како што претходно спомнавме проблемот со сиромаштијата и бедата, невработеноста како и скромните примања ги тера луѓето а посебно жените да бараат решение надвор од својата земја и на тој начин некако да го решат проблемот со невработеноста како и да се ослободат од стегите на патријахалното семејство. Побарувачката на државите со вакви жени меѓу другото се должи на големото присуство на странски сили и организации на нивната територија. (пр. Протоколот за превенција, сузбивање и казнувањето на трговијата со луѓе, посебно се однесува на жените и децата).[15]

Жените во најголем дел подлежат на виктимизација, заради своето однесување, социјални предиспозиции, специјални релации со трговците, начинот на живот, биолошките и психолошките особини и сл. Поедноставно кажано тие сами си ги зголемуваат шансите да подлежат на виктимизација.

Значајна виктимогена предиспозиција се зема и возраста, затоа ако може така да се каже најбарани се девојките всушност жените од 18 до 25 години иако поретко но сепак позната е и трговија со малолетнички до 15 години па дури и помлади што создава доста лоша и грозна слика и претстава за младата популација.

Што се однесува до брачниот статус не помалку вклучени се и мажени жени од едноставна причина - економски причини за да ги издржуваат своите деца а помалку и своите мажи и сл. Но меѓутоа доминантно место заземаат немажените од причина дека се повеќе барани.

Како социјални предиспозиции можат да се земат професијата кое во најголем дел е условено од образованието. Лицата кои подлежат на пониско ниво на образование не секогаш се и жртви на трговија со луѓе. Истиот факт се однесува и на невработените кои излезот од кризата го гледаат во трговија и продавање на своето тело. Типичен пример за ова се девојките од Украина, Русија и Белорусија.

Како психолошки карактеристики кои ја условуваат трговијата со луѓе се земаат наивноста, лекомисленоста, желбата за авантури, невнимателноста на жртвата и сл. Тие доаѓаат до израз во непосреден контакт на жртвата со макрото или пак во случаи на барање на работа на жртвата во огласи.

Би можеле и да потенцираме дека "нема единствен лек за комплексниот проблем на трговијата со луѓе и дека решенијата мора да произлезат од различните социјални, економски, политички и културни во кои што овој проблем фатил корени."[16]

а). Извонредно корисни информации за спречување на овој вид криминал се:

- Сопственикот на агенцијата;
- Адресата на седиштето на агенцијата
- Телефонски број на агенцијата
- Возилата кои ги користат сопствениците на агенциите или некој од вработените;
- Местата каде што се организираат заеднички дружења на членовите на агенцијата за посредување;
- Адреса каде што се вршат наводни интервјуирања на заинтересираните за вработување во странство;
- Да се утврди лицето кое го врши интервјуто;
- Да се утврдат што повеќе податоци за лицата кои доаѓаат на интервју;
- Доколку не се во можност да утврдат точни податоци, да се потрудат да обезбедат што подетален опис на лицата;
- Континуирано да се забележува точното време и место каде што лицата познати како извршители на овој вид кривични дела биле забележани и со кого
- Оперативно покривање на странски државјани за кои постојат индиции дека се занимаваат со сомнителни активности, а кои пријавиле престојувалиште на станичното подрачје.

Со ова можеме да заклучиме дека причините кои условиле да дојде до трговија со луѓе не се шаблонизирани туку се определени според одредени карактеристики на конкретни земји.[17]

---

[15] Конвенцијата за транс национален криминал одржана во Палермо 2000година – „Протоколот за превенција, сузбивање и казнувањето на трговијата со луѓе" (член 3 под а).

[16] Уницеф - трговија со луѓе на југо источна Европа, стр.9

2.2. Транзит или Транспорт. Ова е оној момент од процесот на трговија со луѓе кој многу тешко може да се разграничи од криумчарењето на мигранти. Во оваа фаза потенцијалната жртва или мигрантот се уште не е свесна за својата состојба, односно верува во се она што и било ветено. Мигрантот или потенцијалната жртва на трговија со луѓе, се уште соработува со превозникот/ потенцијалниот трговец, бидејќи таа е уверена дека се што и било кажано при регрутацијата е вистина и дека ќе стаса до саканата дестинација. Некои од нив веќе платиле за услугите, се со цел да бидат префрлени до крајната дестинација. Ова уште повеќе ги мотивира жртвите и мигрантите да соработуваат со превозникот/потенцијалниот трговец и да се грижат полицијата да не открие некој детал за нив.

Често се случува она што тие ќе се констатира, подоцна да биде еден од главните материјални докази при процесуирањето на овие кривични дела.

Доколку во возило се затекнат лица за кои постои сомневање дека можеби се илегални мигранти или пак потенцијални жртви на трговија со луѓе (во оваа фаза е многу тешко да се утврди дали се работи за мигранти или жртви на трговија со луѓе, особено при првиот контакт со жртвата и трговците).

Клучен елемент на кривичното дело трговија со луѓе е дека жртвата мора да биде транспортирана од едно место на друго, но тоа не мора да значи дека жртвите мораат да бидат транспортирани преку државна граница.

Според својот транс - национален формат, трговијата се состои од две фази и тоа почнувајки од земјите на потекло до земјите на дестинација. Жртвите може да се транспортираат внатрешно и да бидат примени и прифатени во обезбедени куќи пред да бидат тргувани надвор од земјата до земјата во која тие ќе бидат присилувани и експлоатирани. Во зависност од географската положба на земјата транспортот може да биде само во една земја но во зависност од побарувачката и мрежите кои се разгранети може да има потрба да се поминат две или повеќе земји.

Методот на транспорт се разликува во зависност од потребите ако е за внатрешна трговија тогаш за жртвата нема да има потреба од документи а транспортот може да биде пеш, со помош на автомобил или јавен превоз. Во случај на транснационална трговија тогаш тоа го прават со прикривање да бидат криумчарени од една земја во друга,често без никаков вид на документи за идентификација. Тие можат едноставно да препешачат преку порозни граници, или да бидат сокриени во тајни комори конструирани за таа цел во бродови или во возила, или едноставно да се сокријат во задните делови на камиони или комби возила. Во некои случаи,жртвите престојуваат во земјата на транзит за време на периодот потребен за да се помине територијата на таа земја, може да се случи додека да добие нови документи, за жртвата е потребно подолг период таа додека престојува во земјата транзит, земјата транзит може да стане земја на дестинација доколку трговците одлучат да ја експлоатираат жртвата додека таа е во земјата на транзит.

Обично за време на рутата тие се придружувани од страна на членови на трговската мрежа кои се познати како "МАЗГИ " (лица кои ја префрлаат стоката) и кои се искусни не прекриено да поминат преку местата на аеродромите и границите каде се вршат проверки, а и на други места. Уште една честа карактеристика е фактот дека документите за идентификација ги задржуваат трговците, особено ако тие треба да се покажат на секое место на границата каде што се врши контрола.

2.3. Експлотација. Ова е фазата од процесот на трговија со луѓе во која се спроведува сексуалната или друг вид експлоатација на жртвите. Ова е фаза во која најлесно можат да дојдат до определени информации кои можат да дадат индиции за евентуално постоење на трговија со луѓе. Во оваа фаза, за да ги материјализираат криминалните активности, трговците мораат да ја рекламираат својата роба, а тоа ги чини ранливи и лесни за детекција. Исто така, и клиентите (кога се работи за сексуална експлоатација) доаѓаат до жртвите, користат нивни услуги и со тоа стануваат одличен извор на корисни информации за службите за борба против трговијата со луѓе. Сите информации се од голема корист за специјализираните служби за борба против трговијата со луѓе и тие треба редовно да бидат прибирани, проверувани и проследувани до нив. Треба да располагаат со следните информации:

- Да имаат список на сите хотели, мотели, ноќевалишта, ноќни клубови и други угостителски објекти кои се наоѓаат во нивниот патролен реон.
- Да имаат список на сите агенции за лични контакти, седишта на жешки линии, агенции за недвижнини, салони за масажа и сл.
- Жртвите на трговија со луѓе не мора секогаш да бидат странски државјани, тие можат да бидат и државјани на Република Македонија.
- Да прибираат што е можно повеќе информации за станови кои се изнајмуваат и нивните сопственици;

---

[17] Трпе Стојановски - "Практикум" Глава 2 стр. 28

- Жртвите на трговијата со луѓе, особено заради сексуална експлоатација, честопати се превезуваат до клиентите со такси возила,
- Овие информации треба редовно и навремено да се проследуваат до специјализираните служби во МВР.

Експлоатацијата и злоупотребата на луѓе во најголема мера на жени и деца се јавува во повеќе облици и тоа проституција, порнографија, сексуална експлоатација, ропство, вршење на други присилни работи и сл. Целта на ова фаза е едноставна - трговците ги транспортираат нивните жртви поради една единствена причина за да заработат големи суми на пари од тоа што ќе ги експлоатираат, а активностите за експлоатација започнуваат многу брзо после пристигнувањето во крајната дестинација.

Според активностите на експлоатација кои се пропишани со Палермо Протоколот на Обединетите Нации за Трговија со Луѓе, особено за трговија со жени и деца.

Најчесто се врши следната експлоатација на жртвите:

- Проституција
- Други форми на сексуална експлоатација
- Принудна работа или услуги
- Робување или работи слични на робување
- Слугување
- Отстранување на органи (најчесто бубрези)
- Нелегално присвојување
- Присилен брак
- Деца војници
- Улично питање и продавање

Кај ова фаза широко позната цел е проституцијата и другите форми на сексуална експлоатација, како пример може да се посочи комерцијалната продукција на порнографија, присилен брак, или сексуално слугување. Една жртва на трговија која се експлоатира како проститутка може да заработи повеќе во една трансакција со еден клиент отколку што еден експлоатиран присилен работник може да заработи во цела работна недела. Сексуалната експлоатација може да биде продолжена со месеци па и години при тоа жртвите можат да заработат стотици илјади евра за трговците а од тоа може да добијат сосема малку па дури и ништо.[18]

Жртвите може да бидат експлоатирани на различни начини може да работат во стриптиз барови со затемнети светла, клубови со хостеси, куќи за масажа и сауна, улична проституција, проституција во куќи станови. Од нив се бара да работат многу продолжено работно време во текот на седум дена се принудувани на сексуални услуги дневно да опслужат повеќе клиенти, по избор и барање на клиентите. Крајно опасен аспект на овој вид експлоатација е тоа што се принудувани да пружат сексуалните услуги без заштита, при што се изложени на опасност од инфекции од сите видови на сексуално преносливи полови болести, вклучувајки ја и ХИВ/СИДА.

Главни механизми со кои се држат жртвите во Експлоатација се:

- Должничко врзување.
- Изолација - Одземање на документите за идентификација и патничките документи и Изолација од официјални извори на помош - Полиција и т.н.
- Изолација - лингвистичка и социјална, Психичко затворање и тортура.
- Примена на насилства и страв.
- Навлекување на зависност од дрога.
- Страв од стигматизација и срам.
- Примена на закани за одмазда против семејствата на жртвите.

3. ЗАКЛУЧОК

Трговијата со луѓе не е само проблем во Република Македонија, која се смета дека е земја на транзит на трговијата со луѓе, бидејќи според сите истражувања кој се направени, виктимизираните жртви на трговија доаѓаат од Украина, Молдавија, и други земји од источниот блок транзитираат до Србија од таму

[18] Извештај за трговија со луѓе 2005г - издаден од конференцијата во САД (во регионот на западен Балкан) стр.36.

во Македонија и од Македонија го наоѓаат својот пат во земјите на Европската Унија. Ова е меѓународен проблем кој треба да ја загрижи целата меѓународна заедница и треба заеднички да се превземаат соодветни мерки и да се постапува по Конвенцијата од Палермо од 2000г за транснационалниот криминал бидејќи трговијата со луѓе е облик на организиран криминал.

Од сето ова можеме да изнесеме а воедно и да заклучиме дека трговијата со луѓе е кршење на човековите права и слободи и како таква и се третира. Се работи за појава која на глобален план се воспоставува и ги засега како сиромашните така и побогатите земји. Затоа можеме да заклучиме дека не може да станува збор за превенција на ниво на една земја, туку на меѓународна соработка и координација на државите, а воедно и на регионите на кои бележи свој подем на зголемување. Во голема мера е значајна соодветна едукација и обука на полицијата, обвинителствата, адвокатите, а пред се на граѓаните од која едукација би извеле тие заклучок за третманот како жртва и сторител на овој вид криминална активност.

4. ЛИТЕРАТУРА

1. Владо Камбовски „Организиран Криминал”
2. Извештај за трговија со луѓе 2005г - издаден од конференцијата во САД
3. Извештај за трговија со луѓе 2005г издадена од страна на Канцеларијата (на САД) за мониторинг и сузбивање на трговијата со луѓе 3 јуни 2005г . (за западен Балкан)
4. Конвенцијата за транс национален криминал одржана во Палермо 2000година – „Протоколот за превенција, сузбивање и казнувањето на трговијата со луѓе” (член 3 под а)
5. Љупчо Арнаудовски и Трпе Стојановски –„Трговија со луѓе”
6. Миодраг Лабовиќ „Власта корумпира”
7. Оливер Бачановиќ - Едиција: според темпус и кардс програмата за повисок степен обука за борба против Организиран криминал
8. Трпе Стојановски – „Практикум”
9. Уницеф - трговија со луѓе на југоисточна Европа.

DIFFERENT ECONOMIC PHILOSOPHIES BETWEEN THE TWO DOMINANT SCHOOLS OF ECONOMIC THOUGHT

Prof. Krume Nikoloski PhD
Goce Delchev University - Stip, Republic of Macedonia krume.nikoloski@ugd.edu.mk

РАЗЛИЧНИ ЕКОНОМСКИ ФИЛОЗОФИИ ПОМЕЃУ ДВЕТЕ ДОМИНАНТНИ ШКОЛИ НА ЕКОНОМСКАТА МИСЛА

Проф. д-р Круме Николоски
Универзитет Гоце Делчев - Штип, Република Македонија krume.nikoloski@ugd.edu.mk

Abstract: Always, in economic life will be actual different economic philosophies between the two dominant schools of economic thought. According to classical economics government has minimal role in the economy, and the macro-economy is self-adjusting; meaning consumers and businesses will correct any problems with the economy automatically over time. Classical theory focuses on long-term goals. And according to Keynesian economics government has a large role in the economy, and focuses on short-term goals. Used mostly in times of recession, government spending is a good way to put money back into the GDP and in turn increase unemployment.
Keywords: classical theory, keynesian theory, unemployment, money, saving and investment, wages

Апстракт: Секогаш, во економскиот живот ќе бидат актуелни различните економски филозофии помеѓу двете доминанти школи на економската мисла. Според класичната економија, државата (владата) има минимална улога во економијата, а макроекономијата сама по себе е прилагодлива; ова значи дека потрошувачите и бизнисите ќе се справат со проблемите во економијата автоматски со текот на времето. Класичната теорија се фокусира на долгорочни цели. И според кејнзијанската економија државата (владата) игра голема улога во економијата, и се фокусира на краткорочни цели. Користејќи ја најчесто во време на рецесија, државната (владината) потрошувачка е добар начин да се вратат парите назад во БДП, а за возврат да се зголеми невработеноста.
Клучни зборови: класична теорија, кејнзијанска теорија, невработеност, пари, заштеда и инвестиции, плати

1. INTRODUCTION

Classical and Keynesian economics are two different economic philosophies. The classical theory is based on the conception of static economy, whereas Keynes's theory is dynamic. The classical economists concentrated on equilibrium at a certain time, but Keynes introduced future expectations into economic analysis and thus analyzed a dynamic economy. Monetary and fiscal policies change over time. And so does our understanding of those policies. The classical economists usually oppose government intervention and believe that the free market creates efficiency automatically.[19] The Classical Model was prevailing with full popularity before the Great Depression of 1930. For example during the Great Depression, unemployment was widespread, many businesses failed and the economy was operating at much less than its potential. [20] It portrays the economy as a free-flowing, with prices and wages freely adjusting to the ups and downs of economy over time.[21] However, Keynesian economists are in favor of general intervention by the state to create an efficient market.[22] Looking at price, demand and investment shows that although both classical and Keynesian economics agree in basic tenants of capitalism, Keynesian economics encourage greater government control. The economy may remain in a state of balance in which everyone is fully

[19] Greenwald et al, 1988
[20] Mishkin, 2004
[21] Barro, 1983
[22] Blinder, 2007

employed, but when weaker demand temporarily pulls the economy below the full employment level, economists call that a recession.[23] It idealizes the economy at full employment, meaning that everyone who wants to work is working and all resources are being fully used to their capacity.[24]

2. THE DIFFERENT ECONOMIC PHILOSOPHIES

Short vs. long-run

Classical economics focuses on creating long-term solutions for economic problems. The effects of inflation, government regulation and taxes can all play an important part in developing classical economic theories. Classical economists also take into account the effects of other current policies and how new economic theory will improve or distort the free market environment. Classical economists believed in the long run and aimed to provide long run solutions at short run losses. Keynes was completely opposed to this, and believed that it is the short run that should be targeted first. "Long run is a misleading guide to current affairs. In the long run we are all dead." Keynes's famous quote to stop the Classical economists from rapping about the long run. Keynesian economics often focuses on immediate results in economic theories. Policies focus on the short-term needs and how economic policies can make instant corrections to a national economy. This is why government spending is such a key cog of Keynesian economics. During economic recessions and depressions, individuals and businesses do not usually have the resources for creating immediate results through consumer spending or business investment. The government is seen as the only force to end these downturns through monetary or fiscal policies providing instant economic results.

Unemployment

The classical economists explained unemployment using traditional partial equilibrium supply and demand analysis. According to them unemployment results when there is an excess supply of labour at a particular higher wage level. By accepting lower wage, the unemployed workers will go back to their jobs and the equilibrium between demand for labour and supply of labour will be established in the labour market in the long period. This equilibrium in the economy is always associated with full employment level. According to classical economists unemployment results when the wage level of workers is above the equilibrium wage level and as a result there of, the quantity of labour supplied is higher than quantity of labour demanded. The difference between the two (supply and demand) is unemployment.

Classical economists maintain that the economy is always capable of achieving the natural level of real GDP or output, which is the level of real GDP that is obtained when the economy's resources are fully employed. The most important difference is this: the classical economists said, according to Say's Law, that the economy was in a state of stable equilibrium at full employment and that it may for a short time depart from full employment but the equilibrium will be restored through wage adjustments. The Classical Model does a great job of describing the economy in the long run where resources are fully employed and everyone is working.

J. M Keynes and his followers, however reject the fundamental classical theory of full employment equilibrium in the economy, they consider it as unrealistic. According to them full employment is a rare phenomenon in the capitalistic economy. The unemployment occurs they say when the aggregate demand function intersects the aggregate supply function at a point of less than full employment level. Keynes suggested that in the short period, the government can raise aggregate demand in the economy through public investment programmes to reduce unemployment. Keynes, on the other hand, said that barring periods like wars, there was seldom full employment and the equilibrium was always at less than full employment. The Keynesian Model does a great job of describing what happens when there is a recession and people are out of work or when the economy is temporarily overheating and a shortage of workers takes place. These theories were generated in a specific socio-economic environment and both have served the intended purpose.

Opposition to general cut in wages

The classical economists supposed that a condition of full employment could be anticipated via cuts in money wages, and whatever the state of demand, there will always be, via wage adjustment, a tendency towards full

[23] Mankiw, 2009
[24] Blanchard, 2011

employment. But Keynes held that this theory was not only unrealistic but theoretically unsound. According to Keynes, lowering of wage in any particular industry might increase employment. But if wages were reduced all round, it will reduce income and thus effective demand and the volume of employment. In these days of democracy and trade unionism, only a foolish government would allow wage reductions.

Keynes's theory is a broad theory and as such has a very extensive relevance to all situations: unemployment, fractional employment as well as complete employment. The classical analysis relates only to the special case of full employment. They thought a general and permanent unemployment was impossible. They believed that wage flexibility provided a self-adjusting mechanism which made for full employment. Hence, all their theories are based on the assumption of full employment, an unrealistic proposition.

Theory of money and prices

The classical economists are of the opinion that price level varies in response to changes in the quantity of money. The quantity theory of money seeks to explain the value of money in terms of changes in its quantity. Keynes has rejected the simple quantity theory of money. According to him if there is recession in the economy and the resources are lying idle and unutilized an increased spending of money lead to substantial increase in real output and employment without affectively price level.

As per the classical economists, boost in money supply brings on inflation and must, therefore, be avoided. This arose from their contention that there always existed full employment. But Keynes pointed out that full employment was a rare phenomenon; actually there was always less than full employment so that some productive resources of the community lay idle and unemployed, totally or partially. That being so, boost in money supply would amplify employment and output and may not thus necessarily result in inflation.

Rate of interest determination

As per classical economists, interest is the remuneration for waiting or for time predilection. But according to Keynes, it is remuneration for separation with liquidity. The classical theory of interest states that the rate of interest is resoluted by the intersection of saving and investment schedules—disclosing the relation of investment and saving to the rate of interest.

The Keynesian Theory gives us a set of liquidity preference schedules at various levels of income. Saving is directly proportional to the rate of interest. Investment is synonym of demand and is inversely proportional to rate of interest. However, Keynesians Theory tended to achieve saving and investment equilibrium through income levels. The gap between saving and investment was filled through government spending which was not there in the Classical Theory.[25] The gap between saving and investment should be filled through planned investment by government, but classicals don't believe in the government spending. Consumption expenditure and investment expenditure are not necessarily equal to cost of product. Investment in long run is also affected by changes in technology and population growth. These aspects were ignored by classical.

Equality between saving and investment

Classical economists are of the view that saving and investment are equal at the full employment level. If at any time flow of savings is greater than flow of investment, then the rate of interest declines in the money market this leads to an increase in investment. The process continues till the flow of investment equals the flow of saving. Thus according to the classical economists, the quality between saving and investment is brought about through mechanism of rate of interest. Keynes is however of the view that equality between saving and investment is brought about through changes income rather than the changes in interest rate.

Integration of theory of money with the theory of value

Keynes integrated the theory of money with the theory of value and output. The classical economists segregated these theories from one another and treated them as if they were unrelated to each other, which is in reality not the situation. Here again Keynes is more realistic, whereas the classical economists were all theoretical and dealt with abstract situations. Money supply affects output and employment. Hence, the theory of money and

[25] Friedman, 1953

prices cannot be isolated from the analysis of income and employment in the country. Money was given the role of facilitating transaction with no intrinsic value; a fact in contrast to mercantilism.[26] Money was, however, given driving seat in determining the prices, as prices were considered to be directly proportional to supply of money in the market.[27]

Balanced vs. unbalanced budgets

The classical economists assumed in traditional finance and impartial budgets. But, according to Keynes, a country's budget should replicate the financial state of affairs and must fluctuate as the situation demands. There is no special virtue in a balanced budget. There are times when a deficit budget is dictated by the economic situation prevailing at the time. That is why deficit financing is the common feature in all developing economies. Classical theory emphasized that governments should operate with balanced budgets, Keynes called for deliberate deficits to swell aggregate demand.[28] The validity and desirability of Keynes's prescription for a sluggish economy; using government spending to prime the pump; are still debated today. Keynes also played a key role in the founding of the International Monetary Fund and in other political economic measures taken at the end of World War II.[29]

3. FRAMEWORK: CLASSICAL VS. KEYNESIAN ECONOMICS

FEATURES	CLASSICALS	KEYNESIANS
VIEW	Long run	Short run
WAGES	Prices	Sticky / rigid
PRICES	Prices	Sticky / rigid
EMPLOYMENT	Full employment (under employment is voluntary and temporary)	Unemployment and under employment are possible
ECONOMIC SYSTEM	Laissez faire policy, self adjusting and self stabilizing	Discard Laissez faire and approves stabilizing measures by the government
POLICIES	No faith in fiscal and monetary	Faith in fiscal and monetary policies as stabilizing tools
OUTPUT	Supply determined (Say's Law: Supply creates demand)	Aggregate demand determined (Demand creates supply. Model based on concept of aggregate demand)
INTERVENTION	No government intervention	Government intervention is necessary for stabilization of economy
BUDGET	Balanced budget	Deficit budget
MONEY	No intrinsic value just a medium of exchange Money supply is proportional to price level	Has intrinsic value as well as medium of exchange
CREDIT	Saving and investment equilibrium through interest rate	Saving and investment equilibrium through income levels
SUPPLY CURVE	Vertical	Upward sloping
DEMAND CURVE	Downward sloping	Downward sloping straight line

[26] Medema, 2003
[27] Mishkin, 2004
[28] Coleman, 2002
[29] Markwell, 2006.

4. CONCLUSION

Keynes refuted Classical economics' claim that the Say's law holds. The strong form of the Say's law stated that the "costs of output are always covered in the aggregate by the sale-proceeds resulting from demand". Keynes argues that this can only hold true if the individual savings exactly equal the aggregate investment.

While Classical economics believes in the theory of the invisible hand, where any imperfections in the economy get corrected automatically, Keynesian economics rubbishes the idea. Keynesian economics does not believe that price adjustments are possible easily and so the self-correcting market mechanism based on flexible prices also obviously doesn't. The Keynesian economists actually explain the determinants of saving, consumption, investment and production differently than the classical economists.

Classical economists believe that the best monetary policy during a crisis is no monetary policy. The Keynesian theorists on the other hand, believe that Government intervention in the form of monetary and fiscal policies is an absolute must to keep the economy running smoothly. Classical economists believed in the long run and aimed to provide long run solutions at short run losses. Keynes was completely opposed to this, and believed that it is the short run that should be targeted first. Keynes thought of savings beyond planned investments as a problem, but Classicists didn't think so because they believed that interest rate changes would sort this surplus of loanable funds and bring the economy back to an equilibrium. Keynes argued that interest rates do not usually fall or rise perfectly in proportion to the demand and supply of loanable funds. They are known to overshoot or undershoot at times as well.

Both Keynes and the Classical theorists however, believed as fact, that the future economic expectations affect the economy. But while, Keynes argued for correctiv

A careful analysis of history of economic thought reveals that creation of new economic theory has always been an attempt in realm for the rescue and survival of the decaying economic system.[30] Thus, Keynes's theory has greater relevance to the world of reality and has great practical value, whereas the views of the classical economists are more or less theoretical and devoid of all practical importance. These are a few points of departure of the Keynesian theory from the classical theory and the former indeed marks a genuine departure from the latter. In fact, Keynesian economics represents a revolution in economic thinking and has, therefore, been aptly called a "Keynesian Revolution" or "New Economics."

5. REFERENCES

1. Brian Snowdon and Howard R. Vane, (2005) Modern Macroeconomics, Edward Elgar Publishing Limited
2. Катја Бекјарова, Бојан Велев, Иван Пипев, (2007), Економски теории, Хермес
3. Тодор Тодоров, (2002), Економски теории и економски мислители, Економски факултет – Прилеп
4. Ernesto Screpanti and Stefano Zamagni,(2005) An Outline of the History of Economic Thought, Oxford University Press
5. Harry Landreth, David C. Colander, (2002), History of Economic Thought, Fourth edition, Houghton Mifflin Company

[30] Boettke, 2001

EFFECTIVE FINANCIAL REPORTING AS A KNOWLEDGE FOR BOOSTING THE ECONOMIC GROWTH

Ass. Prof. Olivera Gjorgieva-Trajkovska
Faculty of Economics,University Goce Delcev, Stip, Macedonia, olivera.trajkovska@ugd.edu.mk
Ass. Prof. Vesna Georgieva Svrtinov
Faculty of Economics, University Goce Delcev, Stip, Macedonia, vesna.svrtinov@ugd.edu.mk
Assos. Prof. Riste Temjanovski
Faculty of Economics,University Goce Delecev, Stip, Macedonia, riste.temjanovski@ugd.edu.mk
Assist. Msc. Blagica Koleva
Faculty of Economics,University Goce Delecev, Stip, Macedonia, blagica.koleva@ugd.edu.mk

Abstract: The purpose of this paper is to analyze the importance of effective financial reporting for the sustainable economic development of countries. Financial reporting has very important role in economic development of each country. High quality corporate reporting plays vital role in improving transparency, facilitating the mobilization of domestic and international investment, creating a sound investment environment and fostering investor confidence, thus promoting financial stability. A sound and internationally comparable reporting system facilitates international flows of capital, while at the same time helping to reduce corruption and mismanagement of resources. Qualitative financial reporting also strengthens international competitiveness of companies in attracting external financing and taking advantage of international market opportunities.

During the various financial crises, that the world faced with and is stiil facing, continued efforts are being made towards improving the quality of corporate reporting as an important part of measures towards strengthening the international financial structure. In this regard the implementation and application of internationally recognized standards (IFRS-International financial reporting strandards), codes and good practices in the area of corporate reporting has been strongly encouraged as a reflection of the increasing pace of globalization and international economic integration. However, the effective adoption and implementation of such standards and comparable financial reporting methods and policies, remains a challenge for many developing countries and economies in transition, because they lack some of the critical elements of corporate reporting infrastructure – from weaknesses in their legal and regulatory frameworks, to lack of human capacity and relevant support institutions. In the face of these challenges there is a need for a coherent approach to building capacity in this area, as well as for tools to measure and benchmark progress and identify priorities for further actions.

The aim of the paper is to show that high quality accounting and auditing, as a knowledge of financial reporting, can have significant role in improving economic performance.

Key words: financial reporting, transparency, links, economic, development

1. INTRODUCTION

As international body with members in over 170 countries, ACCA (Association of Certified Chartered Accountants) has always taken approach to a global approach to major issues: it was the first body to train the students in international financial reporting standards, so promoting their benefits and believing that the accountancy profession can enhance its contribution to world trade by establishing globally credible standards that allow comparability of information and hence facilitate capital flows.

Strong national professions are required to develop a strong global profession. Even where professions are mature, there is always space to improve quality, and an urgent need to ensure that they communicate the value they bring to business, government and regulators. If companies were to integrate sustainability information into their corporate reporting it would be a major step forward. More generally, efforts are welcomed to enhance ESG (environmental, sustainability and governance) capacity, similar to those for capacity building for more traditional corporate reporting and accounting. While standards can play a crucial role in enhancing reporting, the standard-setting process itself currently suffers from duplication and lack of coordination. In this confused setting, the voice of the investor, which should be at the heart of financial reporting, is all too often unheard. While standards and

governance should and must be set with the ultimate view of protecting the public interest, standards themselves will be most effective when they work for business and to enhance investor confidence.

Accounting plays an essential role in economic development. High-quality corporate reporting is key to improving transparency, facilitating the mobilization of domestic and international investment, creating a sound investment environment and fostering investor confidence, thus promoting financial stability. A strong and internationally comparable reporting system facilitates international flows of financial resources while at the same time helping to reduce corruption and mismanagement of resources. It also strengthens international competitiveness of enterprises in attracting external financing and taking advantage of international market opportunities.[31]

2. RELATION BETWEEN EFFECTIVE FINANCIAL REPORTING AND ECONOMIC DEVELOPMENT

Financial reporting quality can be definied as the precision with which financial reporting conveys information about the firm's operations, in particular its expected cash flows, that inform equity investors. This definition is consistent with the Financial Accounting Standards Board Statement of Financial Accounting Concepts No. 1, which states that one objective of financial reporting is to inform present and potential investors in making rational investment decisions and in assessing the expected firm cash flows.

Good-quality financial infrastructures can be seen as essential to the development of emerging economies – as is enhanced physical infrastructure, such as improved roads and railways, cables for communications and secure pipelines for water and electricity. The development of robust governance and effective financial reporting, especially in emerging economies, is analogous to that of this physical infrastructure. For accountants this means that the institutions, the standards and the people need to be in place, functioning and fit for purpose. So it is essential that international accountancy bodies work together to ensure that the necessary accountancy capacity is developed to underpin national economies.

That's why ACCA and other professional organisations, from all parts of the world, work closely with national bodies to enhance not only their ability to provide robust syllabuses and qualifications, but also the regulatory and oversight aspects of being a professional body. This has often happened in countries that have lacked awareness of the high value of professional audit and accountancy, and so the professional body has been relatively lacking in influence. They work with the World Bank and on other donor-funded projects all over the world to assist countries in developing action plans to underpin transparent and sustainable reporting regimes, which in turn bolster commercial infrastructure. The are also often engaged in 'train the trainer' initiatives in markets that suffer from a lack of quality accountancy training for students.

Bushman and Smith (2001) summarize three roles of financial reporting in impacting economic performance. First, financial accounting information can be used by managers and investors to identify good versus bad projects. Second, high–quality financial accounting information can serve as a control mechanism that gives managers incentives to direct resources toward projects identified as good and away from projects identified as bad. In particular, timely loss recognition forces managers to recognize losses earlier, and hence, creates incentives to choose higher NPV projects. Finally, financial reporting could reduce information uncertainty and lower the cost of both equity and debt capital. In particular, better project identification and selection, better investment efficiency, and lower cost of capital translate into faster growth. Consequently, these arguments suggest that financial reporting quality should facilitate a country's economic growth.

Practical researches show that the extent of influence of good financial reporting on the economic development of a country depends on the structure of industries and kind of investments in a country. On the other hand, there is evidence and researches which imply that reporting quality may not be a critical growth factor for countries that are heavily invested in low, information–uncertainty industries (e.g. mature industries or industries with more tangible assets). However, as a country's industry base evolves to include more industries with greater information uncertainty, such as high–growth or high–tech industries, a high–quality financial reporting system can play a pivotal role in fostering faster economic growth. [32]

This literature argues that institutional differences across countries endogenously affect both financial reporting quality and other economic variables, including economic growth. For example, Germany and Italy are generally viewed as "insider"economies where firms establish close relationships with banks and other financial

[31] ACCA, "*The role of accountancy in economic development*", (2012)
[32] Feng, L., Shroff, N. "*Financial Reporting Quality and Economic Growth*", (2010)

intermediaries. In these countries accounting rules are designed to facilitate such relationship financing. Further, a country's growth could be driven by foreign investment which is relatively less dependent on domestic financial reporting. For example, high–quality firms from countries with weak reporting requirements could list their shares abroad to credibly subject themselves to the host country's reporting requirements and thus obtain the benefits of better reporting quality.

In any case, the quality of information in financial reports is likely to matter more when information uncertainty is high. In uncertain environments, decision making difficulty increases and identifying value maximizing projects becomes more challenging. Furthermore, agency problems such as moral hazard and adverse selection are more likely to arise in the presence of information asymmetry and uncertainty. Absent information problems, the stakeholders in a firm observe all actions taken by managers and can contractually obligate managers to take the preferred course of action, making the information contained in financial reports less relevant. For example, many examples show that reporting quality improves investment efficiency for firms with severe agency problems which are more likely to over– or under–invest. Other show that firms make better acquisition decisions when their financial reports incorporate economic losses in a timely fashion and this relation is more pronounced for firms with high agency costs. These findings extend the literature in accounting and finance that documents a relation between financial reporting quality and the cost of capital and investment efficiency.

There is another research made in MIT Sloan School of Management. The analysis yields three key findings.[33] First finding is that higher reporting quality is associated with both lower over- and under-investment. Specifically, reporting quality is negatively associated with investment among firms shown by the prior literature to be more likely to over-invest (i.e., cash rich and unlevered firms), and positively associated with investment among firms shown to be more likely to under-invest (e.g., firms that are cash constrained and highly levered). Thus, this finding suggests that the relation between financial reporting quality and investment is conditional on the likelihood that a firm is in a setting more prone to over - or under-investment. Second, firms with higher reporting quality are less likely to deviate from their predicted level of investment, when modeled at the firm level. Third, reporting quality is negatively related to investment, when aggregate investment is high and positively related when aggregate investment is low. This finding suggests that firms with higher financial reporting quality are less affected by aggregate macroeconomic shocks than firms with lower quality financial reporting.

3. WHY HIGH-QUALITY FINANCIAL REPORTING MATTERS?

Timely and meaningful information underpins the effective functioning of any organization. Organizational leadership use financial and non-financial information to manage and direct their operations, while external stakeholders—investors, suppliers, creditors, banks, and regulators—use it to make investment decisions, to undertake transactions with organizations with confidence, and to exercise regulatory oversight.

Financial statements capture much of the information that organizations prepare, publish, and use. And while it's becoming more important to report other, non-financial information that stakeholders find relevant to their decision making, financial statements prepared in accordance with internationally accepted financial reporting standards are a crucial instrument for the effective functioning of markets.

Fundamentally, if an investor or analyst can't get the financial information they need, they can't make effective decisions. These decisions drive the capital markets and have a real impact on companies and economies. In today's difficult economic times, it is more important than ever for companies to communicate effectively with investors, to take the guesswork out of their analysis and to give themselves the best chance to access capital.

We all know that there is some jargon inherent in financial reporting, but we should remember that investors are rarely technical accountants. If management can get 'back to basics' and explain the underlying economic substance of the accounting in the financial statements, it would significantly help investors in trying to analyse the entity's performance.

One investor said: "I can't guarantee that good disclosure would get you a higher share price, but I can guarantee that bad disclosure will get you a lower one." The message from investors is loud and clear: good financial reporting and high-quality contextual data is critical to market confidence and lowers the cost of capital for companies that provide it.

Martin Gruell, representative of Raiffeisen International said:

"No transparency, no trust;

[33] Biddle, G., Hilary, G., Verdi, R. "*How Does Financial Reporting Quality Relate to Investment Efficiency*?, (2009)

no trust, no credit;
no credit, no investment;
no investment, no growth!

So, there is a simple logic: financial reporting is an essential building block for financial intermediation, foreign investment, and sustainable economic development."[34]

It's so simply to understand the chain: good quality and transparent financial reporting leads to a trust on the side of investors and all other stakeholders; when there is no trust in information from financial reports, there is no credit allowed from banks for investors; when there is no credit, there is no sufficient sources for financing the investment projects; at last unrealized investments, leads to low level of economic development and growth of a country.

Figure 1 shows the importance of high quality financial reporting for the economic growth of a country.

Figure 1. Importance of high quality financial reporting

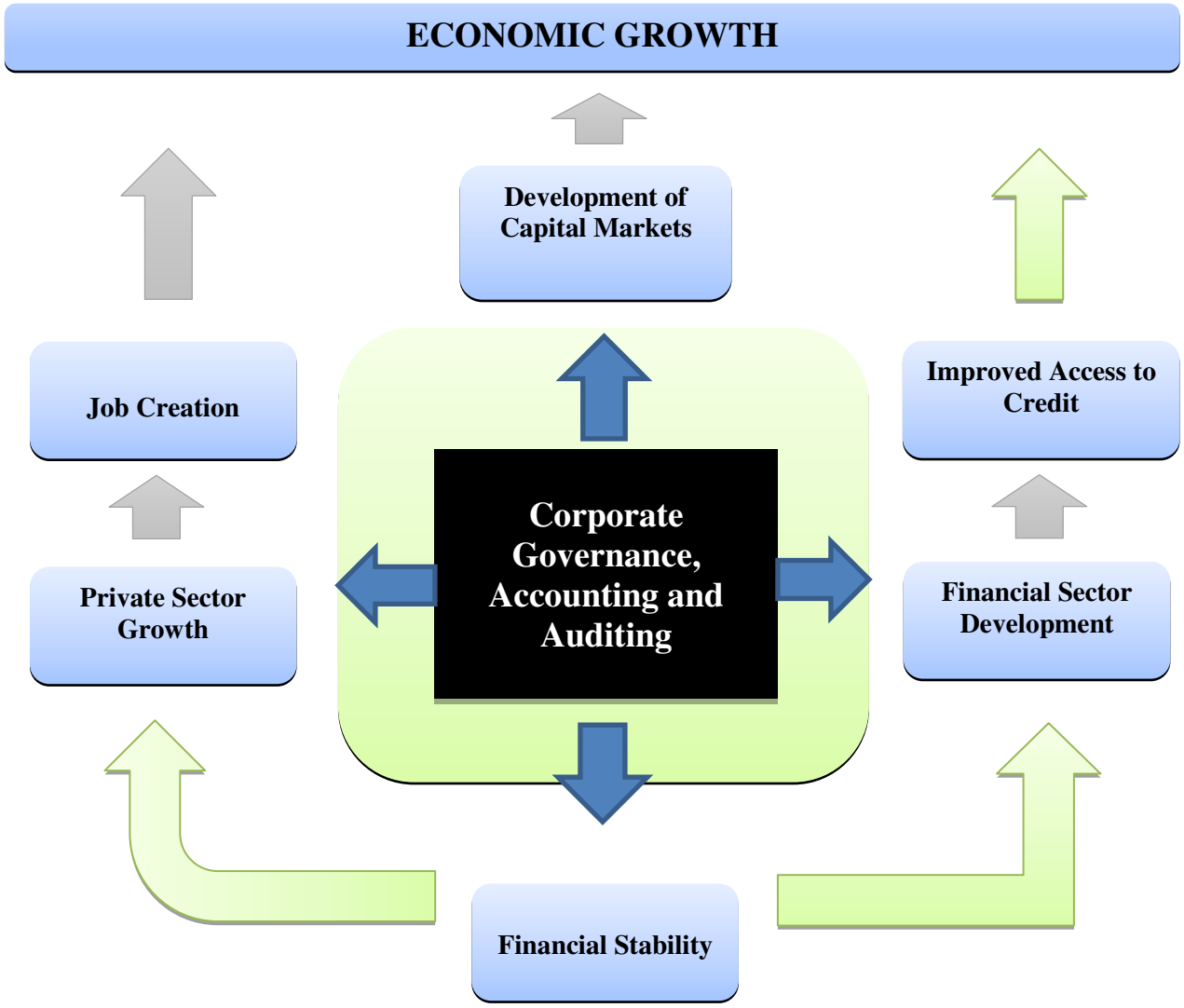

[34] Hegarty, J. "Why Financial Reporting Matters?", Vienna, (2009)

As from the Figure 1, corporate governance, accounting and auditing, as a base for sound and transparent financial reporting, form the base for all determinants of economic growth of the country. The process of job creation, private sector growth, financial stability, financial sector development, and improved access, which in fact determine the level of economic development of the country, largely depend on high quality, transparent and sound corporate governance, accounting and audit.

In this context, the main market demands for high quality financial reporting refers to following factors:

- The role of disclosure in governance and regulatory regimes
- Public access to audited financial statements
- Patterns of financial intermediation and enterprise ownership
- Significance of foreign direct and foreign portfolio investment
- The political economy costs and benefits of transparency

In this process of creation of transparent financial reporting system, also the process of education, training and experience of professional labor force is important, mainly by increasing of their knowledge and implementation of International Financial Reporting Standards – IFRS. In a survey conducted in late 2007 by the International Federation of Accountants (IFAC), a large majority of accounting leaders from around the world agreed that a single set of international standards is important for economic growth. Of the 143 leaders from 91 countries who responded, 90% reported that a single set of international financial reporting standards was "very important" or "important" for economic growth in their countries.

3. CONCLUSION

Many studies suggest that higher financial reporting quality can improve investment efficiency, by reducing information asymmetries that give rise to frictions, such as moral hazard and adverse selection. In that way, increased investment efficiency leads to better economic situation and development in a country. The results are consistent with hypothese (better financial reporting means increased economic development), when tested in several ways. First, higher financial reporting quality is associated with lower investment among firms that are cash rich and unlevered, and with higher investment among firms that are cash constrained and highly levered. In addition, firms with high financial reporting quality invest less when aggregate investment is high, and invest more when aggregate investment level is low.

These results are consistent with the argument that financial reporting quality facilitates investment for constrained firms, and curbs investment for firms that are more likely to over-invest. Finally, firms with higher financial reporting quality are less likely to deviate from their predicted level of investment. Overall, the findings are consistent with the idea that financial reporting quality serves a role in mitigating information frictions that ultimately hamper investment efficiency, and thus economic growth.

As a conclusion, sound financial reporting is an essential condition for market economies to work properly. Improving the quality, comparability and transparency of the financial information is crucial for the internal market, as well as for strengthening economic links between the EU, candidate and potential candidate countries, and other third countries.

IFAC, IASB, ACCA, World Bank and many other financial and accounting institutions have come a long way in their work towards creating an appropriate framework for financial reporting and auditing, but there is more to be done. This goes for national implementation, as well as their joint efforts to come to global financial standards.

A continuing campaign to put investors' needs at the heart of the process of building a sound financial reporting system, would enhance the accounting and wider financial spheres. Enhanced engagement with stakeholders, especially investors, would help in: developing a positive agenda for change; recognising the real impact on business of any change; placing investors' needs and concerns at the heart of the system; helping policymakers in identifying issues and priorities; generating a more integrated and coherent view of interrelated issues and obtaining evidence on which to base policy.

Broadly speaking, from the micro-economic point of view, financial reporting standards encompass mechanisms for providing information about the financial condition and performance and importantly, the risk profile of firms to all potential users. From the macro-economic point of view, the information supplied serves a dual function. First, by facilitating the identification of most productive use of economic resources, it constitutes the basis for assessment of prospective rewards and risks. Second, it acts as an enabling mechanism for control over the

effective utilisation of resources. Taken together, this forms the basis of income allocation among various constituents and the exercise of financial discipline. It is not appropriate to believe that the 'invisible hand' of the market would generate the requisite information, irrespective of the financial reporting standards in place.

REFERENCES

[1] ACCA,"The role of accountancy in economic development", 2012.
[2] Feng, L., Shroff, N. "Financial Reporting Quality and Economic Growth", 2010.
[3] Biddle, G., Hilary, G., Verdi, R. "*How Does Financial Reporting Quality Relate to Investment Efficiency*?, 2009)
[4] Hegarty, J. "Why Financial Reporting Matters?", Vienna, 2009.
[5] Aboody, D., J. S. Hughes, and J. Liu, Earnings quality, insider trading, and cost of capital, *Journal of Accounting Research* 43, 651-673, 2005.
[6] Ball, R., Infrastructure Requirements for an Economically Efficient System of Public Financial Reporting and Disclosure. *Brookings-Wharton Papers on Financial Services*, 127-169, 2001.
[7] Beatty, A., S. Liao, and J. Weber. Financial reporting quality, private information, monitoring and the lease-versus-buy decision. Working Paper, Ohio State University, 2008.

ETHICAL DIMENSION OF THE MANAGEMENT

Ivan Blazhevski, PhD
University "Goce Delčev" Štip, R.Makedonija, ivanblazevski@yahoo.com

Aleksandar Grizhev, PhD
Ministry of Defence, Republic of Macedonia, grizo78@gmail.com

Abstract: Current conditions in the global economy, achieving the needed competitive advantage and achieving goals that do not only mean increased profits, became imperative for every organization. These goals include achieving and maintaining customer satisfaction, employees, and shareholders, whereupon the realization of these goals should be made as much as quality, and the most acceptable way for the organization. In order for employees and the organization to succeed in achieving these goals, it is important that their actions and activities are based on the ethical principles and business policies. Organizations that succeed to comply and strike a balance between the principles of profitability and ethics, can justly expect long-term perspective on growth and development.
Keywords: Ethics, Economics, Management

Резиме: Современите услови на глобалната економија, нужното остварување на конкурентска предност, и остварувањето на цели што не подразбираат само зголемување на профитот, станаа императив за секоја организација. Ваквите цели подразбираат постигнување и задржување на задоволството на купувачите, вработените, како и на акционерите, при што остварувањето на овие цели би требало да се реализира на што е можно поквалитетен, и за организацијата најприфатлив начин. За да можат вработените и самата организација да успеат во остварувањето на ваквите цели, потребно е нивните постапки и активности да се темелат на етичките принципи и начела на деловност. Организациите што ќе успеат да ги усогласат и воспостават рамнотежа помеѓу начелата на профитабилност и етичност, основано можат да очекуваат долгорочна перспектива на раст и развој.
Клучни зборови: етика, економија, менаџмент

1. INTRODUCTION

From the outset of the operation and development of the organizations, the way of working and gaining profit, wealth and other benefits provided by the good and successful business, constantly question arises: whether the business interfaces with morals and moral actions of individuals and groups? This question can be seen as a dilemma whether the wealth, inevitably, means also doubt, distrust and envy towards its origin and method of acquisition. The research and analysis of the relationship between work and ethics can be spread on the method of operation, the use of natural and economic resources, property relations, management of the organization, quality of work, attitude towards employees, their relationship with the local community, region, or state. In addition, in many cases it is stressed that the historical development of economic relations does not make many arguments for the thesis that ethics and business are directly related. Thereto, it is often emphasized that ethics and way of operating, especially the management of the company and the way it is organized have nothing in common, as well as that the economy has no obligation nor need to be moral, meaning that the economy, in its essence, cannot be ethical, no matter the persistence to be such. Initiating the discussion in the business world, in many cases leads to a manifestation of the so-called "syndrome of aversion to ethics."[35]

[35] One of the first causes of the syndrome of aversion to ethics is recognizing that it is impossible to have a completely ethical behaviour in an organization that does not demand such ethical behaviour.
Next reason for the syndrome of aversion to ethics is opinion that ethics would cause unnecessary complication of labour activities. Prescription of new ethical principles would impede the realization of the already enough complex jobs. (Geuras and Garofalo, 2005)

2. INITIATIVES FOR BUSINESS ETHICS

In the earliest development of the human mind, thinking about the best means of securing human existence is inextricably linked to thinking about the practical behavior of the Self toward You, toward the environment, and the behavior of You toward Self. Resentment and admiration, fear and pity, ambition and shame - all these basic feelings caused by society, represent a source of ethical evaluation.[36] The issue of ethics in the work is not new, according to Di George[37], the history of ethics in business is long, and extends until the beginning of the business. However, it was not until the seventies of the twentieth century, that the public's interest in the matter increased. According to him, the business ethics received in 1985 the status of an academic discipline, though still in the process of defining. According to Bebek[38], business ethics is a hybrid that combines the two benchmarks of performance. On the one hand, the work aims material success, respectively meeting the needs of clients, customers, as well as meeting the material needs of manufacturers in achieving income, profit, etc. On the other hand, the operation means and includes an ethical dimension. According to Crane and Matten[39], business ethics deals with business situations, activities and decision-making procedures, in terms of right or wrong.

Business ethics initiatives started in the US, and about it in the theoretical work stands a considerable space by bringing numerous examples of companies that did not comply with ethical principles, or on the contrary, positive results steaming from adherence to business ethics. Andrew Stark[40] states that nearly 90% of US business schools organize "some sort of education in this area," that there are over five hundred courses on business ethics, that in recent years more than 25 books are published in this area. He also states that there are three journals dedicated on the subject, there are at least 16 business - ethical research centers and that three-quarters of large US corporations make attempts to incorporate the ethical principles in the operating of their companies. Currently the debate on business ethics in Europe is at the same stage in which, in the eighties of the twentieth century, the discussions about quality were going on.

3. THE ETHICAL DIMENSION OF THE MANAGEMENT

The ethical dimension of management expresses moral awareness, and norms in competition in the economy, concern for quality of production, as well as the course and relations of production, in managing the economy, marketing and the like. These are areas that are being developed in contemporary ethical theory and practice.

Business ethics has two basic dimensions of manifestation, collective/group ethics and ethics of the individual. Because of this and the analysis of the ethical dimensions of management will be presented through the frame of collective and individual ethics.

Collective ethics includes ethical procedures in adoption and implementation of business management decisions and management of the company, which refer to external entities and the environment, and ethical relations within the company. The management of the company, despite being responsible for their own actions, is also responsible for the behavior of the employees, on which behavior it can greatly affect by the way of working and behavior. Because the main and ultimate goal of any company is realizing profit, many doubts arise about the compatibility of ethics and economics, or ethics and successful management that has as a result increased profits. This attitude stems from misperceptions of the responsibility of management in companies, and analysis of polarized inter-relationship of ethics and economics. Many cases underline the view that it is important the management of the company only to stick to the laws. According to this viewpoint, though it has legal responsibility to shareholders, customers, creditors, employees, suppliers and social community, the management of the company primarily has a legal responsibility. However, this attitude neglects the dimension of ethical awareness of most participants in business life, where ethics is as equally important as legality. For illustration, in the classification of decisions in terms of standardization, Buble[41]establishes eight categories of managerial decisions, in terms of legality, ethics and

[36] Jodl, 1963
[37] Di George, 2003
[38] Bebek and Kolumbić, 2003
[39] Crane and Matten, 2004
[40] Stark, 1998
[41] Buble, 2006

compliance of decisions with the personal attitude of the management of the company. In his further analysis, Buble indicates the consequences of decisions that deviate from the first category.

Polarized analysis of the inter-relationship of economics and ethics is best reflected in the perception that the evaluation of strategic behavior of the manager encourages dilemma in the sense that it implies a choice between two alternatives that are equally unacceptable. According to the first, the decisions of the manager would be rated solely on the basis of economic or financial criteria, rejecting those arising from managerial ethics. While according to the second, the evaluation of manager's activities would be based solely on the criterion of morality and honesty, completely ignoring the economic - financial evaluation[42]. Being ahead of this choice, taking into account the profit orientation, it is clear that the choice may be reduced to the first alternative, bringing a conclusion that ethics and economics are two incompatible goals. However, adherence to ethical principles do not always have to be predetermined only by the requirement that lead directly and immediately to increase profits, because there are other areas in which ethics has its place, through which, in turn, indirectly contributes to the authority of company, and thus for its success[43].

On the other hand, the ethics of the individual covers basic principles of individual business ethics, personal moral standards, the ratio of the norms of business ethics and interpersonal relations. On the formation of moral personality, a great impact has the society and the system of values in society, as well as many other factors, including historical and cultural heritage, religious beliefs, socialization, motivation system and others. The relationship of socio-cultural and personal is especially present in companies that have their offices and production units in several countries, where managers meet various conditions and circumstances, formed under the influence of the local culture and social relations. In contemporary discussion of ethics and management, compared with the past, less attention is paid to issues related to the character of the individual, than it was in the past. This arises because economic activities take place in organizations, and interest in the character of the individual is minimized. Many authors in the field of business ethics oppose this attitude. Laura Nash states that "business ethics studies the application of personal norms in the activities and goals of commercial enterprises. It is not a separate moral standard, but study of how the business context sets its own unique problems for the moral person who acts as a representative of that system."[44]

Bublel[45] says five structural variables affect the choice of ethical management of the company:

- Formal rules and regulations - they actually govern ethical behavior, so the lack of such formal rules and regulations is an undefined space that is ethically confusing and can lead to free interpretation, which, in turn, is a major risk and opportunity for unethical behavior. But when determining rules and regulations, we must bear in mind that it cannot formally regulate all kinds of behavior (why all human relationships do not constitute legal-normative relations), so the precise regulation of this area would represent ethically controversial area, as well as breach fundamental human rights, which could cause unforeseen costs of implementing such regulatory measures. For such situations, Buble assumes that it would be more efficient introduction of informal rules of behavior.
- The behavior of superiors, or governing system - has a major impact on the perpetrators - subordinates, specifically, on their ethical or unethical behavior. Although it is impossible to determine the most efficient ways of managing each situation, most authors accept transactional - transformational approach, based on these principles[46]: contingent reward, active and passive surveillance, "lasses-faire" (reduced attendance and supervision of the manager in order to encourage self-initiative), charisma, inspiration, intellectual stimulation and individual care and attention.
- System for assessment of the contribution - Buble indicates that when determining this system it should be borne in mind that the tendency of maximizing the contribution can lead to neglecting the means of achieving the goal, which in turn represents one of the basic elements of ethical behavior at work. The system of assessment of the contribution should be in accordance with the reward system, because otherwise it loses its meaning. Reward system, however, is the bedrock of motivation, so inadequate system could cause unethical behavior. Therefore a reward system should be applied which would achieve satisfaction among employees, with key variables such as: job security, coworkers, immediate superiors, opportunities for education and training, working conditions, status in the organization, opportunities for advancement, working hours and wages.

---

[42] Petrisor, 1998
[43] Минић, 2004
[44] Неш, 2001
[45] Buble, 2006
[46] Bogdanović, 2008

- The pressure at the work place - large amount of tasks (jobs) in a short time period, followed by a request for as lower costs, may lead employees to ethical inconsistencies or ethics in business.

4. CONCLUSION

Mankind has long seen the ill effects of wild capitalism, understood as the ultimate exploitation of resources, people and machines. Hence, it is clear to see why ethics has become an essential element of thinking about business, and an important part of his reality. Instead of being a phenomenon that follows the basic economic momentum and movement, a kind of result from primary economic activity in the form of profitable business - ethics today is one of the fundamentals of the business, a starting point for planning and action. It is a system of values being interfered and incorporated in the business - vision, business - creation and business - results. Today, management thinks in a direction of being generally (socially, human), how not to destroy and ruin, but along with earnings expected to come to a favorable development, not to exhaust, but be careful and take care of the future and future generations. It thinks in a way not to degrade the environment and not to pollute the environment, but to produce clean and be careful of debris and possibly harmful consequences to be cleaned or conditions to be repaired to their previous level. The emphasis on the ethical dimensions of management has several important goals and objectives, which are increasingly explored and explained, they are attracting attention and they are incorporated as mandatory in all kinds of economic activities. In addition, as a starting point is some of the basic commitment to business ethics: attention to ideas, resources and people in economic activities; taking care of general and specific types of benefits; refrain from violation of anyone's interests; saving environment; active participation in social events and processes; assisting and engaging in good causes

Rationale for linking the economy and ethics, and hence, the need for ethical reflection and discourse of management can be viewed from the increasingly common affirmation of commitments, that business does not operate on the level of humane behavior and allows normal reproduction of workers even insisting on partnership, which is a trend in society in all developed countries. In fact, business today is a kind of visible representative of the ethics of modern humankind, which is concerned with the desire to become responsible, and which again opens the question of the duty and necessity of human engagement for Good. With its working, businesslike, managerial, marketing, construction, cooperative ethics - business has something to offer the world. Therefore, the economy embraces all social, political and ethical commitments, commitments and restrictions in the service of improving the situation of the people and the improvement of general living, and opposes the unworthy ideas and pressures of malfunctions such as fraud, corruption, insulting the person. Today the developed world insists on progress on the economy, but at the same time insisting on the moral of the economy, which is considered one of the most influential ethical manifestations for the entire society.

5. REFERENCES

1. Bebek, B., Kolumbić, A. 2003 "Poslovna etika", Sinergija, Zagreb
2. Bogdanović, M. 2008 "Čimbenici utjecaja na etičnost poslovnog sustava", Radovi Zavoda za znanstveni rad, HAZU Varaždin, No. 19
3. Buble, M. 2006 "Osnove menadzmenta", Sinergija, Zagreb
4. Geuras D., Garofalo C. 2005 "Practical Ethics in Public Administration", Management Concepts
5. Di George, R. 2003 "Ethics Poslovne" Philip Vishnjiћ, Belgrade
6. Jodl F. 1963 "Istorija etike kao filozofske nauke", Veselin Masleša, Sarajevo
7. Minić, C. 2004 "Ethical dimension poslovanja procesima in transition", Sociological Review, vol. XXXVIII
8. Nash, L. 2001 "Otkud container Poslovne ethics" in Drummond, JJ., Bain B. "Poslovne ethics", Belgrade
9. Petrisor, I. 1998 "Managerial Ethics - Strategic Issues", Facta Universitatis, Economics and Organization, Vol. No. 1 6
10. Stark, A. 1998 "What's the Matter with Business Ethics?", Harvard Business Review
11. Harrison, M. 2005 "An Introduction to Business and Management Ethics", Palgrave Macmillan
12. Crane, A., Matten, D. 2004 "Business Ethics: A European Perspective", Oxford University Press, New York

FOREIGN DIRECT INVESTMENTS – GENERATOR OF KNOWLEDGE AND DEVELOPMENT

MSc Novak Lucic novak_lucic@yahoo.com

СТРАНЕ ДИРЕКТНЕ ИНВЕСТИЦИЈЕ – ГЕНАРАТОР РАЗВОЈА И ЗНАЊА

Мр Новак Лучић novak_lucic@yahoo.com

Summary: FDIs are a form of movement of the capital where the foreign investor, as a carrier of the investment, accepts all the risks of the future business and the dependence of the invested funds from the future business results of the company which is subject of the investment. The future expected profit and the permanent interest in the business results of the company – subject of the investment motivate the carrier of the SDI process to transfer into the subject of investment not only technologies, but also all its business knowledge and experience. Buying an existing or building a new capacity are the two strategic alternatives which rise in front of the FDI carrier during the implementation of this process. Deciding for one of these alternatives is a result of the product's character, or the services whose production is planned, the level of development of the business infrastructure of the destination country, the business policy and the direct targets of the FDI carrier.
Key words: Foreign Direct Investments (FDI); FDI carrier, motives for undertaking an FDI; forms of FDI; manner of FDI implementation.

Резиме: Стране директне инвестиције су облик међународног кретања капитала у којем страни инвеститор, носиоц инвестирања, прихвата све ризике будућег пословања и условљеност приноса на инвестирана средства будућим пословним резултатима предузећа субјекта инвестирања. Будући очекивани профит и трајни интерес за пословање предузећа у које инвестира мотивишу носиоца СДИ да поред трансфера технологије у субјект инвестирања трансферише и сва своја пословна знања и искуства. Купити постојећи или градити нови капацитет су стратегијске алтернативе које се у реализацији постављају пред носиоца СДИ. Опредјељење за једну или другу узроковано је карактером производа, односно услуге чија се производња планира, нивоом развијености пословне инфраструктуре одредишне земље, пословном политиком и непосредним циљевима носиоца СДИ.
Кључне ријечи: стране директне инвестиције (СДИ); носиоци СДИ; мотиви предузимања СДИ; облици СДИ; начини реализације СДИ;

1. УВОД

Земље Балкана су данас најсиромашнији регион у Европи, регион кога карактеришу дезинтегрисаност тржишта, технолошки и по свим другим основама заостала привредна структура која реално нема производа за свјетско тржиште, и мала, скоро никаква домаћа штедња као потенцијални инвестициони извор. На путу смањивања разлика у нивоу развијености земаља Балкана за развијеним европским земљама, СДИ се постављају не само као један од најзначајнијих извора недостајућих инвестиционих средстава, него и као један од најзначајнијих извора недостајућег пословног знања. Мотивисани остваривањем будућих профита из пословања предузећа субјекта инвестирања, носиоци СДИ врше не само трансфер технологије, него и трансфер својих пословних знања и искустава, што је, посматрано са становишта земље домаћина, посматрано на дужи рок често значајније од директних ефеката – повећања запослености, позитивног утицаја на бруто домаћи производ и платни биланс, који се тим инвестиционим улагањем остварују.

Посматрајући СДИ као значајан, а за земље Балкана врло значајан генератор привредног развоја, али и стицања нових, недостајућих пословних знања и вјештина, у овом раду се даје осврт на основне карактеристике, детерминанте, мотиве предузимања, облике и начине реализације СДИ, те подцртавају неке карактеристичне појаве у одабиру стратегијских алтернатива реализације СДИ посматрано кроз фокус нивоа развијености одредишних земаља. У раду се даје и осврт на позицију земаља Балкана које се налазе у чекаоници за чланство у Европској унији и значај СДИ, посебно СДИ које се реализују кроз изградњу нових капацитета, за заустављање заостајања и отпочињање позитивних процеса у развоју ових земаља.

2. СТРАНЕ ДИРЕКТНЕ ИНВЕСТИЦИЈЕ КАО ОБЛИК МЕЂУНАРОДНОГ КРЕТАЊА КАПИТАЛА

Трансакције које представљају међународно кретање капитала одвијају се кроз три основна облика: зајмовни капитал, портфолио инвестиције и директне стране инвестиције. Зајмовни капитал и портфолио инвестиције су све до пред крај XX вијека били доминантан облик међународног кретања капитала када примат у међународном кретању капитала преузима директно страно инвестирање. ...глобално посматрано, данас је већ очигледно да ће у првој половини XXI вијека, директне инвестиције у иностранству представљати најзначајнији и најзаступљенији облик међународног кретања капитала[47].

Код традиционалних облика међународног кретања капитала (зајмови и портфолио инвестиције у дужничке инструменте финансијске активе) профит инвеститора је унапријед познат и фиксан, а може га угрозити само настанак неке од околности које чине ризик земље, или валутни ризик. За разлику од тога, код међународног кретања капитала у облику портфолио инвестиција у власничке инструменте финансијске активе и међународног кретања капитала у облику страних директних инвестиција, профит није унапријед одређен ни каматном стопом ни неким другим фиксно одређеним обликом приноса, већ зависи искључиво од успјешности будућег пословања субјекта инвестирања, а инвеститори су, поред ризика земље и валутног ризика, изложени и свим осталим, прије свега тржишним ризицима пословања.

Стране директне инвестиције (СДИ) представљају облик међународног кретања капитала у коме инвеститор, резидент једне земље, инвестира у предузеће субјект улагања, који је резидент неке друге земље, са намјером да кроз извршено инвестирање у том предузећу оствари свој трајни интерес и значајан степен утицаја на управљање. Подразумијева са да је страни директни инвеститор са учешћем од 10% или више у власничкој структури (најмање 10% обичних акција са правом гласа, или еквивалентног учешћа у некорпорираном предузећу), у стању да утиче на управљање, или учествује у управљању организацијом, субјектом инвестирања[48]. Успјешност будућег пословања субјекта инвестирања опредјељује профит инвеститора, а само улагање је, поред ризика земље и валутног ризика, изложено и свим осталим системским и несистемским ризицима пословања.

Из наведеног проистиче да СДИ као облик међународног кретања капитала карактеришу:

(1) Различита резиднцијалност учесника у трансферу, односно прекограничност кретања капитала;
(2) Јасна намјера инвеститора да кроз извршено улагање, оствари свој трајни интерес који подразумијева ...постојање дугорочног односа између директног инвеститора и предузећа и значајан степен утицаја инвеститора на управљање предузећем, субјектим инвестирања[49];
(3) Стицање најмање 10% учешћа инвеститора у власничкој структури предузећа, субјекта инвестирања (најмање 10% обичних акција са правом гласа, или еквивалентног учешћа у некорпорираном предузећу);

---

[47] Ракита Бранко, Међународни бизнис и менаџмент, Центар за издавачку делатност економског факултета у Београду, 2006, стр. 320

[48] IMF, Direct Investment Technical Expert Group (DITEG), Definition of Foreign Direct Investment (FDI) terms, Annex I, http://www.imf.org/External/NP/sta/bop/pdf/diteg20.pdf

[49] UNCTAD, Comprehensive Study of the Interrelationship between Foreign Direct Investment (FDI) and Foreign Portfolio Investment (FPI), UNCTAD/GDS/DFSB/5, 1999, стр. 4

(4) Прихватање од стране инвеститора свих ризика будућег пословања предузећа, субјекта инвестирања; и
(5) Условљеност висине приноса на инвестирана средства будућим пословним резултатима предузећа, субјекта инвестирања.

Токови капитала које страни директни инвеститор, директно или преко друге повезане команије, обезбјеђује за предузеће, субјект инестирања, сврставају се у три основна облика:

(1) Власнички *(Equity)* капитал – Средства власништво страног инвеститора која могу бити у новчаном облику, облику хартија од вриједности и других потраживања над којима инвеститор има право располагања, или у облику реалитета;

(2) Реинвестирани приходи *(Reinvested earnings)* – Остварени а неисплаћени профити из пословања предузећа у које је инвестирано у облику СДИ, као и други приходи које је матична компанија (власник капитала) остварила кроз испоруку производа, или вршење услуга за предузеће, субјект инвестирања, који су јој требали бити, а нису исплаћени; и

(3) Унутаркомпанијске трансакције *(Intercompany debt transactions)* – Краткорочни или дугорочни зајмови између матичне компаније страног директног инвеститора (власника капитала) и предузећа, субјекта инвестирања, односно филијале матичне компаније у иностранству.

2.1 Основни носиоци и мотиви предузимања СДИ

Основни носиоци СДИ у свијету данас су велике транснационалне компаније *(Transnational companies – TNCs)*. У односу на субјект инвестирања, TNCs се налази у позицији матичне компаније (компаније родитеља), која се дефинише ...као фирма која контролише средства друге фирме у земљи различитој од њене матичне земље, обично кроз посједовање одређеног дијела капитала. Уобичајено се подразумијева да остваривање контроле омогућава посједовање 10% или више акција са правом гласа у корпоративно организованом, или еквивалентног учешћа у власничкој структури у некорпорирано организованом предузећу[50].

Основни мотиви који покрећу стране инвеститоре да инвестирају у облику СДИ узроковани су:
(1) различитим стопама приноса које је могуће остварити у различитим земљама;
(2) настојањима инвеститора да остваре диверзификацију свог инвестиционог портфолија; и
(3) обимом и величином тржишта.

При томе ће токови СДИ ићи у правцу оне земаље за коју сваки појединачни инвестититор процијењује да ће његови интереси бити максимализирани, односно земље која ће обезбиједити, посматрано са становишта инвеститора, оптималну комбинацију остваривања будућих приноса, изложености ризицима који могу довести до финансијских губитака или на други начин угрозити сигурност улагања, величине тржишта и расположивости производних ресурса.

Према категоризацији типова СДИ посматраних са економског аспекта доношења одлуке о инвестирању и општих карактеристика које би требало да поседује земља у која би била најбоље одредиште, извршеној од стране UNCTAD[51], разликују се три категорије, односно типа СДИ: (1) СДИ које траже тржишта; (2) СДИ које траже сировине или друге специфичне инпуте; и (3) СДИ усмјерене на повећање ефикасности.

(1) *СДИ које траже тржишта* – Инвеститори траже инвестиционе олакшице за лоцирање намјераваног улагања што ближе великих тржишта за своје робе и услуге, а опредјељујуће детерминанте за доношење одлуке о инвестирању су: национални доходак по глави становника; величина локалног тржишта; структура локалног тржишта; процјена раста локалног тржишта; могућност приступа регионалним и глобалном тржишту; преференције и специфичности потрошача на тржишту на којем се, реализацијом намјераваног улагања, жели остварити тржишно учешће.

(2) *СДИ које су оријентисане на тражење сировина или других специфичних инпута* – Инвеститори траже конкретан природни извор, посебне професионалне вештине, или друге специфичне инпуте, а

[50] UNCTAD, World Investment Report 2008: Transnational Corporations, and the Infrastructure Challenge, стр. 249
[51] UNCTAD, World Investmens Report 1998: Trends and Determinants, Geneve, 1998, стр 91

опредјељујуће детерминанте су, у зависности од специфичних интереса инвеститора: или природне сировине; или висококвалификована радна снага; или постојање потребних инфраструктурних ресурса (путеви, пруге, луке, енергетска обезбјеђеност, телекомуникацијска инфраструктура), итд.

(3) *СДИ које су окренуте повећању ефикасности* – Инвеститори траже локацију где су производни трошкови најнижи, при чему су опредјељујуће детерминанте цијене, односно трошкови обезбјеђења сировина и других потребних производних инпута.

По свом карактеру СДИ могу бити експанзивне, или дефанзивне. Код инвестиција које имају експанзиван карактер ...TNCs желе да на иностраном тржишту искористе специфичне предности свог производног процеса[52] и на тај начин, у крајњем, обезбиједе већи профит без обзира да ли он долазио по основу повећања тржишног учешћа, веће продаје, или по неком другом основу. Дефанзивне инвестиције се предузимају са основним циљем искориштавања погодности које инвеститору пружа одредишна земља у коју су СДИ усмјерене, а које се манифестују кроз мање укупне трошкове производње у односу на друге упоређујуће земље – мањи трошкови радне снаге, трошкови енергије, расположивост и цијене потребних ресурса, развијеност пословне инфрастуктуре, валутна стабилност, могућности повољног кредитирања, постојање подстицајних мјера државе, итд.

Поред економских аспеката, инвестициона одлука о инвестирању у облику СДИ је снажно условљена укупним политичким и друштвеним односима у потенцијално одредишној земљи. Проведена истраживања[53] фактора који значајно детерминишу СДИ, као најзначајније истичу: економску, политичку и социјалну стабилност; стабилност легислативе; заштиту и стандарде третмана страног власништва; стандарде третмана компанија у страном власништву; политику приватизације; пореску политику; величину тржишта и перспективе раста; расположивост природних и људских ресурса, односно конкурентних фактора производње, било да су то сировине, полупроизводи, или квалификована радна снага; постојање или непостојање других пословних олакшица које нуди потенцијално одредишна земља – промоција СДИ; инвестиционе олакшице у смислу кратких административних процедура и административне ефикасности; ниво корупције и однос власти према корупцији; постинвестициони сервис; социјалне погодности које се односе на квалитет живота; итд.

2.2 Основни облици страних директне инвестиција

У зависности од пословне политике директног инвестирања у иностранству и пословних циљева које се директним инвестирањем желе остварити у односу на основне дјелатности TNCs инвеститора, улагања која TNCs предузима у облику СДИ могу имати: (1) хоризонталан; (2) вертикалан; или (3) диверзификовани облик.

(1) *Хоризонталан облик СДИ* подразумијева директно инвестирање у производне капацитете у иностранству који су намијењени за производњу истих производа, или пружање истих услуга које TNCs производи (пружа) у својој матичној земљи. У принципу, хоризонтално ширење TNCs на друга тржишта кроз директно инвестирање у изградњу властитих капацитета, праћено је трансфером технологије, пословних знања и искустава матичне компаније у предузеће које је субјект инвестирања. На тај начин се хоризонтално ширење TNCs кроз хоризонталне СДИ поставља као алтернатива класичном извозу или посредном трансферу технологије, пословних знања и искустава. Обзиром да су производи или услуге у чију је производњу директно инвестирано у иностранству једнаки онима који се производе у матичној земљи TNCs, намијењени су првенствено тржишту одредишне земље и регионалном тржишту наслоњеном на тржиште земље у којој се СДИ реализује.

(2) *Вертикалне СДИ* представљају непосредна улагања у иностранству у производњу производа, или услуга који представљају једну од фаза у снадбијевању или производњи производа или услуга из оквира основне пословне дјелатности TNCs. Најчешћи мотиви TNCs за вертикално усмјеравање СДИ су јачање тржишне позиције TNCs кроз пословно обједињавање свих, или више фаза производних или пословних

[52] Ковачевић Радован: Исто, стр.46
[53] UNCTAD, World Investmens Report 1998: Trends and Determinants, Geneve, 1998, стр 91

процеса, или смањивање трошкова пословања кроз јефтинијије сировинске, енергетске или друге производне инпуте у земљи у коју су СДИ усмјерене у односу на матичну земљу, или друге земље у којима TNCs већ има капацитете. У зависности од смјера кретања СДИ, од виших према нижим фазама пословног процеса или обратно, верикалне СДИ могу имати карактер СДИ инвестиција „уназад“ – инвестиције усмјерене у ниже фазе у односу на базичну (нпр. – финални произвођач усмјерава СДИ у производњу компонената у иностранству), или СДИ инвестиција „унапријед“ – инвестиције усмјерене у више фазе у односу на базичну (нпр. – произвођач усмјерава СДИ у дистрибутивне капацитете у иностранству).

(3) *Диверзификоване СДИ* представљају непосредна улагања у иностранству у производњу производа, или услуга који немају никакву директну подударност са постојећом пословном дјелатношћу TNCs. Проширујући своју делатност на гране које немају никакве везе са постојећом дјелатношћу, TNCs жели извршити диверзификацију пословних дјелатности, како би се минимизирали укупни пословни ризици и остварио већи укупан профит. Обзиром на карактер улагања – улагање у производњу производа, или услуга који немају никакву директну подударност са постојећом пословном дјелатношћу TNCs, што истовремено значи и да TNCs инвеститор не располаже са потребном технологијом, пословним знањима и искуством, диверзификоване СДИ се најчешће реализују кроз финансијске аранжмане, односно куповину пакета акција предузећа чија је резидентна земља различита од резидентне земље TNCs, а врло ријетко кроз изградњу нових капацитета.

3. ОСНОВНИ НАЧИНИ РЕАЛИЗАЦИЈЕ СТРАНИХ ДИРЕКТНИХ ИНВЕСТИЦИЈА

3.1 Стратегијске алтернативе у избору начина реализације

У избору начина реализације СДИ у одредишној земљи потенцијални инвеститор се опредјељује за једну од три основне стратегијске алтернативе:

(1) Изградњу потпуно нових капацитета – гринфилд *(Greenfield)* инвестиције, или преузимање већ изграђених капацитета који су изван пословне функције, а инфраструктурно су дјелимично или у цјелини опремљени и њихово стављање у функцију кроз темељну реконструкцију и најчешће потпуну замјену опреме – браунфилд (*Brownfield)* инвестиције;

(2) Преузимање иностраних компанија или дијелова компанија кроз спајања *(Mergers)* и куповине (*Acquisitions)*; и

(3) Заједничка улагања (*Joint venture*);

Опредјељење за једну од стратегијских алтернатива начина реализације СДИ, прије свега опредјељење између алтернатива купити или градити, условљено је непосредним политиком и циљевима TNCs, карактером производа, односно услуге, чија се производња планира, временом реализације, нормативно правним условима земље у којој се СДИ намјерава реализовати, итд.

Реализација СДИ преузимањем већ постојећих предузећа путем спајања или куповине (прекогранични M&A), под условом да за то нема нормативних запрека или ограничења у земљи у којој се СДИ намјерава реализовати, те да у тој земљи постоје предузећа која имају интерес за спајање или продају, при чему је то спајање или куповина, истовремено и пословни интерес потенцијалног инвеститора, омогућује брз улазак на тржиште одредишне земље и кориштење свих постојећих инпутних (улазне компоненте процеса производње производа или услуга, ланци снадбјевања улазним компонентама процеса, обучена радна снага, постојеће технолошко, пословно, и маркетиншко искуство преузетог предузећа, итд.) и аутпутних (производ, или услуга, тржишна позиција, дистрибутивни ланци продаје, итд.) параметара преузетог предузећа одмах по преузимању. Резултат реализације СДИ кроз облик преузимања је да инвеститор, одмах по извршеном преузимању, остварује приходе.

Са друге стране, изградња нових капацитета чија је будућа производња производа или услуга у потпуности заснована на организационим, технолошким, маркериншким и другим пословним знањима и искуствима матичне компаније, над чијим пословањем матична компанија има потпуну контролу је, дугорочно посматрано, најбоље рјешење. Међутим, треба имати у виду да је изградња нових капацитета у

иностранству повезена не само са инвестиционим трошковима изградње, него и ризицима могућег предимензионирања капацитета у односу на капацитет тржишта, који настају као последица временског периода реализације, а који су, код изградње нових капацитета, увијек већи у односу на друге могућности реализације СДИ. ...Када не би било великих улагања и трошкова, као и великог ризика, стратегија самосталних директних инвестиција би лако показала своју пословну, конкурентску, управљачку и маркетиншку супериорност[54]. Због тога се у избору начина реализације директних улагања у иностранству, матична компанија опредјељује да планирану СДИ реализује кроз изградњу нових капацитета онда када остваривање потпуне контроле над предузећем субјектом инвестирања за њу има стратешки значај који може проистицати било из специфичног карактера производа или услуге за чију се производњу врши изградња нових капацитета, било из опредјељења матичне компаније инвеститора да из других пословних разлога (извори сировина, посебне професионалне вештине, или други специфични или трошковно детерминишући инпути) намјеравано инвестиционо улагање реализује у земљи у којој нема друге могућности реализације (нормативна ограничења за преузимање постојећих предузећа резидената те земље, или непостојање предузећа која могу бити предмет преузимања).

3.2 Ниво развијености одредишних земаља и доминантни начини реализације СДИ

Ако се посматра вриједност СДИ реализованих кроз изградњу нових капацитета, односно гринфилд инвестиције (Табела 3-1) и облик прекограничних M&A (Табела 3-2) на свјетском нивоу у протеклих десет година гринфилд инвестиције су у цијелом периоду веће и у просјеку учествују са 65% у структури укупно реализованих СДИ.

Табела 3-1: **Вриједност гринфилд СДИ по регионима у периоду 2004-2013 године**
(износи милионима USD)

Регион	2004	2006	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Свијет укупно	684 508	871 508	1 413 540	1 008 273	860 905	902 365	613 939	672 108
Развијене земље	227 921	323 069	425 276	318 385	298 739	297 581	224 604	215 018
Земље у развоју	406 862	503 159	880 220	634 961	510 098	547 047	349 946	429 221
Земље у транзицији	49 725	45 279	108 044	54 926	52 067	57 736	39 389	27 868
Земље Балкана	1 761	6 162	18 167	6 192	5 241	7 464	7 568	5 851

Извор: UNCTAD, World Investment Report 2014: Annex Table 19.Value of greenfield FDI projects, by destination, 2003-2013

Табела 3-2: **Вриједност прекограничних M&A по регионима продавца у периоду 2004-2013 године**
(износи милионима USD)

Регион	2004	2006	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Свијет укупно	200 025	630 049	626 235	285 396	349 399	556 051	331 651	348 755
Развијене земље	175 383	531 302	479 687	236 505	260 391	438 645	268 652	239 606
Земље у развоју	22 472	86 853	120 669	41 999	84 913	84 645	56 147	112 969
Земље у транзицији	2 169	11 894	25 879	6 893	4 095	32 762	6 852	- 3 820
Земље Балкана	343	2 025	587	529	65	1 367	3	16

Извор: UNCTAD, World Investment Report 2014: Annex Table 9.Value of cross-border M&As by region/economy of seller, 1990-2013,

[54] Ракита Бранко, Исто, стр. 321

У развијеним земљама најзаступљенији начин реализације СДИ је кроз облик прекограничних M&A. У посматраном десетогодишњем периоду просјечно учешће прекограничних M&A у укупној вриједности СДИ реализованих као прекогранични M&A, или гринфилд инвестиције износи 56%.

У земљама у развоју и земљама у транзицији доминантан облик реализације СДИ су гринфилд инвестиције. Од укупно реализованих гиринфилд инвестиција у свијету у периоду од 2004. до 2013. године у просјеку је њих 60% реализовано на подручју земаља у развоју. Генерално, учешће земаља у транзицији у укупним токовима СДИ реализованим као гринфилд инвестиције или прекогранични M&A у периоду од 2004. до 2013. године је врло мало и у просјеку износи 4,89%, а кретало се од највише 6,57% у 2008. години, до најмање 2,36% у 2013. години.

Основни закључак који се може извући посматрајући токове и различите начине реализације СДИ је да прекогранични M&A показују висок степен еластичности и у потпуности прате укупну ситуацију на свјетском финансијском тржишту, док СДИ које се реализују кроз изградњу нових капацитета имају временски помак у односу на настанак поремећаја, у основи условљен временом завршавања започете изградње. Свјетска финансијска криза из 2008. године је одмах у 2009. години више него преполовила вриједност прекограничних M&A (смањење M&A на свјетском нивоу за 2,19 пута, на нивоу развијених земаља за 2,02 пута, на нивоу земаља у развоју за 2,87 пута, на нивоу земаља у транзицији за 3,75 пута). Реакција на финансијску кризу из 2008. године је код СДИ реализоване као гринфилд инвестиције, услиједила са годином закашњења – 2010. године.

Објашњење појаве да су код развијених земаља прекогранични M&A доминантан облик у реализацији СДИ, док истовремено укупно, на свјетском нивоу, нивоу земаља у развоју и земаља у транзицији, заостају или знатно заостају за гринфилд инвестицијама је да потенцијални инвеститори, једино у случају да планирану СДИ намјеравају реализовати на подручју развијених земаља имају стварну могућност избора између стратегијских алтернатива: купити постојећи, или градити нови капацитет. Кад су намјеравана улагања у иностранству стратешки усмјерена према изворима сировина или других специфичних инпута које се налазе на подручјима земаља у развоју или транзицији, у којима по правилу има веома мало (или уопште нема) локалних предузећа, која располажу конкретним сировинама или другим специфичним инпутима који представљају стратешки интерес потенцијалног инвеститора због ког се одлучује да планирано улагање реализује управо у тој конкретној земљи, која би, по том основу, могла бити интересантна за преузимања кроз прекограничне M&A, онда су гринфилд инвестиције једина опција.

3.3 Учешће земаља Балкана у вриједности реализованих гринфилд и M&A инвестиција

Из датих табеларних прегледа (Табела: 3-1 и Табела: 3-2) види се да је учешће земаља Балкана у вриједности реализованих гринфилд инвестиција у посматраном десетогодишњем периоду занемариво мало, а у реализованим СДИ у облику M&A, изузимајући СДИ реализоване као M&A које се односе на куповину локалних финансијских организација (банака и осигуравајућих друштава) од стране великих европских банака и осигуравајућих компанија и куповину мобилних оператера од стране TNCs власника европских мрежа мобилне телефоније, практично и не постоји. Земље Балкана, чији је прелазак из социјалистичке у постсоцијалистичку фазу био врло болан и тежак, праћен међунационалним ратовима, огромним економским и социјалним разарањима и енормним падом свих економских параметара и стандарда становништва, су данас најсиромашнији регион у Европи карактерисан дезинтегрисаношћу тржишта, технолошки и по свим другим основама заосталом привредном структуром која, реално нема ни производа, ни предузећа за свјетско тржиште која би могли побудити интерес TNCs као носиоца СДИ за улазак на локална тржишта ових земаља кроз облик прекограничних M&A. Због тога се за земље Балкана повећање СДИ са гринфилд карактером, односно изградња нових капацитета, који директно повећавају запошљавање и имају позитиван утицај на структуру производње, јачање конкурентности домаће привреде, позитиван утицај на платни биланс и бруто домаћи производ, поставља као једини реалан пут за бржи економски, социјални и друштвени развој.

4. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

1. Улагања капитала у облику СДИ, посебно ако се реализују кроз изградњу нових капацитета, по свом утицају на привредне и друштвене токове одредишних земаља, имају знатно шири значај од класичног трансфера капитала. Инвестирајући са намјером да оствари свој трајни интерес у предузећу субјекту инвестирања, СДИ инвеститор у цјелини прихвата ризике његовог будућег пословања и условљеност приноса на инвестирана средства будућим пословним резултатима, што га мотивише да, поред обезбјеђивања финансијских извора, у предузеће субјект инвестирања преноси и своје технологије, пословну филозофију, организацијска и друга менаџерска и маркериншка знања, итд., како би се минимизирали ризици, а максимизирао принос из пословања.
2. Стратегијске алтернативе инвеститора за избор начина реализације намјераване СДИ у одредишној земљи су: изградња нових капацитета; преузимање иностраних компанија или дијелова компанија кроз куповине и спајања; и заједничка улагања. Опредјељење за једну од стратегијских алтернатива, прије свега опредјељење између алтернатива купити или градити, условљено је непосредним политиком и циљевима инвеститора, карактером производа, односно услуге, чија се производња планира, временом реализације, нормативно правним условима земље у којој се СДИ намјерава реализовати.
3. Прекогранични M&A су доминантан облик реализације СДИ у развијеним земљама, док су на свјетском нивоу, нивоу земаља у развоју и земаља у транзицији, нижи или знатно нижи у односу на реализацију СДИ у облику изградње нових капацитета.

   Узрок и разлог ове појаве је чињеница да потенцијални инвеститори, једино у случају да СДИ намјеравају реализовати на подручју развијених земаља, обзиром на постојање већег броја предузећа која по свом пословном профилу могу бити интересантна као предмет прекограничних M&A, имају стварну могућност избора између стратегијских алтернатива: купити постојећи, или градити нови капацитет.

   Кад су намјеравана улагања у иностранству стратешки усмјерена према изворима сировина или других специфичних инпута које се налазе на подручјима земаља у развоју или транзицији, у којима по правилу има веома мало (или уопште нема) локалних предузећа, која располажу конкретним сировинама или другим специфичним инпутима који представљају стратешки интерес потенцијалног инвеститора због ког се одлучује да планирано улагање реализује управо у тој конкретној земљи, која би, по том основу, могла бити интересантна за преузимања кроз прекограничне M&A, онда је изградња нових капацитета једина опција.
4. Учешће земаља Балкана у токовима СДИ је занемариво мало, али истовремено за ове земље СДИ, посебно СДИ које се реализују кроз изградњу потпуно нових капацитета или стављање у поновну функцију раније изграђених, укључиво и трансфер технологије, пословних знања и искустава TNCs носиоца реализације, које директно доприносе порасту запослености и имају позитиван утицај на структуру производње, јачање конкурентности домаће привреде, позитиван утицај на платни биланс и бруто домаћи производ, представљају пут за заустављање заостајања и отпочињање процеса приближавања развијеним европским земљама.

5. Коришћена литература

1. Caves, R.E., Multinational Enterprise and Economic Analysis, Third edition, Cambridge, Cambridge University Press, 2007
2. Dunning, John H, The Eclectic Paradigm as an Envelope for Economic and Business Theories of MNE Activity, International business review 9, 2000
3. Hymer S. Herbert, The International Operations of National Firms: A Study of Direct Investment, MIT Press
4. Ковачевић Радован, Међународно тржиште капитала: савремене тенденције, Београд, Центар за издавачку делатност Економског факултета, 2012
5. Ковачевић Радован, Утицај страних директних инвестиција на привредни раст – Искуства земаља европске уније, Часопис Међународни проблеми 2004, вол. 56, бр. 4
6. Krugman Paul R., Obstfeld Maurice: Међународна економија, 8 издање, Дата Статус Београд, 2009
7. Mishkin Frederic S., Монетарна економија, банкарство и финиансијска тржишта, 7 издање, Дата Статус Београд, 2006
8. Ракита Бранко, Међународни бизнис и менаџмент, Центар за издавачку делатност економског факултета у Београду, 2006
9. UNCTAD: World Investment Report 1995 Transnational Corporations, NewYorк and Geneve

10. UNCTAD, Comprehensive Study of the Interrelationship between Foreign Direct Investment (FDI) and Foreign Portfolio Investment (FPI), UNCTAD/GDS/DFSB/5
11. UNCTAD, World Investments Report 1998: Trends and Determinants, Geneve, 1998
12. UNCTAD, World Investment Report 2014: Investing in the SDGs: An Action Plan, Geneve, 2014
13. Унковић Милорад: Међународна економија (Пето издање), Универзитет Сингидунум, Београд, 2010
14. Унковић М. и Кордић Н, Мотиви за директна страна улагања, Сингидунум ревија, 2009
15. Видас-Бубања Маријана, Методе и детерминанте страних директних инвестиција Београд, Институт економских наука, 1998
16. World Economic Forum: The Global Competitiveness Report 2013–2014, Geneva, 2013
17. IMF, Direct Investment Technical Expert Group (DITEG), Definition of Foreign Direct Investment (FDI) terms, Annex I, http://www.imf.org/External/NP/sta/bop/pdf/diteg20.pdf
18. UNCTADStat – Foreign direct investment flows and stock http://unctadstat.unctad.org

KNOWLEDGE MANAGEMENT STRATEGIES AS A RESPONSE TO THE NEW - DYNAMIC ENVIRONMENT

Sanja Nikolic, PhD
MIT University – Skopje, Faculty of Management, Republic of Macedonia
sanja.nikolic777@gmail.com
Jelena Tast, PhD
MIT University – Skopje, Faculty of Management Republic of Macedonia
jelena.stajik@hotmail.com
Sreten Miladinoski, PhD
MIT University – Skopje, Faculty of Management Republic of Macedonia
sreten.miladinoski@gmail.com

СТРАТЕГИИ НА УПРАВУВАЊЕ СО ЗНАЕЊЕ КАКО ОДГОВОР НА НОВОТО - ДИМАНИЧНО ОКРУЖУВАЊЕ

Д-р Сања Николиќ
МИТ Универзитет – Скопје, Факултет за менаџмент, Република Македонија
sanja.nikolic777@gmail.com
Д-р Јелена Таст
МИТ Универзитет – Скопје, Факултет за менаџмент, Република Македонија
jelena.stajik@hotmail.com
Д-р Сретен Миладиноски
МИТ Универзитет – Скопје, Факултет за менаџмент, Република Македонија
sreten.miladinoski@gmail.com

Abstract: The last decade was marked with fast, dynamic and unpredictable changes arising from technological, economic, political, social and global factors. Therefore the effort to turn knowledge into usable resource which will create a new value is needed. Often we hear that we live in the internet age, digital age, web economy.
The objective of the paper is to research the knowledge management strategies is the new dynamic environment. The effectiveness of the organization depends on its ability to create access to knowledge and strategy to manage it.
The economic literature emphasize that knowledge management strategies are able to collect the relevant information for the management. Therefore top managers would be well informed for everything that happens in the organization and outside it and thus keep up with current events which would give them better ability to react to unforeseen events (changes), easier to adapt and modify current activities if needed.
The paper is organized in three sections, which together with introduction and conclusion answered the objective of the research and determinates the effects and the benefits of the knowledge management strategies implantation.
Keywords: dynamic environment, corporate knowledge, knowledge management strategies

Апстракт: Последната деценија ја одбележаа брзи, динамични и непредвидливи промени условени од технолошките, пазарно – економските, политичките, социјалните и глобалните фактори. Оттука и напорите знаењето да се претвори во употребливи ресурси кои ќе создаддат нова вредност. Честопати слушаме дека живееме во интернет ера, дигитално доба, веб економија.
Целта на трудот е да се детектираат стратегии за управување со знаење во услови на ново динамично окружување. Ефективноста на организацијата зависи од нејзината способност да створи пристап до знаењето и стратегиски да управува со него.
Економската литература укажува на тоа дека стратегиите на управувањето со знаење овозможуваат прибирање на сите релевантни информации. Тоа придонесува топ менаџерите да се добро информирани за се што се случува во организацијата и надвор од неа и на тој начин се во тек со актуелните случувања што им дава можност подобро да реагираат на непредвидливите настани (промени), полесно да се адаптираат и да ги модификуваат тековните активности доколку има потреба за тоа.

Имајќи го тоа предвид трудот е структуиран во три дела кои заедно со воведот и заклучокот ја елаборираат целта на истражувањето и укажуваат на ефектите и бенефиотот од примена на стратегиите на управување со знаењето.
Клучни зборови: динамично окружување, корпоративно знаење, стратегии за управување со знаење

ВОВЕД

Во светот на бизнисот одамна важи правилото дека не постојат правила. Последната деценија ја одбележаа брзи, динамични и непредвидливи промени условени од технолошките, пазарно – економските, политичките, социјалните и глобалните фактори.
Глобализацијата на пазарот во прв план го истакнува знаењето како основна вредност на успешните компании. Управување со знаењето во компанијата станува императив за успешно работење. Но, поголемиот дел од знаењето кое го поседува компанијата е скриено. Оттука и напорите тоа знаење да се претвори во употребливи ресурси кои ќе создаддат нова вредност. Честопати слушаме дека живееме во интернет ера, дигитално доба, веб економоја. Работењето по принцип 24/7/365 наметнува потреба од корпоративно знаење кое ќе претставува динамичен ресурс. Покрај глобалниот пазар, тука се и недостапноста на знаењето онаму каде што е неопходно и дисперзијата на знаењето во внатрешните делови на компанијата кои создаваат потреба од изнаоѓање на стратегии и начин на управување со знаењето во компанијата.
Знаењето може да се разгледува како синтеза на информации, стручни и истражувачки сознанија и искуства кои имаат одредена вредност. Овие информации можат да најдат практична примена во сите пори на работење на компанијата и тоа како зголемување на продуктивноста – користење на знаење за дефинирање на оптимален производен процес, како и избегнување на непродуктивни активности, изнаоѓање на нови идеи за директно зголемување на продуктивноста итн; подобрување на односите со купувачите преку брза и навремена реакција на проблемите и нивните барања – со помош на електронските комуникации знаењето станува достапно без разлика на географската оддалеченост; дополнителна едукација на кадрите – обучување, усовршување и остручување на вработените итн.

Согледувајќи ја актуелната ситуација на отворените пазари, станува се појано зошто се зголемува потребата од стратегии за управување со знаење: пазарите се се повеќе компетитивни, а брзината на настанување на иновациите е се поголема; времето за стекнување на искуство и знаење е скратено; рано пензионирање и зголемена мобилност на работната сила; поголем дел од работењето на компаниите се заснова на информации; производите и услугите се комплексни, најчесто збогатени со информациони компоненти; потребата за континуирано учење станува неизбежна реалност.

1. СТРАТЕГИИ НА УПРАВУВАЊЕ СО ЗНАЕЊЕ

Пред да почнат со креирање на стратегија на управување со знаење, менаџерите треба да ја анализираат актуелната состојба на организацијата. Менаџерите треба добро да бидат информирани за последните случувања на пазарот, технологијата и сите други поврзани аспекти со основната дејност на организацијата. Менаџерите треба да знаат што организацијата мора да знае. Со скенирање на актуелната состојба, менаџерите ќе добијат слика за тоа што организацијата знае во моментот. Јазолот помеѓу тоа што организацијата мора да го знае и тоа што организацијата го знае претставува недостаток на знаење на организацијата на кое менаџментот треба да работи. Првиот чекор кон решавање на недостатокот е негова идентификација врз основа на која ќе може да се гради стратегија на управување со знаење за тој недостаток да биде отстранет.
Стратегиите за управување со знаење може да се поделат на:[55] генерички стратегии – кои го модификуваат знаењето од еден вид во друг, во кои спаѓаат: социјализација, екстернализација, комбинација, интернализација и општи стратегии – кои покажуваат како да се оствари конкурентска предност со помош на знаењето, во кои спаѓаат: развој и трансфер на најдобрата практика, креирање на нова индустрија од веќе постоечко знаење, ориентација на општата деловна организациска стратегија кон знаењето, стратегија на иновирање, стратегија на создавање стандарди преку сопственото знаење.
Стратегијата на социјализација тргнува од претпоставката дека човекот е социјално битие и живее во интеракција со други луѓе. На тој начин тој има можност да ги набљудува другите луѓе во извршувањето на нивните активности, да разговара со нив, да го копира нивното однесување. Стратегијата на социјализација

[55] http://www.vps.ns.ac.rs/skolabiznisa/sb_files/radovi_2/2.10.pdf (16.09.2014)

подразбира пренос на имплицитни знаење, со тоа што индивидуата која го прима знаењето треба да биде физички присутна во моментот кога индивидуата го користи (го прикажува) своето знаење.
Стратегијата на екстернализација подразбира преминување на имплицитното знаење во експлицитно. Ова може да се постигнува на тој начин што имплицитното знаење се кодира со помош на одреден траен медиум кој физички постои. На овој начин организацијата го складира акумулираното имплицитно знаење и го става на располагање на сите вработени, а го спречува и неговиот одлив од организацијата.
Стратегијата на комбинација го објаснува преминувањето на експлицитното знаење во ново експлицитно знаење. Се работи за веќе постоечко (кодирано) знаење во организацијата кое со текот на времето се усовршува и надградува.
Стратегијата на интернализација се однесува на преминување на експлицитното знаење во имплицитно каде што веќе постоечкото имплицитно знаење во организацијата доживува реализација и верификација во практиката.
Стратегијата на развој и трансфер на најдобрата практика се фокусира на најдобрите искуства од практиката и нивно ширење во организацијата. Оваа стратегија се применува одамна и не е нова, но своето место го наоѓа и во концептот на управување со знаење.
Стратегија на креирање на нова индустрија од веќе постоечко знаење се заснова на чување на постоечкото организациско знаење, со цел истото да биде искористено во иднина.
Ориентација на општата деловна организациска стратегија кон знаењето подразбира давање на приорите на знаењето во креирање на деловните стратегии.
Стратегија на иновирање се однесува на креирање и комерцијализација на иновации. Оваа стратегија најголема примена наоѓа во индустриските гранки во кои технологијата брзо напредува, потребите на купувачите се менуваат и кокуренцијата е остра.
Стратегија на создавање стандарди преку сопственото знаење наоѓа примена во компјутерската (софтверската) индустрија.
Еден од најголемите предизвици при управување со знаењето во организацијата е претворање на инплицитното знаење во експлицитно. При тоа на менаџментот му стојат на располагање следните методи:[56] метод на набљудување – набљудување, интерпретирање и бележење на решавање на проблемите од страна на експертите; бура на мозоци (brainstorming) – вклучува двајца или повеќе експерти кои во сесии водат дискусија и ги изнесуваат своите ставови и мислења; анализа на протокол (protocol analysis, think along) – до знаењето се доаѓа на тој начин што од експертите се бара вербално да го објаснат начинот на решавање на проблемите; свесно донесување на одлука – се користи за добивање на јасен одговор во врска со најдоброто можно решение за одереден проблем, а овој метод претставува дополнување на методот бура на мозоци; делфи метод – подразбира организирање на сесии во кои се разгледува проблемот од страна на група експерти; метод на црна табла (blackboard) – метод според кој група експерти работат во просторија во која има табла на која тие ги изнесуваат своите мислења
Изборот на методите или комбинација од истите ќе зависи од самата ситуација и особености на организацијата.

2. ОРГАНИЗАЦИЈА КОЈА УЧИ

Организација која учи се карактеризира со ориентација кон знаењето како ресурс за постигнување на конкурентноста, отвореност кон промените и висок степен на флексибилност во динамичното окружување. Овој облик на организација е најпогоден за работа во услови на турбулентно окружување. Организацијата која учи создава основа за долгорочен развој, од аспект на профитабилност и конкурентност, како и одржување на баланс помеѓу ефективноста и ефикасноста.
Организација која учи е онаа организација во која вработените континуирано стекнуваат нови знаења и ги применуваат во работењето при што квалитетот на производите и услугите се зголемува. Вработените имаат можност да ги прошират и надградат своите интелектуални капацитети и преку заедничка интеракција и меѓусебна размена на знаењата да напредуваат, а со тоа да напредува и целата организација. Организацијата која учи е оспособена да креира, усвојува, пренесува и модификува однесување и активности кои се во склад со барањата на потрошувачите на пазарот.[57]

[56]Award Shire E.A., Ghaziri H.M. "Knowledge Management" Pearson Education International, Prentice Hall, 2004, p. 158 - 175
[57] Senge P. "Peta disciplina", Mozaik knjiga, Zagreb, 2003, str. 63-141

Основни карактеристики на организацијата која учи се:[58] континуирано учи и го зголемува нивото на индивидуланото и организациското знаење; континуираното учење претставува обврска на сите вработени во организацијата; учењето претставува составен дел од секојдневните работни активности; пренесувањето односно трансферот на знаењето претставува обврска на сите вработени, во организација која учи секој на секого му е учител; успешноста на поединците се мери преку способноста за учење и пренесување на знаење; целта на учењето е создавање на нов начин на однесување и примена на истото во насока на ефективно и ефикасно решавање на проблемите; организацијата која учи, учи од своите, но и туѓите искуства; најдобар показател за тоа дали организацијата учи или стагнира претставува конкурентската способност (предност), висината на трошоците и задоволството на потрошувачите; основен ресурс на организацијата која учи е знаењето.

Ефективноста на организацијата зависи од нејзината способност да створи пристап до знаењето и да управува со него. Голем број автори го увиделе значењето на организациското знаење и управувањето со него, па се занимавале со таа проблематика, што од своја страна донело напредок во оваа област. Во таа насока, развиен е модел „Навигатор“ кој ја објаснува структурата на интелектуалниот капитал. Според овој модел пазарната вредност на организацијата ја сочинуваат финансискиот капитал и интелектуалниот капитал. При тоа интелектуалниот капитал е поделен на човечки капитал (организациското знаење) и структурен капитал. Структурниот капитал пак се состои од потрошувачки и организационен капитал (во организационен капитал спаѓаат иновативен капитал и процесен капитал).[59]

Во организацијата која учи се наметнува потреба од идентификација на нови раководни улоги – менаџер или тим кој ќе го управува процесот на учење во организацијата. Задачи на менаџментот на знаење во организацијата која учи се:[60] одредување на стратегиски приоритети во процесот на управување со знаење, формирање база на знаење врз основа на практични искуства (најдобра практика), добивање на поддршка од менаџерите на пониско ниво (оперативните менаџери) за создавање на организациско окружување за учење, управување со интелектуалниот капитал во организацијата, добивање на информации за задоволството на потрошувачите во право време, глобализација на управување со знаењето итн.

3. ЗНАЧЕЊЕ НА СРТАТЕГИИТЕ НА УПРАВУВАЊЕ СО ЗНАЕЊЕ ВО НОВОТО – ДИНАМИЧНО ОКРУЖУВАЊЕ

Живееме во време кое се мери во секунди. Време за одлучување речиси и да не постои како категорија – сé се случува сега и веднаш. Способноста за адаптација станува неопходна за преживување во динамичното окружување. За успех е веќе потребно нешто повеќе.

Стратегиско управување со знаењето овозможува поврзување на теоријата на менаџмент на знаење и практиката во секојдневното работење. Во ерата на знаење, на организацијата не ѝ останува алтернативно решение, освен унапредување и примена на стратегиите на менаџмент со знаење.

За стратегиите на менаџмент на знаење почнува да се пишува и зборува во деведесеттите години на минатиот век. Но, идејата за управување со знаењето е многу постара. Тоа се гледа преку бројни примери на организации кои постојат со децении и каде што знаењето се пренесува од генерација на генерација – постапки и практики во работењето, технолошки процеси, рецептури и сл.[61]

Цел на секоја организација е да постигне одржлива конкурентска предност, бидејќи таа преку зголемените приходи овозможува раст и развој на организацијата. Конкуретската предност во современата економија е резултат на успешна употреба на организациското знаење.

Организација која работи ефикасно и ја одржува конкурентската предност би требало да ги поседува следните динамички способности:[62] моќ на забележување на промените на потребите на пазарот и пазарните тенденции, формулирање на визија за иднината на организацијата, развој на потребните клучни способности за стекнување на конкурентска предност, реализација на процедури на реструктуирање со цел јакнење на пазарните позиции со поддршка на сите вработени.

---

[58] Radosavljević Ž., „Menađment znanja i(il) znanje u menđmentu“, Centar za edukaciju rukovodećih kadrova i konsalting – Beograd, 2008, str. 69

[59] Edvinsson L., MalOHE M. “Intellectual Capital: Realizing Your Company’s True Value by Finding Its Hidden Brainpower”, Harper Business, New York, NY. p.78

[60] Ibid p.6

[61] Hansen M.T., Nohria N., Tierney T. “What′s Your Strategy for Managing Knowledge”, Harvard Business Review, march-april, 1999 p.23

[62] Ibid str. 53

Во ерата на знаење, организацијата ја создава својата конкурентска предност врз основа на експлоатација на организациското знаење. При тоа стратегиското управување со знаењето треба да обезбеди:[63] новативност низ охрабрување на изразување на идеите на вработените, подобрување на услугите кои им се даваат на потрошувачите, зголемување на приходот преку подобрување на пласманот на производите и услугите (зголемување на продажбата), намалување на флуктуација на вработените преку препознавање на вредноста на знаењето и соодветно наградување на активностите поврзани со примена на знаењето во секојдневното работење, подобрување на процесите и процедурите на работење и намалување на трошоците на работење.
Стратегиите на управување со знаење доведуваат до унапредување на комуникациските процеси во организацијата и ја подобрува соработката меѓу вработените. Добрата комуникација и клима која поттикнува соработка во организацијата ќе придонесат кон зголемување на довербата и меѓусебната почит кај вработените, а исто така и вештините, процесите и функциите на организацијата ќе бидат подобрени.

ЗАКЛУЧОК

Стратегиите на управувањето со знаење овозможуваат прибирање на сите релевантни информации, при што топ менаџерите се добро информаирани за се што се случува во организацијата и надвор од неа. Менаџерите кои се добро информирани и кои се во тек со актуелните случувања како во организацијата така и во променливото окружување, се во можност подобро да реагираат на непредвидливите настани (промени), полесно да се адаптираат и да ги модификуваат тековните активности доколку има потреба за тоа.
Проблем кој може да се јави во организации кои ги применуваат стратегиите на управување со знаење е заминување на вработените од организацијата. При заминувањето од организацијата (доброволно или принудно) вработениот со себе го понесува и стекнатато знаење. Одливот на човечки каптал може да значи намалување на конкурентската предност, особено во случај кога вработениот заминува да работи во конкурентска организација. Токму поради тоа, менаџерите треба да се грижат за задржување на човечкиот капитал во своите организации.
Од друга страна пак, проблем во организациите кои ги применуваат стратегиите на управување со знаење може да се јави при вработување на нови кадри. Новодојдените не секогаш го имаат потребното знаење за извршување на активностите во организацијата или пак нивното знаење не е компатибилно со активностите кои треба да ги извршуваат. На нив им е потребно одредено време да се „вклопат“ во организацијата, односно да се обучат за да работат. За тоа време постои можност организацијата да трпи, преку намалена ефективност додека новите се вклопуваат. Но новите вработени можат да донесат и нови знаења и искуства кои ќе и користат на организацијата.
Стратегиите на управување со знаење можат да ја подобрат ефикасноста и пордуктивноста на организацијата. Иако примената на самиот концепт е скапа, бенефитот што организацијата го добива е поголем. Преку стратегиите на управување со знаење, ефикасноста на организаицјата може да се унапреди преку намалување на трошоците на производство, скратување на времето на производство, скратување на времето за донесување на одлуки итн.
Стратегиите на управување со знаење ја поттикнуваат креативноста и иновативноста во организаицјата. Пристапот до организациското знаење може да поттикне генерирање на нови креативни решенија на одредни проблеми.
Ефектите од примена на стратегиите на управување со знаење тешко можат да се измерат и квантитативно да се искажат. Како и сите други стратегии така и овие даваат резултати на долг рок. Резултатите не можат егзактно да се претстават, но затоа можат да се опишат.
Успешната примена на стратегиите на управување со знаење има позитивен ефект врз сите стеикхолдери на организацијата. Генерално, овие стратегии треба да придонесат редукција на трошоците, зголемување на задоволството на потрошувачите, зголемување на продуктивноста, зголемување на профитот, зголемување на иновативноста, лидерство на пазарот, организациска стабилност и промени во организациската култура.

ЛИТЕРАТУРА

1.Award Shire E.A., Ghaziri H.M. “Knowledge Management” Pearson Education International, Prentice Hall, 2004
2.Senge P. “Peta disciplina”, Mozaik knjiga, Zagreb, 2003

[63] http://markoslavkovic.com/uploads/media/Upravljanje_znanjem_i_menadzerske_kompetencije_01.pdf (19.12.2012)

3.Radosavljević Ž., „Menađment znanja i(il) znanje u menđmentu“, Centar za edukaciju rukovodećih kadrova i konsalting – Beograd, 2008
4.Edvinsson L., MalOHE M. “Intellectual Capital: Realizing Your Company’s True Value by Finding Its Hidden Brainpower”, Harper Business, New York, NY.
5.Hansen M.T., Nohria N., Tierney T. “What′s Your Strategy for Managing Knowledge”, Harvard Business Review, march-april, 1999
6.http://www.vps.ns.ac.rs/skolabiznisa/sb_files/radovi_2/2.10.pdf (16.09.2014)
7.http://markoslavkovic.com/uploads/media/Upravljanje_znanjem_i_menadzerske_kompetencije_01.pdf (19.12.2012)

MERCHANDISING IMPLEMENTATION EFFECTS ON THE MACEDONIAN MARKET

MSc. Biljana Buzlevski
MIT University – Skopje, Faculty of Management, Republic of Macedonia
biljana.buzlevski@gmail.com

MSc. Natasha Gjorevska
MIT University – Skopje, Faculty of Management, Republic of Macedonia
ngorevska@gmail.com

ЕФЕКТИТЕ ОД ПРИМЕНАТА НА MERCHANDISING-ОТ НА МАКЕДОНСКИОТ ПАЗАР

Асс. м-р Билјана Бузлевски
МИТ Универзитет – Скопје, Факултет за менаџмент, Република Македонија
biljana.buzlevski@gmail.com
Асс. м-р Наташа Ѓоревска
МИТ Универзитет – Скопје, Факултет за менаџмент, Република Македонија
ngorevska@gmail.com

Abstract: Merchandising is the key element of the marketing strategy which contributes to the sales of products and services to the consumers. The objective of the research is to analyze the Coca Cola product from the perspective of merchandising, and is focused on understanding the process of exposing the product in retail outlets. The aim is to analyze the key information regarding the retail spot, all of which determines the company's long term goals achievement. In order to address these issues, the paper is based on the research of the Coca Cola product sales on the Macedonian market. This type of research is aimed at presenting the promotion policy of the Coca Cola Company in Macedonia. The methodology of the research is based on internal data acquired directly from the Coca Cola franchiser in Macedonia - A.D. Pivara, Skopje. This paper is organized as following: the first part includes the theoretical approaches of the term merchandising as a process of marketing; the next part research the application of the strategy of merchandising in the Coca Cola product retail; the third part determines the Coca Cola product distribution in Macedonia and in this context the main conclusions are given
Keywords: marketing mix, merchandising, sales and distribution, Macedonian market
Апстракт: Merchandising – от како основен елемент на маркетингот има за цел да ги доближи своите производи и услуги до крајните потрошувачи. Имајќи го ова во предвид, целта на анализата на производот Coca Cola е да се согледа процесот на изложување на производот на продажните места, анализа на сите важни информации поврзани со самото продажно место и фокусирање на напорите на компанијата кон остварување на стратешките цели. За да се одговори на поставената цел, истражувањето во трудот се базира на анализа на продажбата на производот Coca Cola на македонскиот пазар. Ваквата анализа на производот овозможува да се согледа политиката на излегување што ја регулира компанијата за производство на Coca Cola. Методологијата за изработка на овој труд во најголем процент се базира на интерни податоци добиени од франшизерот за производство на Coca Cola А.Д. Пивара, Скопје. Трудот е организиран во три дела. Првиот дел се однесува на теоретските аспекти на Merchandising-от како дел од маркетинг миксот. Вториот

дел ја истражува примената на Merchandising-от во продажбата и пласманот на производот Coca Cola. Третиот дел ги детерминира продажните канали на производот на македонскиот пазар и во овој контекст дадени се заклучните согледувања
Клучни зборови: Маркетинг микс, merchandising, продажба и пласман, македонски пазар

1. ВОВЕД

Merchandising-от вклучува низа операции, кои обезбедуваат преземање на производите и услугите од претпријатието и нивен пласман на пазарот, до крајните потрошувачи. По дефиција, merchandising претставува збир на методи, практики и операции вклучени во промоцијата и поддршката на определена категорија на производи. Тое е едноставно преземање на производите од претпријатието што ги произведува и нивна продажба до крајните потрошувачи.[64] Значењето на овој елемент на маркетингот за секое претпријатие е што овозможува доближување на производите и услугите преку различните средства и медиуми што поблиску до крајните потрошувачи и има за цел да влијае позитивно врз нивниот избор за купување на конкретниот производ или услуга.

2. ТЕОРЕТСКИТЕ АСПЕКТИ НА MERCHANDISING-ОТ КАКО ДЕЛ ОД МАРКЕТИНГ МИКСОТ

Маркетинг миксот претставува централниот дел од маркетинг стратегијата на компанијата, кој се употребува за определување на стратешката позиција на продуктот на пазарот. Како што наведува Котлер тоа се варијаблите кои компанијата ги контролира со цел да влијае врз потрошувачите.[65] Зачетоците на маркетинг миксот се уште од 1964 година[66], но концептот на класификацијата наречена како „4P – price, product, promotion, place“ (цена, производ, промоција, локација) е детално претставена во книгата на експертот по маркетинг, Филип Котлер.

Одлуките во врска со промоцијата на производот се во тесна релација со продажбата и комуницирањето на истиот кон потенцијалните клиенти. Промоцијата на производот вклучува рекламирање, односи со јавност, продажно место итн. Промоцијата всушност ја вклучува сета комуникација во врска со производот од страна на продавачот насочена кон потрошувачите. Клучен дел од активноста на промовирање на производите и услугите на продажните места претставува merchandising-от.

Што всушност опфаќа merchandising-от? Според Mazur, merchandising-от подразбира „да се има вистинскиот производ, во вистинско време, во доволна количина и со вистинската цена“.[67] Едноставно кажано, merchandising е процесот на трансфер на продуктот (merchandise) од компанијата и презентација на истиот на продажната локација. Со други зборови, тоа е позиционирање на производот на вистинското место и на вистинскиот начин. Со цел да го остварат посакуваното ниво на продажба, компаниите најчесто прават големи напори за да го претстават производот на убав начин и на видливо место во маркетите. За таа цел, лицето кое што ја претставува компанијата е задолжено за изгледот и начинот на кој е поставен производот и се грижи истиот да е лоциран на впечатливо место. Според тоа, merchandising-от се однесува на методите и постапките кои се спроведуваат со цел да се промовираат и одржат одредени категории на комерцијални активности. Специјалистот за merchandising, воедно, се грижи за претставување на производот на допадлив начин.

3. ПРИМЕНАТА НА MERCHANDISING-ОТ ВО ПРОДАЖБАТА И ПЛАСМАНОТ НА ПРОИЗВОДОТ COCA COLA

---

[64] Јаќовски, Б., Основи на маркетингот, второ изменето и дополнително издание, Економски факултет, Скопје, 1996
[65] Kotler, Philip, Marketing Management Analysis, Planning and Control, 3rd ed., Prentice Hall, 1976, p.59
[66] Borden, N.H., “The Concept of the Marketing Mix”, Journal of Advertising Research, June, 1964, pp 2-7
[67] Mazur, P., Principles of Organization Applied to Modern Retailing, New York: Harper & Brothers, 1927, p.66

Merchandising-от на компанијата за производство на Coca Cola опфаќа систематски процес на ефикасно и ефективно изложување на производите на продажните места за да го постигне највисокото ниво на свесност кај потрошувачот во врска со достапноста на производите, како и зголемувањето на прифатеноста на истите на местата на продажбата. Без разлика на јазикот, културата или годишните времиња, merchandising-от влијае врз финалната фаза во донесувањето на одлуката за купување на одредена стоковна марка. Сите останати маркетиншки елементи во суштина водат кон тој одлучувачки момент.

Првот впечаток кој потрошувачот го добива за производите на Coca Cola на продажните места се создава врз основа на поставеноста на производите на полиците и дисплеите. Поради тоа, од исклучителна важност е таа поставеност на вистински начин да го прикажува квалитетот на марката Coca Cola како и имиџот на Coca Cola Company. Франшизантот на Coca Cola за Република Македонија е компанијата А.Д. Пивара-Скопје која дава професионални merchandising услуги на своите купувачи за да ги постигне трите основни цели и тоа:[68]

* *Создавање поголема продажба, пазарен удел и профит за А.Д. Пивара-Скопје* - Компанијата се стреми преференцијата на потрошувачите кон нејзините стоковни марки и пакувања да ја насочи кон почесто купување на истите.
* *Зголемување на вредноста на стоковните марки на компанијата за производство на Coca Cola* - Начинот на кој се поставуваат производите, како и нивната присутност на продажните места мора да придонесе во зголемување на вредноста на стоковните марки на Coca Cola и имиџот на Пивара А.Д.-Скопје и на тој начин да се постигне квалитативна диференцијација од конкуренцијата.
* *Поддршка на развојот на своите потрошувачи* - Со своите услуги компанијата сака да придонесе во остварување на продажните, профитните и развојните цели на своите купувачи.

Merchandising стандардите се активен дел на merchandising стратегијата. Овие стандарди служат како акциони оперативни упатства за трајно создавање, освојување и мерење на побарувачката на продажните места. За да се постигне високо ниво на квалитет, потребно е да се направи усогласување на merchandising стандардите со правната регулатива, барањата на потрошувачите и политиката на маркетот.[69]

Во Coca Cola системот, merchandising стандардите опфаќаат јасни упатства за начинот на кој компанијата сака нејзините производи да бидат претставени, како треба да изгледа продажното место, како производите треба да бидат изложени и послужени и како да бидат прикажани цените. Основните merchandising стандарди се однесуваат на чекорите кои што ги презема компанијата во однос на промоцијата на призводот и тоа, од моментот на производство на истиот, неговата дистрибуција преку продажните канали, па сè до крајното изложување на производот во продавниците. Со помош на супервизор, компанијата за производство на Coca Cola ги анализира сите важни информации коишто се поврзани со самото продажното место. Таквите информации се однесуваат на пронаоѓање на можностите за пласирање на новите стокови марки, испитување на можноста за зголемување на порачката, пронаоѓање на можности за решавање на проблемот празен магацин, анализа на сите тековни огласни и промотивни планови кои можат да влијаат на изборот на купувачот и сл. Кога купувачот ќе се доближи до продажното место треба да се провери поставениот пропаганден материјал, како и можноста за поставување на дополнителни материјали или подобри позиции од веќе постоечките.

Основните елементи на merchandising-от на Coca Cola се залихите, позиционирањето на производите и презентацијата на производите.

Залихите како еден од основните елементи на merchandising-от на Coca Cola, претставуваат стока која може да се продава, која е правилно поставена во продажната зона и која потрошувачот може да ја

[68] Интерни податоци од А.Д. Пивара – Скопје
[69] Wrice, M., First Steps in Retail Management, 2nd edition, MacMillan Publishers Australia PTY LTD, 2004, p.170

види. За успешен merchandising неопходно е да постојат доволно залихи на производите на продажното место. Залихите се одредуваат врз основа на три параметри: дистрибуцијата, нивото на залихи, како и одредување на просторот.

а) Дистрибуција **-** На секое продажно место мора да бидат изложени вистинските стоковни марки и соодветните пакувања. Секое продажно место има сопствен профил, покрива посебен пазарен сегмент, па со тоа има и посебни барања кон одредени стоковни марки и пакувања.

б) Ниво на залихи **-** Потребно е да се определи кое ниво на залихи создава побарувачка, затоа што политиката на снабдувањето се донесува врз база на овој параметар.

Залиха = неделна продажба*1,5 /фреквенција на неделна посета на потрошувачите

Доколку сакаме да ја пресметаме залихата на производите во текот на една недела ја земаме неделната продажба на Coca Cola помножена со 1,5 и ја ставаме во однос со неделната побарувачка на Coca Cola во сите продажни места (или во локации/супермаркети за кои сакаме да пресметаме ниво на залиха).

Пр: Ако неделната продажба на Coca Cola во сите супермаркети Веро изнесува: 100 000 шишиња Coca Cola од 2л, 50 000 од 1,5л, 60 000 од 0,5л и 30 000 лименки, а неделната фреквенција на потрошувачи при посета во супермаркетот Веро изнесува 520 000 потрошувачи тогаш ќе добиеме:

*Залиха=(100 000+50 000+60 000+30 000)*1,5/520 000*

ЗАЛИХА= 0,6923 л

в) Одредување на просторот - Просторот што една стоковна марка го зазема во продажното место мора да биде пропорционален со пазарниот удел на таа стоковна марка.

Позиционирањето на производите, како втор значаен елемент, се однесува на начинот на изложување на производите, при што оние коишто се видно изложени во однос на *насоката на движење* имаат многу поголеми шанси да бидат купени, отколку оние коишто се сокриени од очите на потрошувачот. Правилното поставување на производите на Coca Cola според стоковните марки и големината на производот го олеснува изборот на потрошувачот. Позицијата се дефинира врз основа на три параметри и тоа: местото на изложеност на производите кое секогаш треба да биде видно и во насока на движење на потрошувачите, потоа поставеноста на производите кои треба да бидат изложени според правилникот, и на крајот продажните единици при што се применува принципот новите производи назад старите напред.

Презентацијата на производите како трет и последен елемент ја покажува грижата на компанијата за своите производи да ги нуди на правилен и привлечен начин кој го олеснува изборот и купувањето. При тоа цените мора да бидат јасно прикажани, потрошувачот мора да ја види етикетата со името на стоковата марка од секоја полица, исто како и промотивниот материјал, така и сите изложени производи треба да бидат чисти и уредно поставени на привлечните места во продажниот објект.

4. ПРОДАЖНИ КАНАЛИ НА ПРОИЗВОДОТ COCA COLA НА МАКЕДОНСКИОТ ПАЗАР

Компанијата за производство на Coca Cola посветува големо внимание на merchandising-от и се грижи за начинот на презентирање на производот на полиците, дисплеите и другата опрема, со цел да ја стимулира импулсивната потрошувачка. Од исклучителна важност е производот да е чист, видлив и да е во

доволна количина. Merchandising опремата на Coca Cola на местата на импулсивно купување, каде купувачите можат да ги селектираат и купуваат производите, го вклучува следното:[70]

а) *Постојаната секција пијалаци* претставува постојано место на импулсивно купување во секој продажен објект со самопослужување, па според тоа сите стоковни марки и видови пакувања кои се продаваат во таков објект мора да бидат изложени на тоа место. Лоцирањето на Coca Cola производите на продажните места може да биде извршено на три начини и тоа: на почетокот на насоката на движење на потрошувачите; покрај место со висока фреквенција на движење; и во близина на најбараните артикли (на пр. леб, месо, свежо овошје и зеленчук).

При позиционирањето на производите на Coca Cola се налагаат следните критериуми: производите на Coca Cola треба да бидат видливо поставени на полиците од постојаната секција пијалаци; производите да се постават така што на купувачите да им биде лесно да ги досегнат и земат; стоковните марки да се постават хоризонтално, а видовите на пакувања вертикално; полесните единици и пакувања да се постават на повисоките полици, а потешките на пониските (освен доколку не е во тек лансирање на нов производ или промотивна продажба); да се одржува доминантната изложеност на Coca Cola стоковните марки, свртувајќи ја секогаш стоковната марка кон купувачот, на сите артикли, сè до дното на полицата.

Во согласност со принципот учество во продажбата, Coca Cola брендот секогаш зазема повеќе од 2/3 простор од полиците од постојната секција пијалоци. Во палетата на производи што ги произведува франшизантот А.Д. Пивара-Скопје влегуваат: Coca Cola, Fanta, Sprite, Rosa. При продажбата на палетата од производи, компанијата А.Д. Пивара-Скопје секогаш настапува со 50% изложеност на Coca Cola производите на полиците на продажните места, во однос на 30% Fanta и 20% Sprite. Ваквата селекција на Coca Cola производите покажува за популарноста и бараноста на истите од страна на потрошувачите. Додека другите компании се стремат кон создавање навики кај купувачите за купување на одредени производи, Coca Cola веќе има создадено целна група потрошувачи чија старосна граница е од 7-77 години.

б) *Постојана дополнителна полица* постои за да се добие нов продажен простор за стоковните марки и пакувања кои најчесто се купуваат. На тој начин на потрошувачите им се овозможува уште една можност да го купат производот. Може да биде во форма на метални или пластични полици. Локацијата на Coca Cola на дополнителните полици е пред постојаната секција пијалаци, на краевите од гондолите, на самиот почеток од фреквентната насока на движење, како и пред било која конкурентна полица. На полиците треба да се наоѓаат стоковните марки и пакувања кои имаат приоритет во соодветниот продажен канал. Кога станува збор за одржување на производите, при секоја посета полиците мора да бидат исчистени и треба да се отстранат сите оштетени производи. Потоа треба да се провери датумот на производство и да се постават новите производи назад, а старите напред.

в) *Привремен промотивен дисплеј* претставува графички начин на прикажување на новите производи на потрошувачите или промоција на производите, или едноставно зголемување на воочливоста на производите. Создавањето на привремен промотивен дисплеј на производот ја зголемува неговата продажба дури и кога цената останува непроменета. Потрошувачите автоматски претпоставуваат дека посебно

[70] Интерни податоци на А.Д. Пивара-Скопје

изложените производи се продаваат по посебна цена. Постојат повеќе видови дисплеј како: *дисплеј на крајот на гондолата* достапен од три страни, *издвоен дисплеј* кој вообичаено се наоѓа во центарот на слободниот простор и *мега дисплеј* - исклучително голем дисплеј кој ја отсликува главната тема на промотивната кампања.

Дисплејот треба да биде уреден и среден, а продажното место да биде чисто. Треба да се создаде почетна мамка со отстранување на дел од производите, такашто дисплејот ќе изгледа дека од таму купиле веќе другите потрошувачи.

г) *Фрижидерот* преку стаклените врати, ги прикажува разладените пијалаци, така што купувачот е во состојба да го види целиот асортиман, стоковни марки и пакувања во моментот кога донесува одлука да купува. Фрижидерот им овозможува на потрошувачите да купуваат Coca Cola производи веднаш готови за конзумирање. Основната причина за поставување на овие фрижидери е дополнителниот продажен простор како и развивањето на културата на ледено студено освежување. Локацијата на Coca Cola во фрижидерот се поставува таму каде што постои самопослужување далеку од постојаната секција, дополнителни пијалоци и привремени дисплеи, но на почетокот од правецот на движење. Соодветни позиции претставуваат излезите како и подрачјата со висока фреквенција и чекање. Најважно од сè е да се обезбеди висока видливост. При позиционирање на производите на Coca Cola во фрижидерот треба да се внимава истите да се постават во вистинските пакувања и во правилен распоред. Притоа стоковите марки треба да бидат поставени едни до други по принцип на учество во продажбата. Сите полици треба да се обележат за да се идентификува локацијата на стоковата марка и пакувањата како и бројот на лицата. Стоковата марка на Coca Cola да се постави на онаа страна од фрижидерот каде се наоѓа рачката за отворање на стаклените врати. Притоа температурата во фрижидерите треба да биде 2 Ц˚, стаклената врата мора секогаш да биде чиста, латералните страни на фрижидерот мора да бидат без налепници, плакати и треба да се обезбеди ефикасно ладење оставајќи мало растојание меѓу самите производи како и меѓу производите и самото тело на фрижидерот. Ажурирањето на залихите на Coca Cola обезбедува ладните производи да бидат поставени напред, а топлите позади.

5. ЗАКЛУЧОК

Merchandisingot-от спаѓа во основните инструменти на маркетинг миксот. Успешниот merchandising е еден од најзначајните елементи на секоја маркетинг стратегија. Одличниот изглед на продажните места јасно го покажува водечкото место на пазарот, како и квалитативната супериорност на производите, сè со цел да се зголеми импулсивната потрошувачка. Првиот впечаток кој го добива потрошувачот за производот на продажното место, се создава врз основа на поставеноста на производите во продавниците. Поради тоа е исклучително важно таа поставеност на вистински начин да го покажува квалитетот на производите и имиџот на компанијата.

Производството и дистрибуцијата на производот Coca Cola се одвива според лиценциран модел. Компанијата за производство на Coca Cola налага строго дефинирани критериуми за изложување на производите, така што големо внимание се посветува на позиционирањето на истите. Значењето на merchandising-от во продажбата и пласманот на производот Coca Cola се однесува на доближувањето на истиот до потрошувачот преку неговото изложување на продажните места. Доколку ваквото изложување е соодветно, тогаш се зголемува потрошувачката на производот, како што е и случајот со Coca Cola.

Во Република Македонија, франшизантот за Coca Cola производите е компанијата А.Д. Пивара-Скопје, која успешно ја спроведува merchandising политиката на Coca Cola Company. А.Д. Пивара-Скопје во 2013 год. остварила приход од 56,2 милиони евра преку продажба на своите производи, меѓу кои брендот на Coca Cola е најпрепознатлив. Според тоа, може да се заклучи дека примената на merchandising-от има позитивни ефекти во однос на продажбата на Coca Cola на македонскиот пазар.

6. ЛИТЕРАТУРА

[1] Borden, N.H., "The Concept of the Marketing Mix", *Journal of Advertising Research*, 1964, June, pp 2-7

[2] Constantinides, E., "The Marketing Mix Revisited: Towards the 21st Century Marketing", *Journal of Marketing Management*, 2006, 22, pp 407-438

[3] Donnellan, J., *Merchandise: Buying and Management*, 4th edition, Bloomsbury Publishing Inc, 2014

[4] Kotler, P., *Marketing Management Analysis, Planning and Control*, 3rd ed., Prentice Hall, 1976

[5] Kotler, Armstrong, *Principles of Marketing*, 7th edition, Prentice Hall, 1996

[6] Kotler,P., *Marketing management*, New York: HarperBusiness,1999

[7] Mazur, P., *Principles of Organization Applied to Modern Retailing,* New York: Harper & Brothers, 1927

[8] Williams, A., Mullin, R., *The Handbook of Field Marketing: A Complete Guide to Understanding and Outsorcing Face-to-Face Direkt Marketing*, Kogan Page Limited, 2008

[9] Wrice, M., *First Steps in Retail Management*, 2nd edition, MacMillan Publishers Australia PTY LTD, 2004

[10] Јаќовски, Б., *Основи на маркетингот*, второ изменето и дополнително издание, Економски факултет, Скопје, 1996

[11] Јаќовски, Б., Ристевска-Јовановска, С., *Маркетинг*, Економски Факултет, Скопје, 2004

[12] Јаќовски, Б., Циунова-Шулеска, А., *Маркетинг менаџмент*, второ изменето и дополнително издание, Економски факултет, Скопје, 2004

[13] Костиќ, Б., *Основи економске пропаганде*, Современа администрација, Београд, 1976

[14] http://www.coca-colacompany.com/

[15] http://www.kapital.mk/

[16] http://www.pivaraskopje.com.mk/

METHODOLOGY OF SOCIOLOGICAL COGNITION OF SOCIAL REALITY

Assoc. Prof. Dr Veselin Bosakov **Institute for the Study of Societies and Knowledge – Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, vesobos@abv.bg**

Abstract: The traditional oppositions of "subjectivism" vs. "objectivism", "nominalism" vs. "realism", "psychologism" vs. "sociologism" have not yet been surmounted. The reconciliation of the humanist perspective (which takes into account the involvement of conscious subjects in social processes) with the scientific norms established in the natural sciences and in the naturalist philosophy of science is a process that has already begun in the history of social (and sociological!) thought. But due to the fragility of this trend, it may be disrupted by the so-called folk methodologists (respectively, folk sociologists), who, in their intellectual indolence, fail to problematize social reality, i.e., fail to ask the question how this reality is possible, and thereby miss the opportunity of eliminating pseudo problems and of problematizing the self-evident. This once again proves that the road to what is "simplest" and nearest to us is indeed a long and hard one. **Key words:** humanist coefficient, perception, reflection, values, comprehension

1. A METHODOLOGICAL PROGRAMME FOR SOCIOLOGY

Analyzing the development of sociology in the century preceding him, Robert Merton distinguished two contrary trends. On one side are the sociologists who strive as quickly as possible to achieve a highly theoretical synthesis; on the other are those whose chief aim is to prove that their description of facts corresponds to reality. Merton did not deny that such descriptions can be subject to empirical control, but he believed the difficulty arises when these facts must be related to other facts, or when it is necessary to explain why these particular facts have been chosen for observation instead of other categories of facts. Of course, Merton wrote, the distinction of these two opposed trends must not be done on a logical basis, because generalizations may be modified after observation, and precise observations need not be trivial only because they are not linked to a theory (Merton 1967: 139-155)[71].

Obviously, sociological research may claim to be scientific only if it meets certain methodological requirements. Scientific cognition cannot be achieved by simply accumulating and classifying information about facts. Those who adhere to this approach entertain the naïve hope that the described and arranged facts will somehow, by themselves, "suggest" certain explanatory hypotheses – one must simply do research, observe, and see what happens. Such researchers reduce methodology to analysis of the utility of research procedures and techniques, instead of trying to solve the general, fundamental problems of their discipline (in this case, of sociology).

These remarks must not be construed as written in "praise" of the passive role of empirical information. Empirical data not only confirm, deny or modify theoretical hypotheses, but they fulfill certain functions in the very process of constructing a theory: they may serve as an initial impetus for a theory, provoking its reformulation or answering to the demand for constant development and enhanced precision of concepts. It is not possible to achieve harmony in sociological studies without previously analyzing the general premises from which these studies proceed, and without thinking in a fundamental perspective about the tasks of sociology, its place among the other sciences, and its method.

The actual range of reality covered by sociology may be postulated by indicating the specific class of phenomena that are not the subject of any other science. Thus, sociology is not a science of society or of man or of culture. The task of sociology is to investigate only the social systems. The separation of social action from other cultural action may be problematic, but without such a structuring of cultural reality, and without a narrowing down of the area of

[71] C. Wright Mills sharply criticized both of the above-mentioned trends; he called the first one " grand theory" and the second, "abstract empiricism" (Mills 1959: 25-75).

the social, sociology would not be conceivable as a science dealing with the order of social action. This capacity for self-restriction is a measure of the maturity of science in general and of sociology in particular.

2. VIEWS ON SOCIETY AS A CULTURAL SYSTEM

Comte's representation of society is rooted in the age-old political theory of the state as an integral whole that encompasses comprehensively the people living on a certain territory and submitting to a single governing power. Under the influence of 18th century historians, economists and philosophers of culture, Comte further developed this conception, including culture within it, which he saw as being the work of the participants in the state organism. Thus, Comte viewed society as a cultural system maintained by the biologically continuous population occupying a definite geographical region. The people belonging to a society are not connected to one another naturally but through culture: through the shared political order, customs, technology, economic organization, language, religion, scientific knowledge, art. These different types of cultural activity are separate but mutually dependent functions of society, so that sociology, as a comprehensive science of society, is also a comprehensive science of culture, and all the specialized branches of the humanities are components of sociology.

The French sociologists, who more or less acknowledged Durkheim as their leading teacher, generally accepted the concept of society as a spatially localized community of human beings who share an integral culture; but these French scholars did not systematically develop a general theory of society – they only developed a general methodological approach to specific cultural phenomena. Their approach is generally independent of biological premises - apart from the explanation of the division of labour as related to the growing density of population, an explanation given by the young Durkheim (and later almost completely abandoned by him and his followers), and apart from the somewhat excessive importance attached to bio-geographical factors in social morphology. In this perspective, the unity of society is based on the conscious solidarity between its members. Thus, all cultural phenomena are social ones, because they are subordinated to principles imposed by the community. What was original and historically significant in Durkheim's thought was the application of the sociological approach to cognition, whereby it becomes clear that not only separate theories are social products, but likewise the basic logical principles and categories by which we think.

American sociology takes its point of departure – explicitly or implicitly – from the social theories initiated by Comte and further developed by Herbert Spencer, but it does not resort to organicist analogies. Society is viewed by American sociologists as a territorially and demographically defined community that possesses a compact culture. Most of these sociologists perceive cultural integration as a system of finely distinctive but mutually dependent collective functions (linked to institutions), each of which fulfills certain main needs or interests of the people who belong to that society. The general sociological theories are, in fact, theories about society viewed in these terms.

The development of inductive sociological research excluded from its problem field those sociological phenomena that other researchers had studied until then. They placed their emphasis on relations between individuals, relations seen as elementary social phenomena; from there, they passed to the study of more complex social systems.

3. SOCIOLOGY AS A SCIENCE OF THE SOCIAL ORDER OF SOCIAL ACTION

The first fundamental condition for the process of conscious interaction between two individuals is that they should both be mutually aware of the other's existence. If only one of them is aware of the existence of the other, for instance if A sees B walking down the street, but B does not see A, this could have some influence on A's attitudes or strivings but the situation could not be defined as a social relationship (or action), given that B is not acted upon in any way by A. Even if both individuals are aware of the other's presence, this is not in itself sufficient for there to be a social relationship (action) between them. When large streams of people move in the street, many individuals see one another, but usually nothing happens that might provoke their awareness of the influence they mutually exert on one another. Awareness of influence appears only when A performs an action that affects B, and when B perceives this fact: for instance, when A tries to get B out of the way, or when A purposely makes way for B among the crowd, or when A asks B for directions how to reach a street or building, or when A attempts to start a friendly conversation with B. From B's viewpoint, A's action creates a situation of which A is a component perceived by B.

Usually in this situation B attempts to do something, but whatever he/she does, the two individuals are conscious that A has done something that has meaning for B, and they are conscious that it is important for A what course of conduct B will take under the influence of A's action, how B will respond to that action. Every separately taken phenomenon of mutual action is a social phenomenon, because its chief component is social action, the object of which is an individual perceived by another individual and striving to exert influence upon the latter in order to elicit a response on the latter's part. This response may also be a social action, but only when that second individual, for instance, gives the information asked of him or answers the initiative for starting a conversation. "Not every contact between people is social in character, but only that behavior which is meaningfully oriented to the behavior of the other. The collision of two bicycle riders is an event similar to a natural phenomenon. But their attempts to avoid collision, and the subsequent curses, exchange of blows or peaceful clarifications are a 'social action'" (Weber 2001: 36-37).

Social actions are axio-normatively structured insofar as they correspond to certain cultural patterns, and can be classified and understood in terms of these patterns. The similarities and differences between social actions depend primarily on the patterns according to which the main objects of those actions are defined and assessed, as well as on the norms that must be observed in the performance of the actions. The functionally interdependent social actions of individuals and/or groups are connected in axio-normatively organized systems of various sizes, scopes, degrees of complexity and duration in time. When studying social actions, the researcher encounters two main configurations of order: the order of action corresponding to cultural patterns and the order of functional dependency that unites conformist actions into systems. Both orders are axio-normative and both exist thanks to the fact that individuals adopt and apply in practice various cultural and ideological models. The social order affirms in itself the axio-normative order that governs the phenomena called "social".

The subject, object, instruments, social method of action, and the response to the object are the components of social action. The object, from the viewpoint of the subject, is the primary social value. In other words, the object is perceived by the agent as a potential subject of those actions that the agent wants to bring about or orient. The instruments of social action are the facts (values) perceived by the object – they are sufficient for the acting subject, and by modifying them the subject is able to effectively influence the attitudes and conduct of the object. The choice of instrument gives good results only if it is made by taking into consideration the object's sphere of values. The way in which the instruments are used effectively to influence the object tells us about the social method of action involved. This may be rational persuasion, "enchantment", threat, physical aggression, etc. The object's social reaction is a result of the social action. From the perspective of the subject of action, the instruments, method, and reaction are secondary social values (secondary in the sense that they are important for the subject only insofar as they are meaningful for the object and thus become effective and satisfactory for the subject). Depending on the positive or negative attitude of the subject with regard to the social action, two types of action can be defined: accommodation and opposition (Znaniecki 1936: 72-74). Corresponding to them are the two main methods of social action: the method of positive persuasion and the method of negative coercion. If I treat somebody in a positive way and want to influence him socially, I must be prepared to make an eventual modification in my own system of values as a result of his response to my influence. And conversely, if I posit my value system as unchangeable, I will have a negative attitude to the other as I try to influence him without changing my system. In other words, the moment it starts, the action is either one of accommodation or of opposition. On the other hand, as it develops, the action may be mostly accommodation or mostly opposition.

4. A PARADIGMATIC PERSPECTIVE THAT PERMITS NARROWING DOWN THE RANGE OF THE SOCIAL

The methodological norms of sociology are instrumentally subordinated to its understanding as to the nature of society. In other words, methodological ideas are formulated on the basis of certain views as to the essence and regularities of social processes:

- The nature of society is constituted by the actions of people; the social process is built by those actions. The main object of study are individual actions carried out in concrete social situations. Hence, there is a tendency for social entities to be reduced to individual actions. This displays one of the essential characteristics of the paradigmatic perspective we are outlining here, the perspective of **ontological individualism**, which consists in the view that what really exists is only active individuals;

- Participation in everyday life reveals the basic features of human actions, one of which is fundamental and consists in the fact that they are **conscious actions.** Human conduct cannot be explained in terms of the behaviourist "stimulus-response" model. Hence, in studying the social world, the sociologist cannot disregard the state of human consciousness, the "subjective aspect" of the social order; for only the actions of the human individual have the characteristics of consciousness and purposefulness;
- Even though what really exists is only individuals who produce their own actions, there are, nevertheless, certain supra-individual dependencies and regularities. In their actions, humans are guided by socially crystallized patterns and norms of behavior; the researcher who disregards this fact will not be able to describe and understand the meaning of human actions. This situation points to another essential characteristic – **methodological holism**, an approach that requires taking into consideration the historical process, the cultural patterns and the state of social consciousness.
- **Scientific comprehension** is the basic method for the study of social order seen as consisting of individual, autonomous human actions that are dependent on supra-individual dependencies. In the history of sociology this method appears under various designations. For Dilthey, Verstehen is closely related to Erleben and Nacherleben; MacIver and Znaniecki call it "imaginative reconstruction"; the term used by Cooley and Ossovski is "empathy"; Kmit refers to "humanistic interpretation", etc. In our view, "to comprehend" does not mean only to penetrate into the psychological state of acting individuals. Such a grasp represents only part of the process of comprehension. The understanding of someone's action involves foremost the cultural identification of that action, i.e., attaining its cultural meaning. This cultural identification is accomplished invariably by means of typologization, and what is of decisive importance for achieving this typologization is the researcher's social experience, his/her socially acquired knowledge and concrete practical interest. Naturally, the precondition for this procedure is the conviction that the agent of the observed action is a person who, in performing social roles, abides, at least to some degree, by the cultural norms and patterns of the supra-individual sphere. Only when it comes to cultural identification does the problem arise of reproducing the individual consciousness, intentions, and motives of the agent. The scope of this reproduction depends on the practical, situational necessity, as Erving Goffman and Alfred Schutz have stressed in the separate contexts of their works. Reproducing the individual consciousness always involves a more or less concrete typologization, i.e., inscribing the individual within more general categories. In brief: **comprehension consists primarily in the identifying of the actions of partners by means of ascription of a typologized cultural meaning to those actions. This requires revealing the motives of action and of the states of consciousness that accompany action.** In its development, the sociology that adopted this paradigmatic perspective had to push itself away from the coherency theory of human action, for which the central idea was the connection existing between society and its culture on one hand and the people acting in concrete situations on the other.
  In this connection, our knowledge of society must delve deeper, especially at the following levels:
  - The ontological level: this refers to the theory of socialization that describes and explains the mechanisms whereby the person "fuses" with the surrounding culture; this is a theory about individuals assimilating cultural patterns, which, of course, does not underestimate the creative principle of the individual's psyche and the corrective impact of the individual mind;
  - The interactive level: this refers to the theory describing and explaining the ways of interaction of people in concrete situations;
  - The level of description and explanation of everyday thinking and the ways in which people perceive reality in everyday life;
  - The level of description and explanation of the process of symbolic communication and the perception, transmission, ascription and comprehension of meanings it involves.

LITERATURE

Вебер, М. 2001. *Генезис на западния рационализъм.* София: ИК „Критика и хуманизъм". [Weber, M. *Genesis of Western Rationalism* (in Bulgarian)]

Cooley, C.H. 1902. *Human Nature and Social Order.* N.Y.: C.Scribner`s sons.
Merton, R.K. 1967. *On Theoretical Sociology.* N.Y.: Free Press.
Mills, C.W. 1959. *The Sociological Imagination.* London: Oxford University Press.
Parsons,T., Shils,E.A. (eds.). 1953. *Toward a General Theory of Action.* Glencoe, III.: Harvard University Press.

Simmel,G. 1908. *Soziologie:Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung.* Berlin: Duncker & Humblot.

Von Wiese, L. 1924. *Allgemeine Soziologie.* München, Leipzig: Duncker & Humblot.
Weber, M. 1947. *The Theory of Social and Economic Organization.*N.Y.: T.Parsons and A.M.Henderson (eds.).

Znaniecki, F. 1934. *The Method of Sociology*. N.Y.: Farrar&Rinehart.

Znaniecki, F. 1936. *Social Actions.* Poznan, N.Y.: Farrar&Rinehart.

DETECTING STREATEGIC ASSET TRANSFER ON THE VALUE CHAIN RESULTING FROM OFDI FROM CHINESE MNEs

M.Sc. Daniela Cvetanovska, PhD Candidate
Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana
cvetanovska.daniela@gmail.com

Abstract: In the last 30 years China has experienced unique success development story, being an example for the countries seeking to integrate in the international economy. Dependent mostly on cheap labor as the main component of Chinese growth model and huge participation in exports as the central drivers toward development, today China is among the largest economies in the world. It is now the second largest economy in the world after the United States and the first largest manufacturer and exporter. It's position today shows slight slow in terms of further growth and thus in the next 20 years China has focused in responding to this challenge to further boost its economy. The strategies in the newest five year plan support this view in designing stimulus for sustainable development where the greatest accent is given in harnessing innovation, structural reforms and environmental protection. One of the strategies in this plan is PRC to become pro-active stakeholder in the global economy by intensifying OFDI in order to exploit economies of scale and provide mutual flow of knowledge in the value-added segments in order to move the production up the value chain. In terms of the value-added productivities according to smiling curve, the activities of Chinese firms largely are limited around the lower added activities. Thus promoting development in these terms means focusing on the two higher ends of the smiling curve. Outward investments have markedly increased in the past decade playing an important role in technology transfer and access to strategic assets that will bestow firm's competitive advantage by adding high-added value. Strategic asset seeking is the latest struggle for improving market position of "latecomer" firms as in the case of China. These firms establish channels for acquiring assets that are defined as strategic in terms of specialized, difficult to trade resources and capabilities that are conferred to a firm as its competitive advantage which may include knowledge, R&D, technologies as well as cumulative experience. The most interesting aspects that this abstract covers are the different "catch-up" strategies that Chinese "latecomer" companies undertake in order to become more competitive internationally, and especially in their domestic market. This article will provide general guidelines with the most relevant aspects in the acquisition of strategic assets by Chinese multinationals.
Key words: China OFDI, strategic assets, value-added, smiling curve

1. INTRODUCTION

China's initial phase of catching-up is approaching the end, however it has to make transition to a high value economy in order to retain the ongoing growth rate. The added value ratio of China has been increasing in the past several year, but has not reached yet the one of the developed market economies. This shows that so far China has relied on imports instead producing high value-added components. This ratio depends on global integration in the international value chains and the proportion of high-value added goods that the country can produce on its own. The level of opening up in the global value chains is increasing for China and its industries are becoming progressively sophisticated [1]. In this context the Chinese government constitutes one of the main elements in providing conditions of institutional environment to support the decisions of the Chinese firms to invest abroad. The incentives established by the government follow clear paths on what types of outward investments are supported as

well as to encourage and direct the firms to follow the governmental policy on global integration, the so called "go global" policy. It has been discussed in recent years that many Chinese corporate decisions to acquire foreign firms were motivated by political and strategic goals in order to follow a determined path in integrating in the high-intensive and high-capital natural resource industries. The formulated governmental policies have been modelled gradually by the provided example of the Japanese and Korean firms in order to make Chinese firms globally competitive. The incentives provide support for the acquisition of knowledge of value-added taxes and financing [2]. Some Chinese MNEs as a result of internationalization did undergo modernization and became competitive in the international market. The export from China to countries that highly rank in terms of value-added is increasing and according to WTO statistics on Trade in Value-Added (TiVA) the exports reached 8.3% of total global exports, only second worldwide after the United States. Outward FDI plays important role in exploiting foreign markets and in acquiring assets for development purposes. China's OFDI did experience an increase and at the same rate as Japan and Korea. This paved the way toward increase in GDP per capita in China and increase in wage that could result in relocation to lower-wage locations. MNEs from China are the key transmitters of strategic assets such as technology, brands, contacts, high intensive human capital and other value added assets. FDI is also used to secure commodities in the high energy and metal intensity sectors of production, since these industries are influences by governments and their supply depends upon. In this way they would secure stable supply by acquiring this commodities for the domestic economy. Thus the Chinese political economy relies heavily on investments by providing the necessary incentives and bilateral treaties that would support the same in order to take advantage of economies of scale and move production up the value chain. The MNEs that come from emerging economies in East Asia that enter late in their target industries and face competitive disadvantages in attempting to compete in international markets, but through a constant period of time become highly competitive in global positions are called "latecomer" firms. Unlike early mover firms, the "latecomers" skip certain stages of development or leapfrog them. [3, 4]

2. VALUE-ADDED PERSPECTIVE

Value configuration is used to diagnose the competitive advantages of a firm. The value chain, the value shop and the value network are the three models that create value, among which the value chain represent the transformation inputs into high-technology products, and the others refer more to service industries. The Value Chain was developed by Michael Porter and represents a full range (nine) value added activities operating within or between firms which are required to bring a product from conception through the intermediary phases of production, delivery to final consumers and final disposal after use [5]. Value implies the amount buyers are willing to buy for a certain product that a film provides. Effective value chains create profits for the firms, however different phases of the same value chain have different added value. Due to this reason Stan Shih, the founder of Acer, conceived this idea again with the use of a curve to show the values added by different sections within an industry. The horizontal axis shows the production, assembly and distribution chain of the component and the vertical show the values each section has. It is named the "smiling curve" since the curve bends in a smile. [6]

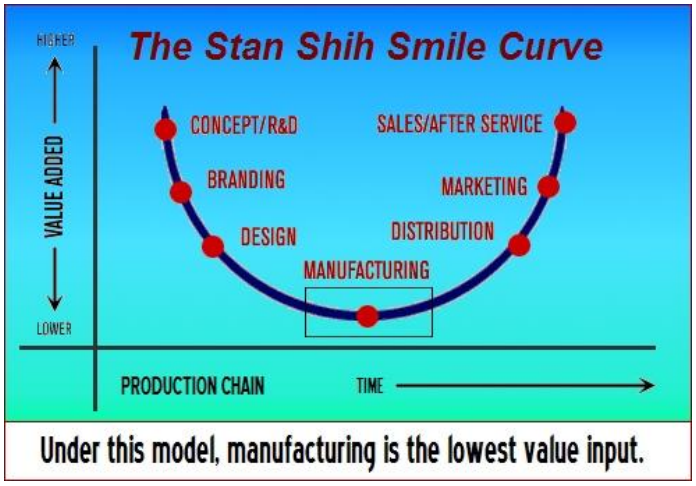

Figure 1: Stan Shih's Smile Curve

The value creation is concentrated at the upstream end in activities as R&D, design, conceptualization, distribution marketing. Meanwhile manufacturing the product seems to be more time and labor consuming but are low in the attribution of value of the component. This curve shows that the successfulness of a product and its value depends on the upstream activities on the curve. Countries that engage in the activities of the high ends of the curve are more profitable. China has been for a very long time stuck in the lower side of the smiling curve, but so far improvements have been made as mentioned earlier, but still not sufficiently enough to locate its production in the high added value activities. The so-called "spillover" effects between firms from emerging market economies and developed economies gives the former the chance to "catch-up". So far for China, the decrease in price of labor services, low quality manufacturing, reverse engineering and lack of innovation of goods in comparison to the advanced technologies in the developed countries, has decreased the value in the two ends of the curve [7]. For this reason China is trapped in retarded growth and must promote further development by focusing on the two ends of the smiling curve.

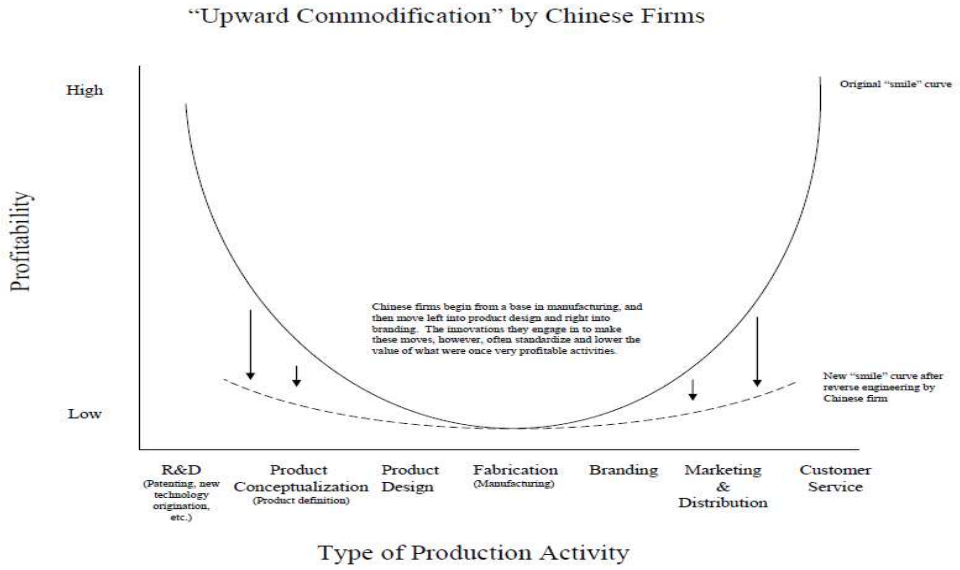

Figure 2: Commodified "smile curve" by Chinese firms

The literature in global value chains suggest that the upgrade can have 3 perspectives. Process upgrading refers to reorganization or introduction superior technology to transform outputs more efficiently. Product upgrading enables the firm to proceed into production of more complicated products. Finally functional upgrading aims at acquiring or increasing skills of the firms. This enables the firms to achieve higher profits and and change its position on the value chain away from low-income and low-value activities [8].

CATCHING-UP ACTIVITIES

The National Development and Restructuring Committee (NDRC) and Export-Import Bank of China (EIBC) in 2004, issued a circular to motivate overseas investment as M&A. Their strategy aimed at increase of global competitiveness and speeding up the process of accession in international markets. Firms from emerging markets follow several strategies to catch up with multinational enterprises (MNEs). Strategic assets are the resources and capabilities that a firm considers have the potential to contribute to its competitive advantage [9]. Investing in R&D activities for the development of core technologies, investments in innovation differentiation, absorption of foreign technology are the strategies that are followed by the Chinese latecomers complemented with lower cost and effective customer service. One of the most effective ways a firm can provide access to obtain or internally generate these assets is by transferring its facilities abroad via FDI to establish competitiveness in the developed economies

[10]. This drive that Chinese companies possess are gaining upturn with the further implementation of the "go global" strategy which has been announced in 2001.

This most plausible way especially in the high tech industries has been shown by examples in mergers, acquisitions and joint ventures. After acquiring a foreign company, the possibility for reverse engineering, adoption of R&D activities in order to leapfrog to more advanced technologies immediately are increased. The local partner in joint venture especially if it is a developed market economy firm can provide advanced technology, management capabilities, and know-how to the Chinese partner. On the other hand, the Chinese firm may be able to develop its own internal capabilities through learning from the partner how to reorganize and upgrade its process of production, design and service. Further on, the possibilities for the latecomer to learn to adapt local market are open and thus gain strength in experience through outsourcing local high intensive human capital. Finally the functional upgrading in skills through the process of learning are the opportunity that each firm strives. [11]

All of the above possibilities are even more supported by the soft power of the Chinese government, as well as low-cost design and manufacturing. Further opportunities are possible to be made if both partners engage to jointly develop products for developing markets where the possibility to place and expand its activities are even greater. This could even result in breakthrough product by investigating the local needs and tastes to adapt a certain technology to the local requirements.

The role in technological innovation capabilities in a firm's ability to catch up is also related to with FDI. Developing strong technological innovation capabilities means investing in innovation, investing and maintaining corporate R&D department, but also sticking to the principle of outside intensity of competition. Developing manufacturing capabilities based on technology transfer is also relying on outside R&D as substitute for the internal department. So both internal generation of assets and external are related to the environment in the international market. However the first is shown to generate more profit in the long term [12]. In managing customer relations, a comprehensive approach is highly effective in terms of customer-manager relationships, especially with high level managers, as well as developing close working relationships with employees can play a critical role in building strong relationships between companies that would complement quality products and low prices. However most of these opportunities for development mostly depend on disembodied knowledge and knowledge embodied in advanced technologies. This is due to the fact that it has the highest strategic value in the innovation and competitive advantage of a firm since it is difficult to imitate. The capability to create or acquire and then apply it refers to the transformation of tangible resources to the value creation from intangible ones. [13]

3. GENERAL GUIDELINES

The already mentioned strategies represent also elements that boost the process of catching up and thus represent the starting points for latecomers from China in their development. [14]

- Existing foreign product systems can provide latecomers with opportunities to make innovations based on that systems.
- The innovation strategy can follow a strict development phases or could even better rely on leapfrogging by learning from other examples.
- This also applies in the technological opportunities. New technology can be obtained from imitating other technologies, reverse engineering, importing or relying on outsourcing strategy in R&D and innovation.
- Foreign technologies are of great importance for catching-up countries to make the innovation decisions. These technologies show whether it exist a large gap between the foreign and the firm's own products. This motivates the firms to further invest in innovation.
- Governmental support plays central role in providing the necessary incentives to boost outward FDI and give support in the process especially in stage-skipping.

However the aggressive strategies of outward FDI in developed economies often imply difficulties in the far localization of its operations. [15]

- Pressure for catching up as quickly as possible

- The requirement to generate more capabilities in the same time, in terms of innovation, local market requirements and adaptations in terms of technology and product systems
- Increased competition with firms from developed economies
- Governmental pressures
- Requirement to fulfil certain standards in order to take share and compete in the host country market
- If by means of acquisition the entrance in the host market is done, usually financially distressed firms are taken over
- Language and cultural issues
- Little understanding and critical capabilities to capture new opportunities in the transfer process of know-how
- Lack of fungible talent

This shows that partnerships or joint ventures are better for Chinese firms than acquisitions, since all aspects are done in cooperation, and can increase the opportunities for better application of the learning. [16]

- Knowledge transfer is eased with collaboration
- No efforts are required for managing or integrating the foreign partner's business
- Cooperation with industry leaders instead of acquiring firms that lag behind

4. CONCLUSION

Potential successfulness of outward FDI opportunities are positioned at the intersection of complementary firm capabilities, country-specific advantages, target industry market, and increased capabilities of a firm to adapt to new market environment and the capability to apply the generated know-how.

5. LITERATURE/BIBLIOGRAPHY

[1] RIETI. "*Looking at China's foreign trade from the perspective of value-added*". Research institute of economy, trade and industry. Available in: http://www.rieti.go.jp/en/china/14010802.html. Consulted on 10 October 2014.

[2] UNCTAD (2005), "*World investment report 2005*", United Nations Centre for Trade and Development, Geneva.

[3] Hobday, M. Rush, H., and Bessant, J. (2004). „*Approaching the innovation frontier in Korea: the transition phase to leadership*". Research Policy, Vol. 33, No. 10, pp. 1433-1457.

[4] Mathews, J. A. & Cho, D-S (2000). *Tiger Technology: The creation of a Semiconductor Industry in East Asia*. NY: Cambridge University Press.

[5] Kaplinsky, R. (2000). Globalisation and unequalisation: What can be learned from value chain analysis?. *Journal of development studies*, *37*(2), 117-146.

[6] Shih, S. (2005). *Millennium Transformation: Change Management for New Acer*. Aspire Academy.

[7] Kwan, C. H. (2004). For Whom Does the Smiling Curve Smile?-China is Caught in the Immiserizing Growth Trap. Available in*: http://www.rieti.go.jp/en/china/04011601.html*.

[8] Humphrey, J., & Schmitz, H. (2002). How does insertion in global value chains affect upgrading in industrial clusters?. *Regional studies*, *36*(9), 1017-1027.

[9] Schoemaker, P. J., & Amit, R. (1993). *Investment in strategic assets: Industry and firm-level perspectives*. Wharton School, SEI Center for Advanced Studies in Management.

[10] Mathews, J. A. (2003). Competitive dynamics and economic learning: an extended resource-based view. *Industrial and Corporate Change*, *12*(1), 115-145.

[11] Mundial, B. (2012). China 2030. Building a modern, harmonious, and creative, high-income society. *Washington DC (consultado en marzo de 2012), Available in: http://www.worldbank.org/content/dam/World-bank/document/China-2030-complete.pdf*

[12] Gao, X. (2011). Effective strategies to catch up in the era of globalization: Experiences of local Chinese telecom equipment firms. *Research-Technology Management*, *54*(1), 42-49.

[13] Mathews, J. A. (2006). Catch-up strategies and the latecomer effect in industrial development. *New Political Economy*, *11*(3), 313-335.

[14] Perkins, R. (2003, August). Environmental leapfrogging in developing countries: A critical assessment and reconstruction. In *Natural Resources Forum* (Vol. 27, No. 3, pp. 177-188). Blackwell Publishing Ltd.
[15] Augier, M., & Teece, D. J. (2009). Dynamic capabilities and the role of managers in business strategy and economic performance. *Organization Science*, *20*(2), 410-421.
[16] Todeva, E., & Knoke, D. (2005). Strategic alliances and models of collaboration.*Management Decision*, *43*(1), 123-148.

STRUCTURALISM AND POST – STRUCTURALISM IN THE HUMANIST SCIENCES

Toni Naunovski, PhD
Biljana Lazarova, MA
MIT University, Skopje, Republic of Macedonia, toni.naunovski@mit.edu.mk, biljana.lazarova@mit.edu.mk

СТРУКТУРАЛИЗМОТ И ПОСТСТРУКТУРАЛИЗМОТ ВО ХУМАНИСТИЧКИТЕ НАУКИ

д-р Тони Науновски,
м-р Билјана Лазарова
МИТ Универзитет, Скопје, Р. МАКЕДОНИЈА, toni.naunovski@mit.edu.mk, biljana.lazarova@mit.edu.mk

Abstract: Structuralism – as methodological approach to analyse any totality and knowledge – is present through the whole history of sciences. The processes, whether they are universal or particular, they can be interpreted scientifically and legitimately in relation with dynamic and structural factors. The structure is function organized on the base of imanent legitimacy where its elements are meaningful only in their mutual correlation or opposition which associate them in one functional unity. Still popular debate over the epistemological and methodological applicability of the structuralism, a debate which was initiated in the sixties of the previous century in France, today its development follows the post-structuralist concepts in different domains of the mankind's knowledge, and first of all in the humanist sciences. Since Ferdinand de Sosir in the linguistics, Louis Althussier in the philosophy and the methodology of scientific research, until Jacques Derrida and Jacques Lacan, today also the structuralism as grand orientation has particular significant position in the contemplation of reality, knowledge and human being.
Key words: Structuralism, post-structuralism, epistemology, methodology

Резиме: Структурализмот како методолошки пристап за анализа на било кој тоталитет и знаење е присутен низ целата историја на науките. Процесите, било универзални било партикуларни, научно легитимно можат да се интерпретираат со односот на динамичките и структурални фактори. Структурата е функција организирана според иманентна законитост каде што елементите имаат значење единствено во корелација или опозиција која ги врзува во функционална целина. Сè уште актуелната дебата околу епистемолошката и методолошка употребливост на структурализмот, започната во шеесетите години на дваесеттиот век во Франција, денес се развива во насока на постструктуралистичките концепции во различни области од човечкото знаење, а примарно во хуманистичките науки. Од Фердинанд де Сосир во лингвистиката, преку Луј Алтисер во филозофијата и методологијата на научното истражување, сè до Жак Дерида и Жак Лакан, структурализмот како голема ориентација и денес има посебно значајно место во промислувањето на реалноста, знаењето и човекот.
Клучни зборови: Структурализам, постструктурализам, епистемологија, методологија

Шеесетите години во Франција, која оттогаш па до денес е интелектуален центар во светот, поминуваат под знакот на дискусиите, контроверзите и полемиките околу структурализмот. Огромното значење на концептот за структурата како методолошки пристап за анализа на било кој тоталитет е забележано и имплицитно присутно низ сета историја на културното и научно творештво. Кај многу автори се забележува интенцијата процесите, било универзални или партикуларни, да се протолкуваат со односот на динамичките и структурални фактори. Структурата е функција организирана според една иманентна законитост, каде што елементите имаат значење само во корелација или опозиција која ги врзува. Во марксистичката теорија структурализмот доведен до радикални импликации го застапува Луј Алтисер. Во своето дело „За Маркс“ објавено во 1966 год., Алтисер предлага една нова класификација на Марксовите дела – под влијание на структуралистичката епистема тој со позајмениот израз „епистемолошки рез“ сите

дела на Маркс ги дели на идеолошки (оние кои се напишани до 1844 год.) и научни (напишани по 1844 год.), а како преломна граница од едниот до другиот (Прокрустов, метафизички подвоен) период се „Тезите за Фоербах“. Структурата добива примарно значење и во лингвистичките истражувања на Фердинанд де Сосир, според кого јазикот е постојан, затворен систем. Неговата дистинкција помеѓу знакот и означеното, консеквентно го афирмира структурализмот – знакот е уредно симетрично единство помеѓу означителот и означеното. Во книжевноста структуралистичко – формалистичката тенденција најчесто се сврзува со Роман Јакобсон; истакнувајќи ја формата во уметноста според овој правец основна е градбата, структурата; примената на поезијата – битен е текстот. Во етнологијата и социјалната антропологија Клод Леви – Строс во своите многубројни дела („Структурална антропологија“, „Дива мисла“, „Тажни тропи“, „Пресно и печено“, и др.) импозантно ги применува структуралистичките шеми во своите анализи и затоа најчесто се споменува како главен претставник на структурализмот во историјата на идеите. Според Леви – Строс секаде постојат длабински правилности и обрасци, формули. Жан Пијаже го применува на оригинален начин структурализмот во општествените науки. Тој го користи терминот структура во релативно ограничена смисла за да означи „зрела“ или развиена форма на организација. Структурата е организација која го достигнала нивото на рамнотежа каде неопходните акомодации на средината не бараат понатамошни промени од фундаментален карактер. Ваквиот систем е саморегулирачки систем од реверзибилни трансформации кои формираат тоталност (целина која е поголема од сумата на нејзините делови). Интересирајќи се за епистемолошки проблеми, Пијаже својата работа ја насочува кон развојот на когницијата кај децата. Според него, процесот на учење, разбирањето на себе и светот кој нè опкружува, како и менталното организирање и складирање на знаењето се одвива низ бинарно кодирање, диференцијација (воочување сличности и разлики), комбинација, делење и класификација на ентитети, лица, објекти, апстрактни поими, морални ставови и афинитети. Во неговата концепција позната како генетички структурализам, структурата на сознанието не е однапред дадена, туку се конструира и реконструира во взаемно дејство со објекти. За да се обезбеди непрекинатост на структурите и вклопување на нови елементи во нив, неопходни се асимилацијата и акомодацијата, што овозможува когнитивна адаптација. Прогресивното образување на структури се одвива преку стадиуми на развојот (сензо – моторен, стадиум на конкретни операции и стадиум на формални операции). Учењето е само дел од развојот кој повеќе или помалку е потпомогнат или забрзан со искуството, а јазикот не претставува мотор на операциското напредување, туку средство во служба на самата интелигенција. Пионерските истражувања на Пијаже за моралниот развој во доцните дваесетти години поставија општа рамка на која потоа когнитивните структуралисти ќе ги изградат своите модели. Најпознат од овие научници е Колберг кој ги прифати основните шеми на Пијаже, а потоа ги прошири со мноштво обележја изведени од емпириски студии на моралното резонирање кај адолесценти и возрасни. Во психоанализата контроверзниот Жак Лакан („Списи“, „11 семинар – четири темелни поими на психоанализата“) во потсвесното ги пронаоѓа самите структури на јазикот. Според Лакан „потсвесното е структуирано како јазикот“, а цел на аналитичкото лекување е во субјектот да се пронајде оној дел на дискурсот кој му недостига, за да „се воспостави континуитет на неговиот сопствен свесен дискурс“. Мишел Фуко („Предавања“, „Зборови и предмети“) во овој концепт внесува редици иновации, поттикнати од релативизмот и песимизмот на Освалд Шпенглер („Пропаст на Западот“) и антрополошките анализи на Вилхем Дилтај („Поетска имагинација“), истакнувајќи дека „во една култура и во еден одреден момент постои секогаш само една епистема која ги одредува условите врз основа на кои е можно севкупното значење“. Тој подоцна презентира една плуралистичко – структурална концепција (Н. Милошевиќ го споредува со античките атомисти) и со тоа ги отвара хоризонтите за понатамошните иследувања.

Овие методолошки концепции воглавно се стремат кон тоа на структурата да ѝ подредат сè – дури и човекот да го протолкуваат единствено од одредена структура. Со други зборови, човекот е производ на објективните околности и структурите на историјата, општеството итн. Нужната импликација од тоа е потполно потиснување на личноста како активен елемент на општествениот процес. Затоа и не зачудува што за нив е карактеристично истакнувањето на релационизмот. Истакнувајќи ги како примарни односите, релациите помеѓу луѓето и феномените, релационистичкиот пристап сосема (неоправдано) ја потиснува во втор план Аристотеловата логика – се тргнува од различни аксиоми, кои меѓусебно не се однесуваат. На структуралистичката методологија ѝ се спротивставуваат плејада на поинакви пристапи. Макар што повеќето структуралисти (се разбира, овие типологии и класификации мора да се сфатат условно и релативно, впрочем како и секоја поделба на теоретската мисла) во подоцнежните дела преминуваат во пост – структуралисти (такви тенденции постојат кај Алтисер, Фуко, Лакан). Авторот кој го овозможува преминот од едниот до другиот правец е Ролан Барт („Книжевност митологија семиологија“), француски

книжевен критичар и семиолог. Неговите првобитни интенции за засновање на една сеопфатна структурална концепција со претензии да ја постави структурата како парадигма на еден сеопфатен поредок на мислење, на крајот завршуваат во постструктуралистички ставови. Нагласувајќи дека структурализмот е секогаш дејност, отворен процес, а не метод во чија сигурност не може да се сомнева, тој се доближува до идеите на авторот чие име во последниве триесетина години неминовно се спомнува во сите дискусии околу книжевноста, семиологијата, филозофијата, итн. Тоа е Жак Дерида. Најсликовита претстава за неговата популарност има изречено Лисјен Голдман: „Ж. Дерида има каталитичка функција во францускиот културен живот“. Во своите многубројни дела (најсистематично и најсеопфатно е „За граматологијата“) Дерида презентира метод кој излегува од рамките на сите претходно познати и не може да се класифицира ниту приближно во однос на веќе познатите. Применувајќи ја деконструкцијата Дерида го урива поимот на структурата (Есејот „Структура, знак и игра во дискурсот на хуманистичките науки“ – содржан во зборникот „Структуралистичка контроверза“, како и во „Бела митологија“): секогаш постои една отвореност која го спречува структуралистичкиот проект. Одбивајќи на филозофијата да ѝ го признае повластениот статус на врховен арбитар во прашањата на разумот, тој својот став го аргументира со наводниот факт што филозофијата, од првите почетоци до неговото време го потиснувала поимот на писмото. Севкупната историја на цивилизацијата, или со други зборови, западната метафизика, тој ја разгледува како привилегирање на она што е фонетско – историјата е фонологизам или логоцентризам (логоцентризам затоа што перманентно се обидувала да дојде до изворот, до почетокот на сè). Според Дерида писмото со „сопствената дијалектика на слепилото и увидот“ претходи на сите категории. Применувајќи ја деконструкцијата тој покажува дека во било кој текст постојат доволни индикации тој да се разруши себе самиот. Деконструкционистичката критика се сложува со постструктуралистичката визија на јазикот, каде што симболот (означителот) не се однесува на одредена содржина (означеното), туку наместо тоа продуцира други симболи. Дерида го оспорува центарот инхерентен на „структурата на структурата“. Осврнувајќи се на Клод Леви–Строс како претставник на структуралистичката теорија, Дерида ја зема како пример забраната на инцестот и спротивностите природа/култура и универзално/прескриптивно за да покаже дека оваа структура не може подолго да ја издржи проверката: „Забраната на инцестот е универзална, во таа смисла може да се нарече природна. Но таа е исто така забрана, систем на норми; во таа смисла може да се нарече културна“. Критикувајќи го Де Сосировиот став за релативниот приоритет на говорот во однос на писмото, Дерида тврди дека писмото е предуслов на јазикот, дека писмото е примарно а јазикот е секундарен. За Дерида писмото е слободна игра, постојано померување, поместување на смислата (или структурата) која управува со јазикот и засекогаш го остава вон опсегот на постојаното, самопотврдувачко значење. Деконструкцијата е дејност на читање, настојување да се сруши поредокот на приоритети за да се овозможи прикажување на поимните спротивности кои самиот текст ги овозможува и во себе ги содржи. Неговиот термин la–différance (разлика), кој термин тој намерно граматички погрешно го пишува, е повеќезначен – Дерида би бил контрадикторен кога би допуштил неговиот термин да добие утврдено место во системот. Фрапантна е аналогијата помеѓу différance и поимот бог во негативната теологија. Via negativa е методот со кој Дерида го покрива, го замаглува différance, судирајќи се, исто како и теолозите, со неколку иманентни парадокси. Битно е дека за постструктурализмот нема строги граници помеѓу критиката и творештвото – и двата модуса се содржани во пишувањето како пишување. Сите овие ставови на Дерида бараат детална експликација и критика, посебно треба да се истакне неговиот често цитиран став: „Не постои ништо надвор од текстот“. Се чини дека Дерида овде ја повторува грешката на веќе споменатиот Алтисер и текстот го сфаќа безреференцијално, што е ad hominem докажувајќи, парадокс. Понатамошните анализи излегуваат надвор од рамките на овој текст, со оглед на тоа дека целта на текстот е да се обиде да одговори на едно типично Хајдегеријанско прашање – зошто структурализам и постструктурализам? Имено, првиот впечаток кој се добива читајќи ги текстовите на постструктуралистите е чувството на изгубеност во лавиринтите на намерно безреференцијалните реченици. Оттаму и впечатокот дека тоа е само игра на зборови, па следствено и лесен начин за бегство од стриктно научен социјален па и политички ангажман. Меѓутоа, неколку податоци веднаш внесуваат поинаква светлина и редица други асоцијации. Пред сè, повеќето постструктуралисти се познати по своето марксистичко минато. Највпечатлив е примерот со Жан – Франсоа Лиотар („Постмодерна состојба“, „Постмодерна протолкувана на децата“, „Раскол“) кој иако малку излегува од овие условни класификации е познат по своето активно политичко учество во алжирската револуција под мотото „социјализам или варварство“. Сличен е примерот и со Жан Бодријар („Симболичка размена и смрт“), Тери Иглтон, Јирген Хабермас (најмладиот припадник на франкфуртската „критичка теорија на општеството“). Групата на теоретичари на книжевноста под водство на феминистката Јулија Кристева (собрани околу списанието Тел – куел) се познати по својата промарксистичка ориентација. Иако Дерида маестрално ги избегнува макар и индиректните одговори на провокативните прашања во некои

интервјуа, постојат некои аспекти и значења во неговите текстови кои овозможуваат да се размислува и во тој правец (во тој контекст е и неговиот тогашен ангажман за ослободувањето на Нелсон Мандела). Се поставува прашањето – дали и колку постструктурализмот е некој нов марксизам, левичарска теорија од нов вид? Надевајќи се дека ќе го избегнеме вулгарно – материјалистичкото толкување, на што инсистира и Фредерик Џејмисон („Марксизам и форма“, „Во затворот на јазикот“, „Политичко несвесно“) кој важи за современ марксист – постструктуралист, би можеле да тргнеме од фактот кој сосема јасно говори дека кон крајот на шеесетите години во Франција, па и цела Европа, се случуваат бурни и крупни промени во сите сфери. Студентската револуција од 1968 година која се заканувала да стане масовен протест против актуелните власти и постојниот режим била со многу насилство разбиена. Долго време по тоа режимот строго ги контролира списанијата, универзитетите и издавачките куќи, казнувајќи ги сите обиди за протест. Наоѓајќи се сред тие настани, поголемиот број на интелектуалци (претежно од општествените науки) го прават последното нешто што им преостанува – пронаоѓаат нови облици на отпор против репресивниот режим. Впрочем, никој кривично не може да ве обвини ако се занимавате со деконструкција, филозофија на јазик или семиологија. Поттикнат од таа катастрофа на Умот и историското разочарување, постструктурализмот станува и политичка дејност, демистификација и разградба на политичките структури. Поимите, структурите во кои се верувало и кои биле цел на теоретските анализи – демократија, вистина, љубов, се изложени на жестока и беспоштедна критика. Гледано од оваа временска дистанца и перспектива, постструктурализмот само ја изразува општата разочараност и песимизам што тогаш па и денес владее низ светот.

Како визионер за оваа деструктивна и во суштина нихилистичка методологија на постструктурализмот се јавува „европскиот витез на духот“ – Ф. Ниче. Најавувајќи го профетски доаѓањето на европскиот нихилизам, Ничеовите барања остануваат изневерени – бог е мртов, но бог (кој е само метафора зад која се крие широкиот простор исполнет со лажните идеи, идеали, цели и вредности) не е умрен за со него да умре и човекот, туку баш напротив, за човекот да живее во својата човечка исполнетост. Ничеовата бескрупулозна деструкција на највисоките онтолошки поими или категории на умот – доброто, вистинитото, целта итн., за него пред сè било творечка појдовна основа за враќање на човекот кон самиот себе, барање човекот да остане верен на себе, затоа што човекот – натчовекот е смислата на земјата. На него своевидно се надоврзува М. Хајдегер со својата деструкција на традиционалната онтологија и определувањето на грижата како фундаментална определба на тукабитието, односно, во негов вокабулар, човекот. Грижата, според Хајдегер, е она што го фиксира тукабитието во егзистенцијата. Оваа линија (преку раните трудови на Жан – Пол Сартр), ја продолжува и веќе споменатиот Мишел Фуко со неговата апокалиптична објава за исчезнувањето на човекот (поради што, како што вели Жил Делез во својата монографија за Фуко, луѓето го мразат и тоа никогаш нема да му го простат). Нобеловецот Конрад Лоренц ги урива премисите на антрополошкиот оптимизам со своето тврдење дека еволуцијата нема ниту цел ниту смисла, а не е ниту прогресивна – што значи човекот е потполно слободен во животната игра. Покрај позитивните етички квалитети што човекот ги поседува, тој е исполнет и со зли, деструктивни нагони, што за жал сè повеќе се покажува како точно. Гледано низ оваа призма, не се гледа никаква цел кон која современоста (како единство на една специфична историска ситуација) тежнее. Повеќе ја нема онаа модернистичка вера во неограниченият прогрес на човештвото – покрај толку многу еколошки проблеми; во светлината на човечкиот разум и неговата неограничена моќ (покрај толку многу војни, глад и беда); во општествените структури (покрај репресиите, технократијата, манипулацијата); исчезна довербата во теориите, идеите, програмите кои насочуваат, предлагаат; исчезна верувањето во слободата, среќата и смислата на животот.

Што му преостанува на човекот, во ова време исполнето со нихилизам, недоверба и омраза? Загриженост, изгубеност, очај, песимизам, живот без ориентири, без хоризонти, перманентен скептицизам и континуирана деструкција; a priori отфрлување на љубовта, искреноста, довербата, или пак нов обид за повторно освестување на човечката смисла и достоинство, надминување и воздигнување над ова време и филозофијата на ова време (во перспектива на Хегеловата мисла која тврди дека филозофијата е своето време опфатено во мислите), повторно прашување и преиспитување на претпоставките кои доведоа до оваа ситуација. Затоа што човекот е секогаш на патот, било да е тој свесен за тоа или не; и само благодарејќи на тоа што постојат патишта, човекот добива можност смислено да го уреди животот и светот. Неопходно е категорично отфрлање на антихуманистичката мисла дека сè човечко бесповратно пропаднало и дека човечкиот живот неповратно ја изгубил својата вредност. Неопходни се нови прифаќања на Блоховиот принцип на надежта, борбен оптимизам, ангажман на микропланови, постојано акцентирање на “Homo sacra

res homini", единство во тоа дека човекот е „понижено, угнетено, напуштено, презрено суштество" и дејствување против тие односи (општествени, политички, економски, правни, морални) кои доведуваат до денешниот нихилизам.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Altiser, L. (1971). *Za Marksa.* Beograd: Nolit
[2] Bart, R. (1971). *Književnost mitologija semiologija.* Beograd: Nolit
[3] Barthes, R. (1968). *Elements of Semiology.* New York: Hill and Wang
[4] Barthes, R. (1972). *Mythologies.* New York: Hill and Wang
[5] Baudrillard, J. (1993). *Symbolic Exchange and Death.* SAGE Publications Ltd
[6] Deleuze, G. (1986). *Foucault*. Minneapolis: University of Minnesota Press
[7] Derida, **Ž. (**1990). *Bela mitologija.* Novi Sad: Bratstvo – Jedinstvo
[8] Derrida, J. (1976). *Of Grammatology*. Baltimore & London: Johns Hopkins University Press
[9] Derrida, J. (1978). *Writing and Difference*. Chicago: University of Chicago Press
[10] Derrida, J. (1993). *Spectres de Marx.* Paris: Galilée
[11] Dilthey, W. (1996). *Poetry and experience*. Princeton University Press
[12] Foucault, M. (1966). *Les mots et les choses*. Paris: Gallimard, (*The Order of Things*, translated by Alan Sheridan, New York: Vintage, 1973).
[13] Fuko, M. (1990). *Predavanja.* Novi Sad: Bratstvo – Jedinstvo
[14] Jameson, F. (1971). *Marxism and Form: Twentieth Century Dialectical Theories of Literature*. Princeton: Princeton University Press
[15] Jameson, F. (1981). *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press
[16] Jameson, F. (1972). *The Prison – House of Language: A Critical Account of Structuralism and Russian Formalism*. Princeton: Princeton University Press
[17] Kundera, M. (1999). *The Unbearable Lightness of Being*. New York City: Harper Perennial
[18] Lakan, Ž. (1983). *Spisi.* Beograd: Prosveta
[19] Lacan, J. (1998). *The Seminar of Jacques Lacan: The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis* (Vol. Book XI) (The Seminar of Jacques Lacan)
[20] Levi–Stros, K. (1963). *Divlja misao.* Beograd: Nolit
[21] Levi–Stros, K. (1980). *Presno i pečeno.* Prosveta – BIGZ
[22] Lévi–Strauss, C. (1969). *The raw and the cooked: Introduction to a science of mythology.* Vol. I. New York: Harper and Row
[23] Levi–Stros, K. (1999). *Tužni tropi.* Beograd: Zepter Book
[24] Liotar, Ž. F. (1991). *Raskol.* Sremski Karlovci: I.K. Zorana Stojanovića
[25] Lyotard, J. F. (1991). *Phenomenology.* Albany: State University of New York Press
[26] Lyotard, J. F. (1984). *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Manchester: Manchester University Press
[27] Lyotard, J. F. (1992). *The Postmodern Explained to Children*. Sydney: Power Publications
[28] Пијаже, Ж. (1988). *Развој на интелигенцијата.* Скопје: Просветно дело
[29] Piaget, J. *Structuralism.* (1970). New York: Basic Books
[30] Spengler, O. (1991). *The Decline of the West*. New York: Oxford UP

The applicability of Six Sigma (6∑) in small and mideium sized enterprises

Ass. Prof. Marina Kantardjieva
Kingdom University, Kingdom of Bahrain
e-mail: mtopaloska@yahoo.com

Применливоста на Six Sigma (6∑) кај деловните субјекти

Доц. д-р Марина Кантарџиева
Kingdom University, Kingdom of Bahrain
e-mail: mtopaloska@yahoo.com

Abstract: Six Sigma (6Σ) is a legitimate and very successful initiative to improve the quality of production and transaction processes with the use of (statistical) methods for measurement, control and correction of all variables that are factors referenced in these processes. As a methodology, it proves to be very successful particularly in manufacturing sectors, where through the reduction of waste contributes to significantly improve the performance of business entities and to increase customer satisfaction, which would not be possible by using traditional, organic procedures. The key to the success of the program is the dedicated sponsorship by the top management of the companies in the propagation of its disciplined implementation across all verticals in the relevant companies.
Key words: Six Sigma (6∑); quality improvment; custumer satisfaction.

Резиме: Six Sigma (6∑) претставува легитимна и многу успешна иницијатива за подобрување на квалитетот на производствените и на трансакциските процеси со посветена употреба на (статистички) методи за мерење, контрола и корекција на сите варијабли кои се чинители во истите референцирани процеси. Како методологија, таа се покажува како исклучително успешна особено во производствените гранки, каде што преку намалувањето на отпадот придонесува за значително подобрување на деловната успешност на субјектите и за зголемување на задоволството на корисниците, кои и не би биле можни со вообичаени, органски зафати. Клучот за успешноста на програмата е во посветеното спонзорство од страна на врвното раководство на компаниите и во пропагирањето на нејзината минунциозна имплементација низ сите релевантни вертикали на компаниите.
Клучни зборови: Six Sigma (6∑); подобрување на квалитетот; задоволството на корисниците.

1.ВОВЕД:

Six Sigma (6∑) како програма е лансирана ширум светот во форма на иницијатива за подобрување на квалитетот и повеќе компании сведочат за нејзината клучна улога во нивниот успех (Моторола, Џенерал Електрик, АББ, Локид Мартин, Полароид, Сони, Хонда, Американ Експрес, Форд). Истата програма потврдено генерира значително враќање на инвестициите направени при нејзината имплементација (McClusky, 2004). Нејзиното потекло, како пристап за подобрување на квалитетот, произлегува од Моторола во 1980-те години, каде што таа била поставена со цел да се подобрат сите производи, како материјални, така и процесни и услужни, за еден цел ред на величина (фактор 10), и тоа за период од 5 години. Програмата 6∑ јасно ги фокусира ресурсите во Моторола, вклучувајќи го и човечкиот труд за намалување на варијациите во сите процеси (производствени, административни и други), и тоа во правец дека само она „подоброто“ не е доволно, бидејќи критичката претпоставка е експедитивно да се постигне значително подобрување. Така, со намера да се воспостави јасна рамка за подобрувањето, програмата 6∑ е лансирана како сеопфатна програма во 1987 година.

Причината за токму таквата номенклатура лежи во тоа што Сигма е прифатена како статистичка мерка за способноста на еден процес да произведува недефектни производи, делови или, генерално, единици. Со оглед на тоа што главната причина за проблемите во квалитетот е варијацијата, за да се подобри квалитетот е потребно варијацијата да се мери, да се намали и да се заштитува. Мерките кои се преземаат во рамките на 6∑-иницијативата се нарекуваат КзК (Критични за Квалитетот / CTQ – Critical To Quality), кои пак се управуваат преку систематски пристап за Дефинирање, Мерење, Анализа, Подобрување и Контрола (DMAIC – Define, Measure, Analyse, Improve, Control), се разбира, во зависност од проект до проект.

2. SIX SIGMA (6∑) ВО ДЕЛОВНИТЕ СУБЈЕКТИ

Во вид на формални дефиниции, 6∑ е збир од историски познати и употребувани алатки за управување со квалитетот и од статистички техники во ново пакување, конструирано како рамка за процесно подобрување (Das, P. и Ray, S., 2010).

Тоа е, исто така, мерка за квалитет, која се стреми кон речиси целосна елиминација на дефектите со помош на употребата на статистичките методи. Дефектот се дефинира како нешто што води кон незадоволство од страна на корисниците. Фундаментална цел на 6∑-методологијата е имплементацијата на стратегијата базирана врз мерења, која се фокусира врз подобрување на процесите и врз редукцијата на варијациите на квалитетот. (Antony, J., 2004).

Меѓутоа, следниве аспекти на 6∑-стратегијата не се рефлектираат во други, претходни иницијативи за подобрување на квалитетот, односно сите 6∑-програми имаат заедничка деноминација:

- Тоа е пристап од горе надолу, а не од долу нагоре.
- 6∑ е високо дисциплиниран пристап кој вообичаено вклучува пет етапи во својата методологија ДМАПК: Дефинирање, Мерење, Анализа, Подобрување и Контрола (DMAIC – Define, Measure, Analyse, Improve, Control).
- 6∑-стратегијата ја согледува без преседан важноста на силното и посветено водство и поддршката која е потребна за нејзината успешна примена. Успешните напори за имплементација на 6∑ се раководени од посветени водачи кои имаат способност да донесуваат тешки одлуки што го ефектуираат долгорочниот успех на бизнисот; кои го предизвикуваат конвенционалното размислување и кои понекогаш препорачуваат непопуларни и невообичаени идеи за да ја фокусираат организацијата на потребните промени. 6∑-програмите мора да бидат интегрирани со постојните иницијативи, со деловната стратегија и со клучните метрики за успех.
- Тоа е пристап ориентиран кон податоците со здраворазумска и со интензивна употреба на различни статистички алатки за одлука. Таквата употреба го истакнува значењето на податоците и донесувањето на одлуките засновани врз факти и врз податоци наместо врз претпоставки и толкувања.
- 6∑ употребува концепт на статистичко размислување и ја охрабрува примената на добро докажаните статистички алатки и техники за намалување на дефектите со помош на методите за намалување на процесните варијации.
- 6∑ го става во фокус постигнувањето мерливи и квантифицирани финансиски резултати за компаниите; ниту еден 6∑-проект не е одобрен ако претходно не се јасно идентификувани и дефинирани базичниот придонес и влијанието од него.
- 6∑ се применува на проекти; секој од нив со јасни цели, со временски рамки и со очекувани резултати и со добивка која е дефинирана во финансиски мерни единици (онаму каде што тоа е можно).
- 6∑-методологијата употребува алатки и техники за корекција на проблемите во деловните процеси во редоследна и во дисциплинирана форма. Секоја алатка и техника има сопствена улога и одлуката за тоа кога, каде и зошто се употребува во неа и таа ја прави и разликата помеѓу успехот и неуспехот на 6∑ проектот.
- 6∑-методологијата за решавање на проблемите ги интегрира елементите на човечките ресурси (културните промени, фокусот кон корисниците, категоризацијата на експертизата – системот на ‘ремени’) и процесните елементи (процесното управување, статистичката анализа на обработените податоци, анализата на системите за мерење) во подобрувањето на работењето.
- 6∑ се дефинира со 6 основни прашања:

- ЗОШТО 6∑? Заради задоволството на корисниците.
- КОЈ ја применува? Структурираната хиерархија од горе надолу на обучениот персонал.
- ШТО претставува? Статистичко размислување со употреба на податоци за намалување на процесните варијации.
- КАДЕ се наоѓа? Во стандардизираната рамка за ДМАПК.
- КАКО се применува? Со помош на софтверски пакети за анализа на информациите.
- КОГА се применува? Во текот на оддржливата практика за водење на проектите.

3. SIX SIGMA (6∑) НАСПРОТИ TQM (ЦЕЛОСНО УПРАВУВАЊЕ СО КВАЛИТЕТОТ)

6∑ обезбедува структуриран начин за подобрување на производите и на процесите, но не претставува алтернатива за TQM (Целосно управување со квалитетот). Вториот претставува систем за управување што се состои од вредности, од методологии и од алатки кои ги поттикнуваат организациите на самоподобрување и кои имаат за цел да го подобрат задоволството на корисниците со намален обем на ресурси.

Британското здружение за квалитет го дефинира TQM како „Корпоративна филозофија за деловно управување која признава дека потребите на клиентите и деловните цели се неразделни. Тоа обезбедува максимална ефективност и ефикасност во рамките на деловното работење и обезбедува и комерцијално водство со операционализацијата на процесите и на системите, кои ќе го промовираат неприкосновениот квалитет, ќе ги отфрлаат грешките и ќе обезбедат секој аспект од деловното работење да им биде подреден на корисничките потреби и на унапредувањето на деловните цели, без удвојување или без вложување на залуден напор и со ослободување на целокупниот потенцијал на сите вработени. Тоа го вклучува секој оддел, функцијата или процесот во деловното работење, како и активната заложба на сите вработени“ (Burcher, P. и Wessel,G., 2004).

TQM стартува со 6 вредности: фокус врз корисниците, фокус врз процесите, основни одлуки базирани врз факти, заложба на сите, постојано подобрување и посветеност на врвниот менаџмент. Сите овие вредности, систематски и постојано поддржувани од соодветни методологии и алатки, придонесуваат за креирањето на соодветната организациска култура. TQM е дизајниран како стратешки пристап кој се фокусира врз одржувањето на постојните стандарди за квалитет, но прави и мали и постојани квалитативни подобрувања.

TQM се поврзува често пати со развојот, со распоредувањето и со одржувањето на организациските системи кои се потребни за различните деловни процеси. Тој, во основа, се заснова врз стратешкиот пристап фокусиран врз одржувањето на постојните стандарди за квалитет, како и врз поединечните подобрувања на квалитетот. Исто така, тој може да се опише и како културна иницијатива, бидејќи во фокусот има создавање култура на соработка помеѓу различните функционални единици за подобрување на севкупниот квалитет во рамките на една организација.

Имплементацијата, за разлика од повеќето иницијативи за квалитет, е од горе надолу, а почнува од врвниот менаџмент. TQM инкорпорира во себе техника што ги дефинира целите и средствата на кој било проект или проблем. Крајниот успех се развива со помош на активности, на метрики и во текот на определен временски период, а улогата на менаџментот е притоа да ги обезбеди овие средства за постигнување на целта. Надежта за културната промена на организацијата е голема на почетокот, кога организацијата се обидува да го прифати TQM-системот, но во многу случаи е проследена и со разочарување, бидејќи примената не е доволно сеопфатна за да овозможи промените (политички и персонални) да се случат целосно.

Се разбира, методологиите се разликуваат во природата и во чекорите во зависност од ситуацијата и од самата организација. Некои методологии истовремено можат да поддржуваат повеќе вредности, а понекогаш повеќе методологии се употребуваат за поддршка на различни вредности.

TQM го третира квалитетот како усогласување со внатрешните барања, додека 6∑ се фокусира врз подобрувањето на квалитетот преку намалувањето на бројот на дефектите.

6∑ ги намалува трошоците во работењето ставајќи го фокусот врз намалувањето на бројот на дефектите што се произведени, врз намалувањето на циклусите за производство и врз намалувањето на трошоците и тоа на оние кои немаат вредност за клиентот. TQM се фокусира врз подобрувањето на индивидуалните операции

во рамките на неповрзаните деловни процеси, што значи дека тој има поширок поглед во однос на 6∑ која, пак, се фокусира врз подобрувањето на сите операции во еден деловен процес. Сепак, клучниот фактор за успех кој го разликува 6∑ од TQM е јасниот фокус – проект-по-проект, како и пристапот што е управуван со помош на софистицираната манипулација со податоците.

6∑ е фокусирана врз процесите и има за цел да ги истакне можностите за процесното подобрување во текот на систематското мерење. Намалувањето на дефектите преку 6∑ има за цел да доведе до намалување на трошоците, до подобрување на приносите и, конечно, до поголемо задоволство на корисниците. 6∑ е систем-алатник, а не менаџмент-систем и најдобро се употребува во спрега со други, посеопфатни стандарди за квалитет.

Според Snee (2004), постојат четири аспекти на 6∑ кои не се доволно нагласени во TQM. Прво, 6S става јасен фокус врз основните финансиски резултати. Ниту еден 6∑ проект не е одобрен доколку неговото влијание, во крајна линија, не е идентификувано. Овој фокус е клучен во обезбедувањето на поддршката и на водството од страна на управувачките структури во компаниите. Следно, 6∑ се базира врз методите на подобрување кои се покажале како ефективни и ги интегрира човечките и процесните елементи на подобрувањето. Третата карактеристика на 6∑ е тоа што таа ги подредува и ги поврзува алатките за подобрување во еден севкупен систем, а тоа се ДМАПК секвенците и врските со клучните алатки докажани како ефикасни во подобрувањето на процесите. Четвртата точка се состои во тоа што 6∑ креира инфраструктура на шампиони, на ‘ремени’ кои раководат, го распоредуваат и го спроведуваат пристапот. Значајно е тука да се потенцира важната улога на шампионите – тие не се 'ремени' или аналитичари во која било традиционална смисла на зборот. Шампионите се одговорни за водењето на 6∑-програмата, фокусирана во рамките на нивната деловна област. Тие ги избираат 'ремените', ги одобруваат проектите, ги дефинираат целите за подобрување и ги обезбедуваат потребните ресурси за спроведување на проектите (Watson и DeYong, 2010).

Разликите и сличностите помеѓу 6∑ и TQM се сведуваат на повеќе домени. Најпрво, двете алатки се, во основа, слични во зависност од нивото на софистицираност на примената на TQM. Доколку 6∑ се користи само на ниво на проект за елиминирање на дефекти, тогаш тоа е пристап со извесна структура и со дисциплина, кои се важни само за постепеното подобрување на процесите. Овој квалитет може да биде многу важен, но ја промашува вистинската вредност на 6∑ и нејзината диференцијација во однос на TQM. Вистинската вредност на 6∑ се демонстрира кога истата е интегрирана со стратешкиот план на организацијата, помага во имплементацијата на тој план и се фокусира врз платежните клиенти.

Конечно, 6∑ претставува методологија, подмножество во рамките на TQM, а не нејзина алтернатива. Причината за нејзината успешност лежи во нејзината структуираност, во систематичноста и во употребата на неколкуте ефикасни алатки, иако всушност и самата ги поддржува сите шест вредности на TQM.

Од нејзиниот зачеток кон средината на осумдесеттите, 6∑ покажува подобри резултати од TQM или од Реинженерингот на деловните процеси (BPR).

Како заклучок, TQM може да се набљудува како филозофија која го има за цел целосното задоволување на барањата од клиентот. Сепак, иако 6∑ Sigma методологијата може да се користи во рамките на традиционалната TQM рамка, денешниот доминантен поглед укажува на значителната разлика во двете филозофии што резултира и со различен организациски дизајн, различна имплементација и различни резултати. Сепак, повеќето алатки и техники кои се користат во 6∑ се исти или многу слични со оние што се добро експлоатирани во рамките на TQM пристапот. Затоа, 6∑ е, во основа, исто така, пристап на најдобра, егземплarна практика. Меѓутоа, некои промени, каква што е, на пример, пресметката на „нето-придобивките“ се имплементирани во практиката за да се обезбеди контролата на исполнување на целите на 6∑. Исто така, 6∑ сугерира нови и докажани методи на примена во деловната култура на организациите, кои ги земаат предвид доминантните модели од науката за однесувањето.

4. ЗАКЛУЧОК:

Уште една алатка практикувана во корпоративниот свет за мерење, за намалување и заштитување на варијацијата во квалитетот кај производите и кај процесите е познатата како 6∑, поради статистичките

мерки што ги употребува за да ја редуцира стапката на дефектот. Оваа метода претставува една од поуспешите поради нејзината структурираност и систематичност, меѓутоа таа самата по себе се фокусира врз намалувањето на производствените трошоци, а ако се употебува како дел од TQM, тогаш би можела да даде значителна поддршка во задоволувањето на поребите на потрошувачот што, всушност, претставува и јадро на оваа менаџерска филозофија.

5. ЛИТЕРАТУРА:

[1] Antony,J. (2004). Six Sigma in the UK service organisations: results from a pilot survey. *Managerial Auditing Journal*, 19 (8), pp.1006-1013.

[2] Burcher, P. and Wessel,G., (2004) Six sigma for small and medium sized enterprises. The TQM Journal, 4(1). pp. 264-272.

[3] Das, P. and Ray, S., (2010) Six Sigma Project: The Portfolio Management Perspective. *Journal of Modern Project Management,* 1 (2).

[4] McClusky (2004) Success Factors in Managing Six Sigma Projects. *Project Managment,* 1(11).

[5] Watson, G. H. and deYong, C. F. (2010) Design for Six Sigma: caveat emptor. *International Journal of Lean Six Sigma*, 1 (1), pp. 66-84.

THE BORDERS OF MACEDONIA SECUNDA IN THE LATEROMAN EMPIRE

Suzana Kotovchevska PhD
"Ss. Cyril and Methodius" University in Skopje,
Faculty of Pedagogy „St. Kliment Ohridski"– Skopje, Republic of Macedonia
suzana_kot@yahoo.com

ГРАНИЦИТЕ НА МАКЕДОНИЈА ВТОРА (SECUNDA) ВО ДОЦНОРИМСКОТО ЦАРСТВО

Доц. д-р Сузана Котовчевска

Универзитет „Св. Кирил и Методиј", Скопје

Педагошки факултет „Св. Климент Охридски" – Скопје, Република Македонија

suzana_kot@yahoo.com

Abstract: Based on some historical sources, we can conclude that most of the territory of Republic of Macedonia, in the Roman period from 148 BC until late 3rd century, has been part of the province Macedonia. Its boundaries stretched, from the coast on the Adriatic Sea on the west, the river Mesta (Nesta) on the east, until the mountain range Sar Planina - Karadzica - Jakupica - Osogovski Mountains - Maleshevski Mountains on the north. These borders were partially and some completely changed with the adoption of the administrative reforms of the kings Aurelian, Diocletian and Constantine. The high administrative reform of Diocletian in 297 BC divided the territory of the province of Macedonia on two new provinces: Thessaly and New Epirus. In the later period, the province of Macedonia has been divided again. This has been proven by the testimony of Hierokle concerning the end of the 5th century and early 6th century and besides the names presented in this source, in this testimony, are also presented data that can more precisely determinate the territories of Macedonia Prima and Macedonia Secunda.
Key words: History, Late Roman Empire, Macedonia Secunda.

Резиме: Врз основа на одредени историски извори можеме да констатираме дека најголем дел од територијата на денешна Република Македонија, во римскиот период од 148 г. п. н е. до доцниот 3 век н. е. ,влегувала во составот на провинцијата Македонија. Нејзините граници се протегале, на запад до брегот на Јадранското море, на исток до реката Места (Неста), а на север до планинскиот венец Шар Планина – Карацица – Јакупица – Осоговски Планини – Малешевски Планини. Овие граници биле делумно а некои и целосно изменети со административните реформи на царевите Аурилијан, Диоклецијан и Константин. Со големата административна реформа на Диоклецијан во 297 г. н е. од територијата на провинцијата Македонија беа издвоени две нови провинции Тесалија и Нов Епир. Во подоцнежниот период провинцијата Македонија повторно е поделена, а како целосен и доста содржаен извор претставува сведоштвото на Hierokle кое се однесува за крајот на 5 век и почетокот на 6 век и во него покрај имињата, се презентирани и податоци од кои поконкретно може да се детерминирани територииите на Македонија Прима и Македонија Секунда.
Клучни зборови: Историја, Доцноримско царство, Македонија Секунда

1. ВОВЕД

Врз основа на одредени историски извори можеме да констатираме дека најголем дел од територијата на денешна Република Македонија, во римскиот период од 148 г. п. н е. до доцниот 3 век н. е. ,влегувала во составот на провинцијата Македонија.

2. ГРАНИЦИТЕ НА МАКЕДОНИЈА ВТОРА (SECUNDA) ВО ДОЦНОРИМСКОТО ЦАРСТВО

Во римскиот период, од 148 г.п.н.е. до доцниот 3 век н.е., најголем дел од територија-та на денешна Р. Македонија влегувала во составот на провинцијата Македонија. Провинцијата Македонија на запад се протегала до брегот на Јадранското Море, опфаќајќи ја територијата на денешна Средна и Јужна Албанија (од 129 г.п.н.е. до 4 век), а на исток се протегала до реката Места (Нест).

Нејзините граници на југ се протегале до Средна Грција, а на север до планинскиот венец Шар Планина - Карацица - Јакупица - Осоговски Планини - Малешевски Пла-нини.

Од територијата на денешна Р. Македонија надвор останал Скопско - кумановскиот регион кој во 15 г.н.е. бил припоен кон ново-создадената провинција Мезија (од 44 г.н.е. наречена Горна Мезија).

Територијата на оваа провинција на север се протегала до реката Дунав.

Надвор од овие граници останала и територијата на Осоговскиот регион со Средна и Горна Брегалница кои припаднале во тогашната провинција Тракија, основана во 44 г.н.е

Со административните реформи на царевите Аурилијан, Диоклецијан и Константин I, овие граници биле делумно, а некои и целосно изменети.

Во 297 г.н.е. која се смета како година на големата административна реформа на Диоклецијан, претставува година на значајна историска пресвртница кога е извршено и смалување на провинцијата Македонија. Попрецизно, во 297 г.н.е. од територијата на провинцијата Македонија беа издвоени две нови провинции - Тесалија и Нов Епир.

Според истражувањата на Ф. Папазоглу , оваа новонастаната состојба за прв пат е презентирана во пописот на провинциите познат под името Хатерцулус Вероненсис, кој според Момзен, дава слика за Царството после спроведените реформи на Диокле-цијан . Со оглед на непостоење на прецизно датирани документи, со анализа на сите останати документи се потврдува дека провинцијата Тесалија е формирана во 297 година.

Како потврда за одделувањето на провинцијата Тесалија од тогашната провинција Македонија можеме да го потенцираме примерот со градот Диоклецијанопол (име што го носела старата македонска престолнина Пела, но и градот што го подигнал Диоклецијан кај Касторија).

Во подоцнежниот период, Диоклецијанопол - Касторија се споменува како град во Тесалија, со што можеме да заклучиме дека неговата територија била одвоена од Македонија и била приклучена кон Тесалија. Исто така, кон новоформираната про-винција Тесалија биле приклучени и јужните и југозападните области на Македонија.

Во Јустинијановиот период, границата помеѓу провинцијата Македонија и провинци-јата Тесалија не се поклопувала со нивните етнички и историски граници, туку Тесалија и порано ги опфаќала македонските области Елимеја и Орестида.

Тоа значи дека граница помеѓу двете провинции се протегала исто како и за време на владеењето на Јустинијан.

Во вториот итинерариј (Итинерариум Антонини), што настанал во Диоклецијановиот период, но како примерок користи друга карта, Македонија се протегала од Драч и Аполонија до Топир на реката Неста (Места). Тесалија, меѓутоа е одделена од Македонија.

Врз основа на определени пронајдени натписи (посебно е значаен натписот пронајден во Охрид), можеме да констатираме дека во дваесеттите или триесеттите години на ИВ век постоела и провинцијата Нов Епир и дека таа ја опфаќала и територијата на Лихнид. Со издвојувањето на Нов Епир, на Македонија ì е вратена старата етничка граница на исток.

Иако повеќе од четири века биле во рамките на македонската провинција, илирските краеви секогаш на културен и економски план гравитирале кон запад, спрема Далмација. Единствено, нивните најисточни делови околу Лихнид, кои уште за вре-мето на македонската самостојност повремено влегувале во состав на македонската држава, во културен поглед биле зависни од Македонија.

Некаде кон крајот на IV век, Македонија била поделена во две провинции: Во Notitia dignitatum Macedonia (во потесна смисла или Macedonia Prima), се наоѓала помеѓу провинциите на префектурата Илирик според реформите на Диоклецијан, Римското Царство се поделило на Источно и Западно. Секоја половина имала по два дела - префектури. Источното Римско Царство било поделено на префектурата Илирик (најголемиот дел од Балканот) и префектурата Ориенс (Мала Азија и други-те источни краеви). Префектурите административно биле поделени на диецези која има конзулар за намесник, додека на чело на провинцијата Macedonia Salutaris, се наоѓал праесес во главниот град Стоби.

Во постарите пописи на провинциите на Римското Царство (нивното датирање не е доволно прецизно и сигурно), Macedonia Salutaris не се споменува. Според Момзен, Macedonia Salutaris би можела да биде формирана во 386 година, кога се појавуваат и другите провинции на Исток со епитетот салутарис .

Во истиот извор во кој за прв пат се забележува Macedonia Salutaris, на друго место се појавува како веќе укината провинција: Macedonia Salutaris ја нема како посебна провинција, туку еден нејзин дел се поврзува со Нов Епир, вториот за Превалитана (провинција во диецезата Дакија, која содржела шест провинции).

Тоа значи дека Macedonia Salutaris со еден свој дел припаѓала кон македонската диецеза (Нов Епир) и со другиот дел кон дакиската диецеза (Превалитана).

Овој податок говори дека тој потекнува од времето веднаш после нејзиното укину-вање, бидејќи во тие документи е претставена како поделена, но сепак не е едно-ставно изоставена и избришана. Нејзиното укинување не може со голема пре-цизност временски да се лоцира, бидејќи и самиот список презентиран во Нотитиа дигнитатум што настанал кон крајот на IV век (неговата последна деценија), претрпел поголем број измени и дополнувања што се спроведувале сè до 425 година.

Исто така, Macedonia Salutaris не се споменува ниту во еден терминус анте љуем (402 година), во кои се набројуваат сите провинции на Источен Илирик. Врз основа на сите досегашни документи, можеме да констатираме, со една мала резерва, дека Macedonia Salutaris не била провинција со подолг век на егзистирање.

Во подоцнежниот период провинцијата Македонија повторно е поделена (новите истражувања во иднина треба да се насочат во правец на докажување дали нејзината тогашна поделба воопшто била прекината). Во историските извори повторно се по-јавува провинцијата Macedonia Secunda, но без прецизно датирање на нејзината пов-торна „поделба". Во 451 година се споменува Macedonia Prima што асоцира, но не мора да значи, на паралелно постоење и на Macedonia Secunda.

Двете провинции Македонија се споменуваат во 482 и 517 година, што значи дека кон крајот на V век Македонија била повторно поделена или можеби поделбата про-должува во континуитет без прекин, само што за потврдување на оваа наша нова хипотеза сè уште не се пронајдени валидни пишани документи.

Во новелата XI на царот Јустинијан од 535 година Macedonia Secunda претставува една од провинциите кои царот ги става под црковна власт на новооснованата архиепископија Иустиниана Прима.

Десет години подоцна, во Новелата CXXXI од 545 година Macedonia Secunda повторно не фигурира, односно во редоследот на провинциите нејзиното име не е запишано.

Единствен целосен и доста содржаен извор претставува сведоштвото на Хиерокле.

Неговото сведоштво се однесува за крајот на V век и почетокот на VI век и во него покрај имињата, се презентирани и податоци од кои поконкретно може да се детер-минирани територииte на Macedonia Prima и на Macedonia Secunda. Врз основа на него-вите записи ќе се обидеме да ја определиме границата на Macedonia Secunda која беше позната на преминот од IV во V век. Со компарирање на граничните линии можеме да се обидеме да докажеме дали нивните граници се поклопуваат, односно дали тие меѓусебно кореспондираат и дали се идентични?

Од осумте градови кои Хиерокле ги става /лоцира/ во Macedonia Secunda, точно се лоцирани само Стоби, на сливот на Еригон и Баргала, на средниот тек на реката Брегалница. Приближно, може да се лоцираат Арг, јужно од Велес (село Водоврати), Пелагонија во Прилепско и Астраион во Радовишко.

Келенидин и Армонија се потполно непознати градови, додека Запара е позната само по тоа што нејзиниот епископ Сабинијан одбил да учествува на В екуменски собор. Венедиков, овие три града ги става според редоследот како што ги набројува Хиерокле, североисточно од Баргала, што во голема мерка од географски аспект, е прифатливо и точно лоцирано.

Според тоа, Macedonia Secunda, според констатациите на Хиерокле запишани во него-виот Синегдем, го опфаќа „средниот тек на реката Вардар (Арг, Стоби, Астраион), долниот тек на Еригон (Пелагонија) и целиот брегалнички слив (Баргала, Келе-нидин, Армонија и Запара).”

Во Macedonia Prima, остануваат како најсеверни градовите: Хераклеа (кај Битола), Добер (во долината на Струмица), Партикопол (кај Св. Врач, во долината на Струма). Сè уште не се во целост прецизно утврдени границите - позиционираноста на западните делови на северна Македонија. Пелагонија се протегала на исток до Хинкеста и Деурионп, така што според определени претпоставки постои опреде-лена веројатност таа да ја опфаќа и оваа последна област со главниот град Стибера (Чепигово во близина на Прилеп), кој не се споменува во списокот на Хиерокле.

Овој простор географски мошне непосредно комуницира со останатите простори како една целина и во голема мерка го потврдува претходното тврдење за неговата непосредна поврзаност и припадност со останатите делови јужно од оваа област.

Областите лоцирани околу горниот и тек на Брегалница кои биле населени со трач-ки елементи, за време на раното Царство не влегувале во состав на провинцијата Македонија. Тие во почетокот го сочинувале делот на Тракија, а подоцна, после формирањето на Средоземна Дакија, беа приклучени во составот на оваа провинција (во состав на диецезата Дакија).

Градот Баргала, лоциран во средниот дел од оваа област (средишниот) во 371 год. сèуште се наоѓал во составот на Дакија. Подоцна, судејќи според актите на халкедон-скиот Собор, градот Баргала влегува во составот на Macedonia Prima. Најверојатно, врз основа на новата поделба на провинцијата Македонија, границата на Macedonia Prima била делумно поместена кон север. Сèуште не постојат целосни и прецизни податоци дали и целокупната територија на брегалничката област (со Запара, Армонија и Келенидин) влегувале во составот на Macedonia Prima.

Ако оваа област, која според списокот на Хиерокле се наоѓала во Macedonia Secunda, при првата поделба на Македонија ì припаднала на Macedonia Prima, тогаш е очигледно дека територијата на провинцијата Macedonia Salutaris од крајот на ИВ век, не кореспондира со територијата на провинцијата Macedonia Secunda од крајот на В век. Со компарирање на протегањето на граничните линии, можеме да констатираме дека постои незначителна разлика - несовпаѓање на границита на Macedonia Salutaris со границите на провинцијата Macedonia Secunda.

На истиот заклучок не наведува и фактот дека при укинувањето на Macedonia Prima, делови од нејзината територија биле приклучени кон Превалитана (диецеза Дакија), а делови кон Нов Епир. Овие промени целосно се прецизирани во Нотитиа Дигнитатум.

Од сите презентирани податоци за територијалната организација и границите на Macedonia Prima и Macedonia Secunda можеме да констатираме дека станува збор за еден флексибилен пристап во приодот кон определувањето на нивните граници.

Како втора варијанта можеме да потенцираме дека недостасуваат определени сег-менти со кои би се комплетирал „мозаикот" за целосно и прецизно детерминирање на нивните граници - линија за раздвојување, како и нивните граници со останатите провинции.

Со тоа би се елиминирале определени нелогичности кои најверојатно произлегуваат од недоволниот квантум на историски извори, односно на нивниот дисконтинуитет.

Всушност, определени делови од Macedonia Secunda (Стоби, Баргала и Запара) во ниту една варијанта не би можеле да бидат приклучени кон провинциите Превали-тана и Нов Епир.

Многу е пологично тврдењето дека Macedonia Salutaris, кон крајот на IV век и почето-кот на В век ги опфаќала земјите на северо-западниот дел на Македонија. Исто така, според тврдењата на Ф. Папазоглу, мошне логично е тврдењето дека во составот на нејзината територија биле приклучени и делови од териториите на соседните про-винции - Нов Епир, Превалитана, а можеби и Дарданија под претпоставка да не постоела заедничка граница помеѓу Македонија и Превалитана.

По укинувањето на Macedonia Salutaris доаѓа до нова територијална реорганизација, враќање на нејзините делови кон матичните провинции со определени корекции кои најверојатно предизвикале и делумно поместување на старите граници.

После повторното формирање на Macedonia Secunda (во последните децении на В век), во неа се вклучуваат оние земји што ги потенцирамe во претходниот текст (според списокот на Хиерокле).

Но кога Macedonia Secunda во периодот помеѓу 535 и 545 година повторно е укината, повторно сѐ воспоставува претходната состојба (провинција Македонија), со един-ствена корекција околу определена тракиска област која најверојатно била приклу-чена кон Средоземна Дакија.

Во иднина ќе биде неопходно истражувачите на оваа мошне значајна историска епоха да дадат посеопфатни одговори на следните прашања:

1. Дали навистина државната творба Macedonia Secunda, односно Macedonia Salutaris претставувала нестабилна провинција која имала дискунтинуитет во својот исто-риски развој?

2. Ако е точно претходното прашање, тогаш зошто повторно се појавувала про-винцијата Macedonia Secunda „обновувајќи" го својот континуитет?

3. Дали некоја нестабилна држава творба има капацитет, причина и идеја неколку пати да се реорганизира, да се обновува и повторно да функционира во ист вид?

4. Дали е можно при детерминирањето на границите на римските провинции да се комбинираат податоците од Нотитиа дигнитатум со податоците на Хиерокловиот Синегдем кои се однесуваат на две временски различни епохи, како и на различни територијални состојби кои се дивергентни и меѓусебно географски не комуни-цираат?

Во овој контекст мошне интересни и значајни се хипотезите на Томашек и на други научници кои ја поистоветуваат Мацедониа Секунда со Macedonia Salutaris која претста-вува тесен географски појас - географски коридор кон Епир и Дарданија. Според него границата помеѓу Macedonia Prima и Macedonia Secunda се протега јужно од Бито-ла со тоа што целиот тек на Еригон припаѓа на Macedonia Secunda.

Хонигман во своето издание на Хиерокле, на картата Форма Империи Бѕзантини ИИ, исто така (според хипотезата на Томашек), границата ја повлекува на идентичен начин-јужно од Битола, со тоа што кон Macedonia Secunda ја припојува и Преспанската област, меѓутоа северно од Лерин каде што ја лоцира и Хераклеа. Исто така, во него-вата карта прецизно е лоцирана и долината на Струмица во составот на Macedonia Prima.

И според Штајн, Macedonia Secunda секогаш имала ист, попрецизно, идентичен облик (забелешка на авторот), како на почетокот на В век така и сто години покасно под јурисдикција на Јустинијан.

Според неговите тврдења Macedonia Secunda се протега од границите на Нов Епир до Тракија опфаќајќи го средниот тек на Стримон.

Процесот на укинување на Macedonia Secunda и Macedonia Salutaris „во двата случаи бил ист", по пат на аналогија и врз основа на некои позначајни претходно презенти-рани документи.

Според учењето на Прокопиј кој пишува во средината на ВИ век, името на Macedonia Secunda не се споменува. Мошне интересно е и тоа што во неговиот список на обно-вени и новоизградени утврдувања во областа Пауталија се наоѓа градот Запара. Со тоа само се потврдуваат определени констатации според кои еден дел од Macedonia Secunda, после нејзиното укинување ì е вратен на Средоземна Дакија, што е многу пологично отколку на Превалитана (денешно црногорско приморје).

Врз основа на географската лоцираност на градовите кои припаѓале на Macedonia Prima и Macedonia Secunda, можеме да ја детерминираме границата долга 190 км. Гра-ницата се протега по должината на планинските венци кои се протегаат од Илинска Планина на запад до Малеш Планина на исток.

На оваа гранична линија се изградени поголем број гранични кастели и стражи. Од Демир Капија граничната линија поминувала по сртот на Конечка Планина, која продолжувала и на североисток се издигнувала по граничниот срт помеѓу Плачко-вица и Малеш Планина и понатаму се спуштала кон Струма.

Macedonia Secunda претставувала значаен стратегиски крстопат и била замислена како стратегиска тампон-зона со огромно безбедносно, стратегиско и воено-стратегиско значење (за нејзиното обезбедување биле изградени околу 280 тврди-ни) .

3. ЗАКЛУЧОК

Силната фортификациска организација говори дека оваа територија има огромно стратегиско и безбедносно значење со цел интегрална заштита на слабо обезбе-дените провинции Macedonia Prima и Ахаја од варварските и други упади и воени походи, првенствено од север. Тврдините биле разместени и во зафатот на сите позначајни военостратегиски правци, значајни стратегиски раскрсници и стратегиски региони во рамките на провинцијата Macedonia Secunda. Macedonia Secunda претставува најзначајна стратегиска и безбедносна зона со огромно геостратегиско и воено-стратегиско значење за регионот од непосредното опкружување и пошироко, но и голема историска енигма.

4. ЛИТЕРАТУРА

[1] Aleksova, B., 'The Old Episcopal Basilica at Stobi', Archaeologia Jugoslavica 22–23 (1982–3).

[2] Barnes, T.D., The New Empire of Diocletian and Constantine (Cambridge 1982).

[3] Barré, M. L., The God List in the Treaty between Hannibal and Philip V of Macedon (Baltimore 1983)

[4] Bellier, P., R.-C. Bondoux, J.-C. Cheynet, B. Geyer, J.-P. Grélois, and V. Kravara, Paysages de Macédoine (Paris 1986).

[5] Bintliff, J.L., 'Appearance and Reality: Understanding the Buried Landscape through New Techniques in Field Survey', in M. Bernardi (ed.), Archeologia del Paesaggio (Florence 1992).

[6] Bintliff, J.L., 'Appearance and Reality: Understanding the Buried Landscape through New Techniques in Field Survey', in M. Bernardi (ed.), Archeologia del Paesaggio (Florence 1992).

[7] Draganov, D., The Coins of the Macedonian Kings, 2 vols., (Jambol 2000).

[8] Josifovski, P., Rimskata monetarnica vo Stobi = Roman Mint of Stobi (Skopje 2001).

[9] Le Rider, G., Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II frappé en Macédoine de 359 à 294 (Paris 1977)

[10] Macedonian Archaeological Scientific Association (MASA), Archaeological Map of the Republic of Macedonia 2 (Skopje 1996).

THE EFFECTS OF EARLY SECOND (FRENCH) LANGUAGE ACQUISITION- INITIAL PHASE

Natasha Aleksoska, ABD
FON University – Skopje, Republic of Macedonia n_aleksoska@yahoo.com

ЕФЕКТИТЕ ОД РАНО УСВОЈУВАЊЕ НА ВТОР (ФРАНЦУСКИ) ЈАЗИК- ИНИЦИЈАЛНА ФАЗА

Виш лектор м-р Наташа Алексоска

ФОН Универзитет – Скопје, Република Македонија n_aleksoska@yahoo.com

Abstract: In accordance with the fundamental European principle of multilingualism, as well as the avant-garde goal for all people in Europe to speak, from an early age, two foreign languages in addition to their mother tongue – a strategy known as "mother tongue + 2", agreed upon at the EU Barcelona summit in March 2002 – a scientific project was carried out to establish the effects of early acquisition of English as a foreign language in the Republic of Macedonia. Additionally, due to the importance of French at a global level (it is the only other global language beside English) and at a European level (official and working languages of the EU and a second language by number of native speakers in Europe), as well as the stable position of the French language in primary and secondary education in the Republic of Macedonia according to data from the State Statistical Office at the time of enquiry, a complementary research was carried out on the margins of the project of the effects of the early acquisition of French as a second language in the integrated French-Macedonian first grade class in the primary school "Dimitar Miladinov" – Skopje during the school year 2011/12. This paper aims to sublimate the initial phase of that complementary research.
Key words: early acquisition, French language, initial phase, project

Резиме: Во согласност со европскиот фундаментален принцип за мултијазичност како и остварување на авангардната цел сите луѓе во Европа покрај мајчиниот јазик од рана возраст да зборуваат и два странски јазици или позната како Стратегија „ мајчин јазик + 2" усвоена на Самитот на ЕУ во Барселона во март 2002 година беше реализиран научен проект за утврдување на ефектите од раното изучување на англискиот (немајчин) јазик во РМ, но заради важноста на францускиот јазик на светско ниво (покрај англискиот е единствниот друг глобален јазик) и на европско ниво (официјален и работен јазик на ЕУ и втор јазик по број на нативни говорители во Европа) како и позицијата на францускиот јазик во основното и средното образование на РМ според податоците од Државниот завод за статистика на РМ во време на истражувањето, на маргините на проектот беше спроведено и комплементарно истражување на ефектите од раното изучување на францускиот како втор (немајчин) јазик во интегрираната македонско-француска паралелка од прво одделение во ОУ „Димитар Миладинов"- Скопје во текот на учебната 2011/12 година. Овој труд претставува сублимат на иницијалната фаза на комплементарното истажување.
Клучни зборови: рано усвојување, француски јазик, иницијална фаза, проект

1. ВОВЕД

Научниот проект на тема *Ефектите од рано изучување на странски (немајчин) јазик* спроведен во периодот 2010/2012 година врз ученици од прво одделение од основни училишта во Скопје и поддржан од Министерството за обрзование и наука на РМ, се темели првенствено врз ефектите од изучувањето на англискиот (немајчин) јазик како доминантен странски јазик, не само во државниот систем за основно и средно образование, туку и во нашето целокупно општествено живеење.

Англискиот јазик во 21-от век не им припаѓа повеќе на нативните говорители туку му припаѓа на светот; тој е *во сопственост на секој што го зборува*[72] затоа што сообносот на ненативни и нативни говорители денес изнесува повеќе од 2:1 што значи дека нативните говорители го имаат отстапено ексклузивното право на сопственост врз англискиот јазик во глобалниот контекст.

Според извештајот на Европската Комисија под наслов *Клучни податоци за учењето јазици во училиште во Европа 2012*[73] објавен во септември 2012 година англискиот јазик е најизучуван странски јазик во 32 европски држави (вкупно 95% од учениците изучуваат англиски, француски, шпански, германски или руски, а само 5% од учениците изучуваат некој друг странски јазик), а повеќето европски држави ја имаат редуцирано почетната возраст за задолжително учење на странски јазици (некои држави имаат воведено и задолжително изучување во предшколскиот период од 3 годишна возраст) во согласност со европскиот фундаментален принцип за мултијазичност како и остварување на авангардната цел сите луѓе во Европа покрај мајчиниот јазик да зборуваат и два странски јазици или позната како **стратегија „мајчин јазик + 2"** усвоена од шефовите на држави и влади на Самитот на ЕУ во Барселона во март 2002 година.

Оттука сосема оправдан е интересот за истражување на ефектите од рано учење на англискиот (немајчин) јазик од рана возраст како јадро на овој обемен и амбициозен научен проект.

Дополнителен дел на научниот проект претставува и комплементарното прилагодено истражување на ефектите од рано учење на францускиот (немајчин) јазик спроведено врз мал примерок составен од ученици од интегрираната македонско-француска паралелка од прво одделение во ОУ „Димитар Миладинов" од Општина „Центар" во Скопје во учебната 2011/12 година.

2. ОПРАВДАН ФОКУС НА ФРАНЦУСКИОТ ЈАЗИК

Врз основа на *Концепцијата за деветогодишно основно образование и воспитание*[74] изготвена од Бирото за развој на образованието во РМ од 2007 година и според измените на *Законот за основно образование*[75] од 2008 година, основното образование во РМ трае 9 години и е задолжително за сите деца кои до крајот на календарската година ќе наполнат 6 години[76]. Истовремено англискиот јазик е воведен како задолжителен прв странски јазик од прво до деветто одделение во државниот образовен систем на РМ, а од шесто до деветто одделение учениците задолжително избираат да учат и втор странски јазик.

Според извештајот во кој се објавуваат податоци за воспитно-образовниот процес во основното и во средното образование изработен од Државниот завод за статистика на РМ и објавен во јуни 2012 година под наслов *Статистички преглед: население и социјални статистики 2.4.12.04 718*, *Основни и средните училишта во 2011/2012 година*, од вкупно 72.177 ученици кои изучувале втор странски јазик во основното образование на РМ во учебната 2011/12 година дури 47.127 ученици или 52% го изучувале францускиот како втор странски јазик (следствено германскиот со 42%, рускиот со 1.6%, италијанскиот со 1.3% итн.) што значи дека во споменатиот период францускиот јазик е најизучуван втор странски јазик во основното образование на РМ.

Графикон 1: Ученици во редовно основно образование според учењето странски јазици

---

[72] https://blogs.jobs.ac.uk/tefl-journey/2012/01/11/why-is-english-the-dominant-world-language/
http://www.economist.com/node/17730434
http://www.britishcouncil.org/learning-elt-future.pdf

[73] http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/key_data_series/143EN.pdf

[74] http://bro.gov.mk/docs/Koncepcija_po_javna_rasprava_so_izmeni_i_doplnuvanja.pdf

[75] "Сл. весник на Република Македонија" број 51/2007

[76] Според член 47 став 1 од Законот за основно образование од 2008 година *родителот е должен да го запише детето кое до крајот на календарската година ќе наполни шест години.*

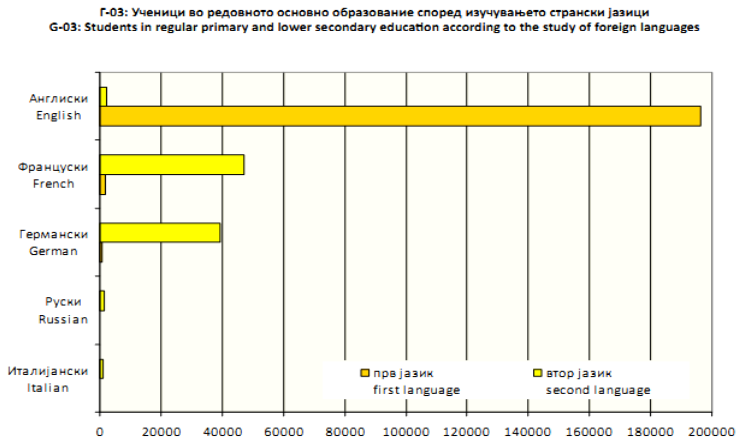

Извор: Државен завод за статистика, 2012 година

Во државното средно гимназиско образование учениците задолжително изучуваат два странски јазици од прва до четврта година, а во стручното образование четири години задолжително се изучува прв странски јазик, а две години задолжително се изучува втор странски јазик со што е повторно запазен принципот на повеќејазичност во образовниот систем на РМ.

Позицијата на францускиот како најизучуван втор странски јазик констатираме дека е непроменета и во средното образование на РМ во учебната 2011/12 година каде од вкупно 46.399 ученици кои избрале втор странски јазик дури 21.877 ученици или 47% избрале да го изучуваат францускиот јазик (следствено 42% германскиот, 2.6% италијанскиот, 2.3% турскиот, 1.5% рускиот итн.) односно францускиот јазик е најзастапен втор странски јазик и во средното обвразование на РМ.

Графикон 2: Ученици според учењето странски јазици втор јазик (задолжителен)

Т-38: Ученици според учењето странски јазици - втор јазик (задолжителен)

T-38: Students according to the study of foreign languages - second language (compulsory)

	Вкупно Total	Англиски English	Француски French	Германски German	Руски Russian	Италијански Italian	Турски Turkish	Друг Other	
2010/2011									**2010/2011**
Вкупно	**45 292**	**2 154**	**20 786**	**19 466**	**710**	**1 220**	**910**	**46**	**Total**
2011/2012									**2011/2012**
Вкупно	**46 399**	**1 562**	**21 877**	**19 671**	**690**	**1 474**	**1 083**	**42**	**Total**
I	13 199	267	6 174	5 801	187	422	336	12	I
II	13 407	401	6 242	5 926	135	387	305	11	II
III	10 329	433	5 016	4 100	190	330	251	9	III
IV	9 464	461	4 445	3 844	178	335	191	10	IV

Извор: Државен завод за статистика, 2012 година

Во РМ постојат и седум билингвални франкофонски паралелки во средните училишта каде настават по одредени предмети се изведува во целост на француски јазик и кои овозможуваат по завршувањето на четвртата година учениците да го валидираат своето специфично образование со полагање на завршниот тест за добивање сертификат за билингвално образование[77] кој овозможува запишување на францускиот универзитети без проверка на знаењето од француски јазик.

Оттука, и покрај фактот што камен темелник на научниот проект е утврдување на ефектите од раното изучување на англискиот (немајчин) јазик сепак, заради важноста на францускиот јазик на светско ниво

[77] http://ifs.mk/mk/Home/EducationContent/276

(покрај англискиот е единствениот друг глобален јазик кој се изборува на сите континенти и во сите релевантни институции) и на европско ниво (еден од двата официјални јазици на ЕУ и втор јазик по број на нативни говорители во Европа, после германскиот, а пред англискиот) како и веќе констатираната сеприсутност на францускиот јазик во основното и средното образование во РМ, на маргините на проектот спроведовме лимитирано комплементарно истражување на ефектите од раното изучување на францускиот (немајчин) јазик во интегрираната македонско-француска паралелка од прво одделение во ОУ „Димитар Миладинов"- Скопје во текот на учебната 2011/12 година.

3. ИЗБОР НА ОУ „ДИМИТАР МИЛАДИНОВ" - СКОПЈЕ

ОУ „Димитар Миладинов" според многу параметри е прогресивно основно училиште во кое покрај класичните паралелки на македонски наставен јазик веќе цела една деценија постојат паралелки во кои се реализира настава за сензибилизација кон францускиот јазик од прво до четврто одделение (и билингвални паралелки од петто до осмо одделение) со скалесто воведување на содржини на француски јазик во рамките на различни предмети во согласност со државната образовна програма: македонски јазик, математика, запознавање на околината, музичко образование, ликовно образование и физичко воспитание (покрај предметот англиски јазик кој сите првачиња во РМ од учебната 2007/08 година задолжително формално го изучуваат со неделен фонд од 2 часа како задолжителен прв странски јазик). Со споменатите законски измени за воведување на деветолетката во основното образование во РМ, програмата за сензибилизација кон францускиот јазик во ова училиште ја опфати и подготвителната година (поранешната нулта група) односно почна да се реализира во периодот од прво до петто одделение.

Потребно е да се направи една релевантна дистинкција: учениците од прво до петто одделение немаат посебни формални часови по француски јазик туку кратки содржини на француски јазик (со траење во просек од 30-40 минути неделно) се интегрирани во предметите кои одделенските наставници ги предаваат на македонски јазик според државната наставна програма. Истовремено, со законските измени сите ученици задолжително формално го изучуваат англискиот јазик како прв странски јазик со фонд од 2 часа по 40 минути[78] неделно во прво и второ одделение и 3 часа по 40 минути неделно од трето до деветто одделение подучувани од дипломиран професор по англиски јазик[79]. Учениците од шесто до деветто одделение може да изберат формално да го изучуваат францускиот јазик како задолжителен втор странски јазик со фонд од 2 часа по 40 минути неделно.

Табела 1: Наставна програма во деветгодишно државно основно образование

Наставна програма во деветогодишно државно основното образование во РМ		
Задолжителни предмети во I одд.	Неделен фонд	Годишен фонд на часови
Македонски јазик	6	216
Математика	4	144
Запознавање на околината	2	72
Музичко образование	2	72
Ликовно образование	2	72
Физичко и здравствено образование	3	108
Англиски јазик	2	72

Извор: Биро за развој на образованието, 2011 година

[78]Според член 39 став 1 од Законот за основно образование од 2008 година н*аставниот час трае 40 минути.*
[79]Според член 42 став 2 од Законот за основно образование од 2008 година *наставата во прво одделение ја изведува наставник по одделенска настава педагог или наставник за предучилишно воспитание*, но во став 4 од истиот член се наведува дека за *изведување на наставата по англиски јазик од прво до трето одделение се вклучува наставник по англиски јазик*.

Програмата за сензибилизација кон францускиот јазик со постепено воведување на содржини на француски јазик во одредени предмети од 2004 година односно веќе една деценија се реализира во 17 паралелки во 5 основни училишта во РМ (во Скопје во ОУ „Димитар Миладинов" во Општина „Центар" што беше пресуден логистички фактор да се спроведе истражување токму во ова основно училиште) и е спроведена на партнерска основа помеѓу Амбасадата на Франција во РМ, Министерството за образование и наука на РМ и Бирото за развој на образованието на РМ.

Програмата ги следи принципите на Европското јазично портфолио на Советот на Европа и има за цел без големо оптеретување да ги поттикнува креативните и творечките вештини на децата, да ги развива нивните потенцијали и на забавен начин преку игра да ги приближи до францускиот јазик и култура. Преку учење француски јазик на начин прилагоден на возраста на децата се развива детската љубопитност, внимание, слушање, меморирање, самодоверба и се подобруваат комуникативните вештини на мајчиниот и на францускиот јазик. Истовремено, увото на учениците се навикнува од рана возраст на ритмичката и фонолошката реалност на новиот (францускиот) јазик. Програмата за прогресивно усвојување содржини на француски јазик од прво до петто одделение ги подготвува учениците по завршувањето на петтото одделение да го полагаат меѓународниот испит за деца од основно училиште DELF Prim овозможено од Францускиот Институт во Скопје.

Во 2010 година во видокругот на ОУ „Димитар Миладинов" е отворена и франкофонска градинка каде што децата може уште од предучилишна возраст да го изучуваат францускиот јазик[80] и да се стекнат со предзнаења пред формално да се запишат во прво одделение.

4. УСЛОВИ ЗА НАСТАВА

ОУ„Димитар Миладинов"- Скопје со површина од 6.417 м^2 и зелен појас од 7.541 м^2 е најголемо училиште на територија на Општина „Центар" во Скопје и претставува едно од првите училишта во РМ каде е воведена целодневна настава[81]. Тоа располага со задоволителна материјална опременост и е делумно реновирано во текот на 2012/13 година со поддршка на УСАИД и Општина „Центар". Училиштето располага со 23 училници од кои неколку се адаптирани за интегрираните македонско-француски паралелки кои се опремени со соодветни надгледни средства (постери, цртежи и сл.) и едукативни помагала (играчки, боици, ЦД и сл.). Релевантно е да се спомене дека со финансиска поддршка од француските партнери во програмата комплетно е опремена и француска библиотека со богат фонд на сликовници, лектири и други материјали на француски јазик распределени според нивото на познавање на јазикот кои слободно може да ги користат одделенските наставници и учениците по француски јазик.

5. ОДДЕЛЕНСКИ НАСТАВНИЦИ

Наставата по француски јазик во интегрираната македонско-француска паралелка од прво до петто одделение во првата смена ја изведуваат наизменично два одделенски наставници кои се задолжени за сите предмети во текот на учебната година освен за формалната настава по англиски јазик за што, според новите законски одредби, се ангажира дипломиран професор по англиски јазик.

Сите одделенски наставници вклучени во програмата, покрај (бесплатни) курсеви по француски јазик обезбедени од Францускиот Институт во Скопје и стекнување меѓународни дипломи DELF имаат реализирано и (некои и повеќе пати) педагошки престои во Франција во текот на летниот период, овозможено им е (бесплатно) учество во *Летниот универзитет за професори по француски како странски јазик* во Струга и семинари пред започнување на секоја конкретна учебна година со цел доквалификација и подобрување на јазичните и интеркултурните компетенции, усвојување на нови современи знаења во поглед на методиката на настава и размена на компаративни искуства.

Одделенските наставнички кои ја водеа интегрираната македонско-француска паралелка конкретно во текот на учебната 2011/12 година кога беше спроведено истражувањето имаа завршено Педагошки факултет во

[80] http://www.opstinacentar.gov.mk/DimitarMiladinov.aspx

[81] http://www.oudimitarmiladinov.com.mk/MK/organizacija_na_nastavata.aspx

Скопје - Група за одделенска настава на македонски наставен јазик и дополнително, со поддршка на Францускиот Институт од Скопје, имаа завршено (бесплатно) курсеви по француски јазик и положено меѓународни дипломи DELF на ниво A1/A2 како подготовка за реализирање на наставните содржини за сензибилизација кон францускиот јазик на учениците од прво одделение во интегрираната македонско-француска паралелка. Исто така, во текот на учебната 2011/12 година (бесплатно) посетуваа по 1 час неделно курсеви по француски јазик за одржување на нивото на знаење.

Сметаме дека треба да се спомене дека одделенските наставници кои претходните четири години (од стартувањето на програмата за сензибилизација до спроведувањето на истражувањето) биле почетници во водењето одделенска настава во прво одделение имале поддршка од помошник-асистент по француски јазик кој два пати неделно асистирал на часовите, но во учебната 2011/12 година кога ова истражување беше спроведено таа опција беше во мирување и одделенските наставници самостојно ја реализираа целата наставата. Веќе во учебната 2012/13 година ваквата практика е одново воведена.

6. **ЗАКЛУЧОК**

Во рамките на проектот *Ефектите од рано учење на странски (немајчин) јазик* со примарен фокус на англискиот јазик кој се изучува во прво одделение во селектирани основни училишта на територијата на градот Скопје беше спроведено и дополнително комплементарно истражување на *Ефектите од рано изучување на францускиот (немајчин) јазик* во интегрираната македонско-француска паралелка од прво одделение во ОУ„Димитар Миладинов" - Скопје. Сите материјали и активности за спроведување на дополнителното истражување за француски јазик беа подготвени и реализирани во консултација и со одобрение од раководителот на проектот и усогласени со материјалите и активностите за англиски јазик до степен кој диспропорционалниот обем, различните околности на двете истражувања, различните програми во прво одделение и различната природа на двата јазика (англискиот и францускиот) тоа го дозволуваат.

Во поглед на методологијата на истражувањето беше применет комбиниран квалитативен и квантитативен метод преку документарно истражување, набљудување, полу-структурирани интервјуа, посебно дизајнирани истражувачки алатки (анкети), тестови итн. Примерокот го сочинуваа сите достапни ученици и родители во интегрираната македонско-француска паралелка од прво одделение во ОУ„Димитар Миладинов" – Скопје во учебната 2011/12 година.

Сметаме дека овој труд јасно ја објаснува потребата од еден ваков проект, оправданоста на фокусот на (англискиот и) францускиот јазик и изборот на основното училиште, дека дава јасен приказ на условите во кои се изведува наставата, наставната програма и подготвеноста на одделенскиот кадар, дека концизно ја наведува методологијата на истражувањето и временската рамка со што може да се добие генерална слика за контекстот во кој се реализира комплементарното истражување за француски (немајчин) јазик во рамките на проектот *Ефектите од рано учење на странски (немајчин) јазик* како основа за идни комплементарни трудови во кои ќе се сублимираат резултатите од следните фази на истражувањето.

7. **ЛИТЕРАТУРА**

[1] Концепција за деветгодишно основно воспитание и образование, Министерство за образование и наука и Биро за развој на образование, 2007
[2] Закон за основно образование на РМ, Службен весник на РМ, 103/08, 2008
[3] Наставна програма во деветгодишно државно основно образование, Биро за развој на образованието, 2011
[4] Статистички преглед: Население и социјални статистики, 2.4.13.15. 759, Државен завод за статистика, 2012
[5] Службен весник на РМ, 51/2007
[6] Key Data on Teaching Languages at School in Europe 2012, Eurydice, European Commission
[7] https://blogs.jobs.ac.uk/tefl-journey/2012/01/11/why-is-english-the-dominant-world-language/
[8] http://www.britishcouncil.org/learning-elt-future.pdf
[9] http://www.economist.com/node/17730434
[10] http://ifs.mk/mk/Home/EducationContent/276
[11] http://www.opstinacentar.gov.mk/DimitarMiladinov.aspx
[12] http://www.oudimitarmiladinov.com.mk/MK/organizacija_na_nastavata.aspx

THE FUTURE OF BANKING INSTITUTIONS UNDER CONDITIONS OF DIGITALIZATION

Savo Ashtalkoski PhD, Associate Professor of finance and banking
Irena Ashtalkoska PhD, Assistant professor of business management

Faculty of Economics, FON-First Private University, Skopje, Republic of Macedonia
Email: savo.ashtalkoski@fon.edu.mk / irena.ashtalkoska@fon.edu.mk

Abstract: The introduction and the extensive application of computer data processing in combination with modern telecommunication systems lead to major technological changes in the functioning of banks and other financial institutions.

This technological revolution in the banking sector is carried out in terms of permanent evolutionary processes. This means that technological change does not consist in single complete transformation of technological banking bases. Initiated process of lasting technological revolution will lead to the introduction of new procedures and technologies based on computers and the telecommunication systems.
Key words: banks, electronic bank services, management

1. Technology and changes in traditional banking

Banking, today, is characterized by large spacious and temporal expansion and enriching system with new elements.[82] The banking system, in contemporary conditions, has an extraordinary importance for the economy of a country, and therefore it is always under regulation and control of a state. Same thing, applies to the whole complex of activities that banks perform. Thus, these institutions are no longer just objects of business initiative of banking management, but a problem of economic policy in general. Hence, and the great importance of social development for performance of these institutions caused by technological innovation.

Operation, which is based on modern digital technology and which allows transactions to be electronically performed is known as an electronic operation (e-business).[83] The main changes that have been achieved in the field of banking, which are directly related to e-banking predominantly consist of routine transformations in banks. There are five main types of payment systems: cash, transfer checks, credit cards, stored value and accumulated balances.[84]

The payment system is changing thoroughly, with the introduction of electronic funds transfer (electronic funds transfer - EFT). Former payment systems were based on checks or gyro payment. In the check payment, initiative for payment is originated by the customer who pays by check borne by the transaction in their bank account for the benefit of the seller who receives the money in his bank account. And in gyro payment system, initiative is coming from a buyer who issues a payment order to its bank to the burden of his transaction account to disburse the specified sum of user-payer's bank account with the respondent bank. Both mentioned payment systems are characterized by large mass of paper, that problem in developed countries with large masses of payment has become very difficult.

In that context an opportunity arises, which is very quickly put into practice, the paper payment method (via gyro and checks turnover) to suppress the electronic benefit transfer fee.

---

[82] Baughn. William H., Charles E. Walker, eds. The Banker's Handbook. 4 izd. Homewood, III: Business One Irwin, 1990.
[83] M. Todorovic, D. Cosic, Information Technology, School of Business Administration, Professional Studies, Belgrade, 2006, page 2-11.
[84] Kenneth K. Laudon, Carol Traver Gerisio, Electronic Commerce, Ars Lamina, 2010, page 306.

With the payment system, in the context of the electronic transfer of funds can be found and other routine operations performed by the banks to their customers. It's about putting the money transaction and provident deposits, transfer money between transaction and provident deposits, commitment status of accounts, transactions of foreign currencies and money markets, buying and selling securities with values and so on.

The second area of electronic banking consists using the banking information technologies based on computers for a whole range of operations that contribute to the selection of the most favorable variations for decision-making on some segments of banking activities such as portfolio management, choice in buying securities etc.

Banking information systems processing data aimed on performing technical services to ensure transaction security and the economy of electronic services.

The quality of technical services in electronic banking should primarily mean much larger speed and accuracy in the execution of these transactions in respect of previously applied methods. The security of the transaction include secrecy, it is necessary a presumption of acceptance of electronic methods for non- banking participants. However, the economics of these transactions means above all these electronic services may have higher price than before the services are performed in a conventional way. In that sense Choratas indicates that the main laws that regulate the development of information systems are laws of economics, not the electronics.

But, the formation of relatively low prices for electronic bank services is based on the economies of scale and cost control. About the price of these services to be relative low, it is necessary to have a large enough number of users of these services in the system, thus providing needed relative low costs.

For electronic information systems can be sufficiently economical, there must be as wider networks of participants in those systems that are connected through banks as info centers. Participants in these networks are banks, other financial institutions, commercial companies, industrial companies, consumers and so on.

Information system is so more efficient, when it involves a larger number of participants who are in the groups mentioned above. This creates opportunities for technological functioning of telecommunications networks that include a large number of participants. That way we can provide connection of consumers with many banks and trading companies. It allows creating remote electronic banking (Remote electronic banking) is banking on a new quality, based on electronics. In the distant electronic banking customer will need to go to the bank to make routine financial transaction but it can be accomplished through terminals. Thus he comes into contact with other participants in the system through the computer center banks. To provide greater speed and reliability to perform various routine banking operations in modern electronic banking system, these systems are based on online mechanisms that allow direct and immediate connection between terminals and databases.

Payment instruments in Republic of Macedonia

assets / **methods** **метод**	**Paper-based = Tradicional instruments**	**Cards = innovative instruments**	**Networking**	**Methods of payment**
Credit transfer	warrant to transfer		homebanking*	through bank accounts
Debit transfer	check, direct debit	Credit and debit card	homebanking*	
Prepaid	cash	payment based on electronic money	network-based electronic money	tool bearer = without using bank accounts

* electronic access only, no payment instrument

Source: Strategy for the development of the payment system of the Republic of Macedonia until 2011, the National Bank of the Republic of Macedonia, Skopje, page 13

2. Technology and the development of analytical information systems in banks

Besides electronic banking relating to data processing, specifically in relation to the payment system, have an important place and analytical information systems based on computer technology. That plan is expected to come to a very large expansion that will significantly affect the future functioning of banks and financial institutions.

In the current stage of development of e-banking are existing two analytical systems that help in banks making decisions:

(1) systems that support decision-making (Decision Support Systems-DSS), and

(2) expert systems (Expert Systems-ES).

The difference between the two is solely that expert systems operate at a higher level of sophistication and are based on many years of research in the field of artificial intelligence (Artificial Intelligence - AI). It is considered that expert systems represent the first practical application of artificial intelligence.

After all, expert systems are computer programs that contain knowledge of certain areas. They are suitable for analytical understanding of the problems that exist in larger numbers acceptable solutions. The expert systems can't replace human experts, but may be useful for rapid analysis in order and resolving any problems that appear with banks or their customers.

In the area of investment banking expert systems can be applied to buying value of paper. So the automatic trading securities the analytical system can provide a recommendation on whether you should buy certain securities, ranging from increasing market information on some important parameters (interest rate, the ratio P / E, Balance sheets, etc.).

Furthermore, exert system can be used in family governance portfolios in the context of the revision of the structure of portfolios, ranging from market increases and general investment objectives of financial institutions. Then expert systems can be used in fusion and acquisition of companies. In this sense, a customer may require from the bank to buy a certain company with certain characteristics that suit his preferences. Using the database system can exert several separate companies that meet the above conditions.

When working towards commercial banking, particularly expert systems assist in analysis and control of banking risks. Thus, expert systems can be used to analyze the credit risks in order to consider the degree of risk to avoid repayment of the loan within the period starting from the specified qualification model of the factors affecting the formation of credit risk. Furthermore, expert systems can be used to analyze the cash flows (cash flows) of the company, which is especially important in the forward (investment) loans. Expert systems are used in the management of activity and passivity, thus focusing on the analysis of the relationship between sensitive and non sensitive interest rates at the balance sheet structure. Finally, expert systems can be helpful in design of increases in foreign exchange rates, where current information on the status of the courses that are received through the communication networks Reuters and Telerate serve only as a basic information that should be applied to the correlation get an analytical assessment as a basis for decision making. Also in financial derivatives (options and financial) there is a possibility of using expert systems.

From the above statement can be seen that expert systems – i. e. systems for supporting the decision making as a lower form of analytical information systems - are quite important in modern electronic banking, with the role of these analytical systems perspective will certainly be more.

In this regard it is considered that electronic bank gradually turns more to the bank of knowledge (knowledge bank). The amount of knowledge is constantly increasing and it leads to an evolution in the creation of program packages for the application of such knowledge to specific cases.

Conclusion

In view of the long-term effects on the development of electronic banking and its effects on the structure of banks and financial institutions in general, there are two general concepts diametrically opposite gravity. According to one conception, the development of modern information technology in banking will lead to the concentration process and the formation of several large banking institutions or financial conglomerates that dominate the international and the national financial landscape. This thesis is based on the introduction of information technology as expensive and highly paid teams of specialists can withstand only large banking institutions with a range of international clients based and opportunities to use the economies of scale. According to this conception (shake out theory), in the processes of technological competition only large banking institutions have sufficient capital and technological know-how to support large and complex electronic networks, while small banking institutions we be of technological races.

However, there is another concept (divisibility theory) that considers projected technological trends are not reserved only for large banking institutions. According to this concept, the new information technology creates conditions for increased competition among financial institutions in all sizes. The new technology could lead toward greater differentiation of services and market segments than it's ever been possible.

A similar position is taken in the OECD study which stated the opinion that small financial institutions, if they obtain access to the wide range of markets, may establish through the online systems that can be linked to a number of other market institutions (i. e., brokerage firms in all major market centers). The idea is that electronic banking by developing communication networks can provide much greater access to other market participants than if used filial networks. If further development of banking is based on filial networks, then it is certain that many large banking institutions would have a huge advantage over smaller banks. However, if we accept the statement that the prospect lies of banking and financial institutions in the creation of electronic banking, then create equal conditions for competition between small, medium and large banking institutions.

Smaller banking institutions can engage in information systems based "separation time" (time sharing) in the sense that more small banks together using computer center. Past experience has shown that technological cooperation need not be an obstacle to economic competition among banking institutions.

References

- Ashtalkoski Savo (2008), Bank economy, FON University Skopje
- Kenneth K. Laudon, Carol Traver Gerisio, (2010) Electronic Commerce, Ars Lamina
- M. Todorovic, D. Cosic, (2006) Information Technology, School of Business Administration, Professional Studies, Belgrade
- Turban E, Lee J, King D H, Chunget M (2000). Electronic commerce: a managerial perspective. Prentice Hall, Upper Saddle River, NJ.
- Chaudhury, Abijit; Jean-Pierre Kuilboer (2001). e-Business and e-Commerce Infrastructure. McGraw-Hill.
- Baughn. William H., Charles E. Walker, eds. (1990) The Banker's Handbook. 4 izd. Homewood, III: Business One Irwin
- Strategy for the development of the payment system of the Republic of Macedonia until 2011, the National Bank of the Republic of Macedonia, Skopje

THE IMPORTANCE OF EDUCATION FOR THE HUMAN DEVELOPMENT INDEX IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA

Prof. Tatjana Dimoska PhD
Faculty of tourism and hospitality – Ohrid, Republic of Macedonia tanjadimoska@yahoo.com

Prof. Branko Nikolovski PhD
Faculty of tourism and hospitality – Ohrid, Republic of Macedonia brankoftu@gmail.com

Boris Trimcev MSc boristrimcev@yahoo.com
Economic chamber of Macedonia, Republic of Macedonia

ВАЖНОСТА НА ОБРАЗОВАНИЕТО ЗА ИНДЕКСОТ НА ЧОВЕКОВИОТ РАЗВОЈ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Проф. Д-р Татјана Димоска
Факултет за туризам и угостителство – Охрид, Република Македонија
tanjadimoska@yahoo.com

Проф. Д-р Бранко Николовски
Факултет за туризам и угостителство – Охрид, Република Македонија brankoftu@gmail.com

М-р Борис Тримчев
Стопанска комора на Р. Македонија, Република Македонија boristrimcev@yahoo.com

Abstract: Human development is a process of enlarging people's choices which can be infinite and changed over time. But at all levels of economic development, the three essential ones are for people to lead a long and healthy life, to acquire knowledge and to have access to resources needed for a descent standard of living. They are all integrated in the Human Development Index. Human development Index (HDI) is a measure of human development. Education has a very important role for the human development because it is one of the components in assessing the Human Development Index. This paper will put accent on the importance of education for the human development in the Republic of Macedonia by monitoring changes occurring in the Education Index of residents in a long time and its impact on the changes that occur in the Human Development Index in the Republic of Macedonia.

Key words: education, human development, Human Development Index, Republic of Macedonia

Резиме: Човековиот развој претставува процес на проширување на човековиот избор, кој може да биде бесконечен и постојано да се менува. Сепак, на сите степени од економскиот развој трите основни и најважни избори се: луѓето да имаат долг и здрав живот, да стекнат знаење и да имаат пристап до неопходните ресурси за пристоен стандард на живот. Сите тие се интегрирани во Индексот на човековиот развој. Индексот на човеков развој (Human Development Index - HDI) е мерило за човековиот развој.

Образованието има мошне значајна улога за човековиот развој бидејќи претставува една од компонентите при проценката на Индексот на човеков развој. Во овој труд ќе биде ставен акцент на важноста на образованието за човековиот развој во Република Македонија преку следењето на промените кои настануваат во Индексот на образование на жителите во подолг временски период и неговото влијание врз промените кои настануваат во Индексот на човековиот развој во Република Македонија.
Клучни зборови: образование, човеков развој, индекс на човеков развој, Република Македонија

1. ВОВЕД

Според концептот на човековиот развој, крајна цел на развојот е самиот човек односно подобрување на квалитетот на неговиот живот. Човековиот развој претставува процес на проширување на човековиот избор, кој може да биде бесконечен и постојано да се менува. Сепак, на сите степени од економскиот развој трите основни и најважни избори се: луѓето да имаат долг и здрав живот, да стекнат знаење и да имаат пристап до неопходните ресурси за пристоен стандард на живот.

2. ПОИМ ЗА ЧОВЕКОВ РАЗВОЈ

Човековиот развој претставува основна (крајна) цел на економскиот развој, но во исто време и најсовршено средство за промовирање на економскиот развој.

Во првиот извештај за човековиот развој (Human Development Report) од 1990 година, човековиот развој е дефиниран на следниов начин:

"Човековиот развој е процес на проширување на човековиот избор. Во принцип, овој избор може да биде бесконечен и постојано да се менува. Но, на сите степени од развојот трите најважни избори се: луѓето да водат долг и здрав живот, да стекнат знаење и да имаат пристап до неопходните ресурси за пристоен стандард на живот. Ако овие есенцијални избори не се на располагање, многу други можности остануваат недостижни. Но, човековиот развој не завршува тука. Дополнителните избори, високо вреднувани од многу луѓе, се рангираат од политичка, економска и социјална слобода до можности да се биде креативен и продуктивен и да се ужива самопочит и загарантирани човекови права.

Човековиот развој има две страни:

- формирањето на човечки способности - како подобрување на здравјето, знаењето и вештините и
- користа што ја имаат луѓето од нивните стекнати способности - за рекреација, продуктивни цели и политички прашања.

Доколку опсегот на човечкиот развој во глобала не ги балансира двете страни, можат да произлезат значителни човечки фрустрации. Во согласност со овој концепт на човечки развој, доходот е само една опција којашто луѓето би сакале да ја имаат, несомнено најважната. Но, тоа не е целата суштина на нивните животи. Развојот, значи мора да биде повеќе отколку експанзија на доход и богатство. Неговиот фокус мора да биде човекот."[85]

Значи според концептот на човековиот развој, основна (крајна) цел на развојот е човекот, односно подобрување на квалитетот на неговиот живот.

3. ИНДЕКС НА ЧОВЕКОВИОТ РАЗВОЈ (HDI)

Мерило на човековиот развој е Индексот на човековиот развој (Human Development Index - HDI). Тој е сложен индекс кој ги мери просечните достигнувања во земјите врз основа на три основни димензии на човековиот развој: долг и здрав живот, знаење и пристоен стандард на живот. Претходнонаведените димензии се мерат со следните индикатори: очекувано траење на животот (за мерење на долг и здрав живот), просечното траење на образованието и очекуваното траење на образованието (за мерење на знаењето) и бруто националниот доход по глава на жител, изразен во паритетот на куповната моќ на американскиот долар (за мерење на животниот стандард).

Индексот на човековиот развој бил развиен во 1990 година од страна на нобеловецот Amartya Sen, пакистанскиот економист Mahbub ul Haq, Gustav Ranis од Универзитетот Јејл и Meghnad Desai од училиштето за економисти во Лондон. Од 1990 година па наваму овој индекс се употребува во Развојната програма на Обединетите Нации која секоја година го пресметува Индексот на човековиот развој за сите

[85] Human development report.: **Defining and measuring human development**, chapter 1, UNDP, 1990, p.10

земји во Светот и за таа цел објавува годишен Извештај за човечкиот развој (Human Development Report - HDR). Пресметката на Индексот на човековиот развој има претрпено неколку модификации почнувајќи од 1990 година па до денес и тоа во 1991, 1994, 1995, 1999 и 2010 година.

За пресметка на Индексот на човековиот развој според сегашната најнова методологија од 2010 година, најпрво се пресметуваат индексите на секоја од трите претходнонаведени димензии според следнава формула:

$$\text{Индексот на димензијата} = \frac{\text{актуелната вредност} - \text{минималната вредност}}{\text{максималната вредност} - \text{минималната вредност}} \quad [86]$$

Потоа индексите за сите три димензии се инкорпорираат во формулата за пресметка на Индексот на човековиот развој кој претставува геометриска средина од индексите на трите димензии и се пресметува на следниов начин:

$$HDI = I_{life}^{1/3} \times I_{education}^{1/3} \times I_{income}^{1/3} \quad [87]$$

односно

$$HDI = \sqrt[3]{LEI \times EI \times II}$$ каде што,

LEI : Life Expectancy Index	Индекс на очекувано траење на животот
EI: Education Index	Индекс на образование
II: Income Index	Индекс на доход
MYSI: Mean Years of Schooling Index	Индекс на просечно траење на образованието
EYSI: Expected Years of Schooling Index	Индексот на очекувано траење на образованието

Конструкцијата на Индексот на човековиот развој е прикажана на следната шема:

Шема 1 Пресметка на HDI[88]

[86] Human Development Report 2011: Sustainability and Equity: A Better Future for All, UNDP, pp.168, 2011
[87] ibid, pp.168
[88] ibid, pp.167

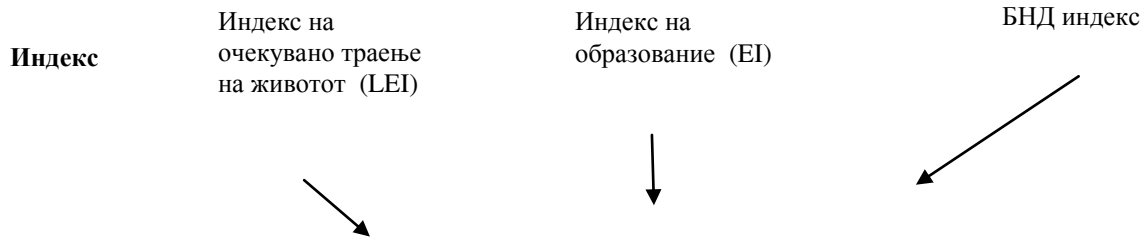

Врз основа на Индексот на човековиот развој, сите земји во Светот се поделени во 4 групи и тоа: земји со мошне висок индекс на човеков развој, земји со висок индекс на човеков развој, земји со среден индекс на човеков развој и земји со низок индекс на човеков развој.

4. ОБРАЗОВАНИЕТО И ИНДЕКСОТ НА ЧОВЕКОВИОТ РАЗВОЈ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Вредностите на Индексот на човеков развој за Република Македонија во периодот од 1997 до 2009 година, како и на неговите компоненти според тогашната методологија на пресметка користејќи ги индикаторите: очекувано траење на животот; стапка на писменост на возрасните; комбиниран сразмер на вкупно запишување во основно, средно и високо образование во % и GDP per capita изразен во паритетот на куповната сила на американскиот долар, може да се видат од табела 1. Според нив, GDP per capita (PPP US$) се зголемил од 3 210 во 1997 година на 7 893 во 2007 година, а во 2009 година изнесува 11 191.46 US $. Притоа, БДП индексот се зголемил од 0.58 во 1997 година, на 0.79 во 2009 година. Стапката на писменост на возрасните се зголемила од 94,0% во 1997 година на 97,3% во 2009 година, а веќе во 2012 година изнесува 97,54%. Како резултат на тоа, индексот на образование се зголемил од 0.86 во 1997 година, на 0,88 во 2009 година. Очекуваното траење на животот се зголемило од 67,5 години во 1970-та на 73,1 години во 1997 година, во 2007 година тоа изнесува 74,1 години, а во 2009 година веќе 74,6 години. За разлика од 2006 година, но и од претходните неколку години кога Македонија се рангираше во групата на земји со средно ниво на човеков развој според Индексот на човеков развој, веќе од 2007 година таа се рангира во групата на земји со висок човеков развој.

Табела1: Индексот на човековиот развој за Република Македонија и неговите компоненти за периодот 1997-2009 година

Година	Индекс на човеков развој (HDI)	Индекс на образование (EI)	Индекс на очекувано траење на животот (LEI)	БДП индекс
1997	0.746	0.86	0.8	0.58
1998	0.763	0.86	0.8	0.63
1999	0.766	0.86	0.8	0.64
2000	0.772	0.86	0.8	0.66
2001	0.784	0.86	0.81	0.69
2002	0.793	0.87	0.81	0.7
2003	0.797	0.87	0.81	0.7
2004	0.796	0.87	0.82	0.7
2005	0.801	0.875	0.814	0.714
2007	0.817	0.88	0.819	0.753
2009	0.82	0.882	0.82	0.79

Извор: UNDP, Human Development Reports from 1997 to 2010

График 1: Тренд на Индексот на човековиот развој и неговите компоненти за Република Македонија за периодот 1997- 2009 година

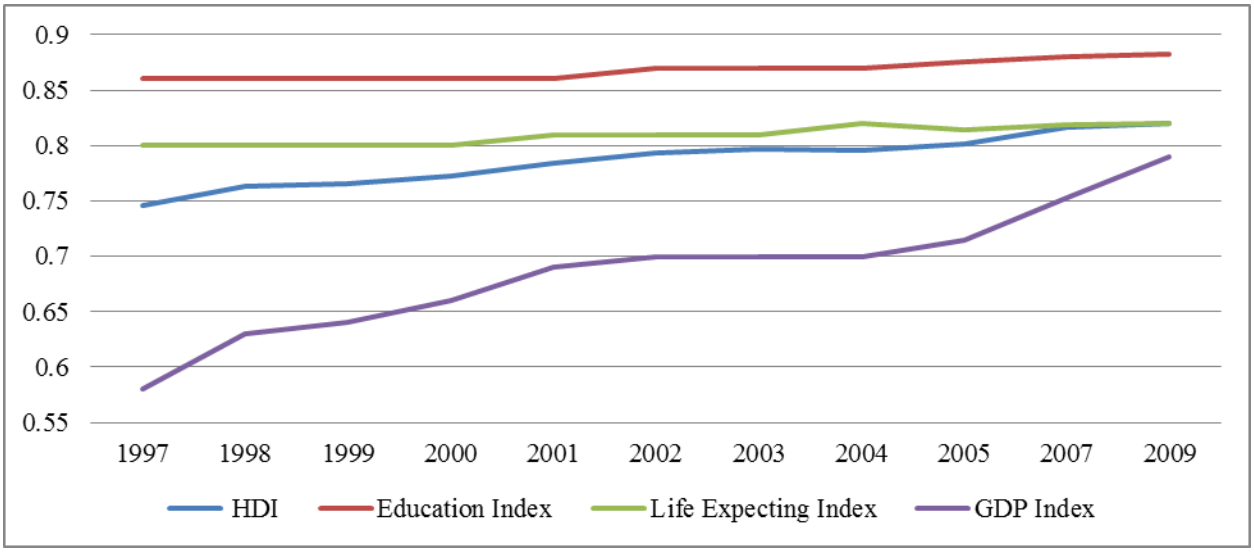

Во Извештајот за човеков развој од 2014 година, Република Македонија е рангирана на 84 место од вкупно 187 земји од Светот, според Индексот на човековиот развој. Во 2014 година Индексот на човековиот развој во Република Македонија изнесува 0.732, очекуваното траење на животот при раѓање на населението 75.2 години, очекуваното траење на образованието 13.3 години, просечното траење на образованието 8.2 години, а бруто националниот доход 11 745 американски долари. Индексот на човековиот развој во Република Македонија и неговите компоненти за периодот од 2010 до 2013 година може да се видат од табелата 2. Од графикот 2 може да се видат трендот на Индексот на човековиот развој и Индексот на образование на Република Македонија од 2010 до 2013 година, при што јасно може да се забележи дека зголемувањето на индексот на образование придонесува за зголемување на Индексот на човековиот развој, а намалувањето на Индексот на образование предизвикува негативни промени во Индексот на човековиот развој.

Табела2: Индексот на човековиот развој за Република Македонија и неговите компоненти за периодот 2010-2013 година

Година	HDI	Очекувано траење на животот (години)	Просечно траење на образованието (години)	Очекувано траење на образованието (години)	Индекс на образование	Бруто национален доход (GNI) per capita
2010	0.728	74.7	8.2	12.3	0.739	11 210
2011	0.730	74.9	8.2	13.3	0.739	11 540
2012	0.730	75.0	8.2	13.4	0.740	11 520
2013	0.732	75.2	8.2	13.3	0.741	11 745

Извор: Human Development Reports from 2010 to 2014, UNDP

График 2: Тренд на Индексот на човековиот развој (HDI) и на Индексот на образование (EI) во Македонија за периодот 2010-2013 година

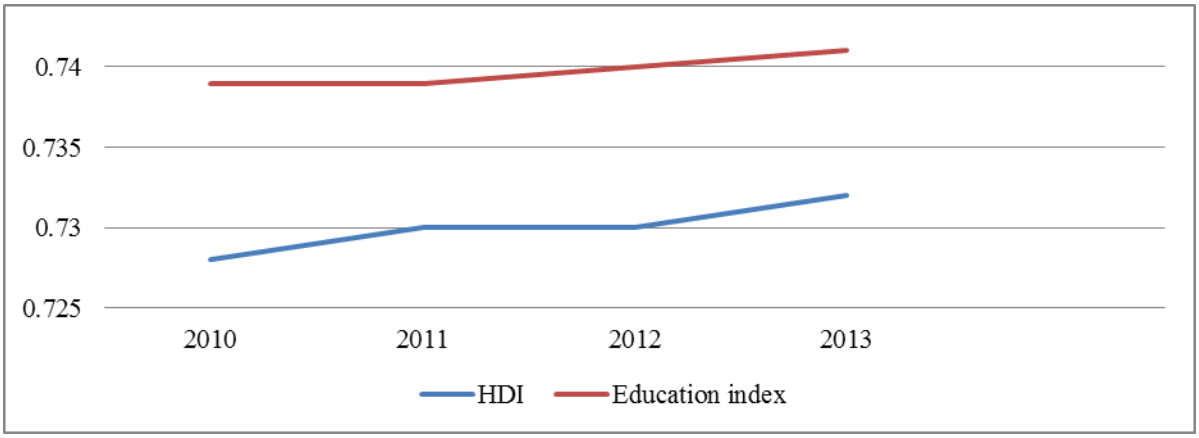

5. ЗАКЛУЧОК

Врз основа на изнесените податоци може да се заклучи дека од 1997 година, па навака, во Република Македонија има тренд на зголемување на доходот по глава на жител, зголемување на стапката на писменост на населението, зголемување на животниот век на населението, што се одразува на постојано зголемување на БДП индексот, GNI индексот, индексот на образование и индексот на очекувано траење на животот, а сето тоа резултира со зголемување на Индексот на човековиот развој. Доколку посебно се анализира Индексот на образование како значајна компонента на Индексот на човековиот развој, може да се заклучи дека секоја позитивна промена на Индексот на образование, резултира со позитивна промена и на Индекс на човековиот разво. Како резултат на тоа, Република Македонија според вредностите на Индексот на човековиот развој, во Ивештајот за човеков развој се искачува од групата на земји со среден, во групата на земји со висок индекс на човеков развој.

6. ЛИТЕРАТУРА

[1] Т. Димоска, Влијанието на туризмот врз квалитетот на живот на граѓаните – докторска дисертација, Универзитет “ Св. Кирил и Методиј“ - Економски институт, Скопје, стр.360-371, 2009.
[2] Д. Ефтимоски, Економија на развојот, Универзитет “ Св. Кирил и Методиј“ - Економски институт, Скопје, стр.360-371, 2003.
[3] Human Development Report.: Defining and measuring human development, chapter 1, UNDP , p.10, 1990.
[4] Human Development Reports from 1991 to 2014, UNDP.

THE KNOWLEDGE OF THE CLERKS AS A CONDITION „SINE QUA NON“ FOR CREATIOH A FUNCTIONAL ADMINISTRATIVE SYSTEM

Ass. Dr. Dejan Vitanski, Law Faculty-Kicevo „University St. Kliment Ohridski "- Bitola, Republic of Macedonia dvitanski@yahoo.com

ЗНАЕЊЕТО НА СЛУЖБЕНИЦИТЕ КАКО УСЛОВ SINE QUA NON ЗА СОЗДАВАЊЕ ФУНКЦИОНАЛЕН АДМИНИСТРАТИВЕН СИСТЕМ

Доц. д-р Дејан Витански, Правен факултет-Кичево, Универзитет „Св.Климент Охридски“- Битола, Република Македонија dvitanski@yahoo.com

Abstract: In this paper we emphasis the knowledge as a substantial element that makes up the value-professional habitus officials. It can be felt the effort for the commitment to permanently expanding professional horizons and quantum continuous accumulation of professional knowledge and skills of administrative staff as a condition sine qua non for establishing civil-service-oriented system, as the primary substrate of social architecture.

Professionalism and competence are essential components that make up the entity and the identity mark of officials. Creating favorable climate for them to be successful in the social milieu is the most effective therapy to combat dilentatism and poltronisam and destroying the administrative weeds.

Only officers who have untamable urge to fund acquisition of qualitative knowledge can meet the social challenges that are able to perform many duties in the social revitalizing , presenting service mechanism for citizens and society as a whole.

Key words: knowledge, professionalism, staff, administration, service orientation

Апстракт: Во трудот акцентот се става врз знаењето како супстанцијален елемент, кој го сочинува вредносно-професионалниот хабитус на службениците. Провејува заложбата за перманентно проширување на професионалните хоризонти и за континуирано акумулирање квантум на стручни знаења и вештини на административните кадри како condition sine qua non за етаблирање граѓанско-сервисно ориентиран систем, како основен супстрат на општествената архитектура.

Професионалноста и компетентноста се есенцијални компоненти, кои го сочинуваат битието и идентитетското обележје на службениците. Креирањето благопријатна клима за нивно успешно вреење во рамки на општественото милје е најефикасна терапија за сузбивање на дилетантизмот и полтронството и за уништување на административниот троскот.

Само службениците, кои имаат нескротлив нагон за стекнување фонд на квалитативни знаења можат да одговорат на општествените предизвици, односно да бидат потентни за извршување на многубројните обврски во оживотворувањето на социјалните цели, претставувајќи сервисен механизам на граѓаните и на општеството во целина.

Клучни зборови: знаење, професионалност, службеници, администрација, сервисна ориентација.

1. ВОВЕД

Администрацијата како збир од квалитативно издиференцирани институционални ентитети има суштествена мисија да го креира и испорача во заедницата, сето она што луѓето треба да го направат, но воопшто не можат да го направат или не можат да го направат така добро со своите одделни индивидуални капацитети. Таа треба да биде професионална, инвентивна, активна, кооперативна и флексибилна, ефикасно и ефективно да ги сервисира барањата на клиентите, да го штити и оживотворува општиот јавен интерес во кој е инкорпориран и интересот на секој поединец и воопшто да го олеснува текот на правниот и на економскиот сообраќај во државата. Двигатели и моторна сила на вака дизајнираниот модел на администрација може да бидат само високо образовани кадри со специјалистичка надградба, кои имаат афинитет и капацитет континуирано да ги обновуваат знаењата и да ги освојуваат безграничните професионални хоризонти.

2. ОБРАЗОВАНИЕ НА СЛУЖБЕНИЦИТЕ

Во административно-правната теорија и во практиката се уште провејува стандардната расправа што се води помеѓу застапниците на општото и на специјализираното знаење за потребите на јавната администрација. Школата на приврзаниците на општото образование, карактеристична за Обединетото Кралство, преферира изборот во државната служба, првенствено да се врши врз основа на општите интелектуални способности, како и врз успешното профилирање на кандидатите во текот на високото образование. Британскиот образец на генералистичка административна концепција, поголемо внимание посветува на општото образование, на уметноста и хуманистичките науки, а помало на техничките вештини. Денес, и покрај тоа што во британското административно милје успешно вегетира и ,,семето“ на специјализираното знаење како резултат на растечката суптилна и софистицирана технолошка содржина на административната работа, се уште основен супстрат на битието на системот е т.н ,,талентиран аматер“

Во поголемиот број земји на континентална Европа, вработувањето во државната служба отсликува една друга форма на општо образование. Во овие системи постои конзистентно врзивно ткиво меѓу администрацијата и правото. Ваквиот образец е карактеристичен, пред се, за Германија, Австрија и Шведска, каде што околу две третини од вработените во тамошните администрации имаат стекнато образование во областа на правото. Голем дел, пак, од останатите кадри поседуваат некаква форма на професионални квалификации, како, на пример, инженерски, медицински или образовни. Во Франција владее слична ситуација, но таа е отидена и чекор напред, со тоа што на повеќето од идните репрезенти на повисоките административни ешалони, преку Ecole Nationale d“Administration (ENA) им овозможува правна, менаџерска и економска обука. Сублимирано, заеднички именител на сите горенаведени системи е апострофирањето на правната компонента како супстанцијален елемент во структурата на државната служба (Б.Гај Питерс, Политика на бирократијата, Компаративен вовед во јавната администрација (превод од англиски јазик), Академски печат, Скопје 2009, стр.107-108; 139).

Третиот модел на образовна подготовка е својствен за Соединетите Американски Држави. Неговото основно обележје е релативно високиот процент на административци со завршени природни (и инженерски) науки. Во САД владее практиката на регрутирање лица со специјализирано знаење, кое што им овозможува да извршуваат специјализирани работни задачи.

Поради фактот што државните службеници ги операционализираат круцијалните функции на државата и ги оживотворуваат потребите и интересите на членовите на заедницата, во одредени земји се негува традицијата како извор за нивна регрутација најчесто да се користат престижните, елитните универзитети со длабоко всадена репутација. Во овој контекст, на пример, над две третини од британските виши државни службеници завршиле на Оксфорд или на Кембриц. И во Јапонија е востановена оваа парадигма, при што врвните универзитети, како што се Универзитетот на Токио и Универзитетот на Кјото се профилирани како стожерни центри за професионално оспособени кадри за потребите на вишата државна служба (ibid, стр. 137-138).

3. ОБУКА НА СЛУЖБЕНИЦИТЕ

Обуката во контекст на вредносно-професионалното оформување на административниот кадар, првенствено треба да претставува автономен, свесен процес на акумулирање знаења, собирање искуства и сопствена изградба, кој го иницира и спроведува поединецот со цел својата сегашна или идна работа да ја подигне на што поквалитетно ниво.

Службеникот треба да настојува, работата што ја одбрал како свое професионално занимање да ја врши колку што може подобро. Тој природен порив за сопствен раст и развој кој циркулира во човечкото битие е единствена сигурна и трајна подлога за стручно формирање на државниот службеник, а административната служба ја има диригентската палка за правилно насочување и канализирање на личната иницијатива која што произлегува од таа природна тенденција (Pusić, E, Nauka o upravi, Zagreb, 1993, стр.202-203).

Под обука, во најопшта смисла, се подразбира систем на предавања, вежби, советувања, семинари и работилници, чија примордијална цел е подобрување на перформансите на административниот ентитет, односно квалитативно подигнување на стручните знаења и на професионалните компетенции на службениците.

Обуката треба да соодветствува на промените во правниот, политичкиот и економскиот систем, односно таа треба да го одржува персоналот во административната служба на исто рамниште со опкружувањето кое што забрзано се менува (Наумоски П, Службенички систем, Скопје, 2006, стр. 138).

Постојат неколку фактори кои влијаат на генералната конфигурација на системот за обука:
- структурата на администрацијата (централизирана или федерална). Во унитарните држави системите за обука се претежно централизирани, во смисла што одлуките за целите, стратегиите и содржината на обуката ги носи централната институција, додека пак, во федералните држави, не само сојузната, туку и федералните единки воспоставуваат свои независни системи на обука. Во државите со развиена локална самоуправа постојат и независни системи за административна обука на локално ниво;
- системот на државна служба. Во овој контекст, обуката во земјите со систем на кариера повеќе е ориентирана кон почетно оспособување за стапување во службата и кон адаптационо приспособување и усовршување при унапредувањето, додека во земјите во кои постои систем на работни места се преферира специјализирана обука:
- условите за влез во јавниот сервис (избор со конкурс или со кандидатура);
- филозофијата на регрутирање кадри во администрацијата. На пример, дали при вработувањето се бара само извесно ниво на образование (пр. високо) или образование од потесна конкретна област;
- начинот и модалитетите на финансирање на обуката;
- капацитетот на институциите за обука и нивниот статус и сл. (Подетално во: Public Service Training Systems in OECD Countries, SIGMA, Document No. 16, R. Training in European Integration, EIPA, 1997).

Со обуката, односно, со перманентното стручно усовршување и оспособување треба да се постигнат следниве цели:
- градење и развивање на капацитети на човечки ресурси и воспоставување на стабилни институционални структури;
- подобрување на ефикасноста и ефективноста во работењето;
- подобрување на односот кон клиентите;
- совладување на новите управни техники и постапки на работа, односно зголемување на компетенциите и вештините на државните службеници во согласност со технолошките, техничките, културните, административните и управувачките промени со кои се соочува државната администрација;
- овозможување хоризонтална мобилност на службеникот- прераспоредување;
- овозможување вертикална мобилност- напредување;
- подобрување на мотивираноста за работа;
- подобра имплементација на прописите;
- поддршка во спроведувањето на административните реформи и сл.

Постојат повеќе методи на обука:
- тренинг пред вработување, кој е карактеристичен за земјите што имаат систем на кариера и претставува составен дел од постапката за селекција. Во овој случај, кандидатите посетуваат административни школи. По завршениот тренинг, школите ги испраќаат кандидатите до работните места. Ова значи дека работните места, генерално, се усогласени со степенот на дипломата што се добива со завршувањето на тие школи. Основната интенција на тренингот пред вработување е да им понуди базични познавања на идните нововработени лица, врз основа на што тие би можеле ефективно да ги извршуваат работните задачи на нивните први работни места, како и да им обезбеди корисна основа за понатамошната кариера;
- континуираниот тренинг има за цел перманентно да го обезбедува и зголемува стручното и професионалното знаење на вработените во административните сервиси, да ги направи квалификувани и компетентни за одредена област и да ги оспособи за ефективно извршување на задачите во кои се вклучени;
- курсеви, кои претставуваат преоден облик помеѓу организираните образовни установи и слободното учење, а се применуваат во ситуации кога опсегот, траењето или други околности на акцијата не допуштаат посложен облик на обука;
- приправнички стаж, обука и едукација на самото работно место под надзор и водство на искусен службеник;
- проширување на хоризонтот во професионалната сфера преку престој во сродни меѓународни административни институции;
- стручна соработка и размена на искуства и идеи помеѓу домашни и странски административни службеници, експертска помош од странски стручњаци во одредени технички области итн (види, Pusić, ibid, стр. 203 и 208 и Босаерт, Д, Демке, К, Номден, К, Полет, Р, Јавните сервиси во европските петнаесет-развој и нови трендови, Европски институт за јавна администрација, Мастрих, 2002, стр. 110-111).

Потребите и предизвиците со кои се соочуваат, на административните органи им налагаат своите кадри да ги регрутираат од редот на лицата кои се едуцирале во специјални административни школи. Ваквите образовни установи примаат кандидати, кои поседуваат одредена претходна подготовка. Во нив се врши

професионално оформување на идните административни службеници. Тие даваат специјализирани знаења, кои треба да одговараат на звањето што кандидатот треба да го заземе по завршеното школување.

Во повеќето европски држави постојат специјализирани институционални форми на обука, во вид на школи, академии, агенции, институти и сл. Така, во Шведска нема специфични тренинг центри, но има Агенција за развој на персоналот (Шведска агенција за развој на администрацијата, SWAD) која развива стратегија за понуда на тренинг за извршување на посебни специфични работни задачи. Во Германија, министерствата, како на пример, Министерството за финансии, имаат свои тренинг институти (Bundesfinanzakademie). Најважна институција за тренинг за министерствата на федерално ниво е Федералната академија на јавната администрација (Bundesakademie fur offentliche Verwaltung), која е интегрирана во федералното министерство за внатрешни работи, но има висок степен на независност. На ниво, пак, на Ландер, постои Вишата школа за административни науки, која покрај тренинг институција за Ландер, има и статус на установа за последипломски студии. Во Луксембург, јавните службеници посетуваат професионални курсеви во институтот ИНАП (Institut NATINAL d"Administration Publique). Во Португалија, главните тренинг институции се ИНА (National Institute of Administration) за централната администрација и ЦЕФА (Centre de Formation des Autoarcies) за локалната администрација. Во Франција, тренинзите се извршуваат во ЕНА (Ecole nationale d"administration), IRAs (Instituts reginaux d"administration) и во специјализирани министерски школи за општа специјализација, т.е за луѓе кои за време на нивната кариера извршуваат различни работни задачи (види подетално кај: Босаерт, Д, Демке, К, Номден, К, Полет, Р, Јавните сервиси во европските петнаесет-развој и нови трендови, Европски институт за јавна администрација, Мастрих, 2002, стр. 111-112).

Фундамент на францускиот административен систем се специјализираните школи, во кои дипломираните универзитетски кадри со општо образование, стекнуваат техничко знаење и практични вештини. Како што погоре наведовме, една од најелитните и најпрестижните институции од областа на администрацијата, не само во Франција, туку воопшто и во светот претставува ЕНА, создадена од страна на генерал Де Гол и Мишел Дебре, во 1946 година.

ЕНА (Ecole nationale d"administration), го носи епитетот на најзначајна иновација за подготовка на елитното јадро на администратори(Armstrong J, The European Administrative Elite, Princeton University Press, 1973, стр.199). Во неа, посетителите се стекнуваат со применети знаења, со што професионално се оспособуваат за идните места во јавната управа. Услов за конкурирање е завршено високо образование. Кандидатите најчесто доаѓаат од Институтот за политички науки во Париз и припаѓаат на највисоките социјални слоеви.

ЕНА обезбедува висококвалитетна настава по следниве области: нормативно-правни прописи, редакција на правни, административни и финансиски текстови, економија, финансии, јавно управување, државна политика, интернационални и европски прашања и странски јазици. Во наставната програма на оваа школа, акцентот се става на правото, администрацијата и, во помал степен на финансиите, со што се потенцира легалистичката концепција на администрацијата во Франција. Предавањата ги изведуваат искусни и докажани лица, кои честопати заземаат високи владини функции. Значи, најголем дел од предавањата ги држат професионалци, а не професори (ENA international cycles- France in Australia
 < font size = "2" > Embassy and Consulate-Gener- Microsoft internet Explorer).

Во неразвиените земји со атрофирани и дисфункционални институции, кои се уште лутаат низ лавиринтите на опскурниот транзициски тунел, обуката претставува стихијна, ad hoc и неорганизирана активност, која главно се иницира, поттикнува и финансира претежно од странски донации. Главни причини за тоа се: непостоење сенс и општествен консензус за потребата и значењето од инвестирање во квалитативно подигнување на административниот капацитет; отсуство на конзистентна национална политика за обука; отсуство на сектори за управување со човечките ресурси, буџетски лимитирани финансиски средства и сл. Во овие земји неопходно е што поскоро, обуката да го заземе своето вистинско место и значење, зашто таа несомнено спаѓа во една од најважните компоненти во развојот на капацитетите на човечките ресурси. Во овој контекст, како неминовна се јавува потребата од основање посебни Академии за обука на службеници, како автономни правно издиференцирани ентитети, што ќе придонесат за:

- обезбедување мрежа на стручен кадар за обука со неопходни квалификации и искуства;
- обезбедување континуитет на обуките;
- обезбедување еднообразен квалитет на обуките;
- обезбедување флексибилност, и
- лесна приспособливост на системот кон променливите потреби за обука.

Во Академиите за службеници, акцентот во обуката треба да се стави на: изработка на анализи и извештаи, управување со човечки ресурси, стратешко планирање и креирање политики, креирање, имплементирање,

управување, следење и евалуација на проекти, комуникациски вештини, етика во однесувањето и работењето, благопријатна организациска клима, управување со квалитетот во административната служба, контрола на квалитетот на работата и техники на супервизија, информатичка технологија, административен менаџмент, раководење кон резултати, ефективност и квалитет, финансиско работење, економски и социјални прашања, институционална и правна рамка на ЕУ, странски јазици, примена на европските принципи за ефикасно и ефективно спроведување на административните постапки, едношалтерски систем, вештини и способност за тимска работа, учтиво и љубезно однесување и третман на граѓаните како клиенти, канцелариско работење, деловна комуникација, транспарентност и односи со јавност, итн.

4. ЗАКЛУЧОК

Современите општествени предизвици, кои како Дамаклов меч демнат над административните органи бараат од нивните кадри актуелни знаеа и инвентивни идеи, како и компетенции и вештини во насока на испорачување квалитативни резултати. Вработените, кои треба да се адаптираат на промените со кои се соочуваат организациите, мораат перманентно да се обучуваат со цел да ги одржат и да ги надградат своите квалификации.

Инвестициите во човечките ресурси се оправдани и нужни за обезбедување квалитетни административни услуги. Како резултат на тоа, обуката на службениците не треба да се смета за ирационален трошок, зашто таа без сомнение претставува една од најисплатливите инвестиции во општествениот, демократскиот и економскиот развој.

Правилно дизајнираниот систем на обучување е најефикасниот „медикамент“ за уништување на дилетантизмот, кој ако благовремено не се дијагностицира и третира прогресивно ќе метастазира низ државниот организам и ќе генерира инсуфициенција и парализа на неговите витални органи.

Само со професионално искристализирани кадри со оформена вредносна, ментална и креативна матрица, административниот систем може да ја исполни својата примордијална мисија – да биде сервис на граѓаните и на општеството во целина.

5. ЛИТЕРАТУРА

(1) Б. Гај Питерс, Политика на бирократијата, Компаративен вовед во јавната администрација (превод од англиски јазик), Академски печат, Скопје 2009, стр.107
(2) Босаерт, Д, Демке, К, Номден, К, Полет, Р, Јавните сервиси во европските петнаесет-развој и нови трендови, Европски институт за јавна администрација, Мастрих, 2002, стр. 111-112
(3) Витански, Д, Јавна и државна администрација, второ издание, Скопје, 2014, стр.179-180
(4) Витански, Д, Јавна администрација – состојби, проблеми и предизвици, Кичево, 2012, стр.49-50
(5) Marković, B, Eseji o upravi, Kragujevac, 2002, стр. 60
(6) Public Service Training Systems in OECD Countries, SIGMA, Document No. 16, R. Training in European Integration, EIPA, 1997
(7) Pusić, E, Nauka o upravi, Zagreb, 1993, стр.202-203, 208
(8) Наумоски П, Службенички систем, Скопје, 2006, стр. 138
(9) Armstrong J, The European Administrative Elite, Princeton University Press, 1973, стр.199
(10) ENA international cycles- France in Australia
 < font size = “2” > Embassy and Consulate-Gener-Microsoft internet Explorer

THE LOAN AS A MEAN OF DEVELOPMENT OF GOODS-MONEY RELATIONS

M-r Elena Zlateva -assistant of law studies
ISU „G. R. Derzhavin“ – Sveti Nikole, Republic of Macedonia
elena.zlateva@msu.edu.mk

Phd Aleksandar Ilievski-Dean of Faculty of LawPhd Aleksandar Ilievski-Dean of Faculty of Law
ISU „G. R. Derzhavin“ – Sveti Nikole, Republic of Macedonia
aleksandarilievski@msu.edu.mk

КРЕДИТОТ КАКО СРЕДСТВО ЗА РАЗВОЈ НА СТОКОВО-ПАРИЧНИТЕ ОДНОСИ

М-р Елена Златева- асистент на правни студии
МСУ „Г.Р. Державин“ - Свети Николе, Република Македонија
elena.zlateva@msu.edu.mk

Д-р Александар Илиевски – Декан на Факултет за правни науки
МСУ „Г.Р. Державин“ - Свети Николе, Република Македонија
aleksandarilievski@msu.edu.mk

Abstract: The purpose of this paper is to see the loan as a dynamic category that increases its economic importance.The credit as a legal relationship between the creditor and debitor, in which the creditor retreats to the other person a certain value (money, goods or services) for a certain time with a fee, no longer is seen as a debt, but as assets and payment.

Keywords: credit, law, economics,money,goods.

Апстракт: Целта на овој труд е да се согледа кредитот како динамичка категорија кој ја зголемува својата економска важност.Кредитот како правен однос помеѓу кредитор и дебитор, во кој кредиторот му отстапува на другото лице одредена вредност(пари, стока или услуги) на одредено време со одреден надоместок, веќе не го гледаат како долг, туку како актива и начин на плаќање .

Клучни зборови:кредит, право , економија,пари, стоки.

1.Вовед

Живееме во светот на кредитите.Секој ден , се повеќе , стануваме вклучени во различни аспекти на светот на кредитите.Кредитот е составен дел на сите фази во современиот живот и неговата важност незапирливо продолжува да расте.Тој придонесува за развојот на глобалната економија и на високиот стандард што го уживаат голем број жители на високоразвиените држави.Кредитот има помогнато многу економии да се трансформираат од аграрна и рурална во високо индустријализирана, урбанизирана економија.Кредитот е динамична категорија,која секојдневно ги менува своите форми на појавување.Тие промени се последица на видот и на обемот на деловното работење,како и на неговото различно врзување во

одделни форми на средства, било во сопственост на правно или на физичко лице.Практиката покажува дека кредитот и натаму ја зголемува својата економска важност.Тој ги заменува парите како средство за размена за потребите на владата,претпријатијата и на потрошувачите,со што ја потврдува својата огромна улога во економијата.

2.Поим за кредитот

Кредитот е имотно –правен однос меѓу доверител(заемодавец,кредитор) и должник(заемо-примателот, дебиторот), во кој доверителот му отстапува на другото лице одредена вредност(пари, стока или услуги) на одредено време со одреден надоместок. Основни мотиви за воспоставување на кредитниот однос се добивањето камата(интерес) и реализација на стоката/услугата.

3.Развој на кредитот

Првите почетоци на кредитот се среќаваат многу одамна.Тие се сврзани со развојот на стоково-паричните односи.На почетокот е стоковен кредит:стоката се дава на користење на определен временски период,со обврска истата да се врати и да се плати надоместокот за нејзиното користење во вид на камата(стока).Значи,кредитот се земал во стока, се враќал во стока и камата се плаќала во стока.Со појавата на парите, кредитот започнал да се дава во стока, но враќањето на главницата и на каматата била во пари.Ваквиот кредит е познат како комерцијален.Подоцна се јавува паричниот или банкарскиот кредит,кога се дава во пари и се враќа во пари.Поразвиените облици на кредитот се јавуваат во услови на стоковнопарично стопанство во кои кредитот почнал да претставува извор на значителни банкарски приходи.Парите заради својата функција во прометот станале предмет на тргување и фактор што на нивниот имател може да му донесе приход ,односно капитал.Кредитот на почетокот се користел за потрошувачки цели,за купување на потрошни добра.Интерес имале и должниците и доверителите.Доверителите имале интерес да ја продадат стоката и со тоа да го зголемат обемот на продажбата и да почнат ново производство.Должниците биле заинтересирани да купуваат стока на кредит од две причини: поради нередовно пристигнување на приходите и за одржување на својата егзистенција.

Поимот кредит води потекло од латинскиот збор “credore” и означува доверба во нешто.Тоа значи дека елементот на доверба е присутен за целото време додека трае кредитниот однос.Кредитот има многу важна улога во економскиот живот на една земја.Со кредитот се олеснува и се зголемува прометот на стоки и услуги.Тој овозможува освојување на нови пазари,продажба и надвор од границите на една земја.Од банкарска гледна точка,за кредитна банкарска работа, се смета онаа работа кога банката на својот комитент му дава на кредит одредена сума пари,а комитентот се обврзува таа сума да ја врати во договорениот рок и да и плати на банката одреден надомест во вид на камата.Основната карактеристика на кредитот е неговата повратност.Корисникот на кредитот е задолжен да го врати кредитот во договорениот рок.Без таа обврска, отстапувањето на средствата не се смета за кредит туку за подарок или дотација или некоја друга форма на бесповратно давање на средства.За банката од голема важност е,да и се враќаат кредитите во договорените рокови.Во спротивно таа ќе западне во неликвидност,а ако невратените кредити се во поголеми износи може и да пропадне(банкротира).Поради тоа,банките пред да го одобрат кредитот,ја испитуваат кредитната

способност на барателот на кредитот,а често бараат и гаранција од трети лица за обврските на должникот по дадениот кредит.

Кредитот мора да ги исполни следниве услови:

1.да постои субјект-доверител кој има интерес средствата со кои располага да ги отстапи;

2.да постои субект-должник на кого му се потребни тие средства и кој што има интерес да ги преземе под определени услови;

3.постоење на обврска за негово враќање;

4.постоење на камата како надоместок за користење;

5.постоење на рок за враќање;

6.средствата од доверителот да преминуваат кај должникот само во делот на располагањето.

Овие услови се т.н.елементи или карактеристики на кредитот.Кредитот може да се јави во улога на значаен инструмент во рацете на општеството,бидејќи со него може да се поттикнува забрзан стопански развој.Може да биде користен како средство со кое се влијае врз обемот,односно врз стабилноста на националанта валута.

4.Заклучок

Развојот на науката и техниката имаат големо влијание на порастот на животниот стандард, а со тоа посредно и на се поголема диференцијација на човечките потреби.Така конкретно кредитот, опширно да се говори, престана да биде знак за сиромаштијата и стана популарен начин за управување со приходите.Широките слоеви на населението веќе не го гледаат како долг, туку како актива и начин на плаќање ,па така не постои човек кој, на еден или на друг начин, во животот немал некаква работа со банка: на пример, извршил некое плаќање, имал штеден влог или пак користел банкарска картичка.Кредитот има многу важна улога во економскиот живот на една земја.Со кредитот се олеснува и се зголемува прометот на стоки и услуги.

Користена литература:

1. Јовановски.Панче и Неновски.Томе, Кредитна Политика, Европски Универзитет-Република Македонија-Скопје, 2006,
2. Трпески.Љубе, Банкарство и банкарско работење,Економски факултет, Скопје 1995.

THE MONEY MARKET AND SHORT TERM SECURITIES IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA

Asst. Prof. Dori Pavloska Gorgioska PhD
MIT University, Skopje, Republic of Macedonia, dori.pavloska@mit.edu.mk

Asst. Prof. Aleksandar Dejanovski PhD
MIT University, Skopje, Republic of Macedonia, aleksandar.dejanovski@mit.edu.mk

Ass. Biljana Buzlevski MsC
MIT University, Skopje, Republic of Macedonia, biljana,buzlevski@mit.edu.mk

Ass. Natasha Gjorevska MsC
MIT University, Skopje, Republic of Macedonia, natasha.gjorevska@mit.edu.mk

ПАЗАРОТ НА ПАРИ И КРАТКОРОЧНИ ХАРТИИ ОД ВРЕДНОТ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Доц. д-р Дори Павлоска Ѓорѓиоска

МИТ Универзитет, Скопје, Република Македонија, dori.pavloska@mit.edu.mk

Доц. д-р Александар Дејановски

МИТ Универзитет, Скопје, Република Македонија, aleksandar.dejanovski@mit.edu.mk

Асс. м-р Билјана Бузлевски

МИТ Универзитет, Скопје, Република Македонија, biljana.buzlevski@mit.edu.mk

Асс. м-р Наташа Ѓоревска

МИТ Универзитет, Скопје, Република Македонија, natasha.gjorevska@mit.edu.mk

Abstract: Money market and short-term securities represents a segment of the financial market. As such, it is a feature of every developed market economy. Each national market economy tends to have organized money market and short-term securities, in which you can successfully harmonize supply and demand of available short-term funds. In the developed market economies, with significant level of ownership and markets pluralism, the money market is a component of the financial market, as an institution where you can measure the liquidity situation of the economy and the banks. Money market, as an financial institution, can be instrument for creating the average level of liquidity in the banking system in the national economy. Purpose of analysis in this paper is to investigate the short-term market securities or money market in the country, and to determine the significance of the financial markets for developing countries business.

Key words: Money Market, Treasure notes, Macedonian Stock Exchange

Абстракт: Пазарот на пари и краткорочни хартии од вредност е сегмент на финансискиот пазар. Како таков, тој е карактеристика на секоја поразвиена пазарна економија. Секоја национална пазарна економија настојува да има организиран пазар на пари и краткорочни хартии од вредност, на којшто ќе може успешно да се усогласуваат понудата и побарувачката на слободни краткорочни финансиски средства. Во развиените пазарни економии, со развиен плурализам на сопственост и на пазари, пазарот на пари како компонента на финансискиот пазар, е институција во која се чувствува состојбата на ликвидноста на стопанството, со тоа и на банките. Пазарот на пари, како таква финансиска институција, може да биде инструмент за формирање на

просечно ниво на ликвидност на банкарскиот систем во националната економија. Цел на анализа во овој труд е да се истражи пазарот на краткорочните хартии од вредност, односно пазарот на пари во Република Македонија, како и да се одреди значењето на овој финансиски Пазар за развојот на бизносите во државата.

Клучни зборови : Пазар на пари, Благајнички запси, Македонска Берза на Хартии од вредност

1.ВОВЕД

Пазарот на пари се дефинира како движење на краткорочните кредити за разлика од пазарот на капитал, на кој се сретнува понуда и побарувачка на долгорочни слободни парични средства. Трансакциите на краткорочните должнички инструменти или пазарни хартии од вредност (marketable securities) како на пример U.S. Treasury bills, commercial paper и сл. емитирани од владата, бизнисите и финансиските институции, се присутни на пазарот на пари. Пазарот на пари има свое, сосема специфично значење. Тоа е краткорочноста на средствата со кои се работи, со кои се тргува на пазарот.[89]

Пазарот на пари, како сегмент на финансискиот пазар во себе субсумира високо специјализиран вид на операции со краткорочни ликвидни парични средства. Честопати, под пазар на пари се подразбираат берзите и другите места, најчесто банките каде што се врши купородажба на хартии од вредност и други видови парични операции од краткорочен карактер. Со цел да се задоволи побарувачката на ликвидни средства на пазарот на пари се есконтираат парични побарувања, се даваат краткорочни заеми врз основа на залог, се нудат за продажба благајнички записи и друго.

Пазарот на пари во себе содржи:[90]

а) Пазарење со пари и краткорочни кредити и

b) Институции и организации кои прибираат краткорочни депозити или видови краткорочно кредитирање на стопанството.

Во развиените пазарни економии, пазарот на пари како компонента на финансискиот пазар има свое значење, улога и место во остварувањето на деловната политика на економските субјекти, на банките и другите финансиски институции, на централната банка, на монетарно-кредитната и глобалната макроекономска политика. Тоа произлегува од таму што пазарот на пари овозможува: [91]

а) релативно успешно регулирање на вкупната понуда и побарувачка и цената на краткорочните парични средства и краткорочните хартии од вредност, а со тоа и на вкупната понуда и побарувачка на финансискиот пазар;

б) одржување на оптималната ликвидност на сите субјекти;

в) непречена циркулација на финансиските средства;

г) остварување на целите на монетарно-кредитната и девизната политика;

д) успешно функционирање на деловното банкарство и остварување на деловната политика на банките;

ѓ) операционализација и функционирање на политиката на јавен долг во земјата, односно политиката на кредитирање на државата, на институциите и организациите од посебен општествен интерес (ПТТ, железница, авиокомпании, државни материјални резарви);

е) одвивање на процесот на општествената репродукција без пречки и

2. ИНСТИТУЦИОНАЛНА ПОСТАВЕНОСТ НА ПАЗАРОТ НА ПАРИ

---

[89] Brigham, Eugene F., Houston, Joel F.: Fundamentals of Financial Management, Eighth Edition, Thomson – South Western, Mason, Ohio, 1998.

[90] Kaufman, G.: The US Financial System, - Money, Markets, and Institutions-, Prentice hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1989.

[91] Ross, Stephen A., Westerfield, Randolph, W., Jaffe, Jeffrey: Corporate Finance, Fifth edition, Irwin – McGraw – hill, Bosston, 1999.

Пазарот на пари и краткорочни хартии од вредност може да биде организиран и неорганизиран. Најраспространета форма на организиран Пазар на пари е меѓубанкарското купување на пари и хартии од вредност.[92]

Меѓубанкарското купување на пари, всушност, е пазар на краткорочни кредити, при што една банка, која има вишок на ликвидни средства, дава кредит на друга банка, која има недостиг од такви средства. Каматните стапки на овој пазар претставуваат основа за формирање на другите каматни стапки на банките. Една од репрезентативните каматни стапки е т.н. *Либор*, која ја претставува каматната стапка која се нуди на Лондонскиот меѓубанкарски пазар. На овие меѓубанкарски пазари се тргува со различни валути, независно од локацијата на која се наоѓаат.

Во зависност од рокот на кој се врши позајмувањето на пари, се прави разлика меѓу тргувањето со дневни пари и со термински пари.

Дневни пари се сметаат вишоците на ликвидни средства што банката ги нуди на друга банка, со рок на користење оде ден ден или со отказен рок од еден ден. *Термински пари* со кои се тргува на пазарот на пари се вишоците на ликвидни средства што банките ги нудат со рок на враќање од еден до три месеци, а поретко на подолг рок, но не подолг од дванаесет месеци.

На пазарот на пари и краткорочни хартии од вредност, посебно кога станува збор за тргување со хартии од вредност, сретнуваме два вида на пазари на краткорочни хартии од вредност: [93]

а) примарен пазар на краткорочни хартии од вредност и

б) секундарен пазар на краткорочни хартии од вредност.

Пазарот на пари и на краткорочни хартии од вредност може да се одвива во директен контакт меѓу понудувачите и побарувачите на пари или со посредство на определени институции (организации). На организираниот пазар на пари и на краткорочни хартии од вредност како посреднички организации се јавуваат комерцијалните банки и други финансиски организации, централната банка (кај нас Народната банка на Република Македонија), како и специјални организации, под различни имиња.

Понудувачите и побарувачите на пари и на краткорочни хартии од вредност, своите понуди и барања обично ги пријавуваат кај своите комерцијални банки. Во рамките на односната банка се врши споредба на понудата и побарувачката на пари со цел да се задоволат барањата на комитентите. Доколку понудата или побарувачката се само делумно задоволени, со вишокот на понудата, односно побарувачката на пари и краткорочни хартии од вредност, банката се јавува на пазарот во централната банка (Народната банка) или кај специјалната организација што ја врши функцијата на пазар на пари и на краткорочни хартии од вредност.

Организацијата што ја врши функцијата на пазар на пари и на краткорочни хартии од вредност е посредничка организација чии основачи, најчесто, се банки и други финансиски организации. Секој од основачите уплатува основачки влог, кој случи како обртни средства на организацијата. За своето посредување, за секоја склучена работа од купувачот наплатува одредена провизија. Ваквата организација преку своја комисија го оценува бонитетот (кредитната способност) на учесниците во прометот со пари и со краткорочни хартии од вредност, како и бонитетот на краткорочните хартии од вредност што се продаваат и се купуваат на пазарот. Банките и другите организации чиј бонитет е позитивно оценет, добиваат статус на овластени учесници на пазарот и само тие можат да купуваат и продаваат пари и краткорочни хартии од вредност преку пазарот.

3. ПАЗАРОТ НА ПАРИ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

---

[92] Spasov, S. "Finansiski menaxment"- Ekonomski fakultet, Skopje, 1997

[93] Brigham, Eugene F., Daves, Phillip R.: Intermediate Financial Management, Seventh Edition, Thomson– South Western, Mason, Ohio. 2002.

Република Македонија, по распаѓањето на СФР Југославија, монетарно се осамостои на крајот на април 1992 година. Уште пред тоа, поточно на 27 декември 1991 година, врз основа на предлогот на иницијативна група за основање на пазар на пари и краткорочни хартии од вредност, во Скопје се основа таков пазар, по потпишувањето од страна на оснивачите на Договор за основање на Друштво со ограничена одговорност за финансиско работење, финансиско посредување и услуги, односно за основање на Пазар на пари и краткорочни хартии од вредност, со седиште во Скопје. Во 1996 година, во Република Македонија е донесен и закон за формирање на пазар на пари, како специјална организација за промет на пари и краткорочни хартии од вредност. Но, освен оваа организација, функцијата на пазарот на пари се одвива и преку други институции и облици: во рамките на комерцијалните банки, меѓу комерцијалните банки, во односите на комерцијалните банки со Народната банка на Република Македонија, како и неорганизирано, во директни контакти на понудувачите и побарувачите на пари и краткорочни хартии од вредност.

Со самиот акт за основање е определен статусот и целите на пазарот на пари и краткорочни хартии од вредност. Во основа, целта на пазарот е поврзување на понудата и побарувачката на пари и краткорочни хартии од вредност.

Основните цели и задачи на пазарот на пари и краткорочни хартии од вредност, според прифатената деловна политика за 1992 година се:[94]

1) натамошно зајакнување на меѓусебната соработка на основачите на пазарот, заради успешно остварување на задачите кои основачите ги имаат во рамките на својата деловна политика;

2) рационално користење на расположливите средства за ликвидност на организациите-основачи и нивно насочување таму каде што се најпотребни, со цел да се ублажат сезонските и другите осцилации на ликвидноста;

3) зајакнување на финансиската дисциплина и одговорност на организациите, преку вршење на селекција при одобрување на позајмици на организациите, зависно од тоа дали ги почитуваат договорените услови на финансиската дисциплина;

4) развој на прометот со хартии од вредност во функција на помагање на ликвидноста на организациите и поддржување на веќе користените хартии од вредност како средство за помагање. Според тоа, пазарот на пари и краткорочни хартии од вредност во Република Македонија во своето досегашно работење се занимава со:

* прибирање по пат на понуда на парични средства од учесниците во финансискиот промет;

* пласирање на прибавените средства по пат на побарувачка од учесниците во финансискиот промет;

* купување и продавање на преносливи хартии од вредност;

* посредување во прометот на пари и краткорочни хартии од вредност и

* други работи во врска со забрзувањето на циркулацијата на слободни парични средства, одржување на тековната ликвидност на основачите и на другите учесници.

Главните функции на пазарот на пари и краткорочни хартии од вредност се:[95] *прво,* преку тој пазар се врши пренос на ликвидни средства меѓу банките кои што имаат привремен суфицит, односно дефицит во своите биланси на парични трансакции; *второ,* преку пазарот на пари може да се обезбеди пренесување на краткорочни средства меѓу трансакторите на различни сектори, така што трансакторите што имаат привремени вишоци на пари купуваат краткорочни хартии од вредност од други трансактори на кои им се потребни, во тој момент, парични средства; *трето,* преку пазарот на пари централната банка интервенира по пат на купување и продавање на краткорочни хартии од вредност.

Пазарот на пари и краткорочни хартии од вредност во остварува функција на одржување на оптимално ниво на ликвидност во банкарството. Тоа се остварува на тој начин што банката која располага во даден момент краткорочно со вишок на примарни пари на својата жиро сметка ги нуди, ги пласира на пазарот на пари. Обратно, банка која што нема доволно пари на својата жиро сметка позајмува пари на

---

[94] http://www.nbrm.org.mk/WBStorage/Files/MTPKKSFP-RM.pdf
[95] http://www.cea.org.mk

пазарот на пари. Пазарот на пари, исто така игра улога на инструмент кој што сигнализира за нивото на ликвидноста на банкарскиот систем во целост и инструмент за реализирање на операциите на отворен пазар што ги врши централната банка.[96]

Денес, пазарот на пари во Република Македонија се состои од два сегменти : **1)** институционален пазар и **2)** директен пазар. На првиот пазар, банките тргуваат со помош на институцијата наречена Пазар на пари и краткорочни хартии од вредност, која посредува помеѓу нив, им дава информации за побарувачката и понудата на ликвидни средства во секој работен ден и наплатува провизија. На директниот пазар пак, банките во непосредни контакти тргуваат со ликвидни средства, како што се аденервни парйа, термински пари итн.[97]

Главен финансиски инструмент со кој се тргува на македонскиот пазар на пари се банкарските депозити, додека пак приватните хартии од вредност речиси и да не постојат, со некои мали исклучоци. Важен инструмент на пазарот се и благајничките записи на НБРМ, кои за централната банка претставуваат најактивно употребуван инструмент на монетарната политика. Овие записи се со рочност од еден месец (28 дена) и со нив НБРМ спроведува операции од типот на отворен пазар. Во поново време, Министерството за финансии започна да издава краткорочни државни хартии од вредност, наречени државни записи, чија рочност изнесува од три месеци, па се до две години. Се очекува дека овие нови, релативно подолгорочни хартии од вредност значајно ќе придонесат за поинтензивен развој на Пазарот на пари и краткорочни хартии од вредност.[98]

На крај, можеме да кажеме дека постојат огромни разлики помеѓу нашиот, македонскиот пазар на пари кој е релативно неразвиен, неефикасен и нестабилен, со степен на ризик и неизвесност, и светските краткорочни финансиски пазари, кои го претставуваат токму спротивното: одлична ценовна и информациона ефикасност, извонредно ниво на стабилност и ликвидност итн. Впрочем, тие разлики се јавуваат во сите пори на нашиот општествен и економски систем. Но сепак, со голема доза на оптимизам може да се рече дека македонските финансиски пазари напредуваат во својот развиток и се стремат да ги достигнат тие одлики што претставуваат финансиски стандарди во светски рамки.

4.ЗАКЛУЧОК

За обезбедување на фирмата со извори за краткорочно финансирање, големо значење има финансискиот пазар , особено пазарот на пари. Предмет на понуда и побарувачка на пазарот на пари се парите (краткорочните кредити) и краткорочните хартии од вредност. Поради фактот што на пазарот на пари се засновува кредитен однос, хартиите од вредност што се јавуваат на овој пазар најчесто се инструмент на тој кредитен однос.

Како понудувачи на парични средства на пазарот на пари се јавуваат населението, организациите од стопанството, банките и други финансиски институции, општествено политичките заедници и организации и други субјекти. Сите овие ги нудат своите привремено слободни парични средства. Основен мотив за тоа е нивното поцелосно користење, одржување на вредноста, а по можност и остварување на определен принос. Како побарувачи на краткорочни финансиски средства (пари, кредити) на пазарот на пари се јавуваат истите групи субјекти, но нивното учество во побарувачката на кусорочни кредити не е еднакво на учеството во понудата на ваквите средства. Искуството од нашата земја во минатото покажа дека населението се јавува како поголем понудувач на парични средства отколку како побарувач на кредити. Наспроти нив, организациите од стопанството се јавуваат како поголеми побарувачи отколку како понудувачи на краткорочни финансиски средства. Од тоа би можело да се заклучи дека дел од слободните парични средства на населението се прелева во стопанството, со што се остварува една корисна општествена

---

[96] Bank for International Settlements (1998) “The transmission of policy in emerging market economies”, Policy Papers No.3

[97] http://www.finance.gov.mk/mk/bilteni/11-12-02/6-pazar_na_pari.pdf

[98] http://www.finance.gov.mk.mk/zakoni/zhv_95_2005.pdf - Zakon za hartii od vrednost (Slu`ben vesnik na Republika Makedonija, br.5 / 1993 god .)

функција. На пазарот на пари како понудувачи и побарувачи на пари се јавуваат и централните банки во земјите (емисионите банки), во чија надлежност е одржувањето на ликвидноста и стабилноста на стоковно-паричните текови во државата.

Кога се зборува за пазар се мисли на поврзувањето на понудата и побарувачката на пари (краткорочни кредити). Но, продажбата на стоки со одложено плаќање (на кредит), која не се смета како работа на пазарот на пари, е тесно поврзана со него, затоа што некои краткорочни хартии од вредност произлегуваат од купопродажбата на стоки и се предмет на купопродажба на пазарот на пари и краткорочни хартии од вредност.

Во Република Македонија, во 1996 година е донесен закон за формирање на пазар на пари, како специјална организација за промет на пари и краткорочни хартии од вредност. Но, освен оваа организација, функцијата на пазарот на пари се одвива и преку други институции и облици: во рамките на комерцијалните банки, меѓу комерцијалните банки, во односите на комерцијалните банки со Народната банка на Република Македонија, како и неорганизирано, во директни контакти на понудувачите и побарувачите на пари и краткорочни хартии од вредност.

6.ЛИТЕРАТУРА

[1] Aragon, G.A.: Financial management, Allin and bacon, Boston, 1989

[2] Bank for International Settlements (1998) "The transmission of policy in emerging market economies", Policy Papers No.3

[3] Brigham, Eugene F., Houston, Joel F.: Fundamentals of Financial Management, Eighth Edition, Thomson – South Western, Mason, Ohio. 1998

[4] Brigham, Eugene F., Daves, Phillip R.: Intermediate Financial Management, Seventh Edition, Thomson– South Western, Mason, Ohio. 2002.

[5] Denis E. Logue, red.:Handbookof Modern Finance, Warren, Gorham and lamont, Boston, New York, 1990

[6] Ross, Stephen A., Westerfield, Randolph, W., Jaffe, Jeffrey: Corporate Finance, Fifth edition, Irwin – McGraw – hill, Bosston, 1999.

[7]. Hanzekovic, M.: Vrednosni papiri i njihovo trziste, Institut za javne financije, Zagreb, 1990.

[8]. Спасов, С. "Финансиски менаџмент"- Економски факултет, Скопје, 1997

[9] Ristic, Z.: Trziste novca, Privredni pregled, Beograd, 1990.

[10]. Трпевски, Љ. "Пари и банкарство",Economy press, Скопје, 2004 год.

[11] Krasulja, D.: Poslovne finansije, Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet, Beograd, 1986

[12] Kaufman, G.: The US Financial System, - Money, Markets, and Institutions-, Prentice hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1989.

[13]. Ross, Westerfield and Jordan, Fundamentals of Corporate Finance, Second Ed., Richard D. Irwin, Inc.,1992-1993.

[14]. Јовановски, Т. "Финансиски пазар"- Мисла, Скопје, 1994 год.

[15] Петковски, М. "Финансиски пазари и институции"- Економски Факултет , Скопје, 2004 год.

[16] Weston J. F., Coperland T.: Managerial Finance, Eight Ed., Dryden Press, Chicago, 1986

[17] http://www.finance.gov.mk/mk/bilteni/11-12-02/6-pazar_na_pari.pdf

[18] http://www.finance.gov.mk.mk/zakoni/zhv_95_2005.pdf

THE THEORIES OF IDENTITY IN THE CONTEXT OF TERRORIST ORGANIZATION

Assoc. Professor, Frosina T. Remenski, PhD
Republic of Macedonia
"St. Clement Ohridski "- Bitola,
Faculty of Security Skopje
Fax: ++389 2 2546 070
ftremenski@fb.uklo.edu.mk

***A*ssoc. Professor Marjan Nikolovski, PhD**
Republic of Macedonia
"St. Clement Ohridski "- Bitola,
Faculty of Security Skopje
Fax: ++389 2 2546 070
mnikolovski@fb.uklo.edu.mk

Assoc. Professor Vladimir Pivovarov, PhD
Republic of Macedonia
MIT University – Skopje
pivovarov_vladimir@yahoo.com

Abstract: This paper discusses the importance of collective identity as an integral part of the social continuum of terrorist organizations. Categories of identity are an important system of recognition between groups and individuals in relation to their respective social environment, while even mundane social dynamics are also largely influenced by the interactions of different identity categories. Terrorist organizations are examples of social groups that very clearly proclaim their collective identity, often positioning themselves as standard bearers of certain social groups (ethnic, religious). As such, there is considerable insight to be attained by investigating elements of collective identity as one of the fundamental traits of many existing terrorist organizations. Such an approach can also provide a new basis for future studies of terrorism as a social phenomenon. The paper uses relevant theories and present knowledge from the fields of sociology, social psychology, theories on nationalism and others as a theoretical framework.
Key words: terrorism. collective identity; social constructivism; social psychology; social geometry.

COLLECTIVE IDENTITY AND TERRORISM

Terrorism in modern societies poses a serious dilemma whose resolution is not just a matter of academic interest, but a necessary step in preventing loss human lives around the world. The importance of the sociological approach to terrorism can us seem less necessary by the analysis of security experts and related branches of the military strategic analysis, that terrorism is a problem that must primarily solved in practice, not in theory. Such a perception is completely understandable if you understand the threat that terrorism poses, as well as a high cost in human lives and quality of life that terrorism is taken as a result of its actions. That is why the most recent issue of terrorist violence in societies that are directly affected terrorist acts, as well as those who are currently afraid of the possibilities to become its victims, while the direct defense mechanisms they are in the system military and police activities, security and justice. Sociological analysis can future play only a secondary role in understanding some of the social mechanisms which play a role in the operation of terrorist organizations and individuals, but it may take and much more responsible attitude and systematic analysis of these mechanisms help to better understanding and even resolve conflicts before they escalate into degree of violence. Or, in the words of Donald Black, "classifying terrorism as only form of criminal activity hides his sociological identity, thus preventing generating scientific

explanations "(Black, 2004: 17). In this paper, we propose to the analysis of terrorism is a worthy place for the use of social-scientific theoretical frameworks and methods. A special place for such analysis in the study of collective identity as an indispensable component of terrorist organizations and social space in which they operate.

To begin with, it is necessary to clarify the basic concepts of this study: terrorism, terrorist organization and collective identity. Let's start with the most basic, and most difficult for definition, terrorism. For all those who are more familiar with the works on terrorism clearly that there is no universally accepted definition of terrorism. In addition to this fact inflicts lectors headaches, experts in the field of terrorism are often forced to come up with their own definition of terrorism, depending on specific example studying (Bilandžić, 2010). Therefore, the definition of terrorism in many cases site determined, and while it is relatively less problematic to create a concrete description of terrorism in the context of a single case or organization, it is almost impossible to apply a single description of terrorism as a general phenomenon (Wilkinson, 2002).

The second term refers to the central unit of analysis in this paper, a terrorist organization. Determination of an organization as a "terrorist" is not a question of a general consensus, as in popular speech evoked often recited phrase: "He who is a terrorist for one is another's freedom fighter". Terrorist organizations are not called so just because they are groups whose members want to achieve their goals only the use of terror. Describing the organization as a "terrorist" in the history of the benefit not only in order to preserve the safety of the public, but also as a tool of political repression opposition political parties. An example of such political repression is the African National Congress (ANC) during the apartheid in JA-R in. ANC was then officially designated as terrorist organization, and the reason was the absolute impossibility of political participation opponents of apartheid within the JA-R. There is an indisputable fact that their actions sometimes been limited to the violence and that the ANC and those conditions managed to be very successful in political terms (Bilandžić, 2010: 173). Today the ANC the ruling political party in the country, and some members of the ANC s were awarded the Nobel Peace Prize. This example describes us periodically the effectiveness of terrorism, but also to that describe the terrorists only in the context of violence, not political action, sometimes problematic. The legitimacy of the use of force is an issue that sometimes there is no simple answer. It would be naive to assume that all the members of these organizations believed that their actions totally unjustified and despite being engaged in murderous campaigns. Their motivation should also be legitimizing the reason for such action (Young, 2004).

This brings us to the third term in our work: collective identity. The importance of identity in situations of social conflict and violence has always been somewhat recognized, to a greater or lesser extent, but the integration of identity in the explanation of the causes and mechanisms conflict still presents some challenges. The problem that many authors state is the number of concerns that exist in the analysis of social identity and basic properties which determine it (Korostelina, 2011.; Northrup, 1988). In the context of terrorism, If we accept the hypothesis that the social identity of one of the key factors in the conflicts in which they operate a terrorist organization, there are several concerns. For example, whether it is a unique complex determinant that determines all members, uniting them into a single group, or the differences within the group that is in conflict defined as a unitary and indivisible, more important than all that binds them. The mere fact to study terrorist organizations in the context of collective identity means to determine the theme on one small part of the population in whose name they operate. Consider example confined to the violence. It is clear that violent methods are primary signifier of terrorism are not acceptable to all parts of a particular population, even within organizations that have opted for the use of violence, we find examples disagreements over implementation methods. This leads to a very important conclusion: the terrorist organizations are generally homogeneous representation unique ideology that draw from its surroundings or some broader social structures, but specific groups that have internal and external social dynamics.

Before we leave the choice of sociological theory suitable for processing threads terrorism from the perspective of the study of identity, should determine what will be cut in this paper we consider the category of collective identity. Conceptually determination of identity categories are often the most challenging part of this endeavor, because it is a very fluid concept that cannot be narrowly defined. As with personal identity, it is a gathering of important categories that define a group of people as members of the group. Determinants of belonging can be very obvious, and serve as recognition means in respect of the second set does not, but may also be more subtle and only relate to interpersonal interactions within the group. In Durkheim canon of sociological thought, the notion of collective consciousness, a term that is sometimes mixed with a collective identity. In the book division of labor in society Durkheim describes collective consciousness as a phenomenon that is largely inherent in pre-modern societies, where differentiation has not begun to function to the point of creating social institutions that fragment and institutionalize the functions of society, which then leads to a reduced role of collective consciousness in modern societies (Durkheim, 1984: 39). Such a definition does not sound promising for this work, which tends that the present approach designed exclusively modern industrial or post-industrial societies, but precisely because we need to distinguish between collective identities as a separate concept of collective consciousness.

In contemporary societies, collective identity certainly plays an important role, creating the necessary social cohesion groups gathered around some common categories (Bernstein, 2005). Ernest Gellner, who is very strict critic of some of Durkheim's thesis, it is very convenient for the author of this topic as the creator of the highly influential theory of nationalism. The theoretical debates about nationalism is a common debate between primordialist and modernist thesis. Gellner belongs to the latter group, and insists that nationalism modern phenomenon that the true effect is realized only in an industrial society, and that the primordial arguments nationalist movements only legitimating mechanisms justifying construct certain nationalities (Gellner, 1983). Such a process creating their own historical narratives and traditions described by Eric Hobsbawm: "Clearly is that many of the political institutions, ideological movements and groups - especially in nationalism - Were so unprecedented that it was necessary to invent even historical continuity ... was half a fictitious or forgery '(Hobsbawm, 1977: 7). As the large number of terrorist organizations based on ethno-national ideology, it is necessary is important to note that the theory of nationalism can be closely linked to the basic theoretical assumptions that will be presented in subsequent chapters. However, such the relationship can be created only after you determine the true motives of a particular organization. Before that, we have to start from the basic steps that explain the genesis social conflicts.

THEORIES OF IDENTITY IN THE CONTEXT OF SOCIAL CONFLICT

The theory of social construction of reality Berger and Luckmann (1992) can be used in analysis of the conflict based on the construction of identity in opposition to "the other", and creating a dichotomy between the categories of "us" and "them." The main thesis of the theory of social Constructivism is based on the assumption that there is no uniform understanding social reality, and that different individuals and social groups create (construct) their own interpretation of their social environment. This interpretation understood as basic frame of reference for their social action, and they are through the process of routinization and rehabilitation maintain and transmit to the next generation and they also accept as part of social reality (Berger and Luckmann, 1992: 80). Examples rehabilitation in social conflicts are very common, and explain their generational dynamics in a large number of cases, including the nationalist tensions in the former Yugoslavia (UNECE, 2007). It is clear that all the above assumptions of social constructivism very applicable and clearly visible in many situations of social conflict in which conflicting parties construct different interpretations of the original causes of the current state of the conflict.

This leads us to conclusions that are Henri Tajfel and John C. Turner exhibited in the work "An integrative theory of intergroup conflict", and further developed in several papers. Their works are often quoted in the analysis that access conflicts based on what can be described as "conflicts of identity." The theory of social identity (Social identity theory) studied the way in which individuals are identified with different social groups. These groups Tajfel and Turner are defined as follows: "We conceptualize the group as a group of individuals who are perceived as members common social category, share an emotional stake in this common definition of themselves, as well as a certain degree of social consensus on the assessment of their group and their belonging to the group "(Tajfel & Turner, 1979: 100-101). Their theoretical model is based on the interaction of personal and social stimuli that determine its association with certain groups, including groups in which membership is not maintained primary social contact between all members, but their personal sense affiliation. A significant part of the feeling of belonging as a rule is not based out of immediate experience, but from the idealized image of the individual patterns in accordance with their personal solicitation. Does this idealized image of reality is not overly important, that is, as required by the Thomas theorem: "If men define situations as real, they are real in their consequences "(Thomas & Thomas, 1928: 572). Benedict Anderson in this sense describes the nation as an imagined community (Anderson, 1990), a theory Tajfel and Turner can be described as an attempt to explain how and why an individual imagines himself as a member of the imagined community. Their approach to the problem of social Identity is based on the tradition of social psychology, we attach great attention individuals as actors in social groups, and the manner in which the individual realizes affiliation groups. Such a theoretical framework does not lead to the conclusion that the affiliation groups question the rational decisions of individuals, on the contrary, Tajfel and Turner often speak on the necessity of social groups that an individual provide the social context. Their words "Social groups, in this sense, provide its members with a sense of personal identification in social conditions "(Tajfel & Turner, 1979: 101). The manner in that the individual is faced with other groups, creating a category of their own group (in-group) and other groups (out-group) takes place in three stages. The first phase of social categorization, a process of determining an individual belonging to a group; then social identification, determination of meaning and belonging to the group for the individual; and social comparison, where the estimated value of their own group relative on the other. In this last phase can be to find a mechanism that leads to conflict. If individual or a whole group feel that the other groups because of some circumstances in a more favorable position, you will be motivated to try to change that, especially if they find the advantage of another group acquired unjustly or conditional repression and coercion (Baumgartner,

1984). We do not have a lot of thinking to remember numerous examples in history in which we find such motives as a generator of conflict. Groups such as nations, ethnic and religious groups are extremely powerful categories in the experience of the individual, their defense is very strong incentive. It is necessary to closely analyses relevant theoretical frameworks that have recently been increasingly applied to the issues of domestic society, terrorism and other activities that create a rift within the companies by boundaries of identity. Such limits do not make themselves, but to actualize in situations of interaction with other groups that can serve as a frame of reference to determine their own identity (Barth, 1969). Questions of religious, ethnic, gender, economic and other kinds of discrimination are often manifested as issues of identity politics, ways in which minorities are trying to carve out for exercise or equalizing their rights with the rights of the majority. The notion of identity politics course covers a much wider range from that to which is limited this work, but the basic principle is very similar. It is the study of the way in which certain groups are formed and are trying to fight for political rights on the basis of shared membership in a particular group (Taylor, 1994).. The struggle for rights can sometimes be violent, but as a rule most of these trade takes place within a democratic dialogue. Terrorist organizations do not can be considered as part of the peaceful democratic dialogue, although often occur or exist in the liberal-democratic political regime (Irwin, 1999). Their fundamental principle of action is a kind of antithesis of the system against which they operate, and while their goals transformation of society, in practice, the power and the threat of terrorism destabilize the normal functioning of the social system (Bilandžić, 2010). Such groups consider themselves as standard-bearers of one group (religious, ethnic, political) in the struggle to achieve the political goal (Parry, 1976). Their methods of separating them from groups that are fighting for the rights peacefully, but their raison d'etre is basically very similar, but is rooted in the conceptualization of the conflict on the principle of "us" against "them". Deconstruction of these motivations is the task of the social sciences, to critically analyses methods, aims, and internal and environmental dynamics of terrorist movements. As a foundation such an analysis, it is possible to use existing theories that explain terrorism as a phenomenon rooted in social structures, and the theory of social geometry Donald Black is very appropriate.

THE THEORY OF SOCIAL GEOMETRY

The theory of social geometry methodology is applicable system within the paradigm of pure Sociology (pure sociology) (Black, 1997), which studies social phenomena as incidence in multidimensional social space (social space). Social area comprises five dimensions: vertical, horizontal, cultural, corporate and normative (Black, 2004). Vertical and horizontal dimensions can be described in the context of classical sociological notions of social mobility in the vertical and horizontal axis, noting that Black's focus on the interaction between actors in these axes, which means that the vertical dimension is often analyzed in the context of economic inequality, while the horizontal view of social interaction on one level. Cultural, corporate and normative dimensions are also contingent and depend on a variety of social influences whose meaning can be distinguished from its title. The cultural dimension refers to the symbolic interaction, the corporate organizational models and structures while our normative dimension speaks of legal mechanisms such as social controls. Terrorist organizations are very good subjects for analysis using this theoretical construct, not only to record the universal characteristics all such unions, but also to discover how they differ. Of course, it is important note that every case of terrorism more or less determined by specific social circumstances in which it operates and to the application of any scientific paradigm adapted to these specific conditions. The advantage of the theory of social geometry is exactly in how to identify and isolate the dimensions of social space, and thus is easier to identify which of them need to be adjusted in order to perform empirical research.

According to Black crucial concept to appear terrorism is distance. Except social distance, according to the physical (geographic) distance as an important variable in appearance terrorism. Here we should mention a very popular phrase the media "global" or "international terrorism", at least in the context of Black suggestions that terrorism is essentially "local". According to the theory of social geometry, a key element in terrorism is available, it is quite close to the perpetrators and victims of violence on one or more dimensions of social space. Terrorism may seem like a big threat because of the randomness and unexpectedness of terrorist acts. Undoubtedly, psychological shock and fear is one of the biggest weapons in the arsenal of terrorists (Furedi, 2007). However, Black's model we can provide a new perspective on the issue of terrorism insofar as it suggests that the incidence of terrorist violence based on availability targets (victims) actors (terrorists). Hypothesis which can be constructed from such conclusion may be limited to the physical space, questioning how terrorist acts to small geographic terms compared to the larger, but can also studied and social space. The central element of such analysis is the concept of collective identity, variables that may help to understand how the actors involved in terrorist activities see themselves in the context of their immediate and wider social environment, and how this environment allows the emergence and

maintenance of the terrorist activities. Such us approach can reveal a great deal not only about the actors in the conflict, but also the very structure of conflict in which they operate.

DIMENSIONS OF IDENTITY IN ANALYSIS OF TERRORISM

In recent decades, more attention is paid to describing the specific circumstances that exist in modern societies in an attempt to explain the existing conflicts and predicting future events. A popular example is certainly the work of the Power of Identity Manuel Castells (2002). In which it shows several examples of contemporary movements based on the identity of the opposition. In this paper provides examples of religious and ethno-national movements which the collective identity of the backbone of existence and activity. However, not all the above movements are violent. It is impossible to reduce the categories identity to the extent that it can serve as an accurate means of predicting violence. In any case of terrorism, we find a large number of circumstances affecting the dynamics social conflict. All these circumstances have to be taken into account to properly comprehend the terrorist organizations as social actors in a particular context. Although there are many similarities between certain organizations, reductionist approach that terrorists posing as deluded extremists who by their violent nature separated from their social environment, we cannot show a constructive basis for quality analysis of terror. As an example we consider the cases of terrorism based on the idea of defending their own ethnic or national community. Thus in North Ireland conflict lasted for decades euphemistically called "Trouble" (The Troubles) that is remembered for years of violence in the streets and feelings of insecurity and insolubility of the problem in this divided country. However, analysis of the case, such as Northern Ireland only in the context of terrorist activities or the establishment of facts laid bare Northern Ireland's history can we leave undetected many facts about the nature of that conflict. Chronology of violence, history of Protestant-Catholic relations in British Isles, political decisions within and outside Northern Ireland, which influenced the course and intensity of the conflict are very important objective circumstances, but some less obvious and less recorded in such circumstances may tense circumstances also have a large influence. For example, the symbolic representation of identity that exist on the fronts buildings in Northern Ireland are very interesting statement of identity. Many buildings, especially in places that are years witnessed violent clashes, adorned with murals that often marking the one-sided vision of the history of the conflict, depending on whose side are fourth incurred. You symbolic representations are used not only as a historical memorials, but also show the current state of affairs. The content of these murals is unmistakable statement about who lives in these neighborhoods, they are visual signifiers of space and that space belonging to an ethnic group which shares a common history and identity, thereby invigorating the perception of North Ireland as a divided country (Rolston, 1992).

In addition to its visual analysis, the problem can be accessed careful analysis discourse terrorist rhetoric and analysis of wider ideological or cultural circle which belong to members of terrorist organizations. The thesis that language is not a value neutral media is not new, and is associated with the aforementioned theory of social Constructivism. Language is a tool that shapes our understanding of reality and social relationships that surround us, it creates cognitive categories that can strongly determine structure of ideology and power (Halmi, Belušić Ogresta, 2004). Provide a brief example of the construction of social reality. Tamil Tigers, a terrorist an organization is through terrorist violence nominally defend the interests Tamils within Sri Lanka, provides us with an interesting example of rhetorical legitimation violence. Black Tigers, detachment within the Tamil Tigers, have become infamous for its long action during which they organized and conducted a number of suicide attacks. Such suicidal actions certainly were testimonies of complete surrender Black tigers ideology of Tamil nationalism and belonging to the terrorist formation. However, their true meaning becomes clear only when we understand members who have these attacks were not carried out his act of suicide terrorism understood as suicide, but as an act of sacrifice. One of the members of the Tamil Tigers, S.P. Thamilchelvam, once said in an interview to explain it as follows: "The Tigers avoid using the term 'suicide attack' ... Tamil word for suicide read thatkolai, but the Black Tigers thatkodai use the word, which means 'give yourself' ... It's a gift themselves, self-destruction, self-giving "(Waldman, 2003). This allows descriptive detail provides an interesting insight into the motivation of terrorists and discovers the victim as a fundamental component motivation of some members of the Tamil Tigers, providing an interesting lesson about the importance of by terrorist organizations attach rhetoric (Hopgood, 2005).

The manner in which symbolically represents the history of the conflict depends largely on his listening to the testimony, which is not too surprising. However, the rejection of bias statements of both sides is to disregard one of the major factors in the dynamic structures of these conflicts. Calling the Northern Ireland murals ordinary street vandalism or unimportant paintings, as well as neglect of rhetoric "sacrificing" what found in the example of the Tamil Tigers ignore the very important data that social conflicts are in their proper social context.

CONCLUSION

It is almost superfluous to conclude that terrorist organizations do not exist in a vacuum, which is devoid of social context, but still it is necessary to note that in the analysis of terrorism very easy to ignore the many influences that have no clear connection to the single terrorist acts. If terrorist organizations are seen as groups defend the interests of collective identity based on one part of the population, it becomes clear why the amicable solution of such conflicts so rarely achieved in the past. Individuals in these conflicts are not considered as a flexible identity category, but basic fact own membership in a group that they largely determined by personal in a social context. Accordingly, for the actors involved in the conflict of identities represents complex underlying values that cannot be negotiated (Northrup, 1988). These values represent a set of basic features that connect individual with your community, and in the case of terrorism, explain how it is possible that individuals even risking their lives to defend the interests of their group. Also, it is important understand that it is not an essential categories that are independent of the various influences, but on the concepts that, despite the primordial arguments could be changed depending on the time and social context, and thus shape the nature conflict that exists because of them (Cook-Huffman, 2011 .; Katunarić, 2003). Structures that exist in conflict situations are not permanent, but at the same time are neither easily changeable. Analysis of cases of social conflicts should be approached very carefully, because at stake in attempts resolution of these conflicts may be their deepening, and solutions that can be prove effective in one case may not necessarily be universal. Specific perspective that this paper proposes not preclude the application of existing methods and theoretical frameworks in the analysis of terrorism. On the contrary, the inclusion of the collective dimension identity as one of the variables in the structure of the conflict is possible to gain new insights about the dynamic impact categories of identity in these structures. In this way is obtained complete picture, not only of the terrorist organizations, but also the wider social environment, why and in which there are.

BIBLIOGRAPHY

1. Anderson, B. (1990.) *Nacija: zamišljena zajednica.* Zagreb: Školska knjiga;
2. Barth, F. (1969.) *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference.* Boston: Little, Brown & Co.
3. Baumgartner, M. P. (1984.) „Social Control from Below". Black, D. (ed.) *Toward a General Theory of Social Control*. Orlando: Academic Press.
4. Bernstein, M. (2005.) „Identity Politics" *Annual Review of Sociology;*
5. Bilandžić, M. (2010.) *Sjeme zla: Elementi sociologije terorizma.* Zagreb: Plejada,
6. Black, D. (1997.) „The Epistemology of Pure Sociology" *Law & Social Inquiry* 20(4):829-870.
7. Black, D. (2004.) „The Geometry of Terrorism". *Sociological Theory* 22(1):14-25.
8. Castells, M. (2002.) *Moć identiteta.* Zagreb: Golden Marketing.
9. Durkheim, E. (1984.) *The Division of Labor in Society.* New York: The Free Press.
10. Furedi, F. (2007.) *Invitation to Terror: The Expanding Empire of the Unknown.* London: Continuum Books.
11. Gellner, E. (1983.) *Nations and Nationalism.* Oxford: Basil Blackwell.
12. Halmi, A. ─ R. Belušić, ─ J. Ogresta (2004.) Socijalnokonstruktivistički pristup analizi medijskog diskursa. *Medijska istraživanja* 10(2):35-50.
13. Hopgood, S. (2005.) „Tamil Tigers, 1987-2002", Gambetta, D. (ed.) *Making Sense of Suicide Missions*. New York: Oxford University Press.
14. Katunarić, V. (2003.) *Sporna Zajednica: Novije teorije o naciji i nacionalizmu.* Zagreb: Jesenski &Turk.
15. Korostelina, K. V. (2011.) „Identity Conflicts: Models of Dynamics and Early Warning", Sandole, S. J. D. ─ S. Byrne ─ I. Sandole - Staroste ─ J. Senehi (Ed.) *Handbook of Conflict Analysis and Resolution*. New York: Routledge.
16. Northrup, T. (1988.) „The Dynamic of Identity in Personal and Social Conflict", Kriesberg, L.─T. A. Northrup ─ and S. J. Thorson (ed.) *Intractable conflicts and their transformation.* Syracuse, NY: Syracuse University Press.
17. Parry, A. (1976.) *Terrorism: From Robespierre to the Weather Underground.* Mineola: Dover Publications.
18. Rolston, B. (1992.) *Drawing Support: Murals in the North of Ireland*. Belfast: Beyond the Pale Publications.

19. Tajfel, H. ─ J. Turner (1979.) „An integrative theory of inter-group conflict“, Austin, W. ─ S. Worchel (ed.) *The Social Psychology of Inter-group Relations.* Monterey, CA: Brooks/Cole.
20. Taylor, C. (1994.) „The Politics of Recognition“, Taylor, C. et al. (ed.) *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition.* Princeton, NY: Princeton University Press.
21. Thomas, W. I. ─ D. S. Thomas (1928.) *The Child in America: Behaviour Problems and Programs.* New York: Knopf.
22. Waldman, A. (14.1.2003.) „Masters of Suicide Bombing: Tamil Guerrillas of Sri Lanka. *New York Times*. URL: http://www.nytimes.com/2014/10/14/
23. Wilkinson, P. (2002.) *Terorizam protiv demokracije.* Zagreb: Golden Marketing.
24. Young, R. (2004.) „Politički terorizam kao oružje onih koji nemaju moć“, Coady, T. ─ M. O'Keefe (ed.) *Terorizam i pravednost.* Zagreb: Kruzak.

TYPOLOGIES OF ORGANIZED CRIMINAL GROUPS ACCORDING TO THEIR STRUCTURE AND ORGANIZATIONAL FRAMEWORK

Doc. Marika Mateska, Phd
Supreme Court of Republic of Macedonia, Skopje, marikamateska@yahoo.com

Ass. Fani Mateska, M.Sc
University of Tourism and Management – Skopje, Republic of Macedonia,
fani.mateska@gmail.com

Abstract: Organised crime as a serious criminal phenomenon is present in almost every country. In theory, particularly in criminal law and criminological thought, there are two approaches in defining the term of organized crime. The first approach is a broader approach, according to which organized crime is a work of criminal organizations. According to the second narrower approach, the existence of a criminal organization is not the only condition that determines the existence of this kind of criminal, but there is a range of other conditions. When speaking of organized crime it should be noted that this is not the stereotypical crime, but new types and forms constantly arise. Considerable attention and effort is devoted on determining the characteristics of organized crime groups that contribute to the development of criteria for identifying typologies of organized criminal groups.
Keywords: organized crime, typologies of organized crime, structure of organized crime

Апстракт: Организираниот криминал како сериозен криминален феномен е присутен речиси во сите држави. Во теоријата, а особено во казнено-правната и криминолошката мисла, околу определување на поимот организиран криминал егзистираат два пристапа. Едниот претставува поширок пристап, според кој станува збор за дејност на криминални организации. Според вториот потесен пристап за постоење на овој вид криминал, не е доволно постоење само на криминална организација, туку и низа други предуслови. Кога се зборува за организираниот криминал треба да се напомне дека овој криминал не е стереотипен криминал, туку постојано се јавуваат нови типови и форми. Се посветува значајно внимание и труд за определување на карактеристиките на групите на организиран криминал кои пак од своја страна придонесуваат за развој на критериумите за идентификување на типологиите на истите.
Клучни зборови: организиран криминал, типологии на организиран криминал, структура на организиран криминал

Вовед

Во теоријата, а особено во казнено-правната мисла, често пати се поистоветува поимот „организирана криминална група” или т.н. „група на организиран криминал’’, со поимот „криминално здружување”. Треба да се напомене дека криминалните здружувања иако имаат многу сличности со структурата на групите на организираниот криминал, тие не можат да се поистоветат. Ваквите здружувања не се јасно определени и профилирани криминални ентитети со цврсто поставени граници, туку често пати претставуваат сложени здруженија составени од повеќе криминални организации и поединци.

Типологии на групи на организиран криминал според нивната структура и организациска поставеност

Во правната теорија се прават разлики помеѓу самите групи на организиран криминал, според нивната структурата и организациска поставеност, и оттука се извлекува заклучок дека постојат одредени типологии на групи на организиран криминал, коишто се разликуваат според нивната структура и организациска поставеност. Така, групите на организиран криминал, според Ferdinando Buatier de Mongeot, се карактеризираат со следните елементи:

1. Структура: Разноликоста на структурите е присутна кај сите анализирани групи. Главен фактор во системот на нивното рангирање е степенот на хиерархија, којшто е присутен во секоја група. Така, системот на рангирање обезбедува еден широк спектар алтернативни решенија по однос на структурата, почнувајќи од хиерархиски па сè до лабави видови мрежни уредувања во групите.
2. Големина: Точниот број на лица вклучени во различни групи.

3. Активности: Прикажана е колку што е можно посеопфатна листа на криминални активности во групата која се испитува. Во некои случаи јасно е дека извршувањето криминални дејствија е единствена и примарна активност околу која се јавува збир или мноштво на подактивности кои ја поддржуваат примарната активност.
4. Прекугранични операции: Степенот на прекуграничните операции се определува едноставно и тоа по пат на проценка на бројот на земјите во кои се претпоставува дека групата е активна.
5. Идентитет: Класификацискиот систем за идентитет на групите се обидува да ги прикаже не само оние групи за кои се смета дека имаат цврста етничка основа, туку и оние групи чии членови имаат слично социјално потекло, кое преовладува и ја надминува нивната етничка припадност.
6. Насилство: Субјективна оценка за нивото на насилство, коешто го применува криминалната група, како и настојување да се обезбедат некои поцврсти докази во однос на интензитетот на насилството (на пример, број на убиени бизнисмени или полициски службеници).
7. Корупција: Субјективна оценка за големината, односно опфатот на корупцијата, како и презентирање на актуелните случаи на кривичен прогон на сторителите на коруптивни дела.
8. Политичко влијание: Проценката за тоа до кој степен некоја криминална група има политичко влијание е практично невозможна. Во повеќето случаи се прават субјективните проценки за обвинетите за тоа дали постоело политичко влијание.
9. Пробив во легитимната економија: Проценка за нивото на пробив или навлегување на криминалните групи во легалната економија упатува на рангирање коешто се базира на три широки категории и тоа на непостоење или ограничен пробив во легитимната економија, постоење на одредени инвестирања на профитот до криминал во легални активности и значителен премин меѓу легитимните и нелегитимните активности.
10. Соработка со други групи по организиран криминал: Преку систем на рангирање се прави разлика помеѓу групите и тоа:
- кои немале никакви соработка со други групи;
- групи кои воспоставиле таква соработка во својата матична земја (односно во земјата од која потекнува испитуваната група или испитаникот);
- групи кои соработуваат со други групи, кои се активни надвор од територијата на таа земја и
- двојна соработка, односно воспоставена соработка со други групи во матичната земја и во странство.
Врз основа на истражувањата спроведени од ООН во 16 земји во светот, резултатите покажале пет организациски типа на организиран криминал.
Следува приказ на пет идентификувани типологии, проследени со кратко објаснување за секоја од нив.

Тип 1: Стандардна хиерархија
Се карактеризира со следното:
Единствен лидер;
Јасно дефинирана хиерархија;
Строги системи на внатрешна дисциплина;
Препознатливи по нивното специфично име;
Честопати,имаат цврст социјален или етнички идентитет;
Примена на насилство коешто е суштина на активностите;
Честопати, имаат јасно изразено влијание или контрола врз одредена територија.

Тип 2: Регионална хиерархија
Се карактеризира со следното:
Структура со единечно водство;
Командување од центарот;
Одреден степен автономност на регионално ниво;
Географска/регионална дистрибуција;
Мноштво активности;
Честопати имаат цврст социјален или етнички идентитет;
Примена на насилство коешто е суштина на активностите.

Тип 3: Збирна хиерархија
Се карактеризира со следното:
Составена од повеќе криминални групи;

Постои договор за управување помеѓу групите;
Збировите се попрепознатливи од составните групи;
Одреден степен автономност за составните групи;
Формација којашто често е поврзана со социјално-историскиот контекст;
Релативно ретка.

Тип 4: Средишна (јадрена) група
Се карактеризира со следното:
Средишна група, опкружена со лабава мрежа;
Ограничен број на членови поединци;
Збиено организирана и рамна структура;
Мала по големина, што овозможува одржување на внатрешната дисциплина;
Ретко поседува социјален или етнички идентитет;
Само во ограничен број случаи е препознатлива по некое специфично име.

Тип 5: Криминална мрежа
Се карактеризира со следното:
Дефинирана според дејствијата и активностите на клучни поединци;
Истакнатоста во мрежата е одредена според контактите -вештините;
Личната лојалност/врски се побитни од социјалните/етничките идентитети;
Врските во мрежата се трајни, потхранувани преку серија криминални проекти;
Низок профил во јавноста - ретко препознатливи по какво било име;
Мрежата се менува по напуштањето на клучните поединци.

Во смисла на погоренаведениот приказ, може да се извлечат неколку заклучоци:
1. Во случај кога типот на структурата на групите и нивната големина се поврзани и меѓусебно зависни, тогаш е јасно дека бројот на лица кои ја сочинуваат криминална група е клучен и решавачки фактор за структурата на таа група.
2. Колку што е поголем бројот на инволвирани лица, таа група има строг систем на хиерархиска организација и е поголемо нивото на хиерархиска контрола и нивото на насилството кои се потребни за да се обезбеди внатрешна контрола.
3. Структурните категории на средишната група и криминалната мрежа немаат строги правила во однос на регрутирањето членови, а за криминалните групи кои се структурирани на овој начин, идентитетот е помалку важен во однос на функцијата и вештините.
4. Нивото на насилство кое го применува групата е строго поврзано со бројот на нејзините карактеристики. Така, колку е појако нивото на хиерархија, толку е поверојатно групата да биде инволвирана во насилство. Оттаму, главно најнасилни групи се оние групи коишто имаат хиерархиска структура, со силен социјален и етнички идентитет.
Според авторот Миодраг Лабовиќ, организациската форма не е единствениот критериум за создавање типологија на организираните криминални групи, туку типовите на организиран криминал се разликуваат и според критериумот на полето на криминална активност, односно групата или видот на кривичните дела кон коишто е насочена криминалната активност на организираната криминална група. Поради тоа, наведува дополнителни два критериума, покрај критериумот за организациската структура, а тоа се општествената поврзаност (етаблираност во системот) и организациската форма, односно нивото на организациската поставеност и хиерархиска структура внатре во организираните криминални групи. Во таа смисла, според Миодраг Лабовиќ се разликуваат следните типови организиран криминал:
Тип 1: Групен организиран криминал;
Тип 2: Мрежен организиран криминал;
Тип 3: Мафијашки тип на организиран криминал;
Тип 4: Институционален организиран криминал во кој директно се инволвирани претставници од средно-високите или високите ешалони од државната власт;
Тип 5: Институционален организиран криминал во кој директно се инволвирани највисоки државно-политички функционери (од актуелна државна власт или политичка опозиција) заради остварување лични и тесно партиски интереси.

Заклучок

Трите клучни променливи вредности - структурата, насилството и идентитетот - се клучни и решавачки фактори за дефинирање на типологијата на групите на организиран криминал. Според структурата и организациската поставеност, идентификувани се пет типови на организиран криминал. Бројот на лица кои ја сочинуваат криминална група е клучен и решавачки фактор за структурата на таа група, а колку што е поголем бројот на инволвирани лица таа група има построг систем на хиерархиска организација и нивото на насилството кое е потребно за да се обезбеди внатрешна контрола е поголемо. Кога станува збор за идентитетот на групата, групите коишто се карактеризираат со хиерархиска структура поверојатно е да имаат силни етнички и социјални идентитети, а токму тие групи се најнасилни групи. Со воведување на нови критериуми, се идентификуваат и нови типови и форми на организиран криминал каде за секој одделен тип на организиран криминал во реалноста постојат адекватни организациски форми.

.

Литература

Ferdinando Buatierde Mongeot- „Организираниот криминал и неговите форми на транснационалниот план-Судска ревија бр.2 од месец септември 2006год.стр59-61;

Мајкл Д. Лајман и Гари В. Потер, „Организиран криминал‘‘- Универзитет Источен Кентаки, Магор, Скопје, 2007 год. стр 11-17.

Миодраг Лабовиќ и Марјан Николовски – Организиран криминал и корупција, Факултет за безбедност, Скопје 2010, страна 66-67 и 97-99.

Е- КОМЕРЦИЈА НАСПРОТИ Е – БАНКАРСТВОТО – СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКИ

Доц. д-р Љупчо Давчев
Универзитет„Гоце Делчев„ – Штип, Република Македонија ljupco.davcev@ugd.edu.mk

Проф. д-р Ристо Фотов
Универзитет„Гоце Делчев„ – Штип, Република Македонија risto.fotov@ugd.edu.mk

Проф. д-р Еленица Софијанова
Универзитет„Гоце Делчев„ – Штип, Република Македонија elenica.sofijanova@ugd.edu.mk

Доц. д-р Тамара Јованов Марјанова
Универзитет„Гоце Делчев„ – Штип, Република Македонија tamara.jovanov@ugd.edu.mk

E-COMMERCE VS.E-BANKING-SIMILARITIES AND DIFFERENCES

Assistant Prof. Ljupco Davcev
„Goce Delcev„ University – Stip, Republic of Macedonia ljupco.davcev@ugd.edu.mk
Prof. Risto Fotov
„Goce Delcev„ University – Stip, Republic of Macedonia risto.fotov@ugd.edu.mk
Prof. Elenica Sofijanova PhD
„Goce Delcev„ University – Stip, Republic of Macedonia elenica.sofijanova@ugd.edu.mk
Assistant Prof. Tamara Jovanov MarjanovaPhD
„Goce Delcev„ University – Stip, Republic of Macedonia tamara.jovanov@ugd.edu.mk

Abstract:E-commerce consists of buying and selling of information, products and services over computer networks such as the Internet and electronic data interchange(EDI).E-Banking is one form of e – commerce with certain differences and peculiarities that are characteristic only in e-banking. For companies e-commerce brings: variety and low barriers to entry,significant opportunities for cost cutting, capacity for rapid creation of business processes, and great opportunities to sell across the border. Each of these potential benefits contributes to increased competition and the ability to take market leadership from proven market players. On the other hand,in its simplest form, e-banking basically includes the delivery of information about the bank and its services through the home page of the Internet. More sophisticated Internet-based service supplies customers with access to their accounts, the ability to transfer money between different accounts, on-line payments or apply for loans and other financial products.

Keywords: technological development, market penetration, transfer of information

Резиме:Е-трговијата се состои од купување и продавање на информации, производи и услуги преку компјутерските мрежи како што е интернетот и електронската размена на податоци (EDI). Е-банкарството е само една форма на е - трговијата со определени разлики и специфичности кои се карактеристични само во е – банкарството. За фирмите е-трговијата донесува: различни и ниски бариери за влез, можности за значителни скратувања на трошоците, капацитет за брзо создавање на бизнис процесите, и големи можности за продавање преку граница. Секоја од овие потенцијални придобивки придонесува за зголемена конкуренција и способност за преземање на пазарното лидерство од докажаните пазарни играчи. Од друга страна, во неговата наједноставна форма, е-банкарството може да значи достава на информации за банката и нејзините услуги преку домашната страна на банката. Софистициран интернет базиран сервис на банките ги снабдува потрошувачите со пристап до нивните сметки, можноста за префрлување на пари помеѓу различни сметки, on-line плаќања или да аплицираат за заеми и други финансиски производи.
Клучни зборови: технолошки развој, маркет пенетрација, трансфер на информации

ОД Е-КОМЕРЦИЈА ДО Е-БАНКАРСТВО

Во неговата наједноставна форма, е-банкарството може да значи достава на информации за банката и нејзините услуги преку домашната страна на банката. Софистициран интернет базиран сервис ги снабдува потрошувачите со пристап до нивните сметки, можноста за префрлување на пари помеѓу различни сметки, да се остварат плаќања или да се аплицира за заеми и други финансиски производи. Терминот е-банкарство е користен да ги опише сите типови на доставување на финансиски услуги од страна на организацијата до нејзините потрошувачи преку електронски пат. Такви потрошувачи можат да бидат индивидуалци или правни лица (компании). За да ја разбереме електронската дистрибуција на добра и услуги, анализите на Рејпорт и Свиокла (Rayport and Sviokla (1994, 1995)) се добра почетна точка. Тие ги потцртуваат разликите помеѓу физичкиот пазар и виртуелниот пазар, кои тие го опишуваат како арена дефинирана од информации (information-defined arena). Во контекст на е-банкарството, електронската достава на услуги значи дека клиентот ја врши својата трансакција од оддалечена локација (на пр. својот дом) наместо да посети некоја локална подружница. Банкоматите (Automated teller machines (ATMs)) беа првите средства на доставување на електронски пристап да потрошувачите, кои настанаа со воведувањето на компјутерските мрежи. Следно настана телефонското банкарство, кое што беше револуционерен концепт бидејќи го направи банкарството возможно од секаде се додека е достапна телефонска линија. Во средината на осумдесетите години од минатиот век, онлајн банкарството пристигна. Во неговата најрана форма платформата 'онлајн банкарски услуги' побаруваше компјутер, модем и софтвер доставен од добавувачите на финансиски услуги. Во главно, овие услуги не успеаја да добијат широко прифаќање, поради високите трошоци и лошиот кориснички интерфејс, и беа повлечени од повеќето провајдери.

Со пристигнувањето и широкото прифаќање на интернетот, банките го обновија својот интерес во оваа област и почнаа со развоја на веб присуство. Целта беше за веб сајтот на банката да понуди многу, ако не сите, од услугите кои ги нуди банката во подружниците. Ова може да вклучува трансакции како и информации, совети, администрација, и дура продажба на различни производи и услуги на постоечки корисник (cross-selling). Меѓутоа, интерактивната природа на вебот не само што и дозволува на банките да ги разменуваат овие клучни услуги, исто така и овозможува на банките да комуницираат поефективно и да ги прошират односите со клиентите. Ова е комбинирано со подобрување на аналитичките капацитети на податочното рударење и поврзаните технологии, а потенцијалот за збогатување на односите со клиентите е неограничен. Најчестите услуги кои моментално е-банкарство ги нуди се опишани во Табела 1-1.

Повеќето банки и други финансиски институции во развиениот свет имаат воспоставено интернет присуство со различни цели. Некои банки имаат воспоставено интернет присуство бидејќи нивните конкуренти го направиле тоа. Други преферираат „чекај и види" пракса. Некои го користат како банкарски канали како дел од нивниот дистрибутивен менаџмент. Е-банкарството воглавно е резултат на технолошкиот развој во полињата на компјутерството и телекомуникациите, но исто така други фактори и предизвици играат голема улога во неговиот развој. Според Jayawardhena and Foley (2000) предизвиците на банките се четирикратни. Прво тие треба да ги задоволат потребите на потрошувачите кои се комплексни и променливи, второ тие треба да се справат со зголемената конкуренција од старите како и од новите банки на пазарот, трето тие треба да му обратат внимание на притисокот врз ланецот на добавување се со цел нивните услуги да бидат побрзи и конечно тие мора константно да воведуваат нови и иновативни услуги со цел да се диференцираат од конкуренцијата, бидејќи имањето на голема мрежа на филијали веќе не се гледа како главен извор на компетитивна предност. Е-банкарството од страната на банките се гледа како главна алатка за справување со предизвиците. Други причини за адаптирање на е-банкарството од страна на банките би можело да биде компетитивна предност, создавање на нови дистрибутивни канали, подобрување на сликата и имиџот на банката и намалување на трошоците.

Табела 1-1

Видови на Е-банкарство	Опис
Пристап до сметка	Онлајн пристап до сите информации на сметката (обично проверка, заштеди

	и пазар на пари) кои се ажурираат веднаш или на дневна база.
Биланс на трансфери	Трансфер на средства меѓу сметки.
Плаќање на сметки	Плаќање на каква и да било сметка врз база на инструкции вклучувајќи дали да се плаќа автоматски или мануелно секој месец
Преставување на сметки	Гледање на финансиските извештаи како што се прикажани, електронски, што дозволува интерактивни можности. како што се сортирање, суштински детали или колекција во однос на клик исплати.
Хипотека/Кредитна картичка/Кредитирање	Пребарување, аплицирање и одобрување онлајн на различни видови на заеми.
Бизнис банкарски услуги	Во прилог на сите основни плаќања и услуги за пристап до сметката трговецот може да управува со услугите за примени плаќања, побарувања, како и иницијативно плаќање преку мрежа.
Клиентски услуги и администрација	Веб страната евентуално ќе овозможи комуникација во живо и тоа е најоптимално дизајнирано за да ја олесни интеракцијата, така да клиентите полесно можат да се служат услугите од ваков тип. На ваков начин клиентите добиваат подобра услуга, а банките заштедуваат пари . Напредните Е-мајл системи со автоматско одговарање исто така помагаат во подобрување на искуството на онлајн услугите на клиентите.
Крос-продажба	Исто како што на посетителите на некоја филијала можат да и се нудат нови производи од преговарачите, така може и на клиентите на веб банкарството. Во повеќето случаи денес, банките ја изведуваат оваа функција онлајн со стандардни, широко насочени текст понуди. Во иднина банките ќе можат да ја користат вистинската моќ на интернетот и ќе можат да обезбедуваат таргетирани понуди за веб корисниците базирани на нивните индицирани интереси и финансиски ситуации. Тие не само што ќе можат да продаваат банкарски производи туку и не-финансиски продукти.
Персонализирани содржини и алатки	Секој што ќе ја посети веб- филијалата е лесно препознаван и содржината на екранот е ориентирана кон неговите интереси како што се времето, инвестициите и хобијата. Повеќе важно, со користење на интернетот, банкарските клиенти можат да ги користат финансиските планирачки алатки,онлајн, за подобро менаџирање на нивните финансии.
Агрегација на сметки	Збирот на сметки му дозволува на клиентот да ги гледа сите детали од неговите сметки на една страна (моментална сметка, штедна сметка, хипотекарна сметка).
Електронски трансфер на средства	Електронски трансфер на средства е систем на трансфер на пари од една банкарска сметка директно на друга без притоа да се користат хартиени пари. Еден од пошироко користените ЕТС програм е директниот депозит со кој платите се депонирани директно на сметката на работникот. Овој систем може да се користи за дебитен трансфер како што се плаќањата за хипотека

Широкото прифаќање на интернетот во доцните 90-ти и раните 2000-ти ветуваа револуција во начинот на кој потрошувачите од целиот свет ќе пристапуваат и менаџираат со нивните финансии. Многу аналитичари предвидуваа дека е-банкарството, имајќи ги во предност ниските трошоци, ќе освојуваат депозити и продаваат кредити нудејќи супериорни каматни стапки во однос на конкурентите и многу од нив ќе бидат на некој начин истерани од пазарот. Во САД големите банки го користат овој начин насочен кон богатите клиенти. На пример во 2000 HSBC и Merrill Lynch потрошија 1 милијарда долари на заедничко вложување што би комбинирало онлајн банкарство и пазар на акции. За неколку месеци неколку банки го следеа овој пример. Но одговорот на клиентите генерално беше разочарувачки. Ниското враќање на инвестицијата од е-банкарстовот првично беше заради тоа што некои мали, традиционални банки го користеа е-банкарството само како дополнителна опција наместо замена на целата. Тоа рано искуство покажа дека дури и оние кој најмногу го сакаа е-банкарството не сакаа да се откажат од филијалите и телефонското банкатсво. Ова доведе до аргумент дека е-банкарството е само уште еден сложен проект и нови неоправдани трошоци. Порастот на т.н. „фишинг“, каде измамниците користат спам е-мајли и лажни

веб-страни да ги охрабрат луѓето да ги откријат своите податоци од сметките, заедно со други сигурносни проблеми, се исто така еден проблем против постоењето на е-банкарството. Сепак, и покрај некој скептицизам, со оглед на реалните и ветени бенефиции на е-банкарството, тоа продолжува да се проширува рапидно во повеќето делови на развиениот свет. Во земјите во развој сликата е малку понејасна. Во Кина на пример пониската употреба на кредитни картички и помалку софистицираната финансиска инфраструктура резултира на тоа да е-банкарството е само прифатено од мал дел од населението. Во други земји како што е Пакистан повеќето од руралните филијали уште работат со користење на пополнувачки систем на хартија што значи дека е-банкарството е само достапно во големите градови. Економиите во развој треба да размислат за прифаќање на западните е-банкарски системи како модел во развиените земји. Континуираните економски и банкарски реформи се клучните услови за е-банкарството да биде лесно имплементирано во земјите во развој. Ова би вклучувало континуирани реформи во правните, комерцијалните, банкарските и бирократските инфраструктури така да развојот на нови информациски и комуникациски технологии, како што е е-банкарството можат да бидат употребени. На банките ќе и биде тешко за соодветно воведување на е-банкарството без силна ИКТ инфраструктура. Покрај тоа, економските, политичките и банкарските реформи се од витално значење. Соодветно ниво на регулаторен надзор треба да се воведе за да се обезбеди соодветно ниво на адекватност на капиталот. Вниманието исто така мора да биде насочено кон обука на банкарските менаџери во насока на употреба на електронските канали.

ИДНИНАТА НА Е-БАНКАРСТВОТО

Тешко е да се предвиди иднината, но некои научни заклучоци можат да се донесат од минатите и сегашните искуства. Од наша гледна точка, новите развојни фази во банкарството ќе вклучат нови продукти и услужни дејности кои не беа остварливи во традиционалните банкарски дејности. Ова може да вклучи брза исплата користејќи мобилни телефони или алатки кои ќе им помогнат на луѓето да пристапат до мулти-банкарски финансиски портфолија, едновремено, брзо и ефикасно. Интернет банкарството исто така може да стане поизводливо како што функционалноста на е-банкарските сметки расте, и клиентите се адаптираат на новите начини на спроведување на финансиските активности. Меѓународното банкарство може да стане реалност за вообичаените трансакции, кога банкарските платни системи се повеќе се вклопуваат преку границите. На пример, во Европа, новите закони беа воведени од Европската Унија за да овозможи прекугранично обезбедување на услуги во областа на е-трговијата со спроведување еднократни платни сметки. Слични иницијативи се предвидуваат да се имплементираат и во другите делови на светот. Е-банкарството има потенцијал да биде многу богато и пријатно искуство, и може да овозможи повеќе можности за банките да развијат взаемно задоволство, наменски направени добра, се со цел да се збогати односот со клиентите. Како технологијата се развива, така можностите продолжуваат да растат и ќе бидат ограничени само од банкарската способност да се посвети на е-банкарството.

Некои компании како IBM, изразија своја визија за иднината на финансиските добра, комплетирани со биометрија, управување со ризик, и напредна клиентска интеракција. Употребата на помошни алатки, исто така расте. До денес, многу е-банкарски корисници од овие алатки покажаа незадоволство, бидејќи на компаниите на кои не се нудат помошни препораки, луѓето често имаат мала замисла на придобивките кои алатките може да ги донесат. Банките треба да ја промовираат достапноста и употребата и да им ги предочат придобивките на клиентите. Еден добар пример за банка која нуди корисни алатки за финансиско управување е UBS, која во прилог на вообичаените е-банкарски услуги, обезбедува голем број на такви алатки како на пример:

- UBS Pay: Овој софтер овозможува влез и управувања на плаќања без поврзување на интернет. UBS Pay помага, на пример, кога влезното плаќање во странство овозможува избор на најекономичниот одреден тип. Платните налози потоа се праќаат колективно до USB преку UBS е-банкарство во само дел од времето што е потребно да ги ставите директно на интернет. Со графичкиот кориснички интерфејс, архивирањето и анализата на активностите, сите извршени плаќања на клиентот и неговите детали, може да се пристапи во секое време. Голем број од извозните избори исто така го поедноставуваат преносот на податоци до MS Excel или други програми за оработка на податоци.
- UBS BESR e-list: UBS BESR e-list е идеално за мали и средни претпријатија или поединци на кои им треба едноставен извештај за побарувачката сметка со интегрирани фактурирани функции.
- WebCalculator: Може да се користи WebCalculator за берзанските трансакции за брзо и лесно дознавање на брокерските провизии за трансакциите што се планираат или веќе се извршуваат. Во зависност од пакет-услугите, на располагање по намалена цена ги вклучува советодавните услуги од

професионални инвеститори. Во двата случаја при налозите може да добиете UBS е-банкарство преку интернет или е-банкарство со користење на мобилен телефон.

- PayPen: систем за внес и читање на уплатница брзо и лесно. Брзо може да бидат внесени во е-банкарскиот систем на банката или во платниот софтфер за неколку секунди.

Паметните картички исто така почнуваат да оставаат свој белег во областа на е-банкарството и се очекува да имаат поголема улога во иднина. Паметната картичка е пластична картичка која во себе содржи чип во кој се сместени информации на корисникот. Паметните картички се обезбедени со ПИН верификација и криптографија кој преку чипот се читаат на машината(банкоматот).

Scheinder(2005) година предвидел дека за педесетина години ќе се користат прозирни паметни картички кој во себе ќе содржат вештачка интелигенција. Нешто слично на мобилните припејд броеви ќе биде и оваа картичка односно колку кредити имаш толку и ќе можеш да потрошиш. И Bluetooth-от овде ќе има важна улога така што при поминување од далечина на корисникот би можело да му се наплаќа. Случувањата во биометриските технологии може да помогнат при справување со најупорните безбедносни прашања, како и со справувањето со тешкотиите со клучевите(пиновите) при логирање. Scheinder укажува на тоа дека се она што е во инфраструктурата не може да успее без иновации и подготвеност за тоа да се пренесат ризици. АТМ е пример на технологии кои потрошувачите никогаш не ги бараат, но сепак ги прифаќаат.

ЗАКЛУЧОК

Овој труд претставува краток преглед на еволуцијата, односно развивањето на е-банкарството , главните двигатели за раст, главните закани и она што ни го носи односно нуди иднината за да се пронајде најнов канал за испорака на финансиски услуги. Е-банкарството главно се должи на напредокот на информатичките и комуникациските технологии, но и други фактори како што е глобализацијата и барањето на нови клиенти, но овде има важна улога и дерегулирањето на индустријата.

Побавно од очекуваното прифаќање, и неуспехот да се исполнат очекувањата на луѓето е главен извор на закани, но и придобивки е-банкарството да продолжи да се развива се повеќе. Дали брзото и масовно развивање ќе значи крај на сите банкарски сметки останува да видиме во иднина. Во моментот е-банкарството помага да се редефинира улогата на типично банкарство и секоја трансакција да се одвива по електронски (компјутерски) пат од дома.

Иднината на е-банкарството се должи на постојаното зголемување и развивање на технологиите и пронаоѓање на нови усовршувања на веќе постоечката технологија. Како едната од главните иновации која се чека моментално да го освои светот е мобилното банкарство(вршење на трансакција преку мобилен Smart телефон). Биометриските технологии, кој сеуште се во процес ќе помогнат во решавање на многу веќе постоечки проблеми.

Е-банкарството покренува многу сложени прашања за банките и регулаторите. Потребно е повеќе работа за да се пронајдат и отстранат непотребните пречки за е-банкаство. За да имаат најмногу корист од е-банкарството банките треба да се движат во дадените насоки (насоки усвоени од Sergeant,2000) :

- Развивање на јасна стратегија и комуникација во организацијата. Тоа мора да биде управувано од страна на највисокото раководство и да се земат во предвид сите ефекти на е-банкарство.
- Подготвување на ефикасен процес за мерење на успешноста на е-банкарство на претходно утврдени критериуми дадени во стратешките планови.
- Да се земат во предвид и ризиците што електронското банкарство ќе ги носи самото со себе и со нив да се справуваат соодветно.
- Да се осигураат дека имаат соодветно управување со информации за ефективно и навремено донесување на одлуки.
- Да развијат безбедносни планови и истите да ги имплементираат за да се обезбеди безбедноста на информациите.

Генерално, е-банкарството служи како дополнително средство за интеракција со клиентите, а не замена на други канали како на пример што се физичките гранки во банките.

И покрај големите инвестиции во интернетот кој е дистрибутивен канал, филијалата на банката пак останува главен канал за банкарските продукти(Hernando & Neito, 2007). Профитот или една од основните придобивки од е-банкарството е намалувањето на трошоците, но сепак овој процес е бавен и тешко забележлив.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

[1] Clarke, A., Ensor, B., & Camus, L. (2008, April 15) *Investors Don't Understand The Importance Of Online Advice Tools*. Retrieved on November, 12, 2008 from www.forester.com
[2] Hernando, I., & Nieto, M. (2007). Is the Internet delivery channel changing banks' performance? The case of Spanish banks. *Journal of Banking & Finance, 31*, 1083–1099.
[3] Jayawardhena, C., & Foley, P. (2000). Changes in the banking sector: The case of Internet banking in the UK. *Internet Research: Electronic Networking Applications and Policy*, *10*(1), 19-30.
[4] Kalakota, R., & Whinston, A. B. (1997). *Electronic Commerce: a Manager's Guide.* Reading, PA: Addison-Wesley.
[5] Larsen, L. B. (2004, November). The automatic pool trainer - a platform for experiments with multi modal user interaction. *Proceedings of the Fourth Danish HCI Research Symposium,* Denmark.

[6] Marlin, S. (2005, August 17). IBM showcases tech innovations for financial services. *Information Week*.
[7] M'Chirgui, Z., & Channel, O. (2007). The adoption and use of smart card technology in banking: An empirical evidence from the moneo electronic purse in france. In V. Ravi (Ed.), *Advances in Banking Technology and Management: Impact of ICT and CRM*. IGI Global Inc. USA
[8] Rayport, J. F., & Sviokla, J. J. (1994, November-December). Managing the marketspace. *Harvard Business Review*, (pp. 141-50).
[9] Rayport, J. F., & Sviokla, J. J. (1995, November-December). Exploiting the virtual value chain, *Harvard Business Review*, (pp. 75-85).
[10] Schneider, I. (2005, May 26). Citibank, daring to dream of the year 2054, warns of lessons of history. *Bank Systems & Technology.*
[11] Sergeant, C. (2000, March 29). E-banking: risks & responses. *UK Financial Services Authority.* http://www.fsa.gov.uk/pubs
[12] Simpson, J.L., & Evans, J.P. (2003). *Benchmarking of economic and regulatory capital for international banking systems: A theoretical discussion.* University of Wollongong in Dubai Working Paper No. 1-2003. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=443242
[13] Turban, E., Lee, J., King, D., & Shung, H. M. (2000). *Electronic commerce, a managerial perspective*. London: Prentice Hall.
[14] UBS (2008, November 12). *UBS e-banking: software and tools.* Retrieved on from https://www2.ubs.com/1/ssl/e/ebanking/software_tools.html?NavLB_ Www=1226918854
[15] Wind, Y. J. (2001, June). The challenge of "customisation" in financial services. *Communications of the ACM*, *44*(6), 39-44.

CHARACTERISTICS OF RATITES WITH SPECIAL REFERENCE TO THE OSTRICH

Asst. Prof. Daniela Belichovska PhD, Asst. Prof. Katerina Belichovska PhD, Asst. Prof. Meri Petreska PhD, Vesna Markoska MSc

Faculty of Ecological Resources Management, MIT University - Skopje, Republic of Macedonia, **dbelicovska@yahoo.com**
Faculty of Agricultural Sciences and Food, Ss. Cyril and Methodius University - Skopje, Republic of Macedonia

КАРАКТЕРИСТИКИ НА ПТИЦИТЕ ТРКАЧИ СО ПОСЕБЕН ОСВРТ НА НОЈОТ

Доц. д-р Даниела Беличовска, Доц. д-р Катерина Беличовска, Доц. д-р Мери Петреска, Асс. м-р Весна Маркоска

Факултет за менаџмент на еколошки ресурси, МИТ Универзитет - Скопје, Република Македонија, dbelicovska@yahoo.com
Факултет за земјоделски науки и храна, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ - Скопје, Република Македонија

Abstract: Intensive farming of animals, in order to increase the production of animal products, has contributed to be often contaminated with harmful substances that may pose a health risk to consumers. Therefore, in recent times, it is increased the demand of new unconventional food sources of animal origin that is not a health risk. In the developed meat market attention is given to ratites – flightless or running birds (ostrich, emu and rhea) as new alternative red meat. It has been described the classification and characteristics of ratites, separately of the ostrich.

Key words: ratites, classification, characteristics, ostrich

Резиме: Интензивното одгледување на животните, со цел зголемување на производството на анимални производи, придонесе тие често да бидат контаминирани со штетни материи кои може да претставуваат ризик за здравјето на потрошувачите. Затоа, во поново време, е зголемена побарувачката на нови неконвенционални извори на храна од животинско потекло која не е ризична по здравјето. Во развиените пазари за месо внимание се посветува на птиците тркачи (ној, ему и нанду) кои претставуваат нова алтернатива црвено месо. Опишани се класификацијата и карактеристиките на птиците тркачи, одделно на нојот.

Клучни зборови: птици тркачи, класификација, карактеристики, ној

1. ВОВЕД

Во денешно време, кое се означува како модерна ера, созреа разбирањето од голем број луѓе дека само грижата и искрениот однос кон природата, вклучувајќи нè и нас, се неопходни за опстанокот, односно пренесување на животот на идните генерации. Од таа причина, слободоумните и самоуверени луѓе се

стремат кон здрав однос кон растенијата и животните, како и со останатиот жив свет во целина. Знак за здрава и одговорна интеракција меѓу луѓето и природата е производство на храна која одговара на најстрогите здравствени услови и закони кои се однесуваат на заштитата на природата.

Особена важност од овој аспект има храната од животинско потекло, чија зголемена побарувачка на пазарот доведува до нејзино зголемено производство, но и до зголемена оптовареност со лекови, тешки метали, адитиви и други супстанци. Покрај тоа, евидентното манипулирање со гените на растенијата и животните, во последниве години, како и појавата на некои нови болести кај животните кои може да се пренесат на луѓето и да имаат фатален исход (BSE–спонгиформна енцефалопатија, односно TSE–трансмисивна спонгиформна енцефалопатија) создаваат сериозен страв кај потрошувачите, кои сè повеќе се воздржуваат од храна од животинско потекло за која сметаат дека може да претставува ризик за здравјето. Затоа, од неодамна е зголемена побарувачката на нови неконвенционални извори на храна од животинско потекло која е слободна од веќе споменатите фактори на ризик [27].

Во развиените пазари за месо внимание се посветува на птиците тркачи (ној, ему и нанду) кои претставуваат нова алтернатива црвено месо [21]. За да се овозможи ефикасен маркетинг на месото од овие птици, потребно е да се знаат одредени нивни карактеристики.

Треба да се нагласи дека во денешно време потрошувачите ја ценат „природноста“ и безбедноста на месото од ној, произведено од птици со речиси природни методи, исклучувајќи го користењето на технологии како што се интензивно гоење или додавањето на антибиотици. Исто така, за нив е важно дека ноевите се одгледувани во системи за одржливо производство со внимание на стандардите за висока благосостојба на животните. Сепак, месото од ној во Европа е сè уште непознат производ за многу луѓе, но ценет од повеќето потрошувачи кои го вкусиле [18].

2. ПТИЦИ ТРКАЧИ И НИВНА ЗООЛОШКА КЛАСИФИКАЦИЈА

Зголемениот интерес за фармерско одгледување на птици тркачи (ној, ему и нанду) доведе до зголемување на потребата од информации за овие птици.

Современите птици се поделени во две поткласи: *Neognathae* (птици со гребен), која вклучува над 99% од сите преживеани птичји видови и *Palaeognathae* (птици без гребен), која ги вклучува *Tinamous* и *Ratitae*. Оваа основна поделба е поткрепена со различни морфолошки и генетски податоци.

Поткласата *Palaeognathae* или *Ratitae* ги опфаќа птиците без гребен, птици неспособни за летање, или птици тркачи, кои имаат различни анатомски и физиолошки карактеристики во споредба со другите големи видови птици. Кај овие птици отсуствува гребенот на градната коска (*crista sterni*), на која нормално се прицврстени мускулите на крилата, и како последица на тоа, тие не се способни да летаат [25]. *Ratitae* потекнува од латинскиот збор *ratis* = возило без перја, сплав [6]. Секако издвојувањето на *Ratitae* од другите птици не е неопходно, бидејќи атрофираниот орган за летање е само секундарно својство.

Поткласата *Paleognathae* – птици без гребен е поделена во четири редови:

1. *Struthioniformes* – ноеви (Африка) (Latham, 1790)
2. *Rheiformes* – нандуи (Јужна Америка) (Forbes, 1884)
3. *Casuariiformes* – казуари (Нова Гвинеја) и емуи (Австралија)(P.L. Sclater, 1880)
4. *Apterygiformes* – киви (Нов Зеланд) (Haeckel, 1866)

Постојат десет видови на птици тркачи – *Ratitae* во светот, вклучувајќи ги нојот (*Struthio camelus*), ему (*Dromaius novaehollandiae*), два вида на нанду (*Rhea americana* и *Pterocnemia pennata*), три видови на казуар (*Casuarius bennetti*, *Casuarius casuarius* и *Casuarius unappendiculatus*), и три видови на киви (*Apterix haastii*, *Apteryx owenii* и *Apterix australis*) [8].

По природа, птиците тркачи генерално се ограничени на јужната хемисфера и во суштина се сештојади, јадат семки, лисја, овошје, инсекти, глодари, мекотелци, па дури и мали змии [28]. Најактуелната хипотеза за потеклото на овие птици е дека тие живееле во Gondwana (континентот кој го вклучувал поголемиот дел од површината на јужната хемисфера) пред 100 милиони години. Поделбата на континентите пред 80 милиони години го донесе нојот на Стариот континент, ему во Австралија, а нанду во Америка [7].

Птиците без гребен имаат развиени мускули на нозете и атрофирани крила. Нивната способност да трчаат со голема брзина се должи на нивната високо специјализирана карлична мускулатура. Овие животни може да поминуваат долги растојанија во потрага по храна во склерофилни шуми, савани и пампаси, покажувајќи висока адаптабилност на различни климатски услови [2].

Нојот како специфичен животински вид претставува особен предизвик за одгледувачите. Тој е комерцијално најексплоатиран *Ratitae* вид. Одгледуван е за производство на пердув илјадници години, а по Втората светска војна јужноафриканските фармери започнале комерцијална експлоатација на месото и кожата од ној [10]. Подоцна, одгледувањето ноеви имало брза експанзија во Јужна Африка и многу птици биле пренесени во други земји. Како последица на ова комерцијално воздигнување, интересот и за други *Ratitae* видови се зголемил, така што ему и нанду почнале да се истражуваат како ресурси за месо и кожа, па дури и за производство на маст [2, 19].

Поради верувањето дека поседуваат месо со особени карактеристики, птиците тркачи (ној, ему и нанду) добиваат се повеќе внимание од страна на производителите на месо во развиените земји [20]. Производството на месо е главно системски управувано и контролирано. Така, истите фактори: исхрана, возраст, пол, стрес, практики за колење, post-mortem промени и обработка, кои влијаат врз својствата на месото од домашните видови животни, исто така можат да влијаат на месото од *Ratitae* видовите. Големината и економското влијание на ноевата индустрија во Јужна Африка, Австралија, и неколку други земји генерираше повеќе информации за ноевото месо, во споредба со месото од нанду и ему и големината и влијанието на нивната индустрија.

Нојот (*Struthio camelus*) е вид од редот *Struthioniformes* или птица тркач, како уште ја нарекуваат, која денес ги населува само јужните и источните делови на африканскиот континент. Името на видот *Struthio camelus* доаѓа од латинскиот јазик. Зборот *camelus* е базиран на сличностите кои ноевите ги имаат со камилите, како што се нивните истакнати очи и клепки, нивните големи димензии и нивната извонредна толеранција кон пустинските живеалишта.

Нојот (*Struthio camelus*) е регистриран од страна на Carolus Linnaeus во десеттото издание на неговата Systema Naturae, во 1758 година.

Царство / Kingdom:	*Animalia*
Тип / Phylum:	*Chordata*
Поттип / Subphylum:	*Vertebrata*
Класа / Class:	*Aves*
Потклаca / Subclass:	*Paleognathae* – *Ratitae* (Pycraft, 1900 / Merrem, 1813)
Ред / Order:	*Struthioniformes* (Latham, 1790)
Фамилија / Family:	*Struthionidae* (Vigors, 1825)
Род / Genus:	*Struthio* (Linnaeus, 1758)
Вид / Species:	*Struthio camelus* (Linnaeus, 1758)

Видот *Struthio camelus* е поделен на неколку подвидови (раси) [6, 17]:

Подвид / Subspecies	Регистриран од / Named	Регион / Region
S. c. camelus	Linnaeus, 1758	Северна Африка: Етиопија, Судан, Сахел, Сенегал и Мавританија.
S. c. molybdophanes	Reichenow, 1883	Североисточна Африка: Сомалија, Етиопија и Северна Кенија.
S. c. massaicus	Neumann, 1898	Источна Африка: Јужна Кенија и Танзанија.
S. c. australis	Gurney, 1868	Јужна Африка
S. c. syriacus	Rothschild, 1919	Арабија – изумрен

Во комерцијалната јазична употреба често се сретнуваат термините синовратен ној (Blue Neck), црвеновратен ној (Red Neck) и африкански црн ној (African Black). Расите *camelus* и *massaicus* се вбројуваат во црвеновратни ноеви. Синовратните ноеви ги вклучуваат расите *australis* и *molybdophanes*.

Во Јужна Африка најзастапен е јужноафриканскиот црн ној (*Struthio camelus* var. *domesticus*), познат и како „Oudtshoorn ostrich“ или African Black Ostrich [9, 16]. Овој домашен африкански црн ној потекнува од вкрстување меѓу *Struthio camelus australis* од Јужна Африка и *Struthio camelus camelus* од Северна Африка [26]. Затоа, *Struthio camelus* var. *domesticus* е варијатет и не е подвид (subspecies) [16]. Тој се одгледува од 1863 година за пердуви и кожа. Сепак, Северна Америка, Европа и Азија повеќе се заинтересирани за користење на ноевите како производители на месо, затоа дивите подвидови *Struthio camelus massaicus* (црвеновратен) и *Struthio camelus australis* (синовратен ној) биле таму припитомени [9].

3. ОПШТИ КАРАКТЕРИСТИКИ НА НОЈОТ

Нојот несомнено е најголемата птица во светот, висока до 2,75 m и тешка до 150 kg, која поради својата телесна маса, редуцираната градна мускулатура и закржлавените крила не може да лета. Неспособен за летање, нојот го поминува времето шетајќи наоколу, а трча само кога се чувствува загрозен. Силната мускулатура на нозете му овозможува да трча до 70 km/h [1, 5]. Се одликува со долг врат и долги нозе, со многу специфична мускулно-скелетна морфологија.

Иако не е способен за летање, структурата на коските на крилата, присуството на воздушните кеси, неколкуте пневматизирани коски и присуството на тртката, укажуваат на тоа дека нојот еволуирал од предок кој имал способност за летање [4]. Нојот е единствената птица во светот, кај која од првобитните четири прсти на нозете, со рудиментација, останале само третиот и четвртиот, што го прави различен од останатите птици тркачи. Ноевите можат да живеат и до 75 години [17].

3.1. Полови карактеристики, сезона на размножување и спарување

Дивите ноеви се полово зрели на 4–5, а припитомените на 2–3 годишна возраст. Се размножуваат само во одредени сезони од годината. Во просек, сезоната за спарување трае 6–8 месеци, иако времето и траењето на размножувањето може да варира во зависност од географската широчина и надморската висина [23]. Во северната хемисфера, размножувањето започнува во текот на март, а завршува во август–септември [14], додека во јужната хемисфера започнува околу јули–август и завршува до крајот на март [11].

Ноевите се полигамни. Мажјаците, кои живеат во дивина, често имаат харем со една главна женка и неколку споредни. Во фармите, за време на спарувањето, ноевите се држат во парови, трио (еден мажјак и две женки) или во стада со поголем број на женки. Женката започнува да несе плодни јајца кратко време по спарувањето. Јајцата ги положува во гнездо кое го подготвил мажјакот на песоклива земја и на нив наизменично лежат обата родителa, во зависност од времето во денонокиото. Дење врз нив лежи женката, а ноќе мажјакот. Идеално, женката снесува секој втор ден по едно јајце. Нормалниот насад се состои од 12–24 јајца. Во просек, времето на лежење на јајцата (инкубацијата) изнесува 42 дена. Високопродуктивните женки несат 80–100 јајца во текот на сезоната. Јајцата на нојот се истакнуваат со голема маса (1,5–1,9 kg) [13, 22, 24].

3.2. Адаптација и однесување

Нојот е доста адаптабилен и опстанува во екстремни услови. Меѓу многуте начини на регулитање на телесната температура, ја контролира загубата на топлина во текот на лошите климатски услови со покривање на бутовите со крилјата, а во текот на жешките периоди, со подигање и движење на крилјата, при што се создава благо ветре. Пердувите се одлични изолатори, ја минимизираат топлината од дирекната сончева радијација, а исто така ја редуцираат и загубата на топлина во текот на студените пустински ноќи.

Нојот има извонредна толеранција на топлина, издржува температура од 56˚C без прекумерен стрес [12]. Ноевите ретко бараат сенка, за разлика од повеќето пустински животни [15], може да се најдат во различни отворени живеалишта. Избегнуваат области со густа шума и преферираат полусуви рамнини со ниска трева. Исто така, им годат и области сиромашни со вегетација [3].

Ноевите имаат способност да гледаат јасно во далечина преку 12 km. Добро се привикнуваат на контакт со луѓето, стануваат потполно питоми. Овие животни се главна атракција на фармите, каде можат да се набљудуваат, во Јужна Африка дури и туристите можат да ги јаваат.

4. ЛИТЕРАТУРА

[1] Alexander R. M., Maloiy G. M. O., Njau R., Jayes A. S. 1979. Mechanics of running of the ostrich (*Struthio camelus*). Journal of Zoology, London, 187, 169-178.

[2] Blake J. P. 1996. Perspectiva na produção comercial de espécies avícolas de grande porte (Avestruz, Emu, Ema). Proceeding: Conferência Apinco de Ciências e Tecnologia Avícola, Curitiba: FACTA, Brazil.

[3] Brown L. H., Urban E. K., Newman K. 1982. The birds of Africa, Vol I. Academic Press, London.

[4] Bruning D. 1991. Did ratites evolve from flying birds? In: Brooke M., Birkhead T. The Cambridge Encyclopedia of Ornithology. Cambridge University Press, Cambridge.

[5] Cramp S., Simmons K. E. L., Ferguson-Lees I. J., Gilmor R., Hollom P. A. D., Hudson R., Nicholson E. M., Ogilvie M. A., Olney P. J. S., Voous K. H., Wattel J. 1977. Order Struthioniformes. In: Handbook of the Birds of Europe, the Middle East and North Africa. The Birds of the Western Palearctic, Vol. 1, Ostrich to Ducks. Oxford University Introduction 9 Press, Oxford, 37-41.

[6] Del Hoyo J., Elliot A., Sargatal J. 1992. Handbook of the Birds of the World, Vol. 1. Barcelona, Spain.

[7] Giannoni M. L. 2001. Criação de avestruzes e emas. Apostila. São José do Rio Preto:[s. n].

[8] Gunski R. J. 1992. Análise citogenética e algumas considerações biológicas da espécie Rhea americana – Ema (Aves: Rheidae). Faculdade de Ciências Agrárias e Veterinárias, Universidade Estadual Paulista, Jabuticabal.

[9] Horbañczuk J., Sales J., Celeda T., Konecka A., Ziêba G., Kawka P. 1998. Cholesterol Content and Fatty Acid Composition of Ostrich Meat as Influenced by Subspecies. Meat Science, 50, 385-388.

[10] Huchzermeyer F. W. 1997. Animal health risks associated with ostrich products. Revue Scientifique et Technique / Office International des Epizooties, 16, 111-116.

[11] Jarvis M. J. F., Jarvis C., Keffen R. H. 1985. Breeding seasons and laying patterns of the South African ostrich (*Struthio camelus*). Ibis, 127, 442-449.

[12] Jones J. H. 1982. Pulmonary blood flow distribution in panting ostriches. J. Appl. Physiol. Respiration Eherc. Physiol., 53, 1411-1417.
[13] Kreibich A., Sommer M. 1994. Strausenhaltung, Landwirtshaftsverlag Gmbh, Munster – Hiltrup, 2. Auflage.
[14] Leuthold W. 1977. Notes on the breeding biology of the ostrich (*Struthio camelus*) in Tsavo East National Park, Kenya. Ibis, 119, 541-544.
[15] Levy A., Perelman B., Grevenbroek M. V., Creveld C. V., Agbaria R., Yagil R. 1990. Effect of water restriction on renal function in ostriches (*Struthio camelus*). Avian Pathol., 19, 385-393.
[16] Madeiros C. A. 1995. An introduction to the ostrich. In: 2 TOE, The practical guide to ostrich farming. West Bar Veterinary Hospital, Banbury, Oxfordshire.
[17] Ostrich. 2007. Wikipedia, The Free Encyclopedia. http://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Ostrich&oldid=119549229.
[18] Poławska E., Marchewska J., Cooper R. G., Sartowska K., Pomianowski J., Jóźwik A., Strzalkowska N., Horbañczuk J. O. 2011. The ostrich meat – an updated review. II. Nutritive value. Animal Science Papers and Reports, 29, 89-97.
[19] Saadoun A., Cabrera M. C. 2008. A review of the nutritional content and technological parameters of indigenous sources of meat in South America. Meat Science, 80, 570-581.
[20] Sales J., Horbañczuk J. 1998. Ratite meat. World's Poultry Science Journal, 54, 59-67.
[21] Sales J., Navarro J. L., Martella M. B., Lizurume M. E., Manero A., Bellis L., Garcia P. T. 1999. Cholesterol content and fatty acid composition of rhea meat. Meat Science, 53, 73-75.
[22] Shanawany M. M. 1993. Factors affecting fertility in ostrich flocks. Review paper presented at the Annual Meeting of the British Domesticated Ostrich Association, Sandbach, England.
[23] Shanawany M. M. 1994a. The importance of light for ostriches. Ostrich Update, 3, 52-54.
[24] Shanawany M. M. 1994b. Handling and storage of ostrich hatching eggs. Ostrich News, 3, 7-8.
[25] Sick H. 1997. Ordem Rheiformes – emas: família Rheidae. In: SICK, H. (Ed.). Ornitologia brasileira. Nova Fronteira, Rio de Janeiro.
[26] Swart D., Rahn H., De Kock J. (1987): Nest microclimate and incubation water loss of eggs of the African Ostrich (*Struthio camelus* var. *domesticus*). Journal of Experimental Zoology Supplement, 1, 239-246.
[27] Teodorović V., Teodorović R., Stanković A., Vasilev D. 2002. Nojevi i druge egzotične životinje na domaćoj trpezi. Veterinarska komora, Beograd.
[28] Toledo L. R., Tavares D. 2003. Emas: opção nativa. Globo Rural, 208, 28-37.

CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY

Александар Николовски, PhD
Зорица Силјановска, PhD
Мирјана Матовска, PhD
ФОН University,Republic of Macedonia- Skopje
zorica.siljanovska@fon.edu.mk

КОРПОРАТИВНА ОПШТЕСТВЕНА ОДГОВОРНОСТ

проф. д-р Александар Николовски
ас. д-р Зорица Силјановска
доц. д-р Мирјана Матовска
ФОН Универзитет,Република Македонија- Скопје
zorica.siljanovska@fon.edu.mk

Abstract: The process of globalization in the world economy leads to convergence of dualistic and monist system of management, and the convergence of the two basic models through the process of CSR (corporate social responsibility) as an inseparable element of modern strategic management of companies, common to both models of corporate governance.

Corporate systems are not entirely economic and production systems, but are also included in the more divergent interaction in the social environment, complex and uncertain environment, where despite the economic mission have a social responsibility as well.

The development of corporate social responsibility involves developing the capabilities of the company, increased participation in social activities, better ratings and a significant advantage over competitors.

Keywords: social responsibility, company, corporate governance, society, sustainable development, ethical principles, and support stakeholders.

Апстракт: Процесот на глобализација на светската економија води кон конвергенција на монистичкиот и дуалистичкиот систем на управување, но и до приближување на двата основни модели преку процесот на корпоративна општествена одговорност (corporate social responsibility CSR) како неделив елемент од современиот стратегиски менаџмент на компаниите, заеднички за двата модели на корпоративно управување.

Корпоративните системи не се исклучиво производно-економски системи, туку влегуваат во се поизразена интеракција со општествената средина, во комплексно и неизвесно опкружување, при што покрај економската мисија имаат и општествена одговорност.

Развивањето на корпоративна општествена одговорност значи развивање на можностите на компанијата, поголемо учество во општествените активности, подобар рејтинг и значајна предност во однос на конкурентите.

Клучни зборови: општествена одговорност, компанија, корпоративно управување, општество, одржлив развој, етички принципи, поддршка и стејкхолдери.

1. ВОВЕД

Светската економска криза направи големи поместувања, како во националните економии така и во корпоративното работење. Во услови кога финансиското работење беше отежнато и сите тековi кои до тој момент се одвиваа непречено, не покажувајќи ги инкорпорираните недостатоци во системот, по финансиската криза сите излегоа на површина. Слабото финансиско работење беше надополнето од лошото

корпоративно управување кое мораше да претрпи промени, да се надополни и прилагоди на новите услови на работа. Еден од сегментите за добро и квалитетно корпоративното управување на кој што треба да се посвети посебно внимание корпоративната општествената одговорност.

Република Македонија изготви Национална агенда за општествена одговорност на претпријатијата за Република Македонија 2008-2012 година со која се наведени насоките на развој на општествената одговорност на претпријатијата и препораки кон кои треба да се придржуваат нашите компании.

2. КОРПОРАТИВНА ОПШТЕСТВЕНА ОДГОВОРНОСТ

Концептот и дефиницијата за корпоративна општествена одговорност се развивале во текот на повеќе децении и денес се тесно поврзани со многу иницијативи и правци кои претставуваат врска меѓу придонесот на компанијата и владата кон одржлив општествен развој. Со концептот корпоративна општествена одговорност се поврзуваат следните процеси: корпоративно управување, етички принципи во бизнисот, општествено одговорни инвестиции, корпоративен граѓанин, одржлив развој, корпоративна одржливост, стејкхолдери, како и односот меѓу компанијата и општеството и компанијата и владата.

Howard Bowen[99] ја дефинирал општествената одговорност на компанијата како „обврска на бизнисмените да се стремат кон такви политики, одлуки и активности кои се пожелни во рамките на целите и вредностите на општеството“.[100] Тој смета дека економијата има повеќе сфери на влијанија врз животот на граѓаните и заклучува дека општествената одговорност на компанијата треба да ги одразува вредностите и очекувањата на општеството.

Milton Friedman[101] заземал сосема поинаков став, тој сметал дека „некои трендови можат силно да ги разнишаат темелите на компанијата, а тоа е прифаќањето на општествената одговорност од страна на вработените во компанијата, наместо максимизирање на профитот за своите акционери“.[102]

Со овие дефиниции и спротиставени ставови, всушност, започнала повеќедецениската поларизирана дебата за односот меѓу компанијата и општеството.

Со појавата на мултинационални компании со бизнис-активности кои имаат огромно економско, општествено влијание и влијание врз животната средина, се привлекува вниманието на поширокатa јавност. Принципите на управување, одговорност, интегритет и кредибилитет на компаниите се изложени на остри критики. Како реакција на ваквата состојба, мултинационалните компании развиваат свои политики на управување и развој, како и кодекси на однесување, што доведува до пресврт во однос на прашањето за корпоративната општествена одговорност.

Archie B.Carroll[103] предложил модел на корпоративна општествена одговорност кој содржел четири компоненти:

1. Економска одговорност - создавање профит;
2. Правна одговорност - почитување на законска регулатива;
3. Етичка одговорност - да се постапува правилно и да се одбегнуваат скандали;
4. Дискрециона/филантропска - да се биде добар корпоративен граѓанин.[104]

---

[99] Howard Bowen, 1908-1989, истакнат американски економист, познат по теоријата за трошоци која се нарекува и Bowen Закон..

[100] Howard Bowen, *Social Responsabilities of the Businesman*, New York, 1953.

[101] Milton Friedman, 1912-2006, американски економист, професор на универзитот во Чикаго повеќе од три децении, во 1976 година бил добитник на Нобелоба награда за економски науки.

[102] Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, Chicago, 1962.

[103] Archie B.Carroll, професор емеритус на Универзитетот во Џорџија, истакнат по своите идеи и достигнувања во областа на корпоративната општествена одговорност, бизнис-етика и стејкхолдерски менаџмент.

Врз основа на резултатите од своите емпириски истражувања, во 1991 година Carroll го развил моделот „пирамида на општествената одговорност“.[105] Според него, „корпоративната општествена одговорност е таков вид деловна активност, која подразбира економска профитабилност, извршување на законските обврски, етичко однесување и пружање поддршка на општеството. Да се биде општествено одговорен значи профитабилноста и почитувањето на законските прописи ќе бидат предуслови за етика на компанијата и поддршка на социјалната средина во која ја остварува својата деловна активност“. Оваа дефиниција за корпоративната општествена одговорност е една од многуте, но е широко потврдена и прифатена, а успешноста на Кароловиот модел е потврдена со голем број студии.

Концептот на општествена одговорност укажува дека компаниите покрај нивните основни одговорности и задачи да остварат профит за инвеститорите/сопствениците, имаат и морални, етички и филантропски одговорности кон општеството. Корпоративната општествена одговорност е концепт кој не е обврзувачки за деловните субјекти. Не постои уникатен модел компаниите сами креираат свои политики во однос на општествената одговорност и истиот е интегриран во нивните деловните стратегии, дури и заедно со општеството креираат нови и иновативни форми на соработка.

3. КОРПОРАТИВНА ОПШТЕСТВЕНА ОДГОВОРНОСТ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Целта на македонската корпоративна општествена одговорност е насочена кон промовирање на одржлив економски раст кој поттикнува социјална инклузија и спречува деградирање на животната средина. Овие цели се групирани во три фази:

1. Подигање на свеста,
2. Развивање на капацитетите и компонентите за да се помогне етаблирањето на КОО и
3. Обезбедување на поволен амбиент

Првиот чекор е секогаш најтежок, посебно во услови на слаба економија во која борбата на остварување на профит и одржливост на пазарот во услови во кои се наоѓа нашата економија. Но во долгорочната стратегија во корпоративното работење овој сегмент задожително е потребно да се инкорпорира. Секоја општествено одговорна компанија подобро котира на пазарот, привлекува повеќе инвестиции, но во исто време придонесува за развој на општеството во кое функционира, посебно во развојот на локално ниво што во моментот е од исклучителна важност во Македонија. Тука не смее а да не се потенцира дека мал број на компании ја имаат веќе увидено оваа потреба и нивната корпоративна општествена одговорност е на високо ниво, но ова е мал процент и ова нивно позитивно искуство е потребно да се пренесе и на останатите компании во Република Македонија.

Од овде слествено доаѓа втората фаза која е насочена кон обуки, размена на искуства, развивање на менаџмент кој ќе знае да ја инкорпорира корпоративната општествена одговорност во своето работење а со тоа и подобрување на корпоративното работење. За реализација на втората фаза напорите треба да се поставени на повеќе нива: централна власт, деловните субјекти, високообразовните институции преку едукативниот сегмент, потпомогнати преку невладините организации и јавната дебата за потребата и позитивниот ефект од корпоративната општествена одговорност. Ова е обемна фаза која за правилно да се реализира потребно е да се оди чекор по чекор со нагласен интензитет на секој дел од фазата.

Третата фаза е наменета за обезбедување на стимулација на деловните субјекти да ја спроведуваат корпоративната општествена одговорност, донесување на законски одредби и објавување на информации за тоа како се реализира корпоративната општествена одговорност во рамките на деловните субјекти. Во основа во оваа фаза централната власт преку Министерството за економија, Министерството за заштита на животната средина и просторно планирање и Министерството за труд и социјална политика треба да го имаат главниот збор. Како фаза можеби е поедноставна за реализација, но за да се реализира потребно е да претходните две фази апсолутно се спроведат.

---

[104] Archie B.Carroll, A *Three Dimensional Conceptual Model of Corporate Social Performance*, Academy of Management Rewiew, 1979.

[105] A.B.Caroll, The *Pyramid of Social Responsibility: Toward the Moral Management of Organizational Stakeholders*, Business Horizons 34, 1991.

И покрај ваквата состојба Координативно тело за општествена одговорност на претпријатијата во РМ, во соработка со Министерството за економија, Сојузот на стопански комори на Македонија, и две невладини организации издадоа во 2012 година Прирачник за изготвување на ООП извештаи на малите и средни претпријатија во Република Македонија, кој за шал е само една груба насока за тоа како би требало да се подготвуваат овие извештаи, преставен преку пример на извештаи од два деловни субјекта изготвени во 2011 година.

Сето ова покажува дека Република Македонија е далеку од тенденциите кои се одвиваат на глобално ниво, Изготвувањето на извештаите во Европската унија во периодот 2003-2009 има страшен напредок, тенденција која ние сеуште не ја ни отпочнавме.

Слика 1:Изготвени извештаи по години и по региони

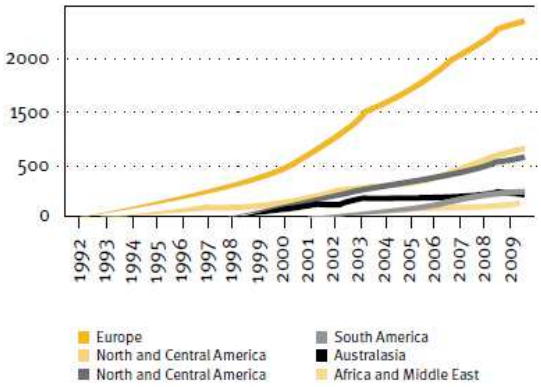

Извор: Corporate Register 2010: CRRA – CSR Reporting Award'10. Global Winners & Reporting Trends

4. ЗАКЛУЧОК

Иако не постои единствена детерминација на поимот „корпоративна општествена одговорност", таа претставува императив во управувањето со компаниите. Менаџментот во системот на корпоративно управување ја прифаќа општествената одговорност како битен фактор за клучните бизнис-активности и ја смета за правилна инвестиција во создавањето услови за сигурно и долготрајно деловно дејствување. Развивањето на корпоративна општествена одговорност значи развивање на можностите на компанијата, поголемо учество во општествените активности, подобар рејтинг и значајна предност во однос на конкурентите.

Република Македонија за жал сеуште е во првата фаза од националната агенда, чија комплетна реализација (сите три фази) се планирани во периодот 2008-2012 година. Македонските компании сеуште гледаат на корпоративната општествена одговорност како маркетиншка алатка, а не како обврска која треба да ја спроведат која на долг рок дава одржлив развој на компанијата. Ова само покажува дека во Македонија е потребно уште време за да се помине само првата фаза, со што нашите компании сериозно заостануваат во доброто корпоративно управување, и се маргинализираат во однос на светското деловно опкружување.

5. ЛИТЕРАТУРА

1. Howard Bowen, *Social Responsabilities of the Businesman*, New York, 1953
2. Archie B.Carroll, A *Three Dimensional Conceptual Model of Corporate Social Performance*, Academy of Management Rewiew, 1979.
3. A.B.Caroll, The *Pyramid of Social Responsibility: Toward the Moral Management of Organizational Stakeholders*, Business Horizons 34, 1991
4. Национална агенда за општествена одговорност на претпријатијата за Република Македонија 2008-2012 година, Координативно тело за општествена одговорност за претпријатијата, Скопје 2008 год.
5. Прирачник за изготвување на ООП извештаи на малите и средни претпријатија во Република Македонија, Координативно тело за општествена одговорност за претпријатијата, Скопје 2012 год.

6. Известување за ООП – стандарди, практики на ЕУ и можности и предизвици во Република Македонија, Здружение Конект, Проект :Општествена одговорност на претпријатија во РМ, Скопје, 2012 год.
7. Moneva, M José; Archel, Pablo. and Correa, Carmen. “GRI and the Camouflaging of Corporate Unsustainability”, Accounting Forum, Volume 30, Issue 2, pp. 121-137, June 2006
8. Global Reporting Initiative: http://www.globalreporting.org/ , 2012

НОВА ВИСОКООБРАЗОВНА ПОЛИТИКА И СТРАТЕГИЈА ЗА ДОБИВАЊЕ НА НОВИ И КВАЛИТЕТНИ ЗНАЕЊА

NEW HIGHER EDUCATION POLICY AND STRATEGY ON RECEIVING THE NEW KNOWLEDGE AND QUALITY

Ph.D JOVE KEKENOVSKI

University "St. Kliment Ohridski" - Bitola
Faculty of Tourism and Hospitality - Ohrid
Republic of Macedonia

Apstrakt: By accepting the Magna Charta Univerzitatum, Charter observing fundamental university values and rights, the Republic of Macedonia is committed to promote the university's deepest values, traditions and rights, and to promote and encourage strong links between all European universities, while the signing of the Bologna Declaration[106] and the adoption of the Law on Higher Education and its amended unambiguously confirmed the obligation of Macedonian Europeanisation of higher education. This in practice meant to commence the process of reforming the current system of higher education in order to obtain compatible and comparable degrees of higher education to those who practice in the EU. Summarizing the results so far spent more than a decade of implementation of the Bologna process the resulting surface many inconsistencies, ambiguities and improvisations that did not produce the expected positive results. In order to prevent further deterioration of the quality of higher education that prevent further erosion of the higher education system necessarily need a new higher education policy and strategy in order for future generations to acquire new knowledge and quality, so necessary for creating respected nation.

Апстракт: Со прифаќањето на Magna Charta Univerzitatum, повелба која ги опсервира основните универзитетски вредности и права, Република Македонија се обврза да ги промовира најдлабоките универзитетски вредности, традиции и права и да промовира и стимулира силни врски меѓу сите европските универзитети, а додека со потпишувањето на Болоњската декларација[107] и со донесувањето на Законот за високо образование како и неговите измени и дополни недвосмислено ја потврди обврската за европеизација на македонското високо образование. Ова во пракса значеше да се отпочне со процесот на реформирање на постојниот систем на високо образование се со цел да се добијат компатибилни и споредливи степени на високо образование со оние кои се практикуваат во ЕУ. Сумирајќи ги досегашните резултати по поминато повеќе од една декада од примената на Болоњскиот процес на површина произлегуваат многуте недоследности, недореченост и импровизации кои не ги донесоа очекуваните позитивни резултати. Заради спречување на понатамошното опаѓање на квалитетот на високото образование односно спречување на понатамошната ерозија на високообразовниот систем неопходно е потребна нова високообразовна политика и стратегија се со цел идните генерации да се здобијат со нови и квалитетни знаења, толку неопходни за создавање на респектибилна нација.

Вовед

Кон средината на месец септември 2003 година, Република Македонија со потпишувањето на Болоњската декларација стана рамноправен член на европското семејство на земји кои се обврзуваа да ги следат и реализираат препораките од Болоњскиот процес како и заедничката определба за креирање на единствен европски простор на високо образование[108]. Како една од потписничките на Болоњската декларација, Република Македонија, а во нејзино име Владата односно Министерството за образование и

[106] Macedonia signed the Bologna declaration on September 19, 2003

[107] Република Македонија ја потпиша Болоњската декларација на 19 септември 2003 година,

[108] Национална програма за развој на образованието во Република Македонија 2005-2015, Министерство за образование и наука на Р. Македонија

наука, се обврза во првата декада на XXI век да ја приспособи и реформира својата политика во високото образование, се со цел да овозможи реализација на целите произлезени од пристапувањето и прифаќањето на Болоњскиот процес. Реформите во високото образование главно требаше да бидат насочени кон неколку пункта и тоа: 1). усвојување на нов систем заснован на три главни циклуси - додипломски, пост-дипломски и докторски студии, 2). воведување на систем на кредити, 3). промоција на мобилност и надминување на пречките за слободно движење, 4). усвојување на систем на лесно препознатливи и споредливи степени и воведување на додаток на дипломата (Diploma Suplement), 5). вклучување на студентите како партнери во процесот на изградба на европскиот простор на високото образование, 6). воведување на доживотно учење, 7). промоција на европската соработка во осигурувањето на квалитетот преку развивање на споредливи стандарди, критериуми и методологија, меѓуинституционална соработка, развој и размена на предметни програми, интегрирани студиски програми, практична настава, обука и истражување, 8). зголемување на атрактивноста и компетитивноста на европскиот простор на високото образование, се со цел да се прошират можностите за соработка и мобилност со земји надвор од европскиот простор на високото образование, 9). докторски студии и синергија помеѓу европскиот простор на високото образование и европскиот простор на истражување и др[109].

Што очекувавме, а што добивме со примената на Болоњскиот процес на образование?

Имплементацијата на Болоњската декларација, односно студирањето според Европскиот кредит-трансфер систем на студентите требаше да им овозможи: зголемена ефикасност во студирањето, мобилност на студентите и академскиот кадар, подобрен квалитет на образовниот процес; активна улога на студентите во обезбедувањето квалитет; зголемување на можноста за вработување на дипломираниот кадар на националниот и на европскиот пазар на трудот; засилена научно-истражувачка работа; осигурана конкурентност и компатибилност на европскиот и на светскиот академски пазар и др. За сиве овие години од неговата примена за релативно кратко време, изменета е наставата на универзитетите, воведено е континуирано оценување, подобрена е ефикасноста на студирањето во смисла на зголемената просечна оценка како и зголемен број на дипломираните студенти. Зголемен е и процентот на млади луѓе кои се запишуваат на универзитетите, но истовремено спуштени се критериумите за оценување кое за последица го има намалениот квалитетот на студиите. Значи доведени сме во една апсурдна ситуација каде од една страна имаме експанзија на високото образование, а од друга намалување на квалитетот на студирањето?! И затоа едно од најтешките и најмачни прашања која ја мачи академската заедница, а посебно студентите е прашањето дали првите генерации од воведувањето на Болоњскиот процес се жртвена генерација односно дали тие се непотребно жртвувани како генерација.

Со усвојувањето на Законот за високото образование и измените и дополнувањата на истиот[110] се создадоа неопходни законски претпоставки за успешна имплементација на ЕКТС и дизајнирање на студиските и предметните програми според принципите на Болоњскиот процес. Меѓутоа тој лошо се спроведе во праксата односно се оствари само мал дел од очекуваните придобивки. На што се должи ова, е прашање кое постојано се поставува не само во академските кругови туку и пред целата јавност?. Денес најголем дел од академскиот кадар се согласува и тврди дека тоа е резултат на неавтентичниот т.е на механичкиот пристап при имплементацијата на Болоњската декларација односно нејзина втемеленост на принципот на октроираност при примената, притоа неводејќи сметка за реалните состојби и можноста за воведување на сопствени и самостојни креативни решенија. Неесоодветната координираност на субјектите во процесот на имплементација на декларацијата и недоволно јасните и прецизни политики од страна на надлежните институции се следните причини за незадоволителните резултати, а секако тука не смеат да се занемарат и условите под кои се вршеа промените кои се карактеризираа со нагласена инертност и некоординираност и др. Самиот Закон за високо образование како и интерните документи што ги донесуваа универзитетите и другите високообразовните институции, не обезбедија чисти и јасни упатства за реформата на високото образование. Поради тоа, не само универзитетите, туку и факултетите индивидуално пристапуваа кон трансформација на студиските и предметните програми. Факт е дека наставните програми

[109] Поопширно за ова види во ,,Национална програма за развој на образованието на Република Македонија 2005-2015 година со придружни програмски документи", Министерство за образование и наука на Република. Македонија

[110] Закон за високото образование, ,,Службен весник на Република Македонија" бр. 35/2008; 103/2008; 26/2009; 83/2009; 99/2009; 115/2010; 17/2011; 51/2011; 123/2012; 15/2013 и 24/2013

се реформираа или креираа во согласност со Болоњскиот процес, но тоа во голем дел се однесува на формалните, но не и на содржинските аспекти на истите. Ако на формалната имплементација на поголемиот број на сегменти на Болоњскиот процес и се додаде и несоодветната финансиска поддршка тогаш е сосема јасно зошто не се реализираа посакуваните цели.

Отворањето дисперзирани факултети е дел од обрските превземенеи со практикувањето на Болоњскиот процес со кој е декларирана и социјалната компонента во високото образование, што подразбира негово приближување кон корисниците, односно кон студентите, со што ќе се овозможи далечината да не биде причина за пристап кон високото образование. Во желбата да се направи студирањето подостапно за сите, се пристапи кон процес на дисперзирање на високото образование. Набрзина испланираниот и без јасна визија процес на дисперзија резултираше со низа непосакувани и неочекувани ефекти, чиј заеднички именител е намалувањето на квалитетот на студирањето. Во обидот да се дисперзираат студиите не се водеше сметка за постојната инфраструктура, за просторни капацитети како и за потенцијалите на човековите ресурси (професори и асистенти) кои требаа да бидат основни носители во оживотворување на замислената дисперзија на високото образование. И затоа и овој процес резултираше со намалување на квалитетот на високото образование.

По поминати повеќе од една декада од практикувањето на системот од Болоња се повеќе станува јасно дека истиот не ги оправда очекувањата. Примената на Болоњскиот систем во Македонија се повеќе се соочува со голем број проблеми, кои се резултат на политичките и социо-економските услови во државата. Практикувањето на Болоњскиот процес и стекнатите искуства од неговото практикување не ни овозможи да го согледаме иновирањето и модернизирањето на наставно образовнниот процес во вистинска смисла на зборот, а додека примената на новите форми и методи на работа во процесот на осознавањето и учењето доведоа студентите и понатаму репродуктивно и рецептивно да ги осознаваат и ги учат наставните содржини. Професорите останаа затрупани со бирократските процедури поради ЕКТС бодовите, а мобилноста не е значително зголемена. Денес Република Македонија е многу далеку од поставената цел за 20% мобилност, што е европско ниво.

Бројот на студенти кои секоја година се запишуваат на факултетите постојано се зголемува. Ова обезбедува масовност, но не и квалитет на студирањето.Следниве податоци доволно говорат за оваа констатација. Така на пример: Според податоците на Државниот завод за статистика во Република Македонија во академската 2013/2014 година се запишани вкупно 57.746 студенти[111], што претставува пораст за 1.5% во однос на академската 2012/2013 година. Најголем број на студенти или 88,5% се запишани на државните високообразовни установи, додека 11.1% се запишани на приватните високообразовни установи. Во прва година на студии, во академската 2013/2014 година се запишани 19.173 студенти или 33.2% (тука се опфатени и студентите кои по втор, трет и повеќе пати запишуваат прва година).

Во 2013 година, бројот на дипломирани студенти на додипломски студии на високите стручни школи и факултетите, изнесува 9.480 и во споредба со 2012 година е намален за 8.8%[112]. Во Република Македонија, по воведувањето Болоњскиот систем се забележува и зголемен број на студенти кои завршуваат магистерски студии. Во 2012 година со звањето магистер на науки и специјалист се стекнале 1.568 лица, што претставува зголемување за 21,2% во споредба со 2011 година. Во 2013 година со звање магистер на науки и специјалист се стекнале вкупно 1. 664 лица од кои 1.558 или 93.6% се магистри и 106 или 6.4% се специјалисти. Бројот на магистри и специјалисти, во споредба со 2012 године, е зголемен за 6.1%/.[113] Во 2013 година, најголем број од магистерските трудови, 1.012 или 65%, се од областа на општествените науки, 18.2% се од областа на техничко-технолошките науки, а останатите се од областа на хуманистичките, природно-математичките, биотехничките и медицинските науки. Исто така во 2013 година, со звањето доктор на науки се стекнале 219 лица што претставува зголемување за 50% во споредба со 2012 година и повторно најголем број од лицата докторирале во областа на општествените науки, 52.1%; на техничко - технолошките науки 14.2 %; потоа

[111] Бројот на запишани студенти - жени изнесува 31.450 или 54.5% од вкупниот број на запишани студенти во учебната академска 2013/2014 година.

[112] Од вкупниот број дипломирани студенти, 82.3% се редовни, а 17.7% се вонредни студенти. Процентот на дипломирани студенти-жени изнесува 56.3 %. Од вкупниот број студенти 40.0% дипломирале во рок, додека 60.0 % дипломирале по рокот.

[113] Учеството на жените магистри во вкупниот број на лица кои стекнале научен степен магистер на науки во 2013 година изнесува 57.4%.

следат медицинските науки со 11.9%, а останатите лица докторирале во областа на хуманистичките науки, природно - математичките и биотехничките науки[114].

Со воведувањето на копјутерското оценување на тестовите оценувањето во потполност се дехуманизира. Со полагањето преку тестирање студентите наместо да учат да се изразуваат, дебатираат и аргументираат, доведени се во ситуација да заокружуваат одговори при што најчесто се служат со разни технички помагала за препишување, додека професорите и нивните асистенти доведени се во ситуација да ја играат улогата на полицајци или чувари. Влеговме во еден лавиринт од кој не можеме да излеземе, а резултат на тоа е намален квалитет на студирањето каде од студентот не се бара да размислува критички и креативно и наместо да се подготвува за испити и да аргументира тој се впушта во собирање бодови со сите дозволени и недозволени средства. Јавноста и студентите досега гледаа на Болоњската декларација само низ призмата на ЕКТС-системот. Денес за студентите Болоњскиот процес е материјализиран во поимот ЕКТС. Студентот сега ја практикува филозфијата како полесно да ја помине годината, а не како нешто повеќе да научи и да се надгради.

Како понатаму?

За начинот на кој беше направена реформата на високото образование во Република Македонија досега не видовме некоја сериозна анализа како од страна на ресорното министерство (МОН) така и од самите универзитети. Со анализа на реформата првенствено се занимаваа некои ,,невладини" организации кои за оваа своја активност главно беа финансирани од ресорното министерство односно од Владата на Република Македонија. И токму поради тоа тие по секоја цена настојуваа примената на Болоњскиот процес и самата реформа да ги прикажат како успешно спроведени и завршени приказни.

Во моментов сите сме сведоци како се создава армија на кадри кои во отсуство на квалитетно образование стануваат се поголем проблем за стопанството односно проблем на државата. Веќе подолго време се погласни стануваат жалбите на стопанствениците за слабиот квалитет на кадарот што произлегува од високообразовните институции, што е логична последица на немањето на воспоставени механизми за постигнување на квалитет во високото образование. Квалитетот на образованието е јавна одговорност и државата не може и не смее да крева раце, односно да се дистанцира од одговорноста. Високото образование претставува јавно добро кое е од посебен интерес за државата.

За да се остварат посакуваните цели но и за да се корегираат досегашните незадоволителни резултати од примената на Болоњската декларација првиот чекор кој треба да се превземе е узвојување, афирмација и имплементација на нова високообразовна политика и национална развојна стратегија за високо образование за период 2015-2025 година. Оваа нова политика и национална развојна стратегија не треба да биде сватена како бегање од Болоњскиот процес туку како инструмент и средство за квалитативно подобрување на ефектите од практикувањето на основните начела и заложби на декларацијата при што и едната и другата треба во целост да ги испочитуваат општите принципи за развојот на високото образование и научноистражувачките институции.[115] Реализацијата на новата високообразовна политика и национална развојна стратегија ќе се одвива преку спроведување на реални оперативни планови, со строго утврдени временски рамки, тековни цели и конкретни задачи и со утврдени приоритети на промените.

Приоритетите на новата високообразовна политика и национална развојна стратегијата треба да биде насочена кон неколку правци: подигнување на квалитетот на образованието, промовирање и зголемување на мобилноста на студентите и академскиот кадар, високо образование засновано на квалитетно подобрени перформанси на научноистражувачката дејност и стимулирање научноистражувачки проекти, сведување на процесот на дисперзирање на студиите на реално ниво и реални потреби, стандардизирање на пристапот до високото образование, реафирмација на идеата за интегриран универзитет, стимулирање за користење на методологија и технологија на е-учење и др.

---

[114] Бројот на жените кои одбраниле докторска дисертација во текот на 2013 година изнесува 119 кандидати што претставува 54.3% од вкупниот број на лица кои докторирале во 2013 година. Од вкупниот број докторирани лица, најголем процент, 55.7%, својата професија ја вршат во образовната дејност.

[115] Според проф Љупчо Печијаревски тие принципи се: академска слобода, автономија и либерализација; квалитет; праведност; транспарентност; интегративност; граѓанска одговорност; поврзаност со пазарот на труд; економска одржливост и доживотно учење - ,,Високото образование во Република Македонија-состојби, проблеми и перспективи", научно списание Еквилибриум бр.6, март 2012 година Економски факултет, Прилеп

1. **Подигнување на квалитетот на образованието.** Основниот приоритет на Министерството за образование и наука на Република Македонија во идната декада треба да биде насочен кон подигнување на квалитетот на високото образование и произведување на квалитетен академски кадар. Новата политика и стратегија треба да обезбедат консолидација и хармонизација на системот на високо образование преку креирање и перманентно унапредување на системот за осигурување на квалитетот на образовниот процес[116]. Во оваа смисла потребно е изедначување на квалитетот на високото образование на ниво на високообразовни установи и на ниво на студиски програми и континуитет на процесот на модернизација на судиските програми кои треба перманентно да ги следат современите текови на научниот, културниот, социјалниот и економскиот развој, така што крајниот резултат од образованието, мерен преку квалитетот на научна и стручна оспособеност, треба во потполност да одговара на барањата на пазарот на работна сила. За подигнување на квалитетот на образованието потребно е новата политика да го унифицира системот на оценување земајќи го во предвид и задолжителниот усмен испит. Ова би значело редефинирање на постојниот систем односно шема за формирање на завршната оценка на студентот. Новиот систем на оценување апсолутен приоритет ќе треба да му даде на усмениот испит, а положените колквиуми да бидат само услов за излегување на усмениот испит. Завршната оценка би се формирала по следнава шема: 20+20+20+40 = 100 (20 поени за I и II колквиум, 20 поени од присуство на настава и вежби, изработка на семинарски и проектни задачи и практична настава или истражувачка работа и 40 поени од усмен испит).
2. **Промовирање и зголемување на мобилноста на студентите и академскиот кадар.** Промовирањето на мобилноста станува исклучително важна тема во политиките на високото образование и важен елемент за интернационализација на високото образование. Неопходно е потребно креирање и афирмација на национална и регионална програма за мобилност и програми за мобилност засновани на билатерални договори кои експлицитно ќе се залагаат за промовирање и унапредување на мобилноста на академскиот кадар и студентите како и изградба на систем за следење на ефектите од реализација на програмите за мобилност, кој за жал го нема во најголемиот број на држави членки на ЕУ[117].
3. **Високо образование засновано на квалитетно подобрени перформанси на научноистражувачката дејност и стимулирање научноистражувачки проекти**. Научното истражување е основен предуслов за социјален, економски, културен и секаков друг напредок, па во таа смисла освен зголемување на средствата за истражување и иновациии, потребно е да се обезбеди истражувањето и развојот на иновациите во соодветна мерка да бидат составен дел на студиските програми како и содржини со кои се стимулира унапредување на практичните вештини и компетенции. Стимулација на универзитетите во својата структурна и организациона поставеност да вклучат истражувачки и истражувачко-развојни институти и на тој начин да го јакнат истражувачкиот и образовниот потенцијал како и воспоставување на институционални и други облици на соработка со креирање на интра и интер-универзитетска мрежа на соработка.
4. **Процесот на дисперзирање на студиите да се сведе на реално ниво и реални потреби** и истиот да биде проследен со вложување на дополнителни финансиски средства за модернизирање и одржување на објектите каде што се одвива наставата, но исто така мора да се води сметка и за исплата на реален надоместок за дополнително вложениот труд на професорскиот и асистентскиот кадар. Од овој аспект мора малку повеќе да се размисли за димензијата наречена „академски дух", кој не се создава и гради лесно и насекаде, а истиот во најголем број случаи може да биде морален водич на еден студент или професор. Во спротивно ќе имаме дополнителна „провинцијализација" на високото образование и дополнителен пад на квалитетот на образовниот процес кој се повеќе ќе

[116] При изградбата на системот за следење на квалитет во високото образование треба да се води сметка тој да ги содржи европските стандарди за високо образование (European Standards and Guidelines, ESG), перманентно да се следи нивното упаредување и во него да бидат имплементирани етичките норми и принципи, развој на посебни стандарди со кои се унапредува и осигурува квалитетот во областа на вториот и третиот циклус на студии.

[117] Мобилноста на кадарот е интегрален дел од глобалните цели. Сето тоа неодамна е објаснето во „Стратегијата за мобилност за Европската високообразовна област 2020 „Mobility Strategy 2020 for the European Higher Education Area усвоена од Министрите на земјите членки на Европската високообразовна област. Меѓутоа и покрај политичкото внимание кое го предизвикува оваа тема изненадувачки малку информации се достапни поврзани со мобилноста на кадарот на Европско ниво.

произведува квантитет наместо квалитет. Зголемување на средствата од буџетот наменети за високото образование и нивното соодветното и рационално искористување ја намалува опасноста од опаѓање на квалитетот на високото образование[118].

5. **Стандардизирање на пристапот до високото образование**, односно утврдување на критериуми и стандарди за тоа кој може да се запише на факултет, а кој неможе. Во таа смисла стратегијата треба да даде насоки за да се унапреди квалитетот и селекција на кандидати и да се унифицира уписот на високообразовните институции, преку зголемување на квалитетот на завршните испити во средните училишта. Само оние кои имаа положено матура да можат да се учествуваат на конкуресите за упис и да бидат рангирани, и тоа како на државните така и на приватните високо образовни институции.
6. Новата високообразовна политика и национална развојна стратегија треба да биде насочена кон **релизација на заложбата за функционирање на интегрирани, а нѐ на централизирани или на полуцентрализирани универзитети**. Потребна е реафирмација на оваа идеја и враќање на универзитетите на патот на интеграцијата и овозможување на нови форми на вертикално и хоризонтално функционално поврзување. Потребно е да се интегрираат функциите во областа на стратешкото планирање, при донесување на наставните и студиски програми, при обезбедувањето и контролата на квалитетот, при политиката на упис на студентите, при изборот на наставиците во наставни и научни звања, кај инвестициите, во меѓународната соработка, при изградбата и развојот на единствен информационен систем, политиката на стандарди и остварување на приходи, политиката на вработување и ангажиране на наставници и др. Ваквата интегрираност ќе овозможи да се оствари поголема ефикасност и рационалност при користење на сопствените средствата, ќе ја задржи и унапреди автономијата и ќе ја зголеми општествената одговорност на сите универзитетски единици како и на сите субјекти во високо образовниот процес. Внатрешната организација на универзитетите да се прилагоди на тој начин што ќе им овозможи на факултетите да можат да реализираат заеднички интердисциплинарни, мултидисциплинарни и трансдисциплинарни студиски програми и научно-истражувачки проекти.
7. **Стимулирање за користење на методологија и технологија на е-учење** како дополна на традиционалното учење без разлика дали се работи за студирање на далечина или во класичен облик или пак за комбиниран начин на студирање. Стандардите за квалитет за студиите на далечина да се усогласат со праксата во светот и ЕУ.

Користена и консултирана литература

- Јове Кекеновски, „Влијанието на државата и приватниот капитал врз автономијата и менаџментот на интегрираните универзитети", Втора Интернационална Конференција: Знаењето- Капитал на иднината, Новите знаења за новите луѓе, Охрид 21-23 мај 2014,
- Мирослав Андоновски, Интегриран универзитет - легислатива и практика", XVIII Skup Trendovi razvoja: „Internacionalizacija Univerziteta" Kopaonik, 27/02-01/03, 2012,
- Љупчо Печијаревски, „Високото образование во Република Македонија-состојби, проблеми и перспективи", научно списание Еквилибриум бр.6, март, 2012 година, Економски факултет, Прилеп
- Smail Klarić, Esad Bajramović, Fadil Islamović, Atif Hodžić, „Integrirani system kvaliteta u visokom obrazovanju" - Naučno-stručni skup sa međunarodnim učešćem, "Kvalitet 2011", Neum, B&H, 01 - 04 juni, 2011,
- Srbijanka Turajlić, Staša Babić, Zoran Milutinović, , „Alternativna akademska obrazovna mreža", Evropski univerzitet 2010, Beograd 2009,
- Mobility Strategy 2020 for the European Higher Education Area
- Национална програма за развој на високото образование 2005-2015 година, Министерство за образование и наука на Република Македонија, Скопје 2005,
- Универзитет "Св. Кирил и Методиј" - Скопје, „Стратегија 2003 - 2010", Скопје, мај, 2004.
- Универзитет „Св. Климент Охридски" - Битола, „Програма на институционален развој на Универзитетот „Св. Климент Охридски"- Битола (2003-2007), Битола, февруари 2004,

[118] Европската комисија во планираниот буџет на ЕУ за периодот од 2014 до 2020 година, предложи ставката наменета за образование да се зголеми за 73% за обука на млади и 46% за наука.

- Виолета Чепујноска, Бернд Баумгартл, Божин Доневски и Јохен Фрид, „Обезбедување квалитет во високото образование: Од анализа кон подобрување - Упатства за Македонија во контекст на тековната практитка во Европа", Скопје, мај 2004,
- Закон за високото образование, „Службен весник на Република Македонија" бр. 35/2008; 103/2008; 26/2009; 83/2009; 99/2009; 115/2010; 17/2011; 51/2011; 123/2012; 15/2013 и 24/2013,
- Закон за основање на државен универзитет во Тетово, („Службен весник на Република Македонија", бр. 8/2004),
- Одлука на Уставен суд на Република Македонија, У.бр. 80/2008 од 3 декември 2008 година, објавена во „Службен весник на Република Македонија" бр. 162/2008,
- Одлука на Уставен суд на Република Македонија, У.бр. 98/2011 од 3 април 2013 година, објавена во „Службен весник на Република Македонија" бр. 57/2013.

ПРАВЕН ТРЕТМАН НА АКАДЕМСКОТО ДЕЛО ВО ОБРАЗОВНИОТ ПРОЦЕС

LEGAL TREATMENT OF THE ACADEMIC WORK IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Љ.Стефаноски, А. Илиевски, М. Шутова

Abstract: The subject of research in this paper is the theoretical comparative analyses of the legal treatment of academic works in global, with special emphasizes on writing, scientific academic work, and art work.
In that manner, the systematical and in-depth analyses of the methods used to determine the most of the intellectual works in one academic environment, such as: schoolbook, scientific work-paper, briefing report, musical or theatrical composition, unofficial script, photography, film, presentation, teaching material, sculpture, graphic art, architectural blueprints etc. must be taken into consideration.
Despite the comparison of the legal framework that protects both the authors, and their intellectual work, this paper aims to define the subjective (both moral and material) rights of the different categories of authors, as part of a university (administrative staff, teaching staff, researchers, part-time lecturers, students and etc.), and the unique circumstances in which they are made.
In order to oversee the complexity of this matter, the paper will elaborate several real-live scenarios and situations in which one academic work may be developed, along with some judicial cases, with comments and conclusions from the legal point of view.
At the end, depending of the various conditions and the final outcome of the academic work, a conclusion can be made based upon its legal status: is that work classified to be a "Works Made For Hire" (WMFH) or not, which ultimately defines the subject that can have the legal rights of using and benefitting from that academic work.
Keywords: academic work, works made for hire, art work, scientific academic work, copyright

1.Вовед

Како академски дела може да се категоризираат сите креативни творби кои уживаат правна заштита под режимот на правото на интелектуална сопственост, односно добра кои се создадени на Универзитет.[119] Од областа на авторското право, академско дело како авторско дело може да биде учебник, научен или стручен труд, извештај, речник, библиографија, водич за студирање, лабараториски водич, силабус (предметна програма), тест, предавања, музичка или драмска композиција, необјавени скрипти, фотографија, филм,

119 Monnotti L. A., Ricketson S.: Universities and Intellectual Property- Ownership and Exploitation, 1st ed., Oxford University Press, 2003, p. 51.

презентација, материјали за предавања, скулптури и графички дела, скици, архитектонски планови[120] како и други дела од областа на книжевноста, науката и уметноста.
Дефинирањето на правниот третман на оваа категорија дела, претставува проблем, како од теоретски, така и од практичен аспект, пред се поради фактот што во најголем број правни системи не постои јасна дефиниција со која се определува значењето на терминот „авторското дело од работен однос“. Ова прашање станува дотолку повеќе сложено и од аспект на често поставуваното прашање: на кој му припаѓа правото на тоа дело, универзитетот или авторот на делото? Во теоријата и праксата има многу одговори кои се варијабилни и невоедначени, а како појдовна основа најчесто во предвид се земаат условите во кои е создадено академското дело, сопственоста на материјалите кои авторот-работник ги користел за создавање на делото, правниот статус на авторот-работник на универзитетот, времето и местото на кое го создал делото итн. Во основа, станува збор за судир на интереси меѓу авторот (работник, студент или друго лице кое извршува административни работи на Универзитет) од една страна, и интересите на Универзитетот од друга страна.
Во таа насока, за да се даде комплетен приказ на состојбите, како од нормативен, така и од теоретски и практичен аспект неопходно е да се пристапи најпрвин кон систематска анализа на авторското дело од работен однос, па дури потоа да се елаборира правниот третман на академското дело, со сите негови особености и карактеристики.

2.Авторско дело од работен однос

Нормативното регулирање на авторското дело од работен однос во основа се темели на принципите на кои се засноваат трудовото право и авторското право.
Во отсуство на јасни законска дефиниција со која би се дефинирало авторското дело од работен однос, која по принципот на аналогија би се применила и на академското дело, значаен придонес даваат теоријата и судската пракса. Во таа насока, постојат неколку услови, кои за жал во теоријата не се усогласени, но сепак може да се констатира дека во одредена мера нивното кумулативно остварување го квалификува едно дело за создадено во работен однос.
Прв и основен услов е работникот да има засновано работен однос со работодавачот, односно да има склучено договор за работа.
Вториот услов кој во теоријата е најмногу застапен, е имплициран од одговорот прашањето: Што се подразбира под флоскулата „во рамки на работен однос“?[121] Имено, ако лице кое има засновано работен однос создаде дело за времетраењето на тој однос, и во рамки на работното време, тогаш логична импликација е дека правата на тоа дело се пренесуваат на работодавачот. Спротивно на ова се надоврзува и прашањето: Што доколку делото е создадено надвор од работното време на работникот, кој е соодветно платен за прекувремената работа?. Денес ова прашање се смета за надминато, односно терминот „работен однос“ не смее да се идентификува со терминот „работно време“, бидејќи терминот „работен однос“ не налага делото да биде создадено во рамки на работното време или надвор од него, туку дека делото треба да биде производ на активности на работникот што се дел од описот на неговите работни задачи под надзор на работодавачот, независно дали делото го создал во рамки на работното време или надвор од тоа. [122]
Од аспект на работодавачот, нема да се смета за дело од работен однос и „дело кое само физички односно технички е поврзано со работодавачот (настанало во рамки на работен однос, во просториите на работодавачот, па дури и со негова логистика, доколку тоа не е во функција на регистрираната дејност што ја врши работодавачот“.[123]
Како четврт дополнителен услов кој се надоврзува на претходните три, е делото да биде создадено. Во таа насока се поставува прашањето: Дали дело кое не е создадено во целост може да се смета за дело од работен однос? Во основа, законодавецот по ова прашања е јасен, дека само создадено дело може да биде предмет на

120 Intellectual Property and Copyright Information, University of Southern Indiana, http://www.usi.edu/copyright/IPpolicy.asp, 29.10.2009.
121 JISC/TLTP Copyright Guidelines, p. 33, преземено од: http://www.ukoln.ac.uk/services/elib/papers/other/jisc-tltp/jisc.pdf, на 18.12.2008.
122 Stim R., Copyright Law, Delmar Health Care Publishing, 2000, p. 101.
123 Гавриловиќ С.: „Правни режим ауторских дјела створених на основу уговора о раду“, Часопис за привредноправну теорију и праксу „Право и привреда“, бр. 5-8/2006./Година XLIII, Београд, стр. 754.

авторско-правна заштита, односно незавршено дело нема правен третман на дело од работен однос. Имено, не може да стане збор за заштита на производ на интелектуалниот труд на човекот доколку тој не се конкретизира во конечен производ-дело. Исклучок се незавршените деливи дела, кај кои идејата на авторот-работникот е во таа мера материјализирана така што дел од авторско дело може да се квалификува како дело од работен однос (уметничките слики, пишаните, говорните дела и други).[124]

Според тоа, авторското дело нема правен третман на дело од работен однос без кумулативно исполнување на сите четири услови. Сепак, исполнувањето на четирите услови не треба да се апсолутизира, туку треба да се земат во предвид и другите околности во кои тоа е создадено.[125]

На крајот, може да се сублимира дека авторско дело од работен однос е дело создадено од страна на работник како дел од описот на неговите работни задачи предвидени во договорот за работа или по упатство на работодавачот, но под услов делото да е дел од регистрираната дејност и во функција на работодавачот.

3. Работникот како автор на делото

Одговорот на прашањето: Кој е автор на авторското дело од работен однос, работникот кој го вложил својот интелектуален потенцијал или работодавачот кој инвестирал во знаењето и искуството на работникот и ги обезбедил сите неопходни материјални ресурси како основа за реализација на креативниот потенцијал на работникот, не е секогаш јасен, тој е варијабилен од една земја во друга, зависен од правната регулатива, специфичноста на односот меѓу работникот и работодавачот, како и фактите и околностите во кои делото е создадено.[126]

Определувањето на субјектот на кој му се признава правото на авторско дело од работен однос, во голема мера зависи и од специфичноста на односот меѓу работникот и работодавачот. Тој однос е логична последица на неколку фактори, и тоа: [127]

- Конторола на работодавачот над работниот процес (работодавачот обезбедува услови за создавање на делото, ја определува локацијата и обезбедува опрема и други средства потребни за создавање на делото.)
- Конторола над работата на работникот од страна на работодавачот (работодавачот ја контролира работата на работникот во креирањето на делото, има право да му додели на работникот други задачи, право да го одреди методот на плаќање, како и да му обезбеди асистент кој ќе му помага во извршувањето на доделените задачи.)
- Статусот и однесувањето на работодавачот (примарна дејност на работодавачот е да создава такви дела, да обезбеди бенефиции за работникот, да ги намири даноците при исплатата на плата на работникот и слично)

Општа претпоставка (пресумпција) е дека носител на авторското право на конкретно дело е секогаш авторот на тоа дело, но исклучок постои во случаи кога делото е создадено врз основа на contract of service или друг договор (пр. contract of services).[128]

Причина за тоа е дека делото е резултат на интелектуален труд на едно или повеќе физички лица кои го создале тоа дело и им се признаваат материјални и морални права, додека кај правните лица како вештачки општествени творби има недостиг на кретивност и творечки потенцијал, поради што тие и не можат да создадат дело или креација. Современиот теоретски пристап, тргнува од концепцијата дека автор на дело создадено во работен однос е работникот, а на работодавачот на кој му се пренесуваат само материјално-правните овластувања врз основа на Закон, општ акт или друг договор. Работодавачот има сосема легитимно право на тоа (пример: софтверски инжинер при извршување на редовните работни обврски во компанија во

---

124 Милић Д.: Коментар Закона о ауторском и сродним правима (са судском праксом и међународним конвенцијама и уговорима), Београд, 2005, стр. 10.

125 U.S Supreme Court: Community for Creative Non-Violence v. Reid, 109 S. Ct. 2166, 57 U.S.L.W. 4607 (June 5, 1989)., цитирано од: Posh R.J. Works Made for Hire- Has Anyting Changed?, Direct Marketing, No.56, 6, ABI/INFORM Global, Octomber 1989, p. 89.

126 Koglin V. L., Intellectual property Ownership: Avoiding Disputes, WIPO1, 2002, http://ictt.by/Library/SemIP2007/Intellectual_Property_Ownership_Avoiding_Disputes.pdf, 15.12.2008.

127 http://www.copyright.gov/circs/circ9.html#introduction, 15.12.2008.

128http://www4.law.cornell.edu/uscode/search/display.html?terms=work&url=/uscode/html/uscode17/usc_sec_17_00000106----000-notes.html , 17.12.2008.

која е вработен/а, усовршии компјутерска програма, тогаш тој/таа е автор на софтверското решение, а работодавачот е само носител на материјалните права).

4. Академско дело од работен однос (Academic works made for hire)

Општа пресумпција е дека материјалните и другите права на авторското дело се пренесени на Универзитетот во чија сопственост се средствата и материјалите кои авторот/работник ги користел за создавање на конкретното дело. Така на пример, носител на правата на филмското дело е Универзитетот, доколку делото е создадено со користење на ресурси и средства во негова сопственост, а не продуцентот.[129] Но тоа не е секогаш случај.

Од суштествено значење за третирањето на академското дело како дело од работен однос е да се направи јасна дистинкција помеѓу делото кое е во функција на дејноста на работодавачот, а кое не е предвидено со договорот за работа, и делото кое е создадено по упатство на работодавачот.[130] Таков е примерот со случајот Noah против Shuba [1991] FSR 14131. Станува збор за спор за правата на делото: „Guide to Higienic Skin Piercing“, меѓу авторот на делото Д-р Ноа (Noah), и Јавната здравствена лабораторија која била прв издавач на неговото дело, каде Д-р Ноа (Noah) бил вработен како консултант-епидемиолог. Имено, работодавачот тврдел дека тој има право над спорното дело, се додека Д-р Ноа (Noah) дискутирајќи го своето дело со колегите во библиотеката, се сетил дека драфт-верзијата на делото ја пишувал дома во слободно време и за време на викендите, надвор од работното место. Од тие причини, судот донел одлука во корист на Д-р Ноа (Noah) со оглед дека тој користел свои ресурси за негово создавање, па според тоа делото не може да се подведе под дело создадено во работен однос. Оттука, може да се констатира дека не сите видови на дела може да се подведат под академско дело од работен однос, особено кога тие не се предмет на регулирање со договорот за работа или кога работникот делото го создал во рамки на своето слободно време.[132]

Покрај овие околности, третирањето на академското дело како дело од работен однос е детерминирано и од статусот на авторот-работник што го создал конкретното дело. Станува збор за неколку категории на лица кои се дел од Универзитетот како административен кадар, наставен кадар, истражувачи,[133] времено ангажирани предавачи, студенти на различен степен на студии, стипендисти и други.

Делата создадени од административниот кадар на Универзитет, секогаш имаат третман на дело од работен однос (извештаи, записници и сл.), доколку за тоа се исполнети условите.[134]

Тоа не е случај и со академското дело, создадено од страна на академскиот кадар кој во најголем број случаи може да тврди дека во целост му припаѓа авторското право на тоа дело. Ова се должи на фактот што академските работници, како автори на монографии, трудови во списанија, предавања или доколку вршат други административни активности, согласно академската слобода која ја имаат го уживаат правото да склучат издавачки договор со издавач заради објавување на нивното дело, како и да држат предавања на повеќе универзитети.[135] Одредени автори отворено го критикуваат овој став како некоректен и истовремено ја застапуваат тезата дека наставниците и професорите, на пример по музичко образование на факултет или училиште, кои користејќи ги своите креативни способности создаваат музички дела во рамки на работниот однос, а за потребите на наставниот процес односно работодавачот, не се свесни дека нивната композција е

129http://www4.law.cornell.edu/uscode/search/display.html?terms=work&url=/uscode/html/uscode17/usc_sec_17_00000106----000-notes.html , 17.12.2008.

130 Monnotti L. A., Ricketson S.: Universities and Intellectual Property- Ownership and Exploitation, 1st ed., Oxford University Press, 2003, p. 195.

131 Noah v. Shuba [1991] FSR 14, цитирано според: Bently L., Sherman B.: Intellectual Property Law, (2rd edition), Oxford University Press Inc., New York, 2004, p. 125;

132 Intellectual Property and Copyright Information, University of Southern Indiana, http://www.usi.edu/copyright/IPpolicy.asp, 29.10.2009.

133 Monnotti L. A., Ricketson S.: Universities and Intellectual Property- Ownership and Exploitation, 1st ed., Oxford University Press, 2003, p. 196.

134 McSherry C.: Who owns academic work- Battling for Control of Intellectual Property, Harvard University Press, England, 2001, p. 101.

135 Vela V.C.M.: Copyright in Public and Private Universities: Issue of Ownership, Collection of Research Papers, WIPO, University of Turin, Turin, Italy, 2007, p.90.

веќе однапред платена а нејзиниот правен режим регулиран од моментот на потпишување на договорот за работа, па правата на тоа дело логично е да му припаднат на нивниот работодавач.[136] Токму поради некоректниот однос од страна на авторот да бара надомест од универзитетот чии ресурси биле користени за создавање на конкретното дело, е причина некои универзитети однапред да го уредат ова прашање со договор за работа. Но, бидејќи обврските не секогаш можат прецизно да бидат определени со договорот за работа, за делото кое е од особен интерес за натамошните универзитетски активности, како компјутерска програма, база на податоци и слично, Универзитетот е должен да му исплати на авторот соодветен правичен надомест.[137] Сличен е и примерот со учебниците создадени од страна на професор, за кој во теоријата егзистира ставот дека авторското право во целост му припаѓа на авторот, поради фактот што обврската тој да напише учебник не е суштествена компонента содржана во договорот за работа, а во прилог на ова говори и фактот од практиката, дека голем број научни работници немаат напишано учебник.[138] Според тоа, независно што станува збор за дело создадено од работен однос, поради недостаток на условот, делото да биде создадено во рамки на описот на работните задачи на работникот, работодавачот нема да ужива никакви авторско-правни овлатувања.

Во однос на академскиот кадар, во теоријата егзистираат и размислувања дека академските работници вработени на државните универзитети се вршители на јавна дејност и се должни на студентите и на јавноста да им го пренесат своето знаење преку предавања кои во конкретниов случај имаат третман на јавно добро уште од моментот кога преку говор ги изнесуваат своите ставови и мислења на слушателите, а за тоа се платени од страна на државата.[139] Спротивно на ова преовладува ставот дека професорите не се вршители на јавна дејност, туку како приватни индивидуи изведуваат предавања на други поединци, врз основа на склучен договор, и не станува збор за јавно добро.[140] Вообичаено, договорот за работа на предавачите е склучен за наставни цели (предавања), без обврска истите да ги фиксира во било каков облик на материјали за потребата на часовите.[141] Доколку предавањата бидат фиксирани на материјална подлога тогаш пишаното дело ќе има третман на дело создадено надвор од обврските предвидени со договорот за работа, а правата на тоа дело ќе ги ужива исклучиво предавачот. Ова не ја исклучува можноста договорните страни во договорот да определат клаузула со која правниот режим на пишаното дело создадено во вакви услови ќе се смета за дело од работен однос, иако во најголем број случаи ова прашање однапред е регулирано со Статут или друг акт на универзитетот.[142]

Под терминот академско дело се подразбира и дело создадено од страна на студент, но тоа не може да се третира како дела од работен однос поради отсуство на договор за работа. Станува збор за специјалистички трудови, магистерските трудови, докторските дисертации, семинарските текстови, есеи, презентации, проекти и слично создадени од студентите. Спротивно на ова, во некои држави како Австралија и САД изречно егзистентен договорен однос гледаат во склучениот финансиски договор меѓу студентот и Универзитетот. Независно од ова, дури и во случај на склучен договор за работа, независно дали студентот е вработен како асистент, истражувач или на друг начин, делата што ги создал во рамки на студентските активности имаат третман на дела од работен однос, независно од неговиот работен ангажман, што е логичка импликација на правото на студентот да ги користи „библиотеката, базите на податоци , просторот, опремата...“ и слично, како и „да учествува во научно-истражувачката и стручната дејност при што му се загарантирани авторското, пронајдувачкото и другите права...“[143] на конкретно дело кое е производ на неговиот интелектуален и творечкиот напор.

---

136 Lee Eliot Berk E.L., Music Education and Copyright Law: Employment Relationships, Music Educators Journal, Vol. 58, No. 5, MENC: The National Association for Music Education (Jan., 1972), p. 72.

137 Vela V.C.M.: Copyright in Public and Private Universities: Issue of Ownership, Collection of Research Papers, WIPO, University of Turin, Turin, Italy, 2007, p.91.

138 JISC/TLTP Copyright Guidelines, p. 34, преземено од: http://www.ukoln.ac.uk/services/elib/papers/other/jisc-tltp/jisc.pdf, на 18.12.2008.

139 McSherry C.: Who owns academic work- Battling for Control of Intellectual Property, Harvard University Press, England, 2001, p. 1181.

140 McSherry C.: Who owns academic work- Battling for Control of Intellectual Property, Harvard University Press, England, 2001, p. 119.

141 Vela V.C.M.: Copyright in Public and Private Universities: Issue of Ownership, Collection of Research Papers, WIPO, University of Turin, Turin, Italy, 2007, p.90.

142 Vela V.C.M.: Copyright in Public and Private Universities: Issue of Ownership, Collection of Research Papers, WIPO, University of Turin, Turin, Italy, 2007, p.89.

143 Член 150 ст. 4 и ст.5 од Законот за високото образование на РМ (Сл. Весник 35/2008).

Во праксата не постои генерален став во однос на ова прашање, бидејќи третманот на делото како дело од работен однос кога е создадено од страна на студент, во голема мера ќе зависи во какви околностите конкретното дело било создадено. Во праксата постојат примери каде Универзитетите односно Факултетите имаат право да бараат правата на делото создадено од страна на студент да им бидат пренесени доколку за тоа се исполнети определени услови. Таков е примерот[144] со студент кој во текот на студирањето работел како домар на Mid-Western Scholl, кој чистејќи ја компјутерската лабараторија разговарал со професорите и асистентите кои работеле на грант-проект, а податоците и информациите ги забележувал. Подоцна, пред да се дојде до резултат од истражувањата, Универзитетот донел одлука да се запре со финансирање на проектот и натамошното истражување. Студентот ги искористил податоците кои ги имал "добиено" додека се вршеле истражувањата на проектот и по три години успеал да изнајде решение за проблемот, кој одлучил да го понуди на продажба на неколку фирми за технолошки усовршувања и развој. Универзитетот кога дознал за тоа, барал од студентот да му ги пренесе правата на пронајдокот, но откако бил одбиен побарал заштита од судот, кој му наложил на студентот да ги врати назад сите негови материјали, на што тој се оправдувал дека веќе ги имал уништено, па бил осуден на казна затвор.

Правниот третман на овие видови дела дополнително се проблематизира и во однос на признавањето на авторството на професорот-ментор при создавањето на конкретното дело. Ова прашање, познатиот шведски социолог и истражувач во областа на научната методика Јан Трост, го изнесува низ две релации, првата се однесува на односот ментор-студент и втората на односот студент-ментор.[145] Првата релација, се однесува на „придонесот и ангажирањето на менторот во изработката на научниот труд која во различни ситуации зависи од неговата посветеност, како и неговата заинтересираност за проблематиката која е предмет на истражување, па оттука и не може да се генерализира дека секој ментор подеднакво се вложува и му помага на студентот".[146] Но, од аспект на релацијата студент-ментор која се однесува на студентот, тој вели дека постојат и случаи во кои „некои студенти воопшто не можете да ги сретнете додека не се појават со целосно завршен научен труд, па во таквите случаи менторот се чувствува запоставен"[147]. Од реченото, може да се констатира дека независно од обемот во кој менторот придонел за изработката на трудот, односно времето кое тој го посветил на студентот помагајќи му да ја совлада проблематиката, упатувајќи го во целната насока како и укажувањето на грешките кои тој ги направил при пишувањето, сепак е исклучен од било какви права на академското дело како авторско дело. Оваа констатација е оправдана особено ако се има предвид фактот што магистерскиот труд, специјалистичкиот труд и докторската дисертација се резултат на самостојната работа на студентот па изречната елиминација на придонесот на менторот е разбирлива.

За разлика од минатото кога образовните институции беа поприлично незаинтересирани по овие прашања, во поново време тие стануваат се пожестоки во борбата за авторското право, поради можноста за економска експлоатација на делото и остварување профит.[148]

Поради посебноста, специфичниот карактер и околностите во кои е создадено академското дело, како и бројните расправи и дилеми застапени во теоријата, голем број врвни Универзитети[149] во светот во својство на правни лица, ова прашање го уредуваат од случај до случај, во зависност од можните варијации, поради што и не може да се даде генерална оценка за правниот третман на академското дело како дело од работен однос. Имено, Универзитетите имаат развиено посебна политика и стратегија за правата од интелектуалната сопственост во рамки на кои поблиску го уредуваат и прашањето за правниот режим на правата од

144 Curtin L, Simpson R., Who Owns Your Ideas?, Healt Management Technology, Jul 1999, 20,6; ABI/INFORM Global pg.38)

145 Трост Ј., „Како се пишува научен текст со примена на акрибија", Превела: Јовческа И., Аз-буки, Скопје, 2004 година, стр 17-20.

146 Трост Ј., „Како се пишува научен текст со примена на акрибија", Превела: Јовческа И., Аз-буки, Скопје, 2004 година, стр 17-20.

147 Трост Ј., „Како се пишува научен текст со примена на акрибија", Превела: Јовческа И., Аз-буки, Скопје, 2004 година, стр 17-20.

148 JISC/TLTP Copyright Guidelines, p. 33, преземено од: http://www.ukoln.ac.uk/services/elib/papers/other/jisc-tltp/jisc.pdf, на 18.12.2008.

149 Повеќе за тоа види на: Columbia University: http://www.columbia.edu/cu/provost/docs/copyright.html; University of Regina: http://www.uregina.ca/gradstudies/publications/ip_grad.shtml; Portland State University: http://www.lib.pdx.edu/copyright/copyright_guide.php; University of Washington: http://depts.washington.edu/uwcopy/Creating_Copyright/Ownership_Factors/Works.php; Washington State University: http://publishing.wsu.edu/copyright/WSU.html; University of Regina: http://www.uregina.ca/gradstudies/publications/ip_grad.shtml, etc.

интелектуална сопственост од работен однос. Причината за тоа е порастот на професионализмот во науката и потребата од заштита на нематеријалните добра,[150] потребата од поттикнување на пронаоѓаштвото, развојот на оригинални дела и ширење на знаењето како дел од мисијата на Универзитетите,[151] што е резултат на вложен интелектуален напор на поединци-чинители на високо-образовниот процес, како и обезбедување на соодветна заштита, а со цел остварување на придобивките и бенефитот од тоа. Сепак, овој метод на уредување на правата од интелектуална сопственост од страна на Универзитетот, конкретно, авторско-правната заштита на академското дело, често во научната јавност наидувана на критики, поради опасноста од неадекватна уреденост на ова прашање со статутите или другите акти на универзитетот.

Заклучок

Во недостаток на прописи со кои на прецизен начин се дефинира правниот третман на академското дело создадено од различни категории на лица кои се во тесна всрка со образовниот процес, односно Универзитетот, најсоодветно решение е сите околности околу ова прашање да бидат уредени со акт на Универзитетот, колективен договор или индивидуален договор за работа. Доколку тоа не е случај, потенцијалниот работник да бара од работодавачот овие прашања однапред да бидат разјаснети
Со цел јасно разграничување на правата кои ги ужива авторот, од една страна, и правата кои ги ужива Универзитетот од друга страна, а во насока на ефикасно остварување на авторското право и доследно почитување на постоечките прописи, добро би било во договорот за работа да се предвиди клаузула за обесштетување на оштетенатата страна.

150 McSherry C.: Who owns academic work- Battling for Control of Intellectual Property, Harvard University Press, England, 2001, p. 58.
151 http://www.uregina.ca/gradstudies/publications/ip_grad.shtml, 18.12.2008.

Трите интеракционни стадия в позитивната психотерапия на Песешкиан, разгледани в динамиката на юношеската възраст

Венка Димитрова Петрова, ЮЗУ „Неофит Рилски", Благоевград, Философски факултет, катедра"Психология", докторант

Abstract: In the theoretical system of positive psychotherapy by Nosrat Peseschkian, a three-stage cycle: binding, differentiation and separation can be observed in the process of deployment of each interaction. Going through the three stages of interaction can be seen in relation to individual development. During adolescence, characterized by rapid and intense changes and development as in a magnifying mirror already available abilitiess to connection can be observed, as well as distancing and separation formed in the earlier stages of individual development that demonstrate willingness to enter in youth.
Keywords: positive psychotherapy, binding, differentiation and separation; adolescence

Резюме: В теоретичната система на позитивната психотерапия на Носрат Песешкиан, тристепенният цикъл: свързване, диференциране и отделяне може да бъде наблюдаван в процеса на разгръщане на всяка една интеракция. Преминаването през трите интеракционни стадия, може да бъде разглеждано във връзка с индивидуалното развитие. През периода на юношеството, отличаващ се с бързи и интензивни промени и развитие, като в увеличително огледало се наблюдават наличните вече способности за свързване, дистанциране и отделяне, формирани в предходните етапи от развитието на индивида, които показват готовност за встъпване в младостта.
Ключови думи: позитивна психотерапия; свързване, дистанциране и отделяне; юношество.

.

Методът на позитивната психотерапия е създаден от Носрат Песешкиан през седемдесетте години на XX-ти век и по своята същност е дълбинно-психологичен метод, базиран върху идеята за баланса, хармонията и реализиране на индивидуалния ресурс на човека. Кроскултурният подход и стабилната структура на позитивната психотерапия, позволяват терапевтичната ситема да бъде отворена за многообразието от психологически идеи и терапевтични подходи, без това да наруши конфликт-центрираната насоченост на психотерапевтичния процес.

В теоретичната система на позитивната психотерапия на Носрат Песешкиан , индивидуалното развитие, партньорските и семейните взаимоотношения, се разглеждат през призмата три основни интеракционни стадия: ***свързване, диференциране и отделяне***. Тристепенният цикъл може да бъде наблюдаван в рамките на процеса на разръщането на всяка интеракция в хода на индивидуалния жизнен цикъл и има смисъла на своебразен алгоритъм на нейното развитие.

Стадият на ***свързването,*** се основава на разбирането за близката билогична връзка между новороденото дете и неговата майка. В най-ранния период от онтогенетичното човешко развитие тази свързаност е най-силна, поради физическата и психическата зависимост на детето от грижата на възрастния. Осъзнаването на факта на безпомощността на детето, от своя страна предизвиква у родителите в същата степен стремеж към постоянен близък контакт с него, основаващ се на преживяването на обич, отговорност и надежда за бъдещето, символ на което е тяхното дете.

През 1969г., няколко години след създаването на позитивната психотерапия, Боулби „дефинира термина "attachment" като "наличие на продължителна психологическа свързаност между човешки същества"[2]. Свързването, като етап от онтогенетичното развитие, съответства съдържателно на описанието на процеса на създаване на привързаност, описан от Боулби „като взаимно регулираща се ситема", в която бебето и родителя си влияят взаимно[6]. В рамките на възрастовата периодизация на Ериксон, негово съответствие е първият етап от развитието на детето, който той нарича „доверие срещу недоверие", продължаващ от раждането до осемнадесетия месец. Способността за свързване се проявява във всички следващи етапи от индивидуалното развитие и влияе на начина на влизане във връзка с другите хора,

на поведението на човека, когато той е част от някаква група- семейство, професионален екип, приятелски кръг и т.н.

Вторият стадий-този на ***диференциране***, според позитивната психотерапия ,се наблюдава от момента, в който стартира социализацията и започва възприемането и следването на правила и концепции, регулиращи поведението на индивида в социума[4]. Усещането за лични граници, осъзнаването на собствените способности за самостоятелно функциониране, балансирайки между личните потребности и външните изисквания, са все задачи, които се реализират през този интеракционен стадий. Неговото начало съвпада с втория етап в индивидуалното развитие, наречен от Ериксон „автономия срещу съмнение"/от 18 мес. до 3г/., по време на който детето започва да изпробва своите граници и проявява стремежа си към самостоятелно функциониране. Продължава и през следващите три етапа /по Ериксон- „инициатива срещу вина", „трудолюбие срещу малоценност" и „идентичност срещу объркване на ролите"/, през които нарастващите постепенно възможности за опознаване на физическата и социалната реалност, за експериментиране в нея, водят до разширяване на социалния свят на детето. Настъпва все по-дълбока диференциация от родителите, за да може да се осъществи сближаване с други значими фигури на възрастни хора, в лицето на учителите и постепенно изместване на тежестта на социалните интеракции към групата на връстниците. В рамките на тази външна за семейството среда се отваря пространство за експериментиране с различни сексуални, образователни и професионални роли в търсене на идентичност.

Третият стадий- на ***отделяне***, идва с настъпването на своеобразен етап от развитието на индивида, в който се отбелязва при него стремеж към приключване на определен етап от взаимоотношенията с околните и поставянето им на по-високо ниво, в което всеки може да функционира самостоятелно.

Според Песешкиан, във всеки стадий от развитието на човека може да бъде постигнато специфично единство, разбирано като интеграция на способности в индивидуалната личност[4]. В хода на онтогенетичното развитие, след като е преминат етапа на обвързаност и зависимост и са усвоени посредством насочване на поведението правила и концепции /етап на дистанциране/, които осигуряват възможност за адаптиране към променящата се външна среда, индивидът започва да се подготвя за преминаване в стадия на отделянето, в който поема отговорността за себе си, за своите решения и постъпки. В такъв смисъл, в рамките на индивидуалното развитие, за стадий на отделянето можем да говорим при съзряващата и зряла личност [4]. В аналитичната психология на К.Г.Юнг, терминът "адаптация" се отнася до „процеса на примиряване, приспособяване към външния свят, от една страна и към собствените специфични характеристики, от друга"[7] . Нарастването на адаптивните способности улеснява поемането по пътя на възрастния и е съществена страна от процеса на „индивидуация", който от една страна изисква разграничаване, а от друга се реализирата на базата на успешна вътрешна интеграция, позволяваща осъществяването на по-стабилно и дълбоко свързване със социума.

Преходът от един към друг стадий или опитът да се осъществи такъв, както в онтогенетичното развитие, така и в рамките на изграждането на всяка една социална интеракция, се очаква да бъде белязан с криза. В рамките на онтогенезиса, тази криза съвпада с някоя от кризите на развитието. В границите на едно партньорство, този кризис произлиза от конфликта-вътрешен и междуличностен, предизвикан от промяната на познатите граници във взаимоотношенията и поставянето им на едно ново по-различно ниво на функциониране. Успешното му преодоляване в голяма степен зависи от начина, по който индивидът се е справял с кризисите на своето индивидуално развитие, като от съществено значение е типа привързаност в термините на Боулби, формирана в най-ранният етап от неговия живот.

Кризата на юношеската възраст определена от Ериксон като ***криза на идентичността***, е предизвикана от трудността по интегриране в един образ на всички роли, които произхождат от миналия опит, както и тези които са свързани с предстоящото развитие. В стремежа си към самоопределяне и достигане на континуитет и тъждественост в периода на пубертетната възраст, юношите се насочват към разрешаване на кризите от по-ранните етапи от своето развитие и израстване [1]. Настъпва период на динамично разместване и пренареждане на достигнатите до момента разбирания и идеи, сблъскването им с концепциите на близкото обкръжение и търсене на нови такива сред модерните идоли и чрез сравняване с връстниците. В един кратък отрязък от жизнения цикъл се завихрят мощни процеси на промяна и тяхната динамика може да бъде добре онагледена през призмата на трите интеракционни стадия. Като в увеличително огледало през този етап от жизнения път на човека се наблюдават наличните вече способности за ***свързване, дистанциране и отделяне***, формирани в предходните етапи от развитието на индивида.

В периода на юношеството, натрупаните знания, умения, емоционални преживявания от етапа на първоначалното свързване в ранното детство до момента, биват подложени на своеобразно изпитание. Една част от цялото това налично съдържание ще бъде асимилирана , а друга – отхвърлена и заменена с

необходимите елементи. Целта е изграждане на качествено ново лично светоусещане, в синхрон със собствените мечти за бъдеща реализация и в съответствие с установените индивидуални способности. Резултатът е достигане на по-високо равнище в развитието на личността, при което постепенно ще се оформи собствената идентичност и ще се изгради Аз-концепцията, определяща насоки за последващите стъпки в житейската реализация. Започва разрушаването на тези връзки и отхвърлянето на тези влияния, които юношата оценява като разрушителни или задържащи развитието му и отправяне на поглед към непознатото, където той ще търси своето място. Реализирането на този процес, се подхранва от енергията на близките връзки с групата- приятелският кръг и ученическия клас, където най-често биват споделяни и преодолявани трудностите по откриването на собствената позиция. И тук в ролята на стабилен ресурс встъпват доверието в другите и надеждата за успеха на собственото развитие.

Задачите на юношеската възраст може да бъдат успешно разрешени в условията на баланс между отделянето от семейството и свързването с външния свят, до момента, в който бъде постигната необходимата степен на зрялост, която обезпечава спокойното осъзнаване на границите на собствената идентичност и съответно встъпването в периода на лична реализация. Осъзнаването на формираните до момента разбирания за бъдещото развитие, осигурява стабилната основа за такъв тип отделяне, който ще даде необходимата смелост за качествено свързване с друг индивид, без страх от загубата на собствената уникалност и създаването на пълноценни партньорски взаимоотношения в периода на ранната зрелост.

Отделяне може да бъде осъществено напълно само тогава, когато се предхожда от качествено ***свързване***, последвано от процес на ***дистанциране,*** в смисъла на диференциране на достигнатото и съпоставянето му с нови модели и в състояние на свързаност с общността, към която юношата принадлежи.

Проиграването на цикъла от триадата: ***свързване, дистанциране и отделяне***, в рамките на юношеската възраст, има смисъла на „затвърждавене" на способностите на личността за плавно и адекватно на житейските обстоятелства преминаване през него през следващите етапи от развитието си.

Епохата на юношеството предоставя възможност за сблъсък с нереализираните задачи от предходните периоди и в този смисъл дава шанс за преодоляване на трудностите, свързани с изграждане на собствената идентичност и очертава пътя на процеса на индивидуация, определян от Юнг като цел, чието реализиране продължава през целия живот на човека.

Литература

1.Ериксън, Е., „Идентичност, младост и криза", София, 1996
2.Матанова В., „Привързаност-развитие и нарушения",доклад, bjop.files.wordpress.com
3.Песешкиян, Н., „Метод на позитивната психотерапия",т.1, Варна, 1999
4.Песешкиян, Н., „Позитивна фамилна терапия", Варна, 1999
5.Силгиджиян-Георгиева, Х., „Аз-концепция и психосоциална идентичност: жизненият преход към зрелостта", София,1998
6. Bowlby ,J., „Attachment and loss", New York,1982
7. Шарп, Д., „К.Г.Юнг. Лексикон.Термини и понятия по аналитична психология", Плевен, 2006

IMPACT OF MODERN INFORMATION TECHNOLOGY ON RESOURCE MANAGEMENT

Mr Milan Veselinović milanruban@yahoo.com
MSc Dejan Dimitrijević dejan.dimitrijevic@nisparking.rs
Dejan Andrejević dejan.andrejevic@hotmail.com

Abstract: The most important of all primary duties of a manager is decision-making. Information technology can change the way in which decisions are made which consequently change and improve the business process. This paper describes some of the fields common for a manager that information technology significantly affect. Consideration was given to directions of information technologies development that lead to improvements and the way the influence of these factors leads to efficiency in decision-making and resource management.
Key words: resource management, management, information technology, decision-making.

INTRODUCTION

The development of technology in the twentieth century has led to significant changes in all sectors of the society. The authors have dealt with the analysis of the impact of new technology in marketers to the extent that it represents a radical thesis of complete replacement of existing business forms to new technologically far better forms. Although, we have seen, often their influence grew over-rated, it can't be denied that the modern technologies provide new opportunities for the development of the existing forms of business and communication.

Using internet by multi-median divices and personal computers is extended to all ages and places. Shortly, the new tehnology is available everywhere. Within these requirements, information is easily availabe and its flow is extremely fast. These circumstances significantly affect the logistics, organization of business and management. The development and wide application of information technology has led to a revolution in management and business philosophy. Informational technology may bring various improvements to organizations, such us lower administrative costs, shirter response periods, increased productivity, better customer service, improvement in the efficiency of decisions etc. Informational technology is an important part of the organizational decision process. The use of informational technology is always based on the needs of an organization and the very nature of information varies depending on the particular form taken by the organization. There is also the relationship between organization features and the use of informational technology as well as factors influencing the use of informational technology in organizations.

BUSINESS DEMANDS

As business demands require more efforts, the need for coordination in communication is greater. With the simplification of work and automation, employees have not enough challenges and increasingly identify with the employer or product. Specialization has produced problems of frustration and feeling bored.

With spectacular interests of companies, the management activity is always facing customers and clients. As such, the management fully relies in decision-making on the input and output of marketing stance of the information. The development and implementation of information technology has raised the interaction between management and marketing services to a special level.

Technological development has made possible the use of new resources in marketing communications, which increases their productivity. The impact of modern technology is reflected in better technical equipment of marketing managers, and greater demands they need to respond. Modern marketing managers need to be especially trained to use the new technical possibilities that are at their disposal.

Technology, environment and pollution problems, international competition and the effects of government regulations and policies lead to the need for a complex organization, which will deal with all possible situations.

The most significant technological factors that have led to changes in the business communication are:

- the fragmentation of media
- emergence of interactive media and
- the ability to create database

New technical capabilities have led to fragmentation and the emergence of new media. „Coming up redistribution of power and influence of certain media and the necessity of their integration with new. For example, television gained in popularity. There are also a number of new TV and radio stations, magazines, newspapers. For example, in the US there are more of 1530 daily newspapers and 8,000 magazines. National television networks to broadcast their programs via satellites gather over 600 affiliated regional stations. In addition, there is a several national cable television networks (including the famous WB. ABC, BBC and UPN), with a larger number of cable stations (A & 1, Cartoon Network, CNBC, CNN). There are several types of television programs like specialized local TV and radio stations which actually based on connecting the TV and computer equipment". [152] The fact is that the constumers today are faced with enormous number of different print and electronic media that highlights the need for integrating strategy communication, as the recipient of information usually does not distinguish between sources through which someone sends a message.

In addition to the fragmentation of the media, the key factors that affect changes in communication are the emergence of interactive media and database development. New interactive media has (via possibility for both parties to communicate simultaneously, send and receive information) a significant impact on the changing role and importance of certain forms of communication. Mass-communication today increasingly takes the form of interpersonal communication. It has created the greater possibility of maintaining two-way communication by establishing backlinks between the sender and recipient of the message.

For management and marketing, the internet has important role for relationship customer-managemant-customer. Internet has an important communicative advantage in terms of marketing in the way that contemporary consumer gets the role of the sender who encodes his needs and desires, and not the other way around as the mass media and propaganda. In this way a positive attitude towards this method of collecting and placing information is created. Technical possibilities of creating large databases facilitate the focus on individual and adapt the message to their specific characteristics. The collection, processing and storing information on current and potential customers has enabled transition to the mass of the target approach in addressing the consumers and the public.

DEVELOPMENT OF TECHNOLOGY

The development of technology causes changes in the communication process in several ways:

- multiplication skills
- directing communication,
- personalizing messages
- increasing reliability
- improving communication
- reducing costs
- increasing control by the target audience

As the consumers are the main point of view for the magement and marketing of enterprise there are very interesting questions for important decisions. Several factors are critical to understand consumers' future priorites:
what do consumers want?
value: how and why are the consumers valuable to the company?
relations: how do the consumers want to be associated with the company?

The Management must have noticed the differences in the preferences, needs, purchasing power, lifestyle, experiences, consumers, and also potential of personnel, resources and all the other features that can meet the requirements of the market. Differences and preferences of consumers today are larger and ssuccess in business depends on the service as the basis for personalization offers of the company. [153]

The management of a company uses information technology to adequately collect information related to the impact of external environment on the company and thus to make a decision in response to outside companies influence. On the other hand, based on mutual interest, activities and situations, consumers create specific forms of

[152] Wells, W., Burnet, J., Moriarty S., Advertising Principles and Practices, Second edition, Prentice Hall Inc, New Jersey, 2000. pp. 225
[153] Wells, W., Moriartty, S., Burnet, J., Advertising, Principles&Practice, Pearson, Prentice Hall, 2006

association in the form of "communities of consumers" or "Clubs consumers." The management needs to communicate with all sectors of the enterprise. Taking advantage of information technology within the enterprises, the interaction of data and information, processing and fast to make decisions of importance to the successful operation of the inside and outside of the company. In this way, the companies do all to maintain and increase the company's profitability as well as the development itself. [154]In order for companies to be successful in business they need to be relatively competitive. The competitiveness of enterprises mainly depends on the costs incurred within the company and "inside cost".

One of the main factors for the development of e - business is the digital economy. The concept of the digital economy refers to an economy that relies on digital technology, including digital communications networks, computers, software, IT. Digital economy is called by some of the authors Internet economy, the new economy, or even the Web - economy. Digital network systems and communication infrastructure provides a global platform through which people and organizations around the world interact, communicate, collaborate and search for information. Characteristics of the Global Platform are:

- Wide variety of digital products-databases, news, books, magazines, TV programs;
- Consumers and organizations that conduct financial transactions electronically through digital currency or financial token;
- Integrating microprocessors and network cards in physical products as apparatus household.

The development of e-commerce depends heavily and is influenced by the economic forces and new technologies, as well as consumer demands. Economic reasons affect the application of the concept of e-business, both within the organization and in relation to the environment. Application of new technologies in the operations of the company has resulted in a reduction of operating expenses, obtaining timely the right information, and providing low cost services to consumers. Within the company, the application of information and communication technologies comes to the automation of the business process, and some information that arrive at any moment are available to all departments of the company, which accelerates business cycle. Applying the concept of e-business outside the company ensures creation of a single network between suppliers, large corporations and other business factors. This leads to faster and more efficient operations, allowing the company to increase its competitiveness in the market. E-commerce has a great impact on the marketing of company. Global presentation of products and services that the company provides leads to expansion of the business market as well as changes in the product and service.

In order to realize efficient e-commerce, it is necessary to provide: access to information, direct contact with customers and the security of transactions. In e-commerce, it is necessary to make information available to customers or users of computer networks. For example, in case of an e-mail, it is possible to have direct contact with customers, which allows the customer to timely response in comparison with traditional shopping.

USEFUL BUSINESS MODELS IN A MODERN ENVIRONMENT

There are numerous models showing how implementing modern technology increases the productivity of the company. In this paper, we emphasize the following models:

- Business to Business
- Business to Consumers/Customers

Model business to business is by definition trade between companies over the Internet, with a range of related activities. Its technology is used for transactions in goods and money, intermediation in the supply chain, launching online tenders and the like. Often problems arise in the application of B2B applications and the most common are: legal aspects of integration and safety, speed and flexibility in B2B applications.

This model allows companies to electronically conduct transactions with their distributors, dealers, suppliers, vendors, customers and other partners. The biggest problem is the expansion of B2B integration model system because firms use different systems from different manufacturers which make difficult for them to communicate with each other.

Three basic B2B models are: model the sales side, the purchasing model, and model exchange. The model assumes that the selling side of an electric company sells one-to-many. At first, one seller can sell directly from the catalog, then directly through the auction, where the seller may be either the manufacturer or the

[154] Popović, S., Novi oblici komuniciranja sa potrošačima u tržišnoj privredi, SYM Org 1998.73

distributor or retailer. This model is applied by companies such as Dell, Intel, Cisco and IBM as it was recommended to them.

Model business to consumers implies that one firm buys from many vendors. Models for purchase are: first is when a buyer can purchase through a tender system; other, when all vendor catalogs arrange and organize Web pages to customer and the customer can purchase goods from a supplier for a predetermined price.

Within this model the most used is the reverse auction. In this case a company advertises a product for purchase, and then the company collects bids for the product that it sends to suppliers. As the auction continues backwards, so the price of the product decreases. Job is given to one with the lowest price.

Model exchange is performed on the e-market with many buyers and sellers. Betting exchanges are:

- First-one in which the exchange takes place in a place that holds a neutral third party;
- The second - those that occur at the site which is owned and handled by the one large company;
- Third - those that occur in a place that belongs to a consortium or large customers or large retailers.

There are basically four types of exchanges:

Vertical distributors, vertical exchange of horizontal distributors and functional exchanges.

B2B e-commerce model has its advantages and disadvantages.

Advantages:

- Creating new opportunities for purchase / sale;
- Reduced use of the document in a classic paper form and lowering administrative costs;
- Improving processing and reducing turnaround time;
- Lowering the cost of the search of the desired product;
- Increase employee productivity in the business of buying / selling;
- A smaller number of defects;
- Easier to determine the structure of the product range;
- Lowering the cost of marketing and sales at the side of the seller;
- Lower levels of inventory and maintenance costs of the same;
- The ability to personalize the online catalogs with different prices for different customer groups;
- Increasing the flexibility of the product to the delivery at the right time;
- Lowering the cost of procurement to foreign buyers;
- Strengthening of mass personalization;
- More effective customer service;
- Expanding the possibilities for business cooperation.

Using B2B models can imply the elimination of retail distributors which may indicate a deficiency.

Model Business-to-Customer, and is often referred to as electronic retailing. It is understood as the business between companies and consumers.

An example of such a business is Web page retail products and services.

The company could realize savings if instead of physical stores open virtual because it does not have to pay employees to set aside for various expenses. This can be done in conjunction with the delivery of the goods at home address or purchase of goods in the premises of wholesale.

The initial "boom" of companies that have used the B2C model involves companies such as Amazon.com, eBay and the like. Mainly the results of it are unrealistic expectations and jump on the stock exchange.

B2B model is more complex than B2C. B2C is based on the selection of products in the catalog with predetermined prices, as B2B is usually willing to negotiate on prices. B2C also unlike B2B does not require the integration of information systems of companies that do business with each other. It is anticipated that as a result of new possible applications of e-commerce lead to wider acceptance of B2C model. In the B2C model, the most frequently purchased are: computers, related equipment with them, books, magazines, clothes, shoes, toys, food. Services offered by this model are: electronic banking, sale of shares, services, travel, real estate, finding a job.

There are two basic ways to perform B2C e-commerce and direct customer and sales through intermediaries.

Directing sales to the customers exist in companies like Avon, Brush, which for decades now have been selling products directly to consumers. Increasing number of companies has turned to the marketing, avoiding costly intermediaries. Today, the Internet provides great possibilities in direct sales to customers. The advantage of this sale is the ability to personalize products and services. The company Dell is an example of a company that successfully uses direct sales.

Electronic brokers are selling other people's products or services online. There are two types of electronic intermediaries, namely:

- First - pure online e-retailers (eg. Amazon.com),

- Other - retailers who sell in the traditional way and online (Wal-Mart online and ToysRus.com)

In order to reduce costs in modern business conditions, they implement information systems for internal and external communication. The main reason for the implementation of an information system is the maximum utilization of information stemming from the transactional data processing in order to increase productivity of business. In process of evolution of information systems there are certain stages, and these are:

- Transactional information systems (TIS),
- Decision Support Systems (DSS),
- Expert systems (ES).

While introducing information systems in the organization, the first step is the selection of appropriate information systems from the category of Enterprise Resource Planning - ERP. These systems provide assistance in carrying out the operational activities of the company which belong to a group of transactional operating systems.

The transactional systems are not sufficient for successful management companies, according to the decision support systems - DSS, as a kind of upgrades ERP system[155].

Expert Systems ES represents the next phase of development of information systems in the enterprise. ES are computer programs that have knowledge of the specific case studies and contain the knowledge and analytical skills of a number of experts in a given field of research.

CONCLUSION

Modern information technologies give a manager an option of a wider consideration of the area they operate and segments of other areas that directly or indirectly affect the job that he is specifically in charge of. Modern technology equipment faciliates access to more information and thus facilitates the management of larger systems and respond to the larger business requirements. The development of technology leads to improvements in the communication process in action: guidance, personalization, reliability etc.The development of technology has led to e - business, so that today we have a mutual incentive for the development of the digital economy and information technology. Depending on the needs and opportunities, applying one of the many models for implementation of information technology in business productivity undoubtedly leads to improvements in resource management.
In practice, it is necessary to have a direct relationship between the managers and experts in the field of information technology, as well as with the verious technology solutions, due to the impact of modern information technology discussed in this paper

LITERATURE/BIBLIOGRAPHY

[1] Wells, W., Burnet, J., Moriarty S., Advertising Principles and Practices, Second edition, Prentice Hall Inc, New Jersey, 2000. pp. 225-227.
[2] Vassos, T., Strateški marketing na internetu, CET Computer Equipment and Trade, Beograd, 1996.g. pg.38
[3] Popović, S., Novi oblici komuniciranja sa potrošačima u tržišnoj privredi, SYM Org 1998.73
[4] Gordon, W., The Future of Customers, Marekting Management, Fall, Issue 3, 1999. pp 8-11.
[5] Prahalad, C.K., Ramaswany, V., Co-opting Customer Copetence, Harvard Business Review, Januarry-February, 2000, pp. 79-87.
[6] www.chrysler.com
[7] Customer Behaviour and the Millennium Effect, Management Accounting, Vol. 77, No. 10, 1999. pp. 5-7.
[8] Price, L., Arnould, E., Zinkhan, G., Consumers, Mc Graw/Hill Publishing Company, 2002.
[9] G., Jobber, D., Principles and Practice of Marketing, McGraw-Hill Publishing Company, 2001.
[10] Tapp, A., Principles of Direct and Database Marketing, FT Prentice Hall, 2005.
[11] Wells, W., Moriartty, S., Burnet, J., Advertising, Principles&Practice, Pearson, Prentice Hall, 2006.
[12] http://southernlibrarianship.icaap.org/content/v08n01/kanamadi_s01.htm

[155] Wells, W., Moriartty, S., Burnet, J., Advertising, Principles&Practice, Pearson, Prentice Hall, 2006.

[13] http://www.pcmag.com/article2/0,2817,2395938,00.asp
[14] The Impact of Information Systems on the Performance of Human Resources Department, Usman Sadiq, Ahmad Fareed Khan, Khurram Ikhlaq, Bahaudin G. Mujtaba, Journal of Business Studies Quarterly 2012, Vol. 3, No. 4, pp. 77-91

ACQUISITION OF SOCIAL KNOWLEDGE AND SKILLS AT SCHOOL – A KEY FACTOR FOR PREVENTION OF RISK BEHAVIOR AMONG YOUNG PEOPLE

Rumiana Budjeva, Ph.D.
Institute for the Study of Societies and Knowledge,
Bulgarian Academy of Sciences
r.budjeva@gmail.com

ПРИДОБИВАНЕТО НА СОЦИАЛНИ ЗНАНИЯ И УМЕНИЯ В УЧИЛИЩЕ – КЛЮЧОВ ФАКТОР ЗА ПРЕВЕНЦИЯ НА РИСКОВО ПОВЕДЕНИЕ СРЕД МЛАДИТЕ ХОРА

д-р Румяна Буджева
Институт за изследване на обществата и знанието,
Българска академия на науките
r.budjeva@gmail.com

Apstract: Report focuses on the need acquire important social skills and knowledge in school. Currently Bulgarian school's curriculum is aimed exclusively at teaching standard subjects in the humanities and natural sciences, as little attention is paid to acquisition of social knowledge and skills related for example to sexual behavior, communication with others, drug use, etc. These issues are covered in class teacher lessons or in additional selectable hours and often they are performed sporadically and not enough qualifying. The existing materials on these issues are extremely unprofessional and inefficient. The prejudices, stereotypes and mistaken shyness both by parents and teachers led to blocking of any relevant and useful approach for informing the children and gaining wider social knowledge and skills. On the other hand, statistics show alarming trends among learners. More and more increases deviant and risk behavior among children. The number of drug users constantly grows while their age lowers. The same trend is observed in the area of sexual behavior – the starting age of sexually activeness is lowered to 11-12 years; early pregnancy and abortion; frequent and indiscriminate change of partners; practicing unprotected sex and more. These practices increase the risks for young people in terms of health (including reproductive), their psyche, future relationships that will create in their lives, etc. Therefore the acquisition of broader social competence, knowledge and skills is essential for young people who are in this stage of their life when they build important habits, behavior and form their attitudes to the world and response to risks in it.
Key words: social knowledge; school and parents; risky behavior in children.

ПРОБЛЕМЪТ

Когато говорим за деца и младежи, един от основните фактори за тяхното образование, възпитание и формиране остава училището. Наред със семейната среда, именно училището тази институция, която помага на децата да получат важните и необходими знания, умения и способности, които ще им гарантират успешна реализация в живота и обществото. Успява ли обаче то да се справи достатъчно добре с тази задача?

Училището действително дава знания по стандартните учебни дисциплини от природните и хуманитарни науки; учи на дисциплина, отговорност, състезателност и въобще – подготвя младежите за предизвикателствата на живота и по-точно – тези на пазара на труда. Този подход на обучение и превръщане в работна сила обаче не подготвя младите хора за другите предизвикателства на живота – например социални умения за общуване (а не просто за писане на CV и представяне на интервю за работа); изграждане на ценностна система, разбирания за света и формиране на смислени цели в живота (а не просто гонене на успех и оценки за кандидатстване в поредното реномирано учебно заведение); формиране на нагласи, навици и по-широки социални умения за справяне със света и неговите предизвикателства и рискове (извън уменията за учене, спазване на срокове и дисциплината). Въпреки, че животът на младежите в училищна възраст е центриран най-вече в училище, това не означава, че то изчерпва цялото им време, интереси или цели, тъй като те се развиват като цялостни личности, а не само едностранно като получатели на знание и бъдещи служители и работници. Светът на младите хора не започва, нито свършва с училището

и поставените от него цели, приоритети и ценности. Така те остават неинформирани и понякога, безпомощни пред някои предизвикателства и опасности в света пред тях – наркотици, секс, насилие.... Това не са предмети, които са включени в редовната учебна програма. Това не са теми, които могат свободно и без притеснение да обсъждат или да задават въпрос нито на своите учители, нито на своите родители. Предразсъдъците, стереотипите и криворазбраната свенливост от страна както на родителите, така и учителите, довеждат до блокиране изобщо на какъвто и да е адекватен и полезен за децата подход за тяхното информиране и придобиването на по-широки социални знания и умения. Как тогава децата реагират на тези социални рискове? И какъв е потенциалът на училището за запълване на тази празнина? Ще направим кратък обзор, базиран на данни от статистиката и различни изследвания с национална и регионална представителност, на фактите очертаващи картината на едни от най-големите социални рискове стоящи пред младите хора – сексуалното поведение и употребата на наркотици. Все по-често проявяващите се форми на девиантно поведение са особено обезпокоителни и тревожни, тъй като имат често пъти негативни, вредни или направо фатални последици за младежите и за обществото като цяло.

ФАКТИТЕ

1. Сексуално поведение.

Напоследък в българските медии доби широка известност случаят с новородено бебе захвърлено живо и здраво в кофа за смет. Обществото е потресено не само от този факт, но и от обстоятелството, че родителите на бебето се оказаха деца, съответно на 15 и 17 годишна възраст. В случая не става въпрос за младежи от ромски произход, при които ранните бракове и раждането на деца от деца са част от етническата им култура и традиции и не биха разтърсили никого. Макар и фрапиращ, случаят не е изолиран, а данните от редица изследвания свидетелстват за обезпокояващи сексуални практики и тенденции сред младите хора у нас. Регистрирана е трайна тенденция на снижаване на възрастта на започване на активен полов живот, която е спаднала под 15 години. Данните от представително национално проучване „Репродуктивни нагласи и поведение в България“, проведено през 2011 г. от Българската асоциация по семейно планиране и сексуално здраве и UNFPA – Фонд на ООН за население, подкрепят тенденцията на снижаване на възрастта на първите сексуални контакти. Според това изследване възрастта на първия полов контакт при младите хора на възраст между 14 и 17 години е спаднал до около 15 години. (Грекова, 2012) Според доц. Михаил Околийски, главен експерт в отдел Глобално психично здраве към Националния център за опазване на общественото здраве, основните причини за падането на възрастта са *ниската сексуална култура* и *по-ранното съзряване* на българчетата заради съвременния начин на живот и развитието на обществото – или т.нар „акселерация“. "В клиничната ни практика има случаи, при които момичета на 8-10 г. вече имат месечен цикъл. Това се дължи на хормоналните промени в организма, които не са били така подчертани например 20 г. назад. Тревожното е, че без да имат нужната психологическа зрялост, без да знаят какви са опасностите на сексуалния живот, как да се предпазват от заболявания и от забременяване, какви са трудностите при взаимоотношенията с интимния партньор, младите се хвърлят в половия акт.“ (Околийски, 2014)

Засилената сексуална активност на младежите води до друга обезпокоителна тенденция: постоянно увеличаваща се ***хиперсексуална освободеност на младите поколения, водеща до промискуитетно поведение.*** Представените на Фигура 1. и Таблица 1. данни от изследването „Разбиране на сексуалността – сексуални ценности и поведение“ илюстрират красноречиво сексуалните разбирания и поведение на младите хора. Въпреки, че времевият период е доста отдалечен, имаме основание да смятаме, че регистрираната тук тенденция се е задълбочила през изминалите години. Впечатление прави силното увеличаване на дела на тези, за които случайните (а често пъти и безразборни) сексуални контакти са често срещано нещо, като в същото време е намалял значително делът на тези младежи, които никога не са имали такива контакти. Впечатление прави също така фактът, че момчетата са много по-склонни, в сравнение с момичетата, да имат случайни полови контакти, което говори за по-голямата липса на задръжки у тях.

Фигура 1. Имали ли сте някога случаен полов контакт?

(Момчета)

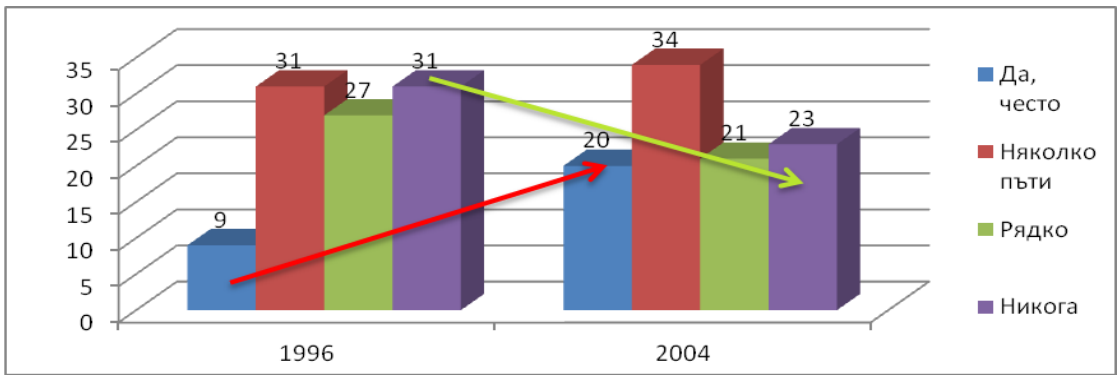

(Момичета)

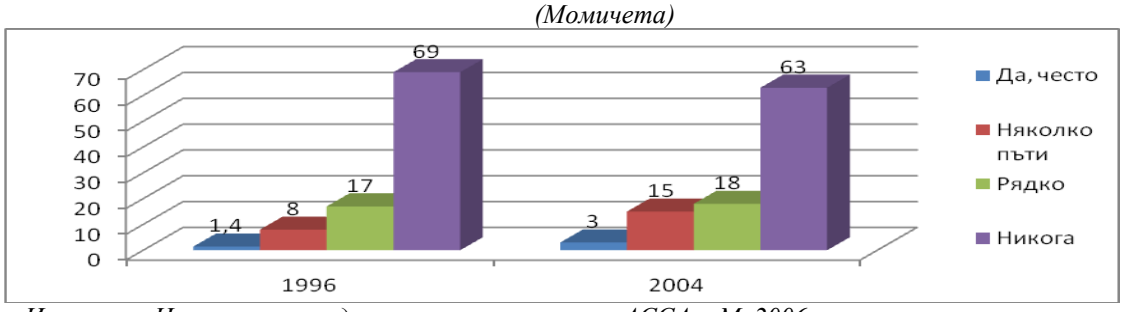

Източник: Национално представително проучване, АССА – М, 2006.

Таблица 1. Според Вас нормално ли е или не честата смяна на интимния партньор?

	15-24 годишни		35-49 годишни	
	1996	**2004**	**1996**	**2004**
Да, нормално е	45	61	22	56
Не го намирам за нормално	54	31	78	40

Източник: Национално представително проучване, АССА – М, 2006.

Други форми на хиперсексуална освободеност сред младежите са: извършване на полов акт под влияние на алкохол или наркотици, демонстративно сексуално поведение на обществени места, секс с непознат или слабо познат партньор (на първа или втора среща). Някои от формите на хиперсексуална освободеност са свързани с все по-широкото навлизане на Интернет и информационните технологии в бита (вкл. всички електронни устройства като смартфони, таблети и т.н.): снимане на полов акт (или самозадоволяване) и качването в социалните мрежи и Интернет (понякога без знанието на някой от партньорите – като форма на отмъщение и др. под.), дори предлагане на платени секс услуги. (Буджева, Петкова, 2013)

Практикуването на секс без предпазни средства е станало норма за младите хора. Повечето от учениците, които имат активен полов живот не практикуват безопасен секс. Над половината от учениците (53 %) в изследването на В. Цветанова от 2014 г. във Велико Търново показва, че не ползват презервативи при полов акт. Като оправдание за неизползването на предпазни средства над 1/3 от учениците посочват, че те намаляват удоволствието им, а над 2/3 от останалите са споделили, че партньорът им не иска. (Цветанова, 2014:23) Посочените резултати, макар и валидни само за конкретното изследване, индикират една тенденция, която се наблюдава и при останалите ученици в страната и може да бъде приета като по-обща. Резултатите от подобни тенденции при сексуалното поведение на младежите са **крайно рискови за ранно забременяване и раждане, аборти и увреждането на репродуктивното здраве**. Като цяло България се нарежда на едно от водещите места в Европа по брой на абортите, което е една черна статистика за нашата страна. Според най-новите данни за първото и второто тримесечие на 2014 г. на Националния център по обществено здраве и анализи към Министерството на здравеопазването, броят на абортите, извършени от лица до 19 годишна възраст са общо 606, от които по желание са общо 329. Друг риск за младите хора са

заболяванията, предавани по полов път. Според данните от изследването „Разбиране на сексуалността – сексуални ценности и поведение“ на АССА – М, 47 % от момичетата и 60 % от момчетата, водещи полов живот, изобщо не се страхуват от нежелана бременност. 47 % от младежите, водещи полов живот не се страхуват от болестите, предавани по полов път, въпреки, че по данни на СЗО в световен мащаб всяка година се регистрират по 250 милиона нови случаи на полово предавани болести. (Мирчев, 2009) Проблемът с безотговорното сексуално поведение на младежите има съвсем реални измерения и ефекти, които освен вече споменатите, включват и **голям брой извънбрачни и/или изоставени деца, самотни майки, преждевременно напускане на училището и т.н.**

2. Употреба на легални и нелегални наркотици.

Както се вижда на графиката по-долу, нивото на разпространение на наркотици в България нараства застрашително през последните години. В рамките на период от 12 години употребата на нелегални психоактивни вещества у нас рязко се увеличава. Фигура 2. отразява също така тревожната тенденция на повишаване на употребата на наркотици, различни от канабис. Илюстрира се динамиката в търсенето и употребата на наркотици – след спада на интереса през 2003, от 2004 г. се налага постоянна тенденция на търсене на по-силни наркотици от канабис, докато през 2011 г. тази тенденция бележи своя апогей. Според данни от Годишния доклад за наркотиците 2011 г., 27% от 15-16 годишните ученици са опитвали някакъв наркотик през живота си. Това прави около 15-17 хиляди ученици в тази възраст. (Фигура 2) Въпреки това, канабисът остава най-широко разпространената и достъпна незаконна психоактивна субстанция както в България, така и в Европа. 23% от учениците между 15 и 16 години са употребявали поне веднъж марихуана или хашиш, а 7% (което значи около 4-5 хиляди души), са употребили поне веднъж в живота си амфетамини. (ЕЦМНН, 2012 г.)

Фигура 2. Употреба на нелегални наркотици (различни от канабис) – сравнение между средното ниво за Европа и България (1999-2011 г).

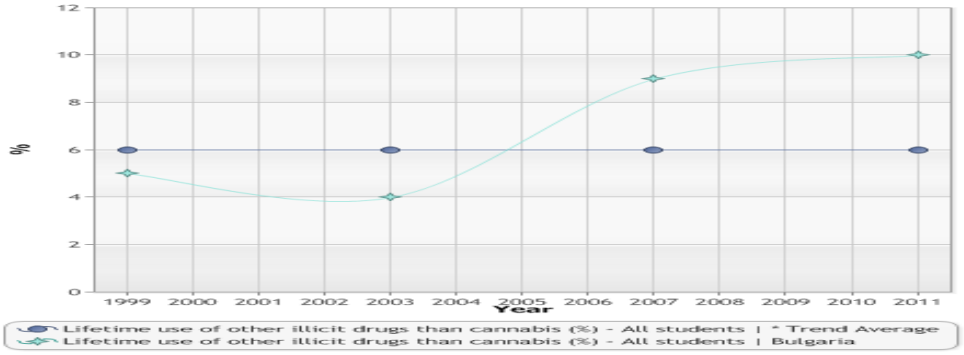

Източник: ЕЦМНН, 2011 г.

Също толкова обезпокоителна е картината на употребата на легалните психоактивни пристрастяващи субстанции – цигари, тютюн и алкохол. Според доклада на ESPAD, средно 7% от всички изследвани ученици споделят, че са започнали да пушат ежедневно на 13 години или преди това. Сходни данни се потвърждават и от изследване сред учениците, извършено от Европейски център за мониторинг на наркотиците и наркоманиите и Общински съвет по наркотични вещества на територията на община Габрово (Фигура 2). Лесната достъпност и липсата на реални и редовни санкции за нарушаване на забраната за продажба на алкохол и цигари на непълнолетни лица обуславя тяхната широка употреба.

Фигура 2. Навършени години на учениците ри запалване на първата цигара

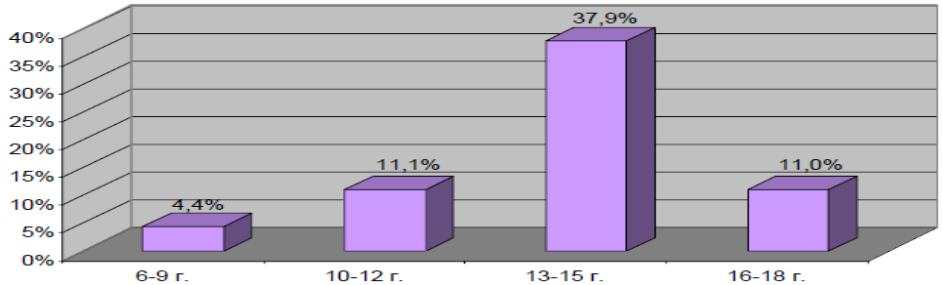

Източник: Доклад на НФЦНН и Общински съвет по наркотични вещества, 2011

Според последното изследване на ESPAD, 83% от учениците в България са употребявали алкохол през последната година. Почти половината от учениците (48%) са имали сериозни пиянски епизоди през последния месец (изследваният критерий е: „Пиене на 5 и повече питиета на един случай"). (ESPAD Report, 2011) Редица изследвания са показали връзката между безразсъдното и опасно сексуално поведение и употребата на наркотици и упойващи вещества (както легални, така и нелегални) – прибързан акт по време на парти, дискотека и др. под влияние на алкохол или наркотици не е нищо ново, но обхвата и честотата на регистрираните случаи е наистина обезпокоителен. (Мирчев, 2009; Буджева, Петкова, 2013).

ПРИЧИНИТЕ

Известна част от причините за тази нерадостна статистика се корени във факта, че младите хора... просто не знаят с какво точно се сблъскват. Например според резултатите от проучване 59,1 % получават информация относно секса от приятели на същата възраст, 48,7 % - от по-големи приятели и познати, 42,2 % - от Интернет сайтове и форуми, и чак на четвърто място идват родителите - само 36,9 % от децата ги търсят за разговор по темата табу; едва една трета (33,7 %) питат преподавателите в училище. (НЦОЗ към МЗ). Според цитираният вече доц. Околийски, свободният достъп до сайтове с какво ли не сексуално съдържание - дори до порно филми чрез безплатните торент програми, подтиква тийнейджърите, особено момчета, все по-рано да започват да се самозадоволяват. „Това пренасищане води до грешни представи какви трябва да са взаимоотношенията между мъжа и жената" (Околийски, 2014). По отношение на информираността относно наркотиците – тяхната същност, начини на употреба и последици, се наблюдава същата липса на систематични знания, реална преценка и респективно – безотговорно поведение спрямо собственото здраве и живот.

Тази ситуация, както и регистрираната от изследванията липса на сексуална култура и достоверна информация за наркотиците у младите хора поражда *необходимостта от придобиването на социални знания и умения,* излизащи извън стандартния учебен материал. Как институциите и семейството отговарят на тази потребност? Как участват и подпомагат процеса на съзряване на младите хора и придобиването на такива важни социални умения каквито са общуването, секса, връзките и т.н.?

Мълчанието и недомлъвките, породени от предразсъдъци, заучени стереотипи и криворазбрана свенливост (а и откровено невежество) по въпросите на секса и наркотиците обаче само задълбочават проблемите пред които са изправени младите хора. Игнорирането на темата от родители и учители не дава необходимата информация и не им помага да се държат отговорно към собственото си здраве, тяло и психика. Обществото, от своя страна, забравяйки, че всяко поколение е по принцип по-консервативно от следващото, често пъти е възмутено от поведението на „прекалено разпуснатите млади хора" (да си припомним примерно реакциите на споменатия случай със захвърленото бебе, в който децата-родители бяха масово наричани „чудовища" и „изроди", сякаш напълно са съзнавали какво им се случва, а враждебната среда, която ги е накарала да предприемат такива отчаяни действия не носи никаква отговорност). И действително, съвременните млади хора като цяло имат значително по-свободни разбирания за секса и личните отношения. Израснали в среда на привидна информационна наситеност; обградени от действителност, изобилстваща на всеки ъгъл от сексуална образност и послания за сваляне на табутата и търсене на незабавно удоволствие, тази засилена сексуална разкрепостеност не трябва да ни учудва[156]. Това обаче поставя остро въпроса за сексуалната култура и поведение на младите хора.

РЕШЕНИЕТО

На първо място потенциалът на училището се корени в основната му функция – да осигурява знания, да информира, да формира ценности и да стимулира към самостоятелно мислене и отговорно поведение. Това може да се постигне чрез разширяване на палитрата и обхвата от по-широки социални умения и знания, които да обогатят младежите, да ги направят информирани, уверени и по-сигурни пред някои от опасностите на света в който живеят. За осъществяването на тази цел, е необходим специален предмет в учебните програми, посветен именно на придобиването на тези социални умения и знания – и то не само по отношение на дадените като пример тук сексуални теми или тези, свързани с наркотиците, а и с всяка важна и актуална за учениците тема. Да се ревизират съществуващите в момента учебни помагала, които имат твърде малка ефективност, или да се разработят нови, съобразени както с последните знания и информация в съответната област, така и с езика и начина на възприемане на младежите. Самите занимания да се провеждат не спорадично, а регулярно от *специално подготвен* лектор или съученик, а не от зле подготвен и доста сконфузен учител, който изпълнява тази роля по съвместителство.

[156] Влиянието на идолите, образите и стандартите налагани от чалга индустрията е толкова очевидно, че дори не си струва да се анализира специално.

Разбира се, нищо не може да предпази напълно младите хора от сблъскване с рискове и изкушения, но в случая от ключово значение е как те посрещат тези предизвикателства и как реагират на тях – дали им се оставят безкритично, или имат вярна информация, адекватни знания и необходими задръжки. Именно придобиването на тези специфични знания и компетентности са ключови за осъществяване на една успешна и ефективна превенция на девиантното поведение и някои от рисковете, които застрашават младите хора в съвременното общество.

ЛИТЕРАТУРА:

Буджева, Р., Петкова, К., 2013, Бедност и девиантно поведение при децата, изд. Омда, http://www.omda.bg

Грекова, М,. 2012, Представително национално проучване: „Репродуктивни нагласи и поведение в България“, проведено от Българската асоциация по семейно планиране и сексуално здраве и UNFPA – Фонд на ООН за население.

Европейски център за мониторинг на наркотиците и наркоманиите (ЕЦМНН), 2012, *Годишен доклад 2012 г.: Състоянието на проблема с наркотиците в Европа,* Люксембург: Служба за публикации на Европейския съюз, 2012 г.

Мирчев, М., 2009, Представително национално проучване: „Разбиране на сексуалността – сексуални ценности и поведение“, АССА – М.

Национален център по обществено здраве и анализи към Министерство на здравеопазването, http://ncphp.government.bg/analizii.html ; <28.08.2014>

НФЦНН и Общински съвет по наркотични вещества (ОСНВ) гр. Габрово, 2011, „Проучване на здравното поведение, оценките и нагласите по отношение на психоактивните вещества сред учениците в град Габрово“

Околийски, М., 2014, Правим сексуалния си дебют с 2 години по-рано, http://ncphp.government.bg/medii/1037-okoliiski-sex-debut.html <28.08.2014>

Цветанова, В., 2014, Рисково сексуално поведение (Проучване сред девойките и младежите на възраст 12-18 г. в област Велико Търново), сп. Практическа педиатрия, 2014/ 4.

The European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (EMCDDA), The 2011 ESPAD Report Substance Use Among Students in 36 European Countries

ACTUAL CONDITIONS IN MACEDONIAN CRIMINALISTICS EDUCATION

Metodija Angeleski PhD
angeleskimetodija@yahoo.com
FON University, Skopje, Republic of Macedonia

АКТУЕЛНИ СОСТОЈБИ ВО МАКЕДОНСКОТО КРИМИНАЛИСТИЧКО ОБРАЗОВАНИЕ

Методија Анѓелески
angeleskimetodija@yahoo.com
ФОН Универзитет, Скопје, Република Македонија

Abstract: The legitimacy and necessity of the existence of a high criminalistic education rely on the premise that dealing with the crime is a particular professional activity performed by professional cadres who in their work apply modern criminalistic tools, tactical ways and scientific or practical based methods and actions arising from the bosom of criminalistics as an independent science. Not accidentally the criminalistics literature emphasize that the professional treatment of highly educated criminalists is one of the assumptions for the functioning of the legal state.

The high criminalistics education in Republic of Macedonia was first established for in 1977. The establishment of the Macedonian criminalistics education and the beginnings of the development of the criminalistic science as a whole, are associated with the work of the criminalistics authority prof. Vladimir Vodinelic, whose contribution is written with golden letters in the history of the Macedonian criminalistics.
Keywords: Macedonian criminalistics Education, criminalistics, discrimination

Апстракт: Легитимноста и потребата од постоење на високо криминалистичко образование се потпираат на премисата дека справувањето со криминалот претставува посебна стручна дејност што ја вршат професионални стручни кадри кои што во своето работење применуваат современи криминалистичко-технички средства, тактички начини и научни или практично засновани методи и постапки што произлегуваат од пазувите на криминалистиката како самостојна наука. Не случајно во криминалистичката литература се потенцира дека професионалното постапување на високо образованите криминалисти претставува една од претпоставките за функционирање на правната држава.

Високо криминалистичко образование во Република Македонија за првпат е воведено во 1977 година. Етаблирањето на македонското криминалистичко образование, како и почетоците на развојот на криминалистичката наука во целост, се доведуваат во врска со делото на криминалистичкиот авторитет проф. д-р Владимир Водинелиќ, чиј придонес со златни букви е запишан во историјата на македонската криминалистика.
Клучни зборови: македонско криминалистичко образование, криминалистика, дискриминација.

1. ВОВЕД

Универзитетското криминалистичко образование во светот датира од 1905 година, кога основоположникот на криминалистичката наука, австриецот Ханс Грос (1847 – 1915), издејствувал да се воведе настава по криминалистика на Правниот факултет во неговиот роден град Грац. Подоцна криминалистичко образование постапно се воведува и на други правни факултети во Европа и ширум светот. Меѓутоа, на правните факултети криминалистиката се изучува фрагментарно.

Матични установи за настава по криминалистика се криминалистички и други факултети со сличен назив или полициски академии и други високо образовни институции на кои се изучуваат наставни содржини од целокупниот систем на криминалистиката.

Со ваквиот пристап се овозможува континуираност на криминалистичкото образование како неприкосновен образовен концепт за школување на криминалистички кадри за потребите на сите безбедносни сегменти. Со ова криминалистиката се афирмира како дидактика.

За овие речиси четири децении од неговото воведување, универзитетското криминалистичко образование во Република Македонија нема хармоничен континуитет, ниту, пак, се зацврсти како несомнен императив кога станува збор за промовирањето и етаблирањето на дипломирани криминалисти, како и

завршени криминалисти специјалисти или магистри во криминалистичката практика поради една единствена причина: државата нив ги игнорира. Колку што високото криминалистичко образование во последниве години станува помасовно, толку помасовно (или речиси целосно) нив државниот безбедносен сектор ги игнорира иако се единствената континуирано школувана и обучена стручно - научна интелектуална сила за водење на тешката борба против се посуровиот криминал и останатите облици на социјалната патологија. Криминалистичките научници како совест на општеството не смеат да ги премолчат овие неповолни актуелни состојби во македонското криминалистичко образование. Долги години на различни начини (во литературата, во печатот, како и на научни собири) безуспешно се осврнувам на оваа горлива проблематика, која како воопшто да не ги засега извршната и законодавната власт како креатори на криминалистичката образовна стратегија која директно влијае и врз востановувањето и водењето ефикасна криминалистичка (и општествена) стратегија за спротивставување на криминалот и на делинквентите.

2. АКТУЕЛНИ СОСТОЈБИ НА МАКЕДОНСКОТО КРИМИНАЛИСТИЧКО ОБРАЗОВАНИЕ

Во моментов криминалистичко образование во Република Македонија се изучува на следниве четири факултети: Факултет за безбедност (членка на Универзитетот „Св. Климент Охридски“); Факултет за детективи и безбедност (при ФОН Универзитетот); Факултет за криминалистика и детективи (при Европскиот универзитет – РМ); и Факултет за криминологија, безбедност и финансиска контрола (при МИТ Универзитетот). Сите овие наведени четири факултети се сметаат за матични криминалистички факултети заради тоа што на нив се изучува (со извесни варијации) целокупниот систем на криминалистички науки.

Ваков приод за стекнување криминалистичко образование е застапен и во штотуку акредитираната студиска програма по криминалистика, безбедност и детективи на Правниот факултет во состав на Државниот универзитет во Тетово (што ќе биде активирана во учебната 2015/2016 година).

Макар и површната анализа на досега акредитираните студиски програми на факултети што се матични за одвивање на криминалистичкото образование покажува дека постои неусогласеност во однос на глобалната структура на понудените елаборати, како и значителни отстапувања кога се во прашање некои значајни педагошки параметри. Кога ова го велиме првенствено алудираме на фактот дека: 1) криминалистичките предмети на различен начин се диференцираат; 2) во определени случаи не се води сметка за логичниот редослед на стекнување знаења од областа на криминалистиката (само заради илустрација го наведуваме примерот на изучување на тактиката на спроведување судски дејствија во рамките на почетниот наставен предмет *вовед во криминалистика*); 3) има значајни разлики во однос на застапеноста, односно незастапеноста на помошните криминалистички дисциплини, кои првенствено се групираат во изборни наставни предмети.

Ваквиот пристап говори дека од некогашниот дисконтинуитет во универзитетското криминалистичко образование (да не заборавиме дека Факултетот за безбедност во 1995 година беше укинат, па повторно обновен по 10 години) преминува во друг екстрем: **некритички се прифаќа секое поднесено барање за акредитирање криминалистички студии**, без да се води сметка за квалитетот на понудениот елаборат (особено кога станува збор за структурата и за содржината на темелните наставни предмети).

Македонското високо образование (а со ова и криминалистичкото) во последниве десетина години се сопна на една уникатна иновација што се состои од **студирање надвор од седиштето на матичниот факултет**. Таквиот модел на дисперзирано студирање речиси во секој град веднаш покажа дека станува збор за универзитетска иновација што резултира, главно, со неквалитетно студирање темелено на очигледно импровизирање (се држат т. н. „блок“ часови од „летечки“ професори, кои не им се секогаш достапни на студентите; не постои библиотечен фонд на елементарна стручна литература; итн.).

Без некои поопстојни истражувања и дебати за функционирање на оптимален универзитетски модел за одвивање настава од прв, втор и трет циклус на студии, Македонија речиси без некоја поопстојна анализа го напушти стариот универзитетски модел (кој се потпираше на четиригодишно студирање, со доминантна застапеност на спроведување устен испит) и **некритички го прифати и веќе десетина години го практикува ЕКТС системот** на високо образование според насоките што произлегуваат од т. н. Болоњска декларација. Повеќегодишното практикување на овој модел покажа определени слабости, па дури и толерирање на делумно спроведување на овој модел (на пример, на определени факултети воопшто не функционира размената студенти и професори со слични факултети во странство).

Предностите или слабостите на функционирањето на постојниот модел на криминалистичко образование според ЕКТС системот можат да се согледаат доколку се применат две алатки: самоевалуација и евалуација (доколку ги оставиме настрана темелните истражувања и научните расправи). На податоците

добиени преку спроведена самоевалуација секогаш треба да се гледа со скептичност поради повеќе причини (начелото на самокритичност не функционира речиси во ниту една сфера, па и во образовната; студентите се чувствуваат како да се во подредена состојба и се стеснуваат да ја прикажат реалната слика кога станува збор за оценување на услугите што ги добиваат од нивните професори и воопшто од факултетот; итн.).

Интерното оценување треба да се спроведува барем еднаш годишно, а најдобро е по завршувањето на секој семестар. Во практиката не е така. Само државниот Факултет за безбедност редовно се самооценува еднаш годишно, додека останатите факултети тоа го прават многу ретко (познати се случаи на спроведена една самоевалуација во неколкугодишното постоење на определени факултети).

Состојбата со екстерното оценување е уште полоша: никогаш досега за овие речиси 10 години (од кога постојат вакви факултети според ЕКТС моделот) Одборот за акредитација и евалуација не го оценил работењето на криминалистичките факултети.

Во Република Македонија **е евидентна дискриминација при изведувањето практична криминалистичка настава.** Имено, во последниве неколку години на студентите од Факултетот за детективи и безбедност им е оневозможено да одат на пракса во МВР. Одземеното законско право за посетување практична настава во текот на студирањето на некои студенти (и тоа како резултат на самоволието на определен министер или како владина волунтаристичка политика) доволно говори дека станува збор за типичен дискриминаторски однос кон определени студенти.

Треба ли да потсетуваме на тоа дека вратите на „клиниките“ за спроведување практична криминалистичка настава (а такви „клиники“ се организационите единици на МВР и другите државни органи од безбедносниот сектор) во никој случај не треба да бидат затворени за ниту еден студент. Дали таквата „политика“ има врска со владеењето на правото и со функционирањето на правна држава?

Еве втор (уште потежок) **облик на дискриминација:** вработувањето дипломирани криминалисти во МВР и во останатите сегменти од државниот безбедносен систем е исклучок, а не правило. Апсолутна предност при вработувањето им се дава на секакви други кадри, кои отпосле (и тоа само преку менторирање на постар колега што го воведува во работата или со учество на општи или специјализирани обуки, а во последно време и со експресно магистрирање на втор циклус на криминалистички и безбедносни студии, на кои фаќаат приклучок со претходно полагање диференцијални испити за површна проверка на знаења што обично се содржани во првиот циклус) навлегуваат во тајните на криминалистиката. Игнорантскиот однос на државата токму кон компетентните, најподготвените и наменски школувани високо образовани криминалистички кадри посредно покажува каков е нејзиниот однос кон градењето оптимална оперативна криминалистичка стратегија за проактивно и реактивно справување со криминалот.

Континуираниот развој на компетентни криминалистички кадри (кои постепено и скалесто ги совладуваат и применуваат стекнатите знаења и способности при водењето на борбата против криминалот е свето правило што во современи услови го практикуваат напредните земји ширум светот. Треба ли за ова нашата земја и понатаму да добива „лекции“ од меѓународните фактори (за исполнување повеќе услови и од овој домен: нужни полициски реформи; ефикасно справување со корупцијата и останатиот организиран криминал; итн.) за да конечно ги оствари нејзините аспирации за евро-атлантско интегрирање?

Во социјализмот вработувањето криминалисти беше правило. Сега вработувањето криминалисти со континуирано завршени прв и втор циклус на студии е исклучок!?

Научните работници и експертската јавност со право упатуваат на познатиот факт дека напредните земји своите безбедносни капацитети ги креираат според потребите и според тој параметар соодветен број кадри школуваат и обучуваат на нивни високообразовни институции. Ваквиот пристап, надополнет и со развивањето партнерство помеѓу државниот и приватниот безбедносен сектор, дава резултати во поглед на апсорбирањето кадри за потребите на криминалистичката практика.

Нашата земја (чии надлежни државни органи акредитираат секаква понудена студиска програма за криминалистички студии без оглед на структурата и на квалитетот на наставните содржини, а ниту спроведуваат евалуација на работењето на актуелните четири факултети од оваа образовна сфера) не го прифати ваквиот пристап и создаде **хиперпродукција на криминалисти** (додипломци и постдипломци).

Актуелната парадоксална ситуација што е резултат на хиперпродукцијата и дискриминацијата на криминалисти (кои со години државата ги игнорира и им ги затвора вратите за вработување на исклучително осетливи и сложени работни места во безбедносниот систем) доволно илустративно говори дека креаторите на безбедносната стратегија се откажуваат од стручните знаења на лица што се едуцирале за оваа сензитивна област. Ова покажува дека се игнорира или во значителна мерка се заслабнува научно – стручниот пристап во борбата против криминалот. Зарем волунтаризмот може да му биде противтежа на стручниот пристап во користењето компетентни кадри за справување со криминалот!? Трет пристап за борба против криминалот нема!

Изгледа дека само во Македонија може да се случи да **нема никакво специјализирано криминалистичко списание**, каква што е сега моменталната ситуација. Со голема леснотија во 1999 година во историјата е испратено списанието „Безбедност“, кое скоро пет децении имаше незаменлива мисија за афирмација и популаризација на криминалистичката практика и на криминалистичката теорија. Со право се сметаше за еден од најзначајните генератори на развојот на криминалистиката во нашата земја. Со згаснувањето на списанието „Безбедност“ како најзначаен сегмент од македонската криминалистичка периодика, згасна и дотогашното успешно презентирање богата казуистика, која беше одлично четиво за почетниците криминалисти и за љубопитните истражувачи.

Во Република Македонија истражните судии, судиите, јавните обвинители и адвокатите се **самоуки криминалисти.** На правните факултети во првиот циклус, по правило, не се изучува криминалистика (или, пак, тоа се прави фрагментарно со теми што се составен дел на предметот *кривично процесно право*). Во вториот циклус на студии на некои правни факултети е застапен предметот криминалистика, и тоа најчесто како изборен предмет. Нема континуитет во совладувањето знаења од областа на криминалистиката (а особено недостигаат наставни содржини за тактиката на спроведување процесни дејствија). Тоа никако не може да се надомести во практиката, а најмалку со неформалното знаење што се стекнува на Академијата за обука на судии и јавни обвинители (основана во 2007 година). Инаку, во програмата на Академијата предметот криминалистика е застапена со незначителен фонд на часови – 22 (11 за криминалистичка тактика и методика, како и 11 за криминалистичка техника).

Практиката покажува дека континуирано криминалистичко образование имаат (со извесни исклучоци) криминалистите што ја водат криминалистичката обработка (инспектори што работат во МВР и во Финансиската полиција), додека кривичната обработка како завршница на криминалистичко – спознајниот процес е во рацете на до неодамна самоуки, а од неодамна (од 2007 година наваму) делумно неформално обучени криминалисти (истражни судии, судии, јавни обвинители).

3. ЗАКЛУЧОК

Без универзитетско криминалистичко образование нема успешно справување со криминалот. Таквото образование на сите криминалисти што врз свои плеќи го носат товарот на преткривичната постапка (полициски и финансиски инспектори, криминалистички вештаци, разузнавачи, контраразузнавачи) и на кривичната постапка (обвинители, истражни судии, судии, адвокати) им овозможува научно-стручно и интелектуално да се оформат како респектабилен кадар за справување со криминалот.

Беглата анализа на актуелните неповолни состојби и трендови во сферата на криминалистичкото универзитетско образование во Република Македонија покажува дека станува збор за евидентни подеми, падови, екстреми и своевидни парадокси, кои и тоа како опоменуваат и поттикнуваат на изнаоѓање законодавни и прагматични решенија.

4. ЛИТЕРАТУРА

1) Ангелески М. (1994), Криминалистиката како универзитетски предмет, Нова Македонија, 17 април, Скопје.
2) Ангелески М. (1998), Без високо криминалистичко образование нема стратешки ориентирано и ефикасно спречување на криминалитетот, Годишник на Факултетот за безбедност, Скопје.
3) Ангелески М. (1/1994), Заложби за научен и стручен пристап во борбата против криминалитетот, МРКПК, Скопје.
4) Ангелески М. (3/2002), Со современи криминалистички методи против современиот криминалитет, МРКПК, Скопје.
5) Ангелески М. (2005), Оперативна криминалистика, Скопје.
6) Ангелески М. (2007), Вовед во криминалистика, Скопје.
7) Ангелески М. Габерова Н. Неделковска М. (2014), Парадоксот невработени дипломирани криминалисти; во зборникот: Како до поголема вработливост на студентите и диломците?, МАНУ, Скопје.
8) Angeleski M. (2014), Paradoxes of the Macedonian Criminalistic education, International scientific conference: Criminalistic education, conditions and perspectives - 20 years after Vodinelic, Book of apstracts, Skopje.

AN EMPIRICAL STUDY OF INTERVAL MEASURE RATIO

Atanas Delev, PhD Student
South-West University "Neofit Rilski" – Blagoevgrad, Bulgaria,
nasdelev@gmail.com

ЕМПИРИЧНО ПРОУЧВАНЕ НА ИНТЕРВАЛ МЯРКА RATIO

Atanas Delev, PhD Student
South-West University "Neofit Rilski" – Blagoevgrad, Bulgaria,
nasdelev@gmail.com

Abstract: This paper aims to address problems of the interval measure of sixty Bulgarian companies for the period 2013 - 2007 year, as an indicator of liquidity. In the analysis it was found that some companies fail to achieve favorable values of the interval measure. It was found that there are companies with low values of the interval measure, which can cause problems in carrying out normal activities. It can be seen that there are companies with very high values of the interval measure, which is not so good phenomenon, i.e. the retention of a high level of resources than required. Such enterprises have smaller average daily expenses or no expenses, i.e. have ceased operations. Companies should conduct in-depth analysis and implement appropriate measures to correct adverse changes. The financial management of the companies surveyed had worked towards improving the state of the enterprise, thereby seeking to reduce risk.
Key words: Liquidity, Interval measure, Average daily expenses.

Резюме: Настоящата работа има за цел да разгледа проблемите на интервалния измерител за шестдесет български дружества за периода 2013 – 2007 година, като показател на ликвидността. При проведения анализ се установява, че част от предприятията не успяват да постигнат благоприятни стойности на коефициента. Установява се, че има предприятия с ниски стойности на интервалния измерител, което може да създаде проблеми при осъществяване на нормалната дейност. Вижда се, че има и предприятия с прекалено високи стойности на интервалния измерител, което също не е толкова добро явление, т.е. има задържане на по-високо ниво на ресурси от необходимите. Такива предприятия имат по-малки среднодневни разходи или въобще нямат разходи, т.е. прекратили са дейност. Предприятията следва да провеждат по-задълбочен анализ и да прилагат съответните мерки за коригиране на неблагоприятни изменения. Финансовият мениджмънт на изследваните компании е работил в посока на подобряване на състоянието на предприятието, като по този начин се стремят към намаляване на риска.
Ключови думи: Ликвидност, Интервален измерител, Среднодневни разходи

1. Увод

Интервалният измерител показва колко дни предприятието може да осъществява своята дейност с разполагаемите ресурси при определеното ниво на среднодневните разходи. В икономическата литература се посочва като показател за ликвидност. Показателите за ликвидност[157] отразяват възможността за превръщането на ресурсите, с които разполага едно предприятие, в платежно средство, което зависи от полезността им за лица, които проявяват интерес. Колкото по-бързо може да бъде осъществена подобна размяна, толкова ресурсът е по-ликвиден. Ликвидността е комплексно понятие. Някои автори[158] я разглеждат и като възможност за покриване на задълженията на предприятието, така че то да може да се разплати навреме и без затруднения да продължи своята дейност. Всички усилия по прехвърлянето на права

[157] The material is analytical in nature and is not a recommendation to make an investment decision.
Материалът е с аналитичен характер и не представлява препоръка за вземане на инвестиционно решение.
[158] Николов, Ч. & Стоилова, Д. (2011). Финанси на предприятието, Пето допълнено и преработено издание, издателство БОН, Благоевград, с. 201 – 205.
ISBN 978-954-395-073-7.

не трябва да изискват възникване на големи по размер разходи. Ликвидността е още и краткосрочна платежоспособност[159].

Интервалният измерител показва един особен вид ликвидност, който е насочен към осъществяване на нормална непрекъсваема производствена дейност от предприятието. Интервалният измерител се явява показател за оперативна устойчивост на предприятието.

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

Структурата на краткосрочните вземания, краткосрочните финансови активи и паричните средства е с особена важност. Трябва да се погледне към отрасловата принадлежност на предприятието.

При избора между държане на парични наличности в касата, в банкови сметки или държане на ценни книжа възникват редица въпроси. Те са свързани с доходността, която може да се получи при държане на парични наличности и държане на ценни книжа. Следва да се преценят ползите и негативите при продажби на кредит.

Интервалният измерител, както и други съотношения за ликвидност, има и някои негативни страни. Те са свързани с динамиката на краткосрочните вземания, краткосрочните финансови активи и паричните средства, т.е. те непрекъснато се променят, което може да направи получената информация остаряла.

Като измерители на ликвидността може да посочим интервалния измерител, коефициента на абсолютна ликвидност, коефициента на незабавна ликвидност, коефициента на бърза ликвидност, коефициента на обща ликвидност, оборотен[160] капитал[161], нетен оборотен капитал, коефициента на нетен оборотен капитал към всички активи, ликвидността на приходите и др.

Интервалният измерител може да се представи чрез следната формула:

$$\text{Интервален измерител} = \frac{\text{Текущи активи} - \text{Материални запаси}}{\frac{\text{Разходи за дейността}}{360}}$$

Интервалният измерител показва колко време в дни предприятието може да осъществява своята дейност с разполагаемите ресурси.

3. РЕЗУЛТАТИ

При изчисляване на коефициента на интервалния измерител за шестдесет български публични дружества получаваме следните стойности, показани във фиг.1.

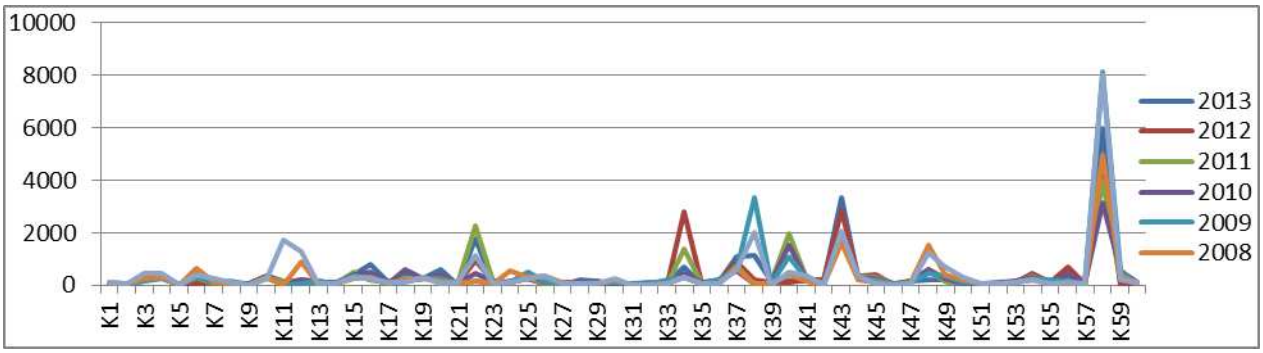

Фиг. 1. Абсолютни стойности на Интервалният измерител за шестдесет български публични дружества за изследвания период.
Източник: По собствени изчисления от годишните финансови отчети на предприятията по години.

Със стойности на показателя между 1,0 и 31,0 за 2013 г. е 1 компания или 1,67 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя между 1,0 и 31,0 за 2012 г. са 4 компании или 6,67

[159] Стоилова, Д. (2013). Финансов мениджмънт, издателство БОН, Благоевград, с. 45.
ISBN 978-954-395-020-1.
[160] Brealey, R.A. & Meyers, S.C.(2003). Principles of Corporate Finance, 7th Edition, The McGraw-Hill Companies, p. 826.
[161] Fabozzi, F. J. & Peterson, P. P.(2003). Financial Management and Analysis, Second Edition (Vol. 132). John Wiley & Sons, p. 729.

% от изследваните дружества. Със стойности на показателя между 1,0 и 31,0 за 2011 г. са 3 компании или 5,00 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя между 1,0 и 31,0 за 2010 г. са 2 компании или 3,33 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя между 1,0 и 31,0 за 2009 г. са 3 компании или 5,00 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя между 1,0 и 31,0 за 2008 г. са 2 компании или 3,33 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя между 1,0 и 31,0 за 2007 г. са три предприятия или 5,00 % от изследваните нефинансови предприятия.

Със стойности на показателя между 31,0 и 62,0 за 2013 г. са 12 компании или 20,00 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя между 31,0 и 62,0 за 2012 г. са 8 дружества или 13,33 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя между 31,0 и 62,0 за 2011 г. са 10 компании или 16,67 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя между 31,0 и 62,0 за 2010 г. са 5 компании или 8,33 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя между 31,0 и 62,0 за 2009 г. са 8,33 компании или X % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя между 31,0 и 62,0 за 2008 г. са 17 компании или 28,33 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя между 31,0 и 62,0 за 2007 г. са 9 компании или 15,00 % от изследваните нефинансови предприятия.

Със стойности на показателя между 62,0 и 93,0 за 2013 г. са 6 дружества или 10,00 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя между 62,0 и 93,0 за 2012 г. са 11 компании или 18,33 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя между 62,0 и 93,0 за 2011 г. са 13 предприятия или 21,67 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя между 62,0 и 93,0 за 2010 г. са 12 компании или 20,00 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя между 62,0 и 93,0 за 2009 г. са 14 компании или 23,33 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя между 62,0 и 93,0 за 2008 г. са 11 компании или 18,33 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя между 62,0 и 93,0 за 2007 г. са 12 компании или 20,00 % от предприятията в извадката.

Със стойности на показателя над 93,0 и под 124,0 за 2013 г. са 7 дружества или 11,67 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя над 93,0 и под 124,0 за 2012 г. са 8 компании или 13,33 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя над 93,0 и под 124,0 за 2011 г. са 5 компании или 8,33 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя над 93,0 и под 124,0 за 2010 г. са 10 дружества или 16,67 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя над 93,0 и под 124,0 за 2009 г. са 4 компании или 6,67 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя над 93,0 и под 124,0 за 2008 г. са 3 компании или 5,00 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя над 93,0 и под 124,0 за 2007 г. са 8 дружества или 13,33 % от изследваните нефинансови предприятия.

Със стойности на показателя от 124,0 и под 155,0 за 2013 г. са 6 компании или 10,00 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя от 124,0 и под 155,0 за 2012 г. са 4 дружества или 6,67 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя от 124,0 и под 155,0 за 2011 г. са 4 компании или 6,67 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя от 124,0 и под 155,0 за 2010 г. са 4 компании или 6,67 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя от 124,0 и под 155,0 за 2009 г. са 4 компании или 6,67 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя от 124,0 и под 155,0 за 2008 г. са 2 дружества или 3,33 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя от 124,0 и под 155,0 за 2007 г. е 1 компания или 1,67 % от изследваните предприятия.

Със стойности на показателя от 155,0 и под 186,0 за 2013 г. са 6 компании или 10,00 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя от 155,0 и под 186,0 за 2012 г. са 3 дружества или 5,00 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя от 155,0 и под 186,0 за 2011 г. са 2 компании или 3,33 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя от 155,0 и под 186,0 за 2010 г. са 2 компании или 3,33 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя от 155,0 и под 186,0 за 2009 г. са 6 предприятия или 10,00 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя от 155,0 и под 186,0 за 2008 г. е 1 компания или 1,67 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя от 155,0 и под 186,0 за 2007 г. са 0 компании или 0 % от изследваните нефинансови предприятия.

Със стойности на показателя над 186,0 и под 365,0 за 2013 г. са 9 дружества или 15,00 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя над 186,0 и под 365,0 за 2012 г. са 10 компании или 16,67 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя над 186,0 и под 365,0 за 2011 г. са 12 компании или 20,00 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя

над 186,0 и под 365,0 за 2010 г. са 10 компании или 16,67 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя над 186,0 и под 365,0 за 2009 г. са 15 компании или 25,00 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя над 186,0 и под 365,0 за 2008 г. са 14 дружества или 23,33 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя над 186,0 и под 365,0 за 2007 г. са 14 компании или 23,33 % от изследваните нефинансови предприятия.

Общо със стойности на показателя над 1,0 и под 365,0 за 2013 г. са 47 дружества или 78,33 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя над 1,0 и под 365,0 за 2012 г. са 48 компании или 80,00 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя над 1,0 и под 365,0 за 2011 г. са 49 компании или 81,67 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя над 1,0 и под 365,0 за 2010 г. са 45 дружества или 75,00 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя над 1,0 и под 365,0 за 2009 г. са 51 компании или 85,00 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя над 1,0 и под 365,0 за 2008 г. са 50 компании или 83,33 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя над 1,0 и под 365,0 за 2007 г. са 47 компании или 78,33 % от изследваните нефинансови предприятия.

Със стойности на показателя над 365,0 и под 730,0 за 2013 г. са 7 дружества или 11,67 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя над 365,0 и под 730,0 за 2012 г. са 7 компании или 11,67 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя над 365,0 и под 730,0 за 2011 г. са 5 компании или 8,33 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя над 365,0 и под 730,0 за 2010 г. са 12 компании или 20,00 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя над 365,0 и под 730,0 за 2009 г. са 5 компании или 8,33 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя над 365,0 и под 730,0 за 2008 г. са 6 дружества или 10,00 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя над 365,0 и под 730,0 за 2007 г. са 6 компании или 10,00 % от изследваните нефинансови предприятия.

Със стойности на показателя над 730,0 и под 1095,0 за 2013 г. е едно предприятие или 1,67 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя над 730,0 и под 1095,0 за 2012 г. са две дружества или 3,33 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя над 730,0 и под 1095,0 за 2011 г. е 1 компания или 1,67 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя над 730,0 и под 1095,0 за 2010 г. са 0 компании или 0 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя над 730,0 и под 1095,0 за 2009 г. са 0 дружества или 0 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя над 730,0 и под 1095,0 за 2008 г. е 1 компания или 1,67 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя над 730,0 и под 1095,0 за 2007 г. са 0 компании или 0 % от изследваните предприятия.

Със стойности на показателя над 1095,0 и под 1460,0 за 2013 г. са 2 компании или 3,33 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя над 1095,0 и под 1460,0 за 2012 г. са 0 компании или 0 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя над 1095,0 и под 1460,0 за 2011 г. е 1 компания или 1,67 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя над 1095,0 и под 1460,0 за 2010 г. са 0 компании или 0 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя над 1095,0 и под 1460,0 за 2009 г. е 1 компания или 1,67 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя над 1095,0 и под 1460,0 за 2008 г. са 0 компании или 0 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя над 1095,0 и под 1460,0 за 2007 г. са 3 компании или 5,00 % от изследваните нефинансови предприятия.

Със стойности на показателя над 1460,0 и под 1825,0 за 2013 г. е 1 компания или 1,67 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя над 1460,0 и под 1825,0 за 2012 г. са 0 компании или 0 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя над 1460,0 и под 1825,0 за 2011 г. са 0 компании или 0 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя над 1460,0 и под 1825,0 за 2010 г. е 1 компания или 1,67 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя над 1460,0 и под 1825,0 за 2009 г. е 1 компания или 1,67 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя над 1460,0 и под 1825,0 за 2008 г. са 2 компании или 3,33 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя над 1460,0 и под 1825,0 за 2007 г. е 1 компания или 1,67 % от изследваните предприятия.

Със стойности на показателя над 1825,0 за 2013 г. са 2 компании или 3,33 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя над 1825,0 за 2012 г. са 3 дружества или 5,00 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя над 1825,0 за 2011 г. са 4 компании или 6,67 % от изследваните дружества. Със стойности на показателя над 1825,0 за 2010 г. са 2 предприятия или 3,33 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя над 1825,0 за 2009 г. са 2 компании или 3,33 % от изследваните предприятия. Със стойности на показателя над 1825,0 за 2008 г. е 1 компания

или 1,67 % от изследваните нефинансови предприятия. Със стойности на показателя над 1825,0 за 2007 г. са 3 компании или 5,00 % от изследваните предприятия.

Ниските стойности на интервалният измерител може да показват, че е налице ниска степен на ликвидност, но така също да показват и добро управление на средстата на предприятие. Под добро управление на средствата при ниски стойности на интервалния измерител следва да се разбира това управление, което е установило отношения с контрагентите си, които отношения предполагат бързо събиране на краткосрочните вземания, т.е. политиката по управление на вземанията на предприятието да е успешна. Разбира се, подобна ситуация не винаги е постижима. От съществено значение е използваната система за доставки в предприятието.

От представеното дотук се забелязва, че има компании с много високи стойности на интервалния измерител. Например стойности на интервалния измерител над триста дни не е толкова приемливо, докато тук наблюдаваме стойности над хиляда, дори няколко хиляди дни. Това показва, че управлението на краткосрочните финансови активи, краткосрочните вземания и паричните средства на база среднодневните разходи на предприятия, не дава достатъчно добри резултати. Трябва да се отбележи, че подобни високи стойности на коефициента свидетелстват за слабости. Причините могат да бъдат още силно намаляване на разходите на предприятието или пълното прекратяване на дейност. Трябва да се обърне внимание на прилагането на политика за събиране на вземанията, както и за насочване на свободния паричен ресурс към дейности, които да носят доходност. Умерените стойности на интервалния измерител показват, че предприятието може да реагира по-бързо и с по-малко разходи на промени. Предприятията се стремят да подържат стойности на коефициента в граници, които да благоприятстват развитие, но част от изследваните предприятия се отклоняват от препоръчителните стойности на интервалния измерител.

В следващата фигура са представени стойности на избрани статистически величини, изчислени на база абсолютното изменение на стойностите на Интервалният измерител за шестдесет български публични дружества за изследвания период.

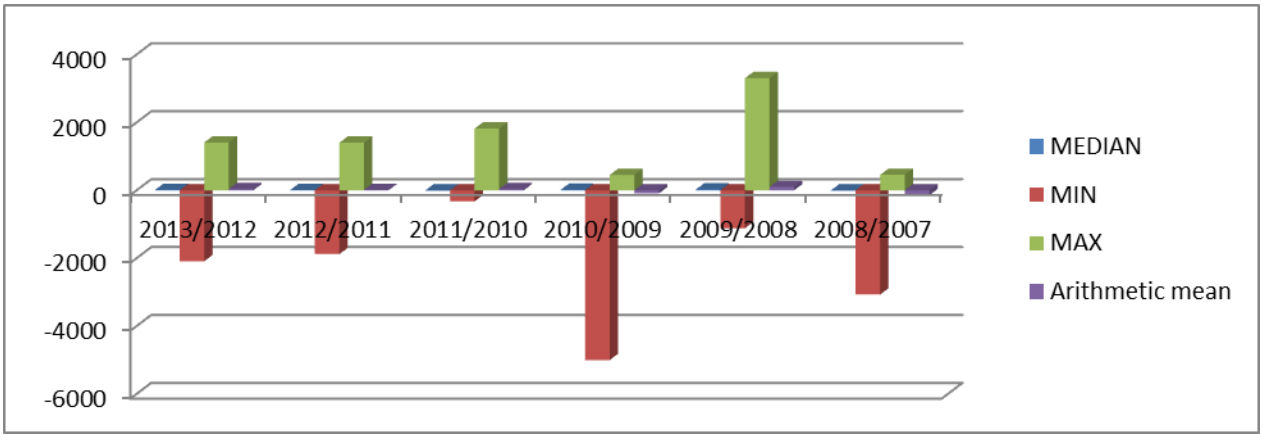

Фиг. 2. Избрани статистически величини, изчислени на база абсолютно изменение на стойностите на Интервалният измерител за шестдесет български публични дружества за изследвания период.
Източник: По собствени изчисления от годишните финансови отчети на предприятията по години.

От фигурата се вижда, че абсолютното изменение на стойностите на интервалния измерител е както в посока на увеличение, така и в посока намаление. При част от предприятията се наблюдава голяма разлика при сравнение на стойностите от две последователни години. Това още веднъж подчертава, че дейностите по планиране и управление следва да бъдат задълбочени, за да дават по-добри резултати. Забелязва се голямо смущение в стойностите на отделни предприятия, което поставя въпроса за преразглежане на осъществяваните дейности и доколко те са насочвани, желани и планувани. Така например увеличение на стойностите на интервалния измерител с над три хиляди дни през 2009 г. спрямо 2008 г. буди интерес. Подобни тенденции, но в посока намаляване на коефициента се забелязват и през други изследвани периоди.

В следващата фигура са представени избрани статистически величини, изчислени на база изменението в процент на стойностите на Интервалният измерител за шестдесет български публични дружества за изследвания период.

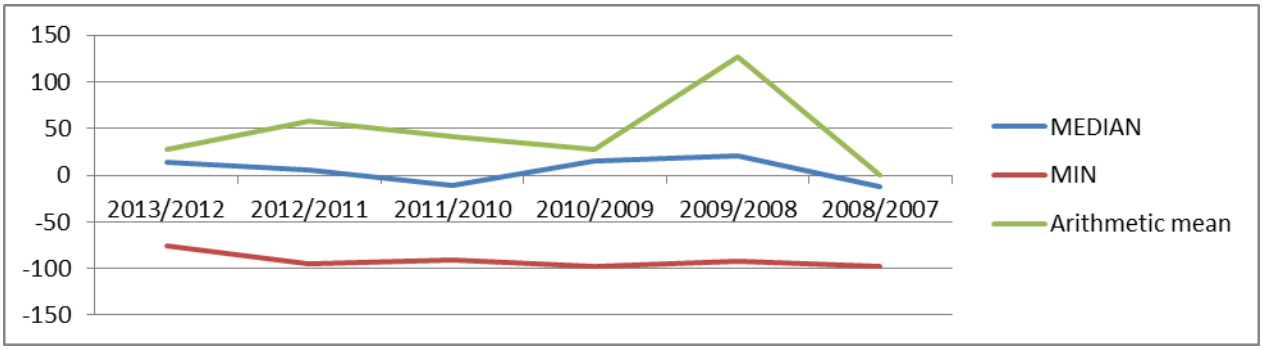

Фиг. 3. Избрани статистически величини, изчислени на база процентното изменение на стойностите на Интервалният измерител за шестдесет български публични дружества за изследвания период.
Източник: По собствени изчисления от годишните финансови отчети на предприятията по години.

Фигура 3. показва, че медианата приема стойности, които показват изменение, по-голямо от очакваното колебание. Най-големия спад в стойностите на коефициента като процент е прекалено голям – над 90 % за пет от общо шест сравнения, като при сравнението само през 2013 г. спрямо 2012 г. е отчетено намаление с 75,28375943 %. Средната аритметична стойност на относителното изменение на интервалния измерител също показва големи колебания, като тенденцията тук е още по-силно изразена. Внушително изглежда средната аритметична стойност при сравнение на 2009 г. с 2008 г. със стойност от 126,9883258 %. Интерес представлява и сравнението между стойностите от 2012 г. и 2011 г.

В следващата фигура са представени най-големите изменения, представени като процент, изчислени на база изменението на стойностите на Интервалният измерител за шестдесет български публични дружества за изследвания период.

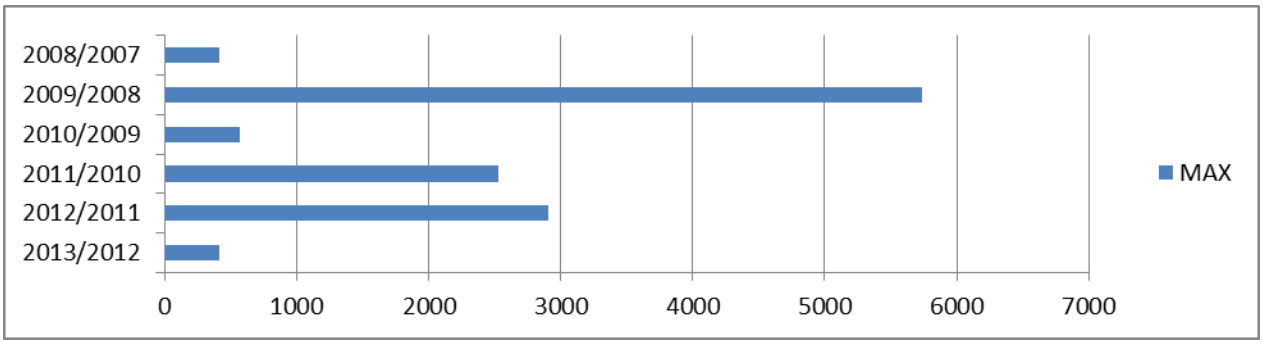

Фиг. 4. Най-голямо процентно изменение на стойностите на Интервалният измерител за шестдесет български публични дружества за изследвания период.
Източник: По собствени изчисления от годишните финансови отчети на предприятията по години.

От фигура 4. се вижда, че най-голямото увеличение на стойностите на интервалния измерител за 2013 г. спрямо 2012 г. възлиза на 414,7619048 процента. Най-голямото увеличение на стойностите на интервалния измерител за 2012 г. спрямо 2011 г. възлиза на 2902,898551 процента. Най-голямото увеличение на стойностите на интервалния измерител за 2011 г. спрямо 2010 г. възлиза на 2526,139818 процента. Най-голямото увеличение на стойностите на интервалния измерител за 2010 г. спрямо 2009 г. възлиза на 567,3275399 процента. Най-голямото увеличение на стойностите на интервалния измерител за 2009 г. спрямо 2008 г. възлиза на 5733,333333 процента. Най-голямото увеличение на стойностите на интервалния измерител за 2008 г. спрямо 2007 г. възлиза на 414,0185684 процента. Подобни големи колебания в интервалния измерител са силно притеснителни. Като един от коефициентите за ликвидност интервалният измерител следва да бъде следен внимателно, както и да се полагат необходимите усилия за коригиране на стойностите му, така че да не се допускат сериозни отклонения.

4.ЗАКЛЮЧЕНИЕ

При проведения анализ се установява, че част от предприятията не успяват да постигнат благоприятни стойности на коефициента. Ниските нива на ликвидност не се приемат добре, защото предприятието може да изпитва трудности при погасяване на задълженията си. Все пак следва да се отбележи, че всяко предприятие има нужда от различен размер средства. Твърде ликвидното предприятие също не е добър атестат за състоянието на предприятие, тъй като има прекомерно задържане на средства, които може да бъдат инвестирани в дейност, която носи по-висока доходност. Умерените стойности на интервалния измерител показват, че предприятието може да реагира по-бързо и с по-малко разходи на промени. Предприятията следва да провеждат по-задълбочен анализ и да прилагат съответните мерки за коригиране на неблагоприятни изменения. Финансовият мениджмънт на изследваните компании е работил в посока на подобряване на състоянието на предприятието, като по този начин се стремят към намаляване на ликвидния риск.

5. ЛИТЕРАТУРА

[1] Brealey, R.A. & Meyers, S.C.(2003). Principles of Corporate Finance, 7th Edition, The McGraw-Hill Companies, p. 826.

[2] Fabozzi, F. J. & Peterson, P. P.(2003). Financial Management and Analysis, Second Edition (Vol. 132). John Wiley & Sons, p. 729.

[3] Николов, Ч. & Стоилова, Д. (2011). Финанси на предприятието, Пето допълнено и преработено издание, издателство БОН, Благоевград, с. 201 – 205.
ISBN 978-954-395-073-7.

[4] Стоилова, Д. (2013). Финансов мениджмънт, издателство БОН, Благоевград, с. 45.
ISBN 978-954-395-020-1.

ТЕХНОЛОШКИ РАЗВОЈ И ПРОБЛЕМ ЕКОНОМСКЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ

Доц. др Александар Костић
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Економски факултет
Др Марко Јанковић marko.jankovic@nisparking.rs

Апстракт: Аутори истражују проблем утицаја технолошких иновација на економски развој како на микро тако и на макро нивоу. Они истичу значај феномена побочног спољашњег економског ефекта који је индукован научном и проналазачком делатношћу. Истражују утицај тржишних промена на технолошки развој, као и огромну улогу великих високотехнолошких компанија у томе. Аутори критикују утилитарно и упрошћено схватање будуће трансформације као средства реорганизације већине земаља. Истичу значај прогнозирања у технолошкој делатности и социјалној вантржишној сфери.
Кључне речи: трансформација, развој, иновације, корпоративни бизнис, тржиште.

1. УВОД

Улога технолошког прогреса у развоју готово свих области друштва и посебно економије је огромна. Веома је важно направити разлику између економских промена које настају као резултат технолошких достигнућа и промена које су последица институционалног усавршавања. У савременом друштву без примене информатичке технологије није могућа трансформација друштва нити економије. Много је каузалности које потврђују чињеницу да технолошки развој зависи од фактора тражње у економском систему. Зато нас посебно интересује проблем узајамног деловања технолошких и економских трансформација. Технолошки развој помаже акумулирању људског капитала и постаје основа сваког развоја и сваке трансформације. У том контексту знање постаје економски ресурс. Са друге стране, социолошки гледано, формирани менталитет код људи читавих регија је често сметња напретку. Пример за то је Балкан где је економска трансформација условљена проблемима који проистичу из формираног менталитета народа који живе на том простору. То потврђује да поред каузалности између технолошког развоја и економске трансформације постоје и друге психолошке, филозофске, социолошке, условљености на које би требало обратити пажњу.

2. ФЕНОМЕН ТЕХНОЛОШКЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ И ЊЕГОВА ТЕОРЕТСКА ИНТЕРПРЕТАЦИЈА

Са увођењем иновација долази до смене технологија, односно до технолошке трансформације. У теорији се обично говори о рутинским и фундаменталним технолошким иновацијама.[162] Већ сам термин „рутински“ својом семантиком упућује на иновације које непрекидно усавршавају технологију и техничку основу производње и потрошње. Фундаменталне иновације највише утичу на смену технологија, а тиме и на сам економски процес, па и на живот друштва. Наиме, технолошке промене не тичу се само економије, већ и социјалне, духовне, културне сфере. Што се тиче социјалног система, догађају се бројне структурне промене које уколико поприме квантитативан и квалитативан предзнак може да постане историјски. Управо код таквих промена технолошка модернизација се одвија у више етапа. Индустријска технолошка модернизација је прошла кроз три етапе: доиндустријска модернизација, рана индустријска модернизација и постиндустријска модернизација. Прва се односи на индустријску револуцију, друга на модернизацију у XIX веку и трећа на почетак прошлог века. Фундаменталним, револуционарним иновацијама претходи дуг период умерен по својој интензивности. Технолошки искорак је обично неравномеран па тако и утиче на економску трансформацију. Међутим, историјско искуство нас учи да фундаменталне технолошке промене нису обавезно у корелацији са коренитим променама економских институција. То је и разумљиво ако имамо у виду поменуту неравномерност. Теоретска хипотеза о ендогеном карактеру савременог технолошког прогреса је заснована на теорији људског капитала. Значи људски капитал је круцијалан фактор економског развоја, а знања су економски ресурс. То у ствари значи да је технолошки прогрес иманентан стању развоја

[162] Аркадий Мартынов, Технологическая и экономическая трансформации: проблема взаимодействия, У: Общество и экономика, № 7-8, 2012. с. 25-43.

институција као и духа уопште у једном друштву. Данас не можемо разметарати проблеме економског система без разумевања да се људским капиталом сматра интелект, квалитет живота, здравље, знање, производни рад. Очигледно је капитал општесоцијална категорија. Нисмо случајно приметили да квалитет трансформације у економији зависи од људског капитала као и од менталитета. Наслеђене генске особине становништва једне земље или регије (пример Србије и Балкана) не морају увек да имају негативан предзнак. Напротив. То доказује да се не могу узимати готови рецепти који важе за развијен свет. Социолошки гледано, идентитетске карактеристике народа са ових простора не значе априори да ће проблеми са технолошкком и економском трансформацијом бити комплексинији него када су други народи у питању. Пример „одлива" мозгова потврђује да нема способнијих и мање способних народа, већ бољих и лошије уређених друштава. Ту се у првом реду мисли на функционисање институција, праваног система, образовања итд. Наша друга принципијелна критичка примедба тиче се спорог процеса технолошких иновација, нарочито резервизаности приликом њиховог увођења. Значај људског капитала се вербално истиче али се мало ради на његовом стимулисању и коришћењу. Овај парадокс захтева емпиријско истраживање. Битна је корелација између технолошких иновација и инвестиција која ће помоћи у афирмацији људског капитала. У земљама у развоју та корелација не постоји.

3. КАКО СЕ ОДРАЖАВА ТЕХНОЛОШКИ РАЗВОЈ НА ЕКОНОМСКУ ТРАНСФОРМАЦИЈУ

Овај проблем се треба истражити на микро и макро плану. Што се тиче микро плана разноврсност технолошких иновација се рефлектује на ефикасност савремене тржишне економије. Наиме, иновације обезбеђују квалитетнију економију трошкова. То у ствари значи да иновације утичу на квалитет робе али и поостравају оптику избора менаџера који ће се носити са проблемима произашлим из нових околности. Другим речима, не недостају људи, већ знање. Иновације би морале да у савременим условима утичу на побољшање животне средине што је проблем институционалне природе.[163] Замена технологија није могућа без институционалне подршке. Данас постоје велике разлике између степена технолошких промена како међу различитим земљама тако и у различитим сферама социјалне делатности. Глобална системска криза убрзала је смену парадигми светског развоја (прелаз са индустријског на постиндустријски развој). Тако је дошло до корените технолошке трансформације која носи атрибут „историјски". Са развојем информатике масовни он лајн контакти довели су до смањења социјалних растојања. Интернет технологија је доступна свима, динамизам је попримио мега форму, тако да су догађаји постали непредвидиви или како је Ериксен приметио дошло је до „тиранije тренутка"[164]. У својој трансформацији економија се не може одвојено посматрати од технолошког развоја.. Конкретна истраживања у земљама трећег света показују да се смањује технолошко заостајање од најразвијенијих земаља захваљујући великом броју малих иновационих фирми које су се појавиле у тим земљама.[165] У таквим околностима економски контакти попримају *интерактивни* предзнак који се заснива на директној вези односа глобалне економије са једне стране и економије сваке земље са друге. Тако на пример, традиционалне посреднике у трговини све више замењују мрежне платформе којима владају одређене компаније. То у ствари значи да компаније стварају такву економску он лајн средину са безброј чворишта веза што на крају прераста у глобалну економску везу.[166] Одређени технолошки утицај на тржишне сегменте економског поља је повезан са „спољашњим споредним ефектом"[167]. Реч је о успутном стварању блага у виду најновијих научних знања која су битна за целокупно друштво. Посебан значај има идеја кластера коју је разрадио Мајкл Портер. Он кластере види као структуре које се по територијалном обухвату крећу од региона, односно неколико држава које се граниче. Кластери представљају и мрежу фирми која је повезана са различитим институционалним секторима као што су институти, агенције, истраживачки центри итд. Портер истиче да кластери нису хијерархијске структуре, већ да представљају партнерски однос и да узајамно делују не само по питању кооперације, него и

[163] О томе више погледати у: Кэмпбелл К. Венчурный бизнес: новые подходы. Москва: „Альпина букс паблишер", 2008.
[164] Eriksen T. H. 2001. Tyranny of the Moment: Fast and Slow Time in the Information Age. London: Pluto Press.
[165] Globe Economic Prospects 2008: Technology Diffusion in the Developing World. Wash., D.C., 2008.
[166] О томе видети више у: Tapscott D., Williams A. D. 2006. Wikinomics: How Mass Collaboration Changes Everything. New York: Portfolio.
[167] Погледати више у: Манкју Г. 2013. Принципи економије. Београд: Економски факултет.

конкуренције.[168] Фирме које функционишу у оквиру кластера користе технолошка достигнућа других иновативних фирми на нивоу регионалног кластера.Тако, на пример, споредни иновациони ефекат се састоји у коришћењу иновационог достигнућа једне фирме учесника од стране осталих. Споредни иновациони ефекат се разликује од обичног производног споредног ефекта. Иновациони споредни ефекат је квалитативно изражен захваљујући дискретним променама производних фактора, док код обичног производног споредног ефекта зависност производње једног агента од производње другог је у директној вези. Споредни иновациони ефекат може бити и негативан. То је, на пример, карактеристично за производњу пољопривредних производа који захваљујући пестицидима могу да угрозе здравље човека. Такав је случај и са производњом фармацеутских препарата. Споредни утицај на економску делатност могу да имају и те како одраз на пласирање производа и да се негативно одразе не само на фирму која је произвођач, него и на државу одакле такав производ потиче. Наиме, касније и квалитетан производ носи хипотеку претходно пласираног лошег производа. Нешто слично се догађа и са патентним системом пошто је контрола патентних права и уопште интелектуалне својине најчешће лоша. Очигледно да несавршеност иновационих тржишта погодује злоупотребама. Реч је о вантржишним ефектима који у процесу конкуренције на иновационом тржишту значајно подстичу нелојалну конкуренцију. У новије време (после 2000. године) многе земље су идеју кластера преобратиле у вишефункционални инструмент практичног деловања и политике. Тако су створени кластери у новим секторима који имају светски значај по узору на америчку силиконску долину (Silicon Waley).

4. ФУТУРОЛОШКИ ПОГЛЕД НА ТЕХНОЛОШКУ ТРАНСФОРМАЦИЈУ И ЊЕНЕ ЕКОНОМСКЕ ЕФЕКТЕ

У ери савремене глобализације технолошке промене се убрзано одвијају. Управо њихова брзина указује да ће у „блиској будућности (2020-2030. године)... преовладавати нов технолошки поредак који ће подразумевати нове производње и гране“[169]. Примена нано и биотехнологије, стварање вештачког интелекта, су сасвим извесни. Борба за тзв. „зелену трансформацију“ која претпоставља прелазак на коришћење обновљивих извора енергије. Такве прогнозе су реалне управо због убрзане технолошке трансформације. Често се упрошћено схвата и говори о том процесу иако је он сложен и захтева мултидисциплинаран приступ. Данас је уз помоћ информационих технологија лакше остварити пројекте и испунити очекивање наручилаца. Ради обезбеђења енормног профита нереализовани пројекти се обично држе у тајности, па се из тих разлога поједине технологије изненада појаве и изазову тзв. „футурошок“. Тај феномен не значи да се нова технологија рађа случајно. Очигледно да је и ту у питању тржишна игра. На макро нивоу, у глобалној економији будућа технолошка трансформација ће се одвијати аутономно од економске и никада неће моћи да буде у потпуности инкорпорирана у економску трансформацију. То је у директној вези са чињеницом да се многе иновације до одређеног тренутка држе у тајности и активирају се у најповољнијем тренутку по иноватора. Технолошке иновације које су од круцијалног значаја за трансформацију економије одражавају се и у социјалној сфери као последица унутрашњих закономерности научно-технолошког развоја. Међутим, то не значи да су оне резултат тзв. социјалне наруџбине. Значајну улогу за перспективу освајања технолошких достигнућа имају институције са својим механизмима у оквиру једног економског система. Оне ће такође претрпети драматичне промене. „У XXI веку иновацијска привреда представљаће кључни услов за стицање личног богатства. Сасвим нова тржишта иновација – од енергије до здравства, бежичне забаве и контроле загађења – тек треба да настану, али ће настати.“[170] Успешни лидери ће се у будућности препознавати по томе што умеју да препознају тенденције препорода и при томе припреме своје народе и организације за оно што их чека. У том контексту, Џејмс Кантон предвиђа осам фундаменталних иновација које ће обликовати будућност: „биомимика (опонашање природних механизама у стварању нових производа); фотоника (коришћење светлости у стварању нових производа); нанобиотехнологија (спој нано и биотехнологије); циљана геномика (коришћење генетских информација у стварању безбеднијих лекова, хране и уређаја); биодетекција (коришћење биолошких информација за откривање ризика); неуро уређаји (стварање микроуређаја за усавршавање или поправљање функција мозга);

---

[168] Porter M. E., Ketels C. 2009. Clusters and Industrial Districts: Common Roots, Different Perspectives. In: Becattini G., Bellandi M., Propris L. D. (eds). *A Handbook of Industrial Districts*. Northampton: Edward Elgar; p. 172-183.

[169] Аркадий Мартынов, Технологическая и экономическая трансформации: проблема взаимодействия, У: Общество и экономика, № 7-8, 2012. с. 40

[170] Кантон Џ. 2009. Екстремна будућност. Београд: Clio, стр. 78.

наноенергија (спој нанотехнологије и енергије ради стварања обновљивих горива); квантно шифровање (коришћење квантног рачунарства за заштиту мрежа, производа и људи)“[171]. Наведене иновације ће позитивно утицати на трансформацију економије. Међутим, брзина увођења иновација може да има и погубне ефекте ако похлепа за новцем проузрокује занемаривање иновација у области тзв. чисте технологије. Са тог аспекта изазови са којима се суочава сваки менаџер су огромни. Зато ће потреба у будућности за квалитетним лидерима, ако се жели опстанак планете бити све већа. То подразумева и институционалну трансформацију како код развијених тако и неразвијених економија. У ствари, борбу против прљавих технологија морала би да прати законска регулатива и строга контрола.

5. ЗАКЉУЧАК

Технолошке промене се тичу различитих сфера социјалне делатности које нису само економске. Економска трансформација је сложен процес који зависи од технолошког развоја. Технолошки развој може да буде аутономан у односу на економску трансформацију. У савременим условима трајање технолошке трансформације се све више скраћује. Данас људски капитал, односно Теорија људског капитала добија на значају јер је у директној вези са економским развојем, снижавањем трошкова. Знања постају, пре свега, економски ресурс. Неолиберални концепт друштва почива на технолошком развоју и скраћивању временске дистанце између два технолошка узлета које смо раније називали револуцијама. Не постоји јединствен модел иновационог пројекта зато што и он зависи од инвестиционих трошкова. На међународном нивоу тржишна ефикасност патената зависи од објективне заинтересованости управљачких структура да се поштује регулатива донета на новоу глобалног друштва. Она је с обзиром на број држава ограничена. Наш закључак је да технолошка трансформација има и вантржишно деловање на развој економског система, што је у директној вези са друштвеном регулацијом. Са друге стране, стратегија трансформације би морала да се ослања и на иновациона тржишта стимулисањем инвестиција за иновације. Реч је о пореској политици. Државна пракса би морала да смањи ризик управо својом подршком. То подразумева одређену технолошку политику која ће бити аутономна од економске. Неопходно је одредити стандарде и инструменте заштите патената. Футуролошки гледано, у блиској будућности постојаће нове производне гране. Акценат ће бити на примени нано и биотехнологије, стварању вештачког интелекта итд. На макро плану иновацијска привреда мораће да се позабави и читавом лепезом проблема, од коришћења енергије до усавршавања лекова и контроле загађења.

6. ЛИТЕРАТУРА

[1] Castells M. 2001. The Internet Galaxy. Reflections on the Internet. Business and Society. Oxford: Oxford University Press. p. 116 – 136
[2] Eriksen T. H. 2001. Tyranny of the Moment: Fast and Slow Time in the Information Age. London: Pluto Press.
[3] Globe Economic Prospects 2008: Technology Diffusion in the Developing World. Wash., D.C., 2008.
[4] Porter M. E., Ketels C. 2009. Clusters and Industrial Districts: Common Roots, Different Perspectives. In: Becattini G., Bellandi M., Propris L. D. (eds). *A Handbook of Industrial Districts*. Northampton: Edward Elgar; p. 172-183.
[5] Tapscott D., Williams A. D. 2006. Wikinomics: How Mass Collaboration Changes Everything. New York: Portfolio.
[6] Кантон Ц. 2009. Екстремна будућност. Београд: Clio.
[7] Кэмпбелл К. 2008. Венчурный бизнес: новые подходы. Москва: „Альпина букс паблишер“.
[8] Манкју Г. 2013. Принципи економије. Београд: Економски факултет.
[9] Мартынов А., Технологическая и экономическая трансформации: проблема взаимодействия, У: Общество и экономика, № 7-8, 2012. с. 25-43.

[171] Исто, стр. 115.

APPLICATION OF ZEOFIT AND ZEOLIT AS ABSORPTION OF HEAVY METALS IN SOIL PLANTED WITH VEGETABLES

MsC. Vesna Markoska,

MIT University, Faculty of management of ecological resources, Skopje, Republic of Macedonia

vesna.markoska@mit.edu.mk

vesnemarkoska@yahoo.com

Prof. Blagica Cekova,

MsC. Katerina Atkoska,

Faculty of Technology and Metallurgy, Skopje

Sts.Cyril and Methodius" University, Skopje, Republic of Macedonia

MsC. Arianit Reka

Faculty of Natural Sciences and Mathematics, State University of Tetovo, Tetovo, Republic of Macedonia

cekovab@yahoo.com

Apstract: Zeofitot as ekological product is new to the Macedonian market, having a wide range of functioning. According to its chemical composition it is a natural raw material created through the opalization and is part of the group of zeolitized volcanic rocks. The zeofit produces extraordinary results in the area of fruit-growing, stock-breeding, market gardening etc. Zeolites arenaturalorsyntheticmicro porous hydrated aluminosilicates withopen3Dcrystalstructure composedofaluminum, siliconandoxygenatomswhoseporesare filled withmolecularwater. Inourtestswasusedsyntheticzeolitetype4Aderived fromwater glass. Besideszeolitetype4Awe also used the naturalmaterial knownaszeofit. Zeofit is a vulcanic rock with zeolitic structure. Zeolitesarecharacterized bylargeion-changingpowerofionsofheavymetals found insoil also knownas soiladditives. The zeofit produces extraordinary results in the area of plants-growing, market gardening etc. It plays a role in increasing the plants' resistance against high and low temperatures, increasing the yield, protecting against diseases and vermin in plants One of the important characteristics of this raw material is the fact that it preserves moisture in its contents, which is made of use in its application since it enables the root to use part of the nutrients in the soil during drought periods, thus improving the nutrition of the plants, contributing to a better development of the root system, thereby intensifying growth and the fertility itself of the plants. The ratioof humustozeofitandzeoliteamounts3:1. The vegetableslens, beansandflowers were used for the research. The concentrationofelements: Cr(III),arsenic, mercury andiron were determinedusingatomicabsorption spectroscopy (AAS). The results of the research willbepresentedin tables andgraphics. Also inthis paperwillbeprovidedchemicalanalyzesof the soil, zeofit andzeolitetype4A**.**

Key words: zeolite 4A, zeofit, humus

1. INTRODUCTION

Zeofit is intended for the production of plants, annual or perennial flowers and ornamental plants.By using this

product we get greater capability for germination of seeds, better root system, intense growth,quantity and equality of newly formed flowers. It plays a role in increasing the plants' resistance against high and low temperatures, increasing the yield, protecting against diseases and vermin in plants and animals, it is used as a diet additive in stock-breeding. One of the important characteristics of this raw material is the fact that it preserves moisture in its contents, which is made of use in its application since it enables the root to use part of the nutrients in the soil during drought periods, thus improving the nutrition of the plants, contributing to a better development of the root system, thereby intensifying growth and the fertility itself of the.As amaintainer of the pH in the soil, acts like a soil meliorantand prevents the development of diseases that migrate through the root.Using zeofit asa additivein producing flowersproblems in the horticulture are eliminated, because his specific structurewith great capacityof ionic excange, appears as a decontaminator of the soil, Improves long term soil quality and moisture levels, Improves soil structure, Improves long term soil quality ,Increases cation exchange in soil, Lightly alkaline pH level helps sweeten soil, Improves fertilizer efficiency, Improves plant growth and yields, Reduces watering, Improves water infiltration and retention ,Reduces offensive odours in composting, Long lasting, does not break down in soil, Environmentally friendly, Reduces loss of nutrients in soil inroot system , givingthe rootfood and moisturein drought period**.**Also, zeolite in soil splendidly plays part of soil modifier as a fertilizer of the soil before planting of various seedlings, vegetables, fruiters and bushes, flowers, flowers in pots, medicinal herbs, etc., when preparing substrates and soil mixtures for the open land. Advantages: - good physical properties, namely, non-consolidation, flowability, water-absorbing quality, great absorption capacity due to a developed system of canals and pores, a great ion-exchange capacity (up to 160 mg equivalent per 100g),- absorbs well ions of ammonium and nutritive substances; convenient for storing, transporting and introducing into the soil. It may be applied together with mineral or organic fertilizers. Good results are attained when it is mixed withpeat.- splendidly aerifies the soil, facilitates development of the root system and growth of the whole plant, retains a sufficient quantity of water in the area of roots - 40 to 70 percent of its own weight, operates as a reservoir for storing fertilizers: nitrates, phosphates, potassium, nutritive substances and most important components for plant health and growth. Catches and holds fertilizers in its branched structure until plant roots find them. Nitrogen retained by zeolite is insoluble in water and is not washed out for a long period of time.- saves fertilizers. Less fertilizers, especially nitrogen ones, are washed out into ground water. Improves absorption of fertilizers by 20 to 40 percent. Without the use of natural zeolite about 35 percent of nitro gene is washed out of the root area into ground water, contaminating it with nitrates and nitrites. Zeolite attracts and retains ammonium, potassium, calcium & magnesium as well as many trace elements. It has the greatest affinity for ammonium and potassium but when a plant is taking up the ammonium or potassium off the zeolite, the zeolite attracts calcium from phosphorus mineral apatite such as rock phosphate or locked up phosphorus in soil to balance the zeolites negative charge. This reaction releases a free phosphorus. The plant extracts the ammonium, potassium and other nutrients by active uptake from roots.

2. EXPERIMENTAL PART AND RESULTS DISCUSSION

For our research we used soil, (humus) zeofit I zeolit 4A. The ratio of these components is 3 : 1 i.e. 150 gr of soil + 50 gr of zeofit or zeolit. New crops have been planted, as well as beans and flowers. The measurements were made every 21 day.

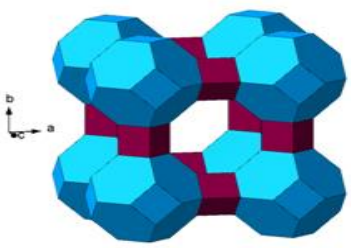

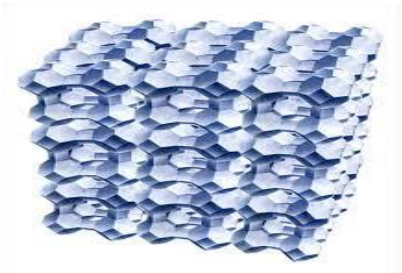

Fig. 1. Structure of zeolite

The solution of the samples was carried out with aqua regia (concentrated HCl and HNO3 with 3:1 ration), (Dzamic, et al. 1996) and the heavy metals were determined with atomic absorption spectrophotometer.Atomicabsorption spectroscopy (AAS) was used for these measurements. The chemical composition of thezeofit is given in table 1, and that of the soil in table 2.

Components	(mass) (%)
SiO_2	59
Al_2O_3	19.25
Fe_2O_3	5.00
CaO	4.29
MgO	0.70
$Ti\ O_2$	0.76
MnO	0,11
Na_2O	2.79
K_2O	2.82
P_2O_5	0.22
Loss of mass	4,0
Total	99

Table 1. Chemical composition of the zeofit

Components	(mg/kg)
Zn	12.00
Cu	15.00
Mo	1.05
Cd	0,60
Pb	11.90
Ni	8.35
Cr	4.05
As	0.963
Co	0.855
Hg	<0.05
Organic substances	70-90mg/l

Table 2. Chemical composition of the soil

The soil (humus)is a productofFinvestZdralovac, BosanskoGrahovo. pH of the soil is 5.0 do 6.8.For our researches we usedthe following elements; Pb, Zn andCr (VI). The results are given in tables 3; 4;5 and 6.

Table 3. Soil, zeolite, beans

Soil,zeofit+ beans	CrIII	As	Hg	Fe
I measurement	0.2680	0.0022	0	0.4860

II measurement	0.1940	0.0009	0	0.0714
III measurement	0.0966	0.0006	0	0.3162
max	0.268	0.0022	0	0.486
min	0.0966	0.0006	0	0.0714
average	**0,18464**	**0.0013**	**0**	**0.2862**

Table 4. **Soil, zeolite, beans**

Soil,zeofit+ beans	CrIII	As	Hg	Fe
I measurement	0.4220	0.0012	0	0.4499
II measurement	0.1890	0.0014	0	0.0334
III measurement	0.0986	0.0007	0	0.3470
max	0.4220	0.0014	0	0.4499
min	0.1890	0.0007	0	0.0334
average	0.2365	0.0011	0	0.2767

Table 5. **Soil, zeolite, beans**

Soil,zeofit+ beans	**CrIII**	**As**	**Hg**	**Fe**
I measurement	**0.4988**	**0.0032**	**0**	**0.9632**
II measurement	**0.3880**	**0.0009**	**0**	**0.0398**
III measurement	**0.0915**	**0.0005**	**0**	**0.2970**
max	**0.4988**	**0.0032**	**0**	**0.9632**
min	**0.0915**	**0.0005**	**0**	**0.0398**
average	**0.3261**	**0.0015**	**0**	**0.4333**

Table 6. **Soil, zeolite, beans**

Soil,zeofit+ beans	CrIII	As	Hg	Fe
I measurement	0.2680	0.0022	0	0.4860
II measurement	0.1940	0.0009	0	0.0714
III measurement	0.0966	0.0006	0	0.3162
max	**0.2680**	**0.0022**	**0**	**0.4860**
min	**0.0966**	**0.0006**	**0**	**0.0714**
average	**0.1862**	**0.0012**	**0**	**0.2912**

The zeofit as a soil decontaminator with its structure and large ionic change power, enables the bonding of heavy metals from the soil through cationic exchange whereby the heavy metals cations bond with the zeofit, resulting in their neutralisation and prevention to migrate into the root system.

The zeofit with its neutral pH value also contributes towards maintaining the total pH balance of the soil. Thus decontaminated soil with a neutral pH balance is safer to be used as an agricultural medium. Such soil with improved structure is prepared to be planted with vegetable crops. The role of the zeofit in the process of planting vegetable crops is a large one, and it is added to a quantity of 0.3-0.5 kg per plant, distributed evenly around the root at depth of 20-30 cm in the soil, or in combination with another mineral fertilizer. It doesn't have an aggressive effect on the seed, as do the urea and other fertilizers. The remaining useful characteristic of this soil enhancer is that it enables long-term preservation of moisture in the soil, creating better conditions for growth and development of vegetables.The zeofit also contributes to the preservation of the nutrients which the roots use from the zeofit during periods of drought or when there is lack of nutrition. In this way it directly affects the development of the root system, intensifying growth, thus increasing fertility itself.

3. CONCLUSION

The preliminary testing carried out can lead to the conclusion that the natural material zeofit contains a large percent of SiO_2 and Al_2O_3, characteristic for the porous materials and can be used as an absorbent of heavy metals: Cr(III), As, Hg, Fe and soil decontaminator, from soil where crops (beans, flowers) are planted. Further research needs to discover its adequate application in technological processes, improve the techniques for its application and quantitatively define its structure, in terms of the proportion belonging to zeolit structure and the proportion belonging to other minerals.
The more ideal the growing environment, the less likely a response to zeolite application is to occur

4. LITERATURE

[1] Bradshaw, A.D and Chadwick,M. J. 1980.(2008) The Restoration of Land. Blackwell, Oxford. Del.

[2]Алан Беби, Ана – Мариа БренанЕкологијата пред се – еколошки начела и прашања поврзани со животната средина. 400 **(2008)**pp.288-296.

[3] Списание на земјоделство и рурален развој. **wwwffrm.org.mk**

[4] Кипријановски, М. Резултати од применетите мерки за адаптација на климатските промени во овошните насади.. USAID Macedonia. Мрежа за рурален развој на Македонија.

[5]Markoska Vesna. (2012): Application of zeolite in preservation of the environment. Global Security and challenges of the 21 stcenture.

[6] Цекова, Б. (1983):Синтеза на зеолит од тип 4А поаѓаќи од остатоците по лужење на алунит од алунитисан туф. Универзитет Св. Кирил и Методиј во Скопје. Центар за математичко-технички науки Скопје. стр. **1-134.**

[7] Džamić, Zredactor. (1996): Prakticumizagrohemije, Poljoprivrednifakultet, Beograd – Zemun

APPLYING THE CONCEPT OF ZERO EMISSIONS IN ENGINEERING

Blagica Cekova PhD,
cekovab@yahoo.com
Biljana Janevska,
biljana1992@hotmail.com
Mit University, Faculty of management of ecological resources,
Skopje,Republic of Macedonia

ПРИМЕНА НА КОНЦЕПТОТ НА НУЛТА ЕМИСИЈА ВО ИНЖЕНЕРСТВОТО

Проф. д-р Благица Цекова
cekovab@yahoo.com
Билјана Јаневска
biljana1992@hotmail.com
МИТ УНИВЕРЗИТЕТ ,Факултет за менаџмент на еколошки ресурси,
Скопје, Република Македонија.

Abstract: The explosive industrial growth is what, to a large extent, exacerbates the problems with waste management, laying emphasis upon the waste management (solids, gas and liquids) as a primary pollutant to the ecological challenges. The concepts of waste reduction, reuse, and waste recycling have not adequately addressed the detrimental effects on the environment and the populace, however, a new concept has been developed – the concept of zero emissions.
Key words: Industry zero emission,food,sistems

Резиме: Силниот раст на индустријата во голема мера ги зголемува проблемите со управувањето со отпад, потенцирајќи го управувањето со отпад(цврст, гас и течност) како загадувачи од прв ред на еколошките предизвици.Иако концептите за минимизирање на отпадот ,повторната употреба и рециклирање на отпадот не ги решиле целосно негативните ефекти врз животната средина и човековото население,се појави нов концепт на НУЛТА ЕМИСИИ.
Клучни зборови: индустрија Нулта емисија, прехрамбена,системи.

1. ВОВЕД

Овој концепт имплицира оптимизација на интегриран систем на процеси и бара индустриите да го редизајнирааат производниот процес за поефикасна употреба на влезниот материјал на процесот и отпадот. Започнуваме со осврт на нултата емисија системи а потоа се продолжува со принципите на овој концепт.Соодветно на тоа ќе бидат прикажани нулта емисија системи од прехрамбената индустрија (FIZES) со нагласок на користење на се од производот како влез во процесот на анаеробна апсорпција.Овој труд, исто така, ги прикажува енергетските и материјалните биланси,придонеси и излези, пресметки на економската остварливост на FIZES.

2. ИЗГЛЕД НА НУЛТА ЕМИСИЈА СИСТЕМИ

Што е нулта емисија систем ?
“Емисии”- Терминот вообичаено се поврзува со возила и други машини базирани на согорување за транспорт(на земја, море, воздух,железница) и за други намени(земјоделски,мобилни генератори на електрична енергија,мотори,итн) кои придонесуваат во голема мера за глобалното затоплување и загадување.Емисија,во овој случај е пристап на отпадот во форма на цврст отпад(општински,земјоделски и опасен отпад) течен отпад(нечиста вода), и гасовит отпад.Значи смислата на нулта емисија е да “нема цврст отпад,нема отпадни води, нема загуби на енергија”.

3. КОНЦЕПТИ НА СИСТЕМ НУЛТА ЕМИСИЈА

Во 1991 година Гинтер Паули ја започна идејата за нула отпад како цел за индустриското производство со групирање на активностите во неговата фабрика за детергент во Белгија.Терминот “Нулта отпад” за индустријата е имитиран од 1994 година кога Јапонците го превземале концептот на нула отпад до Јапонија и земјите во развој.Од тогаш концептот за нула отпад е под влијание на идејата на нулта дефекти во производството.

Слика 1 : Хиерархиски прогрес на нулта емисија за заштита на животната средина

4. ВИЗИЈА ЗА НУЛТА ЕМИСИЈА СИСТЕМИ

Од гледна точка на системот,сонцето обезбедува енергија за земјата,која го помага процесот на фотосинтеза,овој процес одржува атоми,молекули со повисока вредност , како што се шумите и прехрамбените производи,плодовите.Ова слично може да се изрази со равенката “отпад или емисии = храна”.Пристапот на системот на нулта емисија е активиран откако се враќа остатокот од производи, како придонес за понатамошните процеси како затворени кружни системи.Конечна цел е да се постигне вкупниот волумен на влезот да е еднаков на вкупниот обем на производството, со крајна цел индустријата да генерира производи од отпад.

Материјалите и енергијата мора да бидат во голем обем обезбедени од обновливи ресурси. Покрај тоа , секоја супстанца во производство има граница на чувствителност која не може да се контролира.За бизнисот , FIZES може да значи голема конкурентност и претставува продолжение на неизбежните падови и пораст кон ефикасноста.

FIZES исто така промовира и промена во општеството во целина.Широко е прифатено дека производството и потрошувачката се тесно испреплетени активности.Затоа за да се постигне навистина FIZES потребно е да се разгледаат поголемите општествени системи.AIZES предвидува дека сите индустриски влезови се користат во крајните производи што се конвертираат во додадена вредност влезови за други индустрии и процеси.

- **ПРИНЦИПИ НА НУЛТА ЕМИСИЈА БАЗИРАНИ НА АГРО- ИНДУСТРИСКИ СИСТЕМ**

Како и другите методи за спречување на загадувањето, AIZES треба да има принципи кои водат кон повеќе еколошки поволен индустриски дизајн, каде индустриските групи ќе ја имитираат природата ,отстранување на отпад и загадување и кои ќе бидат попродуктивни од конвенционалните модели.

- **СТУДИЈА НА СЛУЧАЈ ЗА НУЛТА ЕМИСИЈА ВО ИНДУСТРИЈА ЗА ПРЕРАБОТУВАЧКАТА НА ДОМАТИ**

Потекло и распространетост на доматите:Доматите потекнувааат од тропските предели на Америка , од каде пак преку Шпанија се пренеле во другите европски држави околу 1520–тата година.Со својата голема распространетост и употреба ,доматите завземаат едно од водечките места во одгледување на градинарски култури во светот.За нивно одгледување и вегетирање, пред се големо значење имаат почвите и климатските услови.Еден од таквите региони каде има почвена и климатска погодност е и Република Македонија, која се одликува со благопријатна ,континентална медитеранска клима.

- **БОТАНИЧКИ ОСОБИНИ НА ДОМАТИТЕ**

Кореновиот систем е многу моќно развиен, при директно сеење само за 4-5 недели по никнувањето коренот достигнува длабочина од 100 до 150 cm.Со тоа се објаснува релативно високата отпорност на доматите при нивно директно сеење од суша. Во случај кога доматите се одгледуваат преку расад, централниот корен се прекинува , со што се потикнува развој на страничните жили.Секој зелен дел од растението е способен да создава адвентивни корени.Стеблото на доматот е силно разгрането ,што на самото растение му дава жбунест изглед,доколку не се одстранат страничните изданоци.Должината на стеблото зависи од сортата и условите на одгледување.Во одредени услови растението може да достигне должина и до 3-4m.

Листот е непарно пердувест, со лиска разделена на издвоени помали и поголеми ливчиња кои имаат длабоки резови.

Цветовите се јавуваат во соцветие (цветни гранчиња). И најчесто се со 6 чашкини или 6 венечни ливчињаПлодот е бобинка со различна големина,облина и градба.Големината на плодот претставува сортна карактеристика. Плодовите обично се класифицираат според тежината и тоа: ситни до 60 г,средно крупни од 60 до 120 г и преку 120 г крупни.Семето од доматот е ситно и е покриено со бело сиви влакненца.Нормално развиен плод содржи од 150 до 300 семенки.

- **ПРИМЕНА НА КОНЦЕПТОТ НУЛТА ЕМИСИЈА ВО ПРОЦЕСНОТО ИНЖЕНЕРСТВО**

Концептот на нулта емисија на индустриски екосистем е основан во три основни чекори. Методологијата започнува со

1.)Анализа на материјалот и енергетските струи кои течат низ индустриските системи и делумно завршуваат како отпад, проследено со :

2.) Анализа на различни можности за да се спречи генерирање на отпад во вториот чекор,а третиот чекор

3.) се концентрира на идентификација,анализа и дизајнирање потенцијални офсајт опции.

- **МАТЕРИЈАЛЕН БИЛАНС**

Билансот на материјалите е од фундаментално значење за контрола на производните процеси,особено во контролата на производни приноси.Пресметувањето на материјалните биланси би се формулирал на следниов начин:

Влез – Излез = Акумулација

За подобра анализа и пресметка на материјалните биланси ќе ги разгледаме фазите секоја одделно:

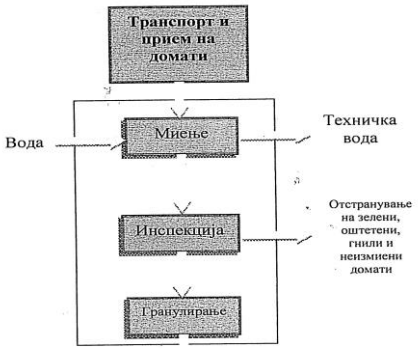

Слика 2 : Конфигурација за производните процеси на конзервирање доматен сок

ФАЗА 1.

Процесот започнува со првата фаза во која се сочинети низа на активности како што се, пред се приемот на суровината во овој случај се доматните плодови. Потоа следи миењето кое се врши со потопување на плодовите во вода, соодносот на вода и плодови изнесува 3:1. По миењето водата која се издвојува не се смета за отпадна вода туку истата може да помине во процеси на обработка како прочистување и филтрирање , и чиста да се употреби повторно во процесот.Следна точка инспекцијата. Се врши преку транспортери кои се движат бавно и работниците ги отстрануваат плодовите кои се гнили, оштетени и недоволно измиени.

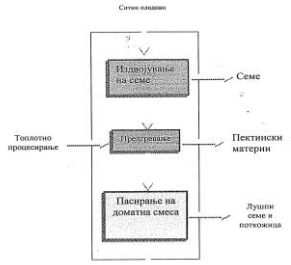

Слика 3 : Конфигурација за производните процеси на конзервирање доматен сок

ФАЗА 2.

Втората фаза содржи процеси при кои се издвојува целото количество на лушпи,семки, поткожица и невратура на ткивото на подот. Издвојувањето на семето се врши преку пасир машини изнесува 2% од масата на суровината.Процесот на предгревање, бланширање на смесата овозможува хидролиза на 1% пектински материи со што се зголемува приносот и го олеснува пасирањето. Пасирањето е за да се отстранат сите груби делови 4%од доматната смеса и истовремено ткивото се ситни и хомогенизира. Лушпите и семките претставуваат нус производ од технолошкиот процес за преработка на црвени домати. Со цел да се одвојат семките и лушпите применета е постапка за хидросепарација. Одвоените лушпи се употребуваат како суровина за екстракција на ликопен.

Слика 4: Ликопен

5. ЗАКЛУЧОК

Како заклучок може да се каже дека не е лесно да се рашири концептот на нулта емисија. Распространувањето на концептот нулта емисија е тешка задача ,особено во земјите во развој. Сепак потенцијалните придобивки од таквите напори се доволни мотиватори за зајакната и фокусирана помош во развој на соодветни локални капацитети во производство на нулта емисија. Ваквите активности ќе бидат голем придонес кон целиот глобален одржлив развој.

6. ЛИТЕРАТУРА

David Gentilcore,Pomodoro!A History of the Tomato in Italy(Columbia University Press,2010)scholarly history

Meet the TomTato:Tomatoes and potatoes grown as one-CBS News(26 September 2013)

Paul Lunde,New World Foods ,Old World Diet,1992,Saudi Aramco World

The case against heirloom tomatoes at Scientific American

Tomato at National Center for Biotechnology information(NCLB)

CURRICULUM AND VALUE ORIENTANTION IN SECONDARY SCHOOLS

Prof. Emilija Petrova Gjorgjeva PhD
University "Goce Delcev" Stip, Republic of Macedonia emilija.petrova@ugd.edu.mk
Senior Lecturer Snezana Kirova M.A.
University "Goce Delcev" Stip, Republic of Macedonia snezana.kirova@ugd.edu.mk

Abstract: The curriculum represents a specific educational, organizational system which has the goal of, first and foremost, producing activities which will lead to high achievements and results among students.
The society of the future will be largely marked by the curriculum and will be shaped by it. This means that the curriculum has a strong influence on the development and the formation of the personality of the student, especially on their values and their orientation, thereby also influencing the development of society at large.
Today, however, it should also be taken into account that the contemporary socio-political events, political pluralism and the state of the economy exert a similar influence on the curriculum as well as on the orientation of the students' values.
A school's curriculum should serve both society and the student, ensuring society the professional profiles it requires, as well as enabling the development of the student (the individual) in accordance with their interests, abilities, opportunities and last but not least, their value orientations.
Secondary school education is obligatory for the youth, and the influence of the secondary school curriculum is of great significance for the creation of the conditions necessary for an individual to be shaped in.
In such a curriculum, great care should be taken to select and implement the specific teaching goals, educational contents, the teaching methods and all the other elements, as well as the selection of literature which will enable the students to upgrade their value orientations, which will in turn motivate them to realize their true potentials which will guide them in their life.
Key words: values, secondary school curriculum, curriculum

1. INTRODUCTION

The term "curriculum" has a Latin origin and it basically means an ongoing course, study, the order of learning content.[172]

Curriculum should respond to the question *why?* (this refers to the goals and objectives), *what?* (it refers to contents and activities), and *how?* (referring to the realization of goals, tasks, and planned activities).
The curriculum is not something given once and for all; it needs to constantly evolve, i.e. to align with the developmental needs of a person as an individual and as part of the social community and he/she should provide improvement in efficiency and effectiveness of teaching, which will result in the development of a student in all areas: intellectual, cognitive, and affective. Thus, beside the fact that a student should keep up with the continuous changes and innovations, following scientific and technological development of the modern civilization, it is also necessary to monitor and be aimed at promoting the value orientation of a community.

As relatively stable dispositions, values occupy a central place in the structure of a personality and have great motivational potential, influencing everything a person wants, thinks, and does. Values speak about us - what we like and what we want to happen to us, what we are facing, and what we advocate, but they also speak about what we are opposed to and for what we have no understanding so we throw it away. They are an expression of the selective behavior of people.

The value is a determination; it is something that has quality, is considered good, and deserves a good grade (sometimes bad values get a good grade from bad people). Educators particularly explore values because they are crucial for the education of young generations. Thus, teachers will have the necessary conceptual landmarks in their work and in educational guidance. If there is no well developed value system, teachers would be forced to "wander" in raising and guiding children (students), or they would use some of their own systems of values and value orientations, often incomplete, underdeveloped, and, from the social standpoint, "flawed" systems.

Values and value orientations are most often understood as abilities acquired through education and social life, growth and learning, as well as through maturation. Throughout our educational cycle, we gain the ability to

[172]Вујаклија,М., (1974), *Лексикон страних речи и израза*, Београд: Просвета, p. 487.

assess the procedures and relationships of other people as good or bad, and the sense of resentment towards the bad and affection for the good is connected with it, as well as the aspiration to accomplish with their actions that which is perceived as something good.

Curriculum strongly influences the formation of value orientations as an important goal in students' socialization. High school curriculum is focused on the formation of attitudes, values and norms, and on the creation of conditions necessary for the integration of students into social life so schools are obliged, through the realization of the curriculum, to exert influence on the development of desirable values and value orientations and also to prevent negative traits and forms of social behavior.

In schools students start various relationships with peers, teachers, professional associates, literature and other content. It enriches their experience and contributes to their development and maturation; it socializes them and enables their independence. Furthermore, it develops their intellectual, physical and emotional potential, their ethical values and social adjustments, inquiring mind and clear thinking guided by ethical standards.

The tendency of this research will be aimed at diagnosing whether there is a difference between high school curriculum and desired value orientations among students in these high schools, and how much high school curriculum (its constituent elements) is aimed at establishing values in high school students.

We believe that such insight is important because the curriculum as a direct product of social evolution has all the possibilities to operate within the educational system in the sense that suits the society. The conception of the curriculum is determined by the goal of education, and the goal of education and curriculum in turn always occurs in a particular social and historical context.

2. VALUE SYSTEMS

Sometimes the terms such as value system and value orientation are used with a synonymous meaning and this causes confusion and misunderstanding; they are not synonymous although there are shades of similarity and we should bear in mind that these are various concepts.

Value systems are the third and the highest level. *Value systems are a set of values* (in a society, its groups or individuals) *and their mutual relations*. Values do not appear in individual, group or societal consciousness as separate standards, independent of each other, but as a rule they occur or are taken over in a specific relation towards other values and strive in the consciousness of the individual, social group or social consciousness to be organized as a system. So, each system is not only a set of elements, but a certain *organization* of those elements.

This system of values is composed of various types and levels of values - of specific and general rules, standards and other requirements that govern behavior, evaluation and sanctions.

As in any system, in value systems we also recognize a central unit and further a system of hierarchy that branches off into individual values. So, on top of the pyramid lies a value or a set of related values that are commonly organized into a valuable dimension. This "peak" or "supreme" value dimension determines other values or value dimensions, and all the rest, on the principle of functional organization, can be explained and understood on the basis of these top values and supreme value dimensions. In that respect individual values cannot act without the consent of the unit which is central. This supreme value can be asynchronous to other values. Historically speaking, certain periods were dominated by different value systems. In particular, in ancient times we recognize the cynic-stoic value system, and then we can talk about the Christian value system or hedonistic value system, or about the system considered dominant today - pragmatic-cultural value system. Furthermore, for example, there are thinkers who believed that *fairness* is that "supreme value" in the system of moral values. Some consider *freedom* and some other *self-actualization* or *happiness* as being that supreme value.

3. RESULTS AND DISCUSSION

In answer to the question asking students to tell their opinion on whether the school in which they study contributes to their attitudes, most of the respondents 62.00% said it *contributes,* 17.33% think that it *contributes a lot*, 15.33% consider it *does not contribute*, and only 5.33% think that it *does not contribute at all*.

Table 1. Data on students' opinions about the impact of school on value orientations among students

Does in your opinion school contributes to the formation of your attitudes?									
School	**It contributes a lot**		**It contributes**		**It does not contribute**		**It does not contribute at all**		Σ
	f	%	f	%	f	%	f	%	
High school "Slavco Stojmenski"	25	16,89%	90	60,81%	25	16,89%	8	5,41%	148
Secondary medical school "Jane Sandanski"	27	17,76%	96	63,16%	21	13,82%	8	5,26%	152
Σ	52	**17,33%**	186	**62,00%**	46	**15,33%**	16	**5,33%**	300

Graph 1. Graphical representation of students' opinions about the impact of school on value orientations among students

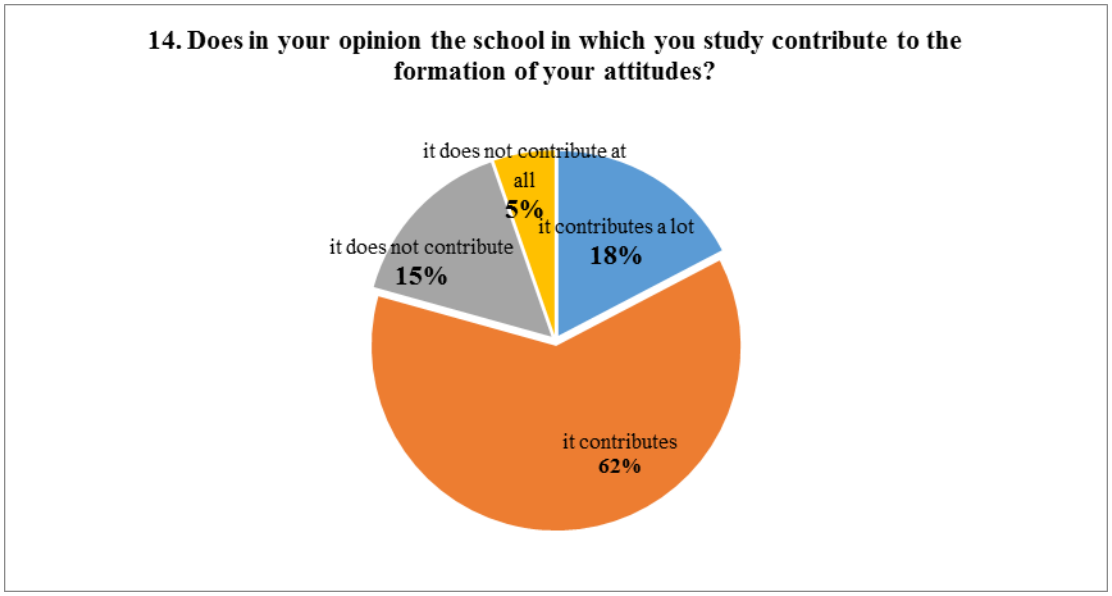

.

The analysis of the data obtained as the result of the survey of students in one high school and one secondary vocational school, we came to some conclusions about students' opinions and attitudes concerning the role of the curriculum in the formation of value orientations among secondary school students. The survey was conducted among students of the fourth year, because they have the most complete picture of what subjects are taught in the four years and of the content they include. We have already said that the teaching content depends on educational goals that one community sets. In addition, students of the fourth year are the oldest population in high school and we think they have the best idea about other elements that make up the curriculum, such as: didactic guidelines, teachers' and students' activities etc.

4. CONCLUDING REMARKS

We can draw several conclusions from the analysis of the results, in terms of the elements that make up the curriculum:

- Students study most the subject they are interested in or the one they think will help them in life to realize a goal, while a number of students said that they study for a grade;

-Students are positive or think that the teaching content they study by subjects in secondary education fully or partially participate in the creation and building of their attitudes, while also helping in the realization of their goals in life.

Students also believe that the manner of instruction is very important for their attitude towards the subject they are taught and most of them think that school is an important factor that contributes to the creation of value orientations.

5. BIBLIOGRAPHY

[1] Brajša, P.,(1995), *Sedem skrivnosti uspešne škole*, Maribor, Doba.
[2] Vujić, V. (1987). Sistem vrednosti i odgoja, Zagreb, Skolske novine.
[3] Вујаклија,М., (1974), *Лексикон страних речи и израза*, Београд: Просвета.
[4] Гоговска, Л. (1994). Педагогија, Скопје: Ѕвезда
[5] Đorđević, J., Potkonjak,N (1988). Pedagogija, Beograd: Naucna knjiga.
[6] Зборник бр.9, Морално и друштвено васпитање, Просвета, Београд, 1976.
[7] Kolin J. March, 1994, Kurikulum – Temeljni pojmovi, Eduka, Zagreb.
[8] Копровски, Љ., Петровски, Б. (1986). Педагогија, Просветно дело, Скопје.
[9] Матијевић, д-р Милан,(1999), Дидактика и образовна технологија, Загреб: Хрватски Педагошко-књижевни збор.
[10] Милутиновић, Ј.,(2005),Циљеви образовања и концепције курикулума, Нови Сад.

CYBER SECURITY AND HAKING

Anelia Venelinova Stamenova MA
Shumen "Bishop Konstantin of Preslav " Faculty of Technical Sciences,
aneliya_stamenova@abv.bg
Donika Velitchkova Dimanova
Shumen "Bishop Konstantin of Preslav" , Faculty of Technical Sciences,
d.dimanova@gmail.com

КИБЕРНЕТИЧНАТА СИГУРНОСТ И ХАКЕРСТВОТО

Анелия Венелинова Стаменова, Магистър
ШУ ”Епископ Константин Преславски”, Факултета по Технически науки,
aneliya_stamenova@abv.bg
Доника Величкова Диманова, Докторант
ШУ ”Епископ Константин Преславски”, Факултета по Технически науки,
d.dimanova@gmail.com

Abstract: Innovative 21st century marks the development of new technologies. Consider the report introduces the participation of all parties in a new age of cyber attacks and espionage. Here I have set out the reasons and work and presumption of the worldwide super powers.
Kay words: Cyberwarfare, Cybersecurity, Cyber attacks, Hacking.

Анотация: Иновативни 21 век бележи развитието на нови технологии. Разглеждане на доклада представя участието на всички страни в една нова ера на кибер атаки и шпионаж. Тук са посочени причините и работата и презумпцията на световните супер сили.
Ключови думи: кибервойна, киберсигурността, кибератаки , Hacking .

ВЪВЕДЕНИЕ

Светът се намира в едно безкрайно усъвършенстване и непрекъснат прогрес.
Ускореното развитие на новите технологии от края на 20 и началото на 21 век и появата на Internet, води до масови безредици, както и неограничения достъп до него, което се превръща в обект на масови престъпления. Около 120 държави разработват разнообразни програми с една единствена цел - да използват интернет като оръжие. Чрез мрежата ще могат да бъдат поразени финансови пазари, правителствени компютърни системи и стратегически производствени цели, казват от компанията за сигурност *McAfee* в своя годишен доклад през 2007 година.

McAfee фирма предлагаща защита на всички компютърни устройства с цел предотвратяване на вирусни атаки и злонамерени софтуери, която е дъщерно дружество на *Intel Corporation* най- голямата компания за компютърни технологии в света. Агенциите за разузнаване вече редовно тестват мрежите на други държави с цел да открият слаби места, които впоследствие да атакуват. Освен това, техниките им стават все по-изтънчени и сложни, пише в доклада.

Правителствата трябва да вземат спешни мерки за подсилване на своята защита срещу индустриален шпионаж и атаки срещу инфраструктурата, препоръчват експертите.В момента кибер престъпленията са глобален проблем. Те значително са еволюирали в своето усъвършенстване и вече не представляват опасност само за дадена индустрия или отделни хора, а заплашват националната сигурност.

Докладът посочва Китай като държавата с най-агресивни позиции в кибервойната.

Досега страната с най-голямо население беше обвинена в кибер атаки от САЩ, Индия и Германия. Макар и от Пекин многократно да отричат тези обвинения, от Вашингтонския "Center for Intelligence and Research" твърдят, че китайците са първите, които използват кибер атаки с политически и военни цели.

Кибер атаките над частни и правителствени уеб сайтове в Естония през април и май 2007 година са само една малка част от водещата се кибервойна или т.нар. „Студена война" на новия век, пишат световните анализатори.

Естонското правителство твърди, че по време на интернет набезите са били засегнати хиляди сайтове с цел да се парализира инфраструктурата на страната, която е силно зависима от Мрежата. Смята се, че атаките са с руски произход, макар че от Кремъл отрекоха подобни твърдения.

Степента на сложност и координацията по време на тези атаки бяха съвсем нови, се казва в доклада, като се цитира анонимен източник от НАТО. Били са извършени серии от атаки с точно и внимателно избрани интервали от време, които са използвали различни техники и са имали специфични цели.

През юни същата година представител на ЕС коментира кибер нападенията над Естония като време за пробуждане и взимане на мерки, а от НАТО допълниха, че е необходима спешна работа, за да се подобри киберотбраната на държавите.

В своя доклад McAfee предвижда, че бъдещите кибер атаки ще бъдат още по-усъвършенствани.

Internet нападенията еволюираха от първоначално любопитни опити за тестване на дадена защита в добре финансирани и организирани операции за политически, военен, икономически и технически шпионаж, заключава докладът [1],[2].

През годините се следи до къде може да стигне човешкият ум и какво може да измисли, за да конфронтира дадена държава и да я изпревари във всички обществени области. И в този ред на мисли последните данни на фирми занимаващи се с кибер сигурност и кибершпионажи, сочат за руски хакери, който са се възползвали от срив в Maicrosoft Windows и друг софтуер за шпионаж на компютри на НАТО, ЕС, Украйна и фирми в енергийния и телекомуникационен сектор.

Нека да направим кратък обзор на мащабни компютърни атаки през последните няколко години:

- 2007 година в Естония на интернет страниците на някой правителствени агенции, финансови институции и вестници са били затворени от атаки, предизвикващи отказ от услуги по време на политическо скарване с Русия.
- 2008 година, по време на подготовката за президентските избори в САЩ са изпратени имейли, съдържащи зловреден софтуер. Изпратени са помощници в кампаниите на Барак Обама и Джон Маккейн, защото вътрешни документи и имейли са били достъпни. Американското Правителство обвинява чуждестранни хакери.
- 2010 година Ядрените съоръжения на Иран, които са саботирани от "червея Stuxnet" в едно от първите приложения на нападателни оръжия в кибернетичното пространство. Много неназовани длъжностни лица казват, че САЩ и Израел са създали този "червей".
- 2011 година, когато Канадското правителство трябва да откачи две основни икономически агенции от интернет, когато компютърен вирус помита, чрез правителствена мрежа търсенето на класифицираните документи и ги изпраща обратно към хакерите. Атаките са проследени назад, до компютърни сървъри в Китай.
- 2012 година, зловредена софтуер програма, известна като Fame е открит в компютри в Близкия изток с по-голямата част от целите в Иран. Сложна кибершпионажна програма кодова близка до Stuxnet, но е описан от експерти като далеч по-сложна [4].

Като виждате сложността в целия свят става голяма , всички държави искат и предприемат мерки за осигуряване на защита на своите компютърни мрежи и технологии.

Важно внимание на кибер атаки и войни отделят както научните, така и чисто военните организации. В редица държави се създават кибер- командвания (САЩ, Русия, Китай, Германия, Иран, Израел, Великобритания, Нидерландия и др.). Важно е да се отбележи, че в повечето случаи тези командвания са на стратегическо ниво, което показва и придаваната значимост на очакваните резултати.

Днес по този въпрос работи и ЕС като създава през 2013 г., Европейска стратегия за киберсигурност, в която призовава всички Европейски страни да предприемат адекватни мерки и да осигурят защита на собствените си държави в киберпространството. ЕС подготвя програми за обучение и необходима информираност на собствените си държави членки.

Политиката на ЕС е насочена към изграждане на една по сигурна общност, но за тази цел е необходимо да се работи в единство.

След 1 година работа в тази област ЕС тества готовността си за кибер атаки.Стотици специалисти от публичния и частния сектор участваха в симулация на мащабна заплаха за кибер сигурността в рамките на участието Cyber Europe 2014.

Над 400 специалисти в сферата на киберсигурността от целия ЕС изпробваха готовността си за отговор на кибер атаки, чрез еднодневна симулация, организирана от Агенцията на ЕС за мрежова и информационна сигурност (ENISA). В учението Cyber Europe 2014, участваха специалисти от публичния и частния сектор от около 200 организации. Симулиран бе сценарий на близка до реалния живот мащабна заплаха за киберсигурността, съобщи Европейската комисия.

Cyber Europe 2014 е най-голямото и най-сложно учение от подобен род, организирано досега в Европа. Във фокуса на вниманието бяха атаките с цел предизвикване на отказ на услуга, „вандализиране" на уебсайтове (атаки, при които се променя външният вид на уебсайта), изтичане на чувствителна информация, атаки срещу критична инфраструктура като енергийни и далекосъобщителни мрежи, както и изпробване на процедурите на ЕС за сътрудничество и управление на кризи.

„Преди пет години нямаше процедури за управление на сътрудничеството между страните от ЕС при кибер криза. Днес имаме действащи процедури за колективен отговор на кибер криза на европейско равнище", заяви изпълнителният директор на ENISA проф. Удо Хелмбрехт.

Според доклада за заплахите за сигурността на ENISA от 2013 г., атакуващите значително са усъвършенствали своите подходи и използваните инструменти. Вече е ясно, че не една или две страни са достигнали зрелост по отношение на действията в киберпространството. Множество страни имат капацитет, който може да се използва за инфилтриране на всякакви обекти – в държавния или частния сектор, за да постигат целите си.

През 2013 г. глобалните атаки в интернет са нараснали с почти една четвърт, като общият брой на нарушенията на сигурността на данни е с 61 % по-висок, отколкото през 2012 г. Всяко от осемте най-крупни нарушения на сигурността на данни е довело до загуба на десетки милиони записи на данни, като е разкрита самоличността на 552 млн. души.

Според оценки на анализаторите, на сектора на киберпрестъпността и шпионажа се падат между 300 млрд. долара и 1 трилион долара от общите годишни загуби за 2013 г.

Европейската комисия призовава за разработване на национални планове за действие при извънредни ситуации и за провеждане на редовни учения, при които да се изпробват реакцията при мащабен инцидент с мрежовата сигурност и възстановяването след подобна авария.

При учението Cyber Europe 2014 се симулират мащабни кризи, свързани с критични информационни инфраструктури. Очаква се експерти от ENISA да публикуват доклад с основните заключения след края на учението[1].

Тези непрекъснати усъвършенствания на ЕС, НАТО, САЩ, Русия , Китай и много други държави от цял свят водят до един дълбок размисъл по един много дискутиран съвременен въпрос:„Води ли се война ?", разбира се световните лидери като Владимир Путин, Барак Обама, Ангела Меркел и други, биха отговорили, че война няма, но дали в действителност е така?!

Замислете се какво се случва, няма война пък се пазим от врага…Кой е той?, Има ли враг? Това са непрекъснато дискутираните въпроси, на който всеки един от вас може да разсъждава и да има мнение по тях…

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Истината за мен е една: Война няма …Всичко е сценарии, за сплашване на масата хора, за обикновения данъкоплатец, който не е достатъчно информиран и вярва на всичко, което чуе, никой от световните лидери не може да си позволи да се води война , всичко е политически интерес и взаимно си прехвърлят топката, като на футболен мач, но без краен резултат.Това е политиката на 21 век.

ЛИТЕРАТУРА:

1. URL: http://technews.bg/
2. URL: http://technews.bg/article-75574.html#.VF-ivzSsUjs
3. URL: http://www.dnevnik.bg/
4. IEEE " SPECTRUM" FOR THE TECHNOLOGY INSIDER / 12.13

Developing fundamental skills at students using technological education

Assoc. Prof. Diana St. Mitova, Ph. D
Bulgaria SWU "Neofit Rilski"- Blagoevgrad Faculty of Pedagogic
Department of technological teaching and professional education didimitova2006@abv.bg

РАЗВИВАНЕ НА ОСНОВНИ ЖИТЕЙСКИ УМЕНИЯ У УЧЕНИЦИТЕ ЧРЕЗ ТЕХНОЛОГИЧНО ОБУЧЕНИЕ

Доц. д-р Диана Ст. Митова
Р.България ЮЗУ „Неофит Рилски“- Благоевград Факултет по педагогика
Катедра „Технологично обучение и професионално образование“ didimitova2006@abv.bg

Abstract: The present article is looking for the answer of what kind of knowledge and skills a young person should possess, in order to successfully deal with the challenges of the conditions of the contemporary high-tech society. It emphasizes on the influence of the technological education on students to help them analyze, comprehend and present solutions to problems in various situations. The main topics that stand out are related to the students' skills to implement what they have leant in diverse life situations, to find and understand information, to utilize knowledge from different regions. It emphasizes on the students' attitude towards to learning process, their motivation and the usage of effective learning strategies.
Key words: technological education, lifeskills programmes , effective learning strategies, skills to solve problems.

Резюме: В настоящата статия се търси отговор на въпроса какви знания и умения следва да притежава младият човек, за успешна реализация в условията на съвременното високотехнологично общество и за справяне с предизвикателствата на 21 век. Акцентира се върху възможностите на съвременното технологично обучение за формиране на способност у учениците да анализират,осмислят и представят решения на проблеми в разнообразни ситуации.Открояват се въпроси , свързани с уменията на подрастващите да прилагат наученото в реални житейски ситуации, да откриват и осмислят информация, да използват познания от различни и области. Акцентира се и върху отношението на учениците към учебния процес, тяхната мотивация и използване на ефективни стратегии за учене.
Ключови думи: технологично обучение, умения за живот, ефективни стратегии за учене , умения за решаване на проблеми.

1. УВОД

Формирането на основни житейски умения у младите хора заема ключово място в политиките на европейските държави през последните години. Проведените проучвания на Европейската комисия за образованието и последните резултати от Програмата за международно оценяване на учениците (PISA) на ОИСР сочат, че в края на задължителното си образование, 15-16 годишните ученици не са готови да се справят в живота. Те не могат да приложат теоретичните знания на практика, т.е. не са подготвени за реализация в условията на силна конкуренция на националния и международния пазар на труда. Развитието на новите технологии и непрестанния процес на глобализация, налагат бързо адаптиране на личните умения и компетентности, към настъпващите промени и предизвикателства в обществения живот. Същевременно, правилният избор на професия и управление на кариерата през целия живот, изискват съвкупност от знания, умения и възможности за бърза ориентация в различни житейски ситуации.
„Разгръщане на творчеството и иновациите, включително предприемчивостта, при всички степени на образование и обучение” е стратегическа цел 4 от Стратегическата рамка за европейско сътрудничество в

областта на образованието и обучението и на европейска стратегия за интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж през следващото десетилетие (ЕС 2020).[173]

Уменията, които учащите получават в рамките на общото образование, оказват силно влияние върху техните житейски перспективи. Анализите сочат, че за съжаление образованието у нас не формира практически житейски умения у учениците, както и не изгражда важни за тях социални компетентности.

2. РАЗБИРАНЕ ЗА „ОСНОВНИ ЖИТЕЙСКИ УМЕНИЯ“, В КОНТЕКСТА НА КОМПЕТЕНТНОСТНИЯ ПОДХОД

Ключовите компетентности са определящ фактор за личностното развитие, активното гражданство и социалното включване на всеки човек, както и за повишаване на неговата мобилност и мотивация. Наред със знанията и уменията, които водят до национално признати професионални квалификации, ключовите компетентности могат да се разгледат и като степен на адаптивност на индивида спрямо потребностите на пазара на труда.

Основата на формирането на житейски умения поставя Европейска референтна рамка и дефинираните ключови компетентности, необходими за лична реализация, активен граждански живот, интегриране и трудоспособност в общество, базирано на знанието.[174] Всички компетенции са равнопоставени, но се установява наличието на общи теми, като критично мислене, творчество, решаване на проблеми, вземане на решения, инициативност и предприемачество и др. Именно те се явяват и основата за формирането на житейски умения. `

През последните две десетилетия на XX век в общообразователните училища на САЩ, Великобритания и други страни от Западна Европа, все по-често намират приложение образователни програми с общото наименование Умения за живот (Lifeskills Programmes).[175] Анализът на образователните програми Умения за живот показва, че тяхната методология е изградена приоритетно върху стратегията на превенцията и справянето. Една от най-съществените особености на тези програми, е използването на социални форми на обучение, основаващи се на ученето чрез опит. Образователните програми, са ориентирани към стратегията на социалното учене, в основата на която стои стимулиране на индивидуалния опит на ученика чрез интерактивни, междуличностни и вътрешногрупови взаимодействия. По-известните от тях са: Американска програма "Skills for Adolescence" (1986); Английската програма - "Skills for Life"1 (1994) и Британски вариант на програмите Умения за живот - "Skills for the Primary School Child" (1990).[176]

В обобщен вариант на интерпретациите, под „житейски умения“ се разбира способността за прилагане на усвоеното знание в практиката, за успешно решаване на житейски задачи, с оглед постигане на набелязани цели. Житейските умения са интегрирани “ключови умения”, знания, нагласи, които помагат на хората да получат лична реализация, възможност за намиране на работа и за участие в социалния живот. „Житейски“ са уменията, от които се нуждае всеки човек за включване в обществото, за постигне на трудова заетост, лична реализация и активна гражданска позиция в бързо променящия се съвременен свят. Житейските умения подпомагат хората успешно да планират живота си, да бъдат активни и да се адаптират бързо към промените. Същевременно, те могат да бъдат разглеждани и като ключови способности и форми на поведение, които подготвят хората за ефективно участие в трудовия живот, за работа в група или екип, за конструктивно общуване в различни среди, за успешно интегриране, за проява на толерантност и умение да разрешават конфликти, да разбират и отстояват различни гледни точки, да проявяват сътрудничество, самоувереност.Наличието на житейски умения, сближава хората с различен произход и култура, като им

---

[173] Ключови данни за образованието в Европа, 2012г.

[174] Европейската квалификационна рамка за учене през целия живот (ЕКР). Европейски общности, 2009

[175] Образователен подход „Умения за живот”. София, 2002.

[176] Ризов, Илиян. Опит за анализ на методологията на образователните програми „Умения за живот”(Life-Skills Programmes) сп. Педагогика, №6/2002.

помага да възприемат своята национална и културна идентичност като част от европейската.

Основен проблем, обект на проучване в настоящата статия са възможностите на учебното съдържание от предметния дидактически цикъл на технологичното обучение за развиване на основни житейски умения у учениците от прогимназиалния етап.

Потърсихме отговор на редица въпроси: Кои са най-важните житейски умения, които могат да се формират чрез съдържателната рамка на технологичното обучение? Какви са възможностите на учебното съдържание по различни предмети от Културно-образователна област (КОО) „Бит и технологии“ за формирането на основните житейски умения? Кога трябва да започне формирането на тези умения? Какви световни иновативни практики се предлагат за подпомагане формирането на основни житейски умения?

При изясняване същността на основните житейски умения, в съответствие със спецификата на разглежданата проблематика, важен акцент се поставя върху описване на техните съдържателни компоненти. Добър ориентир е следният списък с целенасочено подбрани ключови компетентности:

- *Компетентност в областта на науките и технологиите.*

Разгледани в контекста на тази компетентност, основните житейски умения предполагат способност да се разпознават основните характеристики на научното търсене, както и да се използват научни данни за постигане на дадена цел, да се работи с технологични инструменти и машини. Тази компетентност включва и нагласа към научно-технологичния напредък и връзката му с всеки човек, семейство, общност и с глобалните процеси. Важно значение се отрежда на дигиталната компетентност, включваща основни умения за използване на технологиите на информационното общество за работа и общуване, в подкрепа на критичното мислене, творчеството и новаторството, за използване на компютъра за намиране, оценяване, съхраняване, произвеждане, представяне и обмен на информация и т.н.

- *"Умението за учене"*

Житейските умения, произтичащи от тази компетентност, се отнасят до владеене и ефективно управление на моделите на учене и на изграждане на кариера. Учащите да са способни самостоятелно да учат ефективно и да споделят наученото, да оценяват собствената си работа и продуктите от своя труд, да решават проблеми в хода на самия учебен процес, да се справя с трудности и проявяват адаптивност към промени, да бъдат мотивирани и прилагат наученото в разнообразни житейски ситуации.

- *Обществената и гражданска компетентност.*

Основните житейски умения, свързани с тази компетентност включват способността да се общува конструктивно в различни среди, да се показва толерантност, да се изразяват и разбират различни гледни точки и да се преговаря като се изгражда доверие и чувство за съпричастност. За успешното междуличностно и обществено участие е важно да се овладеят различни стратегии на поведение, общоприети в различна обществена среда (напр. семейство, училище, на работното място). Важни са проявите на критическо мислене, справяне с проблеми и ефективно включване в обществени трудови дейности.

- *Инициативност и предприемачество* .

Тук житейските умения се интерпретират като способност на индивида да превръща идеите в действия. Акцентира се върху базисни знания и умения относно финансовото планиране на бюджет (личен, семеен), както на способността за планиране на разходи. Залага се на творческия подход, новаторството, поемане на рискове, както и на способността да се планират и управляват средства - да се намаляват излишните разходи, как да спестява ефективно и т.н.. Тези качества подпомагат постигането на целите и предпоставят по-висока обществена и икономическа активност.

3. ВЪЗМОЖНОСТИ НА УЧЕБНОТО СЪДЪРЖАНИЕ НА ТЕХНОЛОГИЧНОТО ОБУЧЕНИЕ ЗА ФОРМИРАНЕ НА ОСНОВНИ ЖИТЕЙСКИ УМЕНИЯ

Технологичното обучение в българското училище се осъществява в рамките на Културно-образователната област „Бит и технологии“. То има важната мисия да формира у подрастващите компоненти на

технологична култура и качества, които ще им позволят да се ориентират, а впоследствие и успешно да се реализират в променящите се условия на пазарна икономика. Това означава, учебното съдържание на предметите от цикъла на технологичното обучение, да бъде ориентирано към изграждане на основни житейски умения. При анализ на Държавните образователни изисквания (ДОИ) за учебно съдържание, както и на учебните програми по отделните учебни предмети от цикъла на технологичното обучение, се откриват потенциални възможности за развиване на основни житейски умения, предприемачески дух и индивидуални компетентности, необходими за личностното им развитие в бъдещата работа и живота. Акцентира се върху уменията на учащите не само да наблюдават, запомнят и възпроизвеждат, но да мислят, действат и експериментират, да бъдат активни и креативни[177].

В технологичното обучение, основни житейски умения се формират процеса на изпълнение на разнообразни по естество технически и технологични дейности. При организацията на процеса на технологично обучение, от гледна точка на формиране на житейски умения е необходимо да се съблюдават следните организационно педагогически условия:

Първо: Прилагане на интерактивна образователна технология, ориентирана към формиране на личностни и социални умения. Има се предвид участие на учениците в непрекъснатия процес на учене, усъвършенстване и разбиране (на самите себе си и другите), на взаимоотношенията в обществото, в което живеят, овладяване на умения за общуване и действие, увереност за ефективно справяне с различни ситуации, умения за вземане на решения и оценяване на риска от взетите на тази база решения. *Процесът на обучение следва да бъде организиран под формата на проектна дейност.* [178]

Наблюдава се тенденция към промяна и характера на учебния процес – от обект-субектен – към субект-субектен. Регламентираните учителски правила, се заменят с договаряне, добро партньорство и взаимодействие, основано на опита на учащите. Процесът на обучение става проблемно ориентиран; динамичен и разнообразен; ориентиран към бързата приложимост на знанията в практиката;интегриран и основан на разнопосочни взаимодействия.

По отношение на организацията това е процес, който почива върху:

• договарянето на правила на групата, на компоненти на учебната работа, на организацията и др.

• динамиката, която се постига чрез съчетаването на индивидуална с групова и фронтална работа; съчетаване на традиционно (лекционен тип) с интерактивно обучение, основаващо се на взаимодействието на преподавателя с учащите, между самите учащи, между учащите и софтуерни продукти (ако се използват електронни медии и носители на информация); смяна на дейностите и на състава на участниците в подгрупите;

• споделянето на индивидуалната и груповата отговорност в учебния процес, прояви на взаимопомощ и сътрудничество при изпълнението на учебно-трудовите задачи ;

• диалогичността –съчетаваща слушане и разбиране, уважаването на различията в позициите и стремежът към нови идеи и обмен на мнения; равнопоставеността на учащите и преподавателя;

• творческия микроклимат –изграден на взаимно уважение, толерантност, откритост, доверие, сътрудничество и взаимопомощ;

• функционалността –прилагане на наученото в нови ситуации и за решаването на нови учебни и практически задачи.

Уменията са свързани с активното управление на проекти (включващо, напр. способността да се планира, организира, управлява, ръководи и делегира, анализира и следи за изпълнението на възложените задачи) и способността да се работи както поединично, така и в сътрудничество с групи. Основно значение има умението да се преценяват и откриват собствените силни и слаби страни, да се оценяват и поемат рискове, когато е оправдано. Проектната дейност на учащите трябва да бъде организирана с цел – усвояване на и

---

[177] Държавните образователни изисквания (ДОИ) за учебно съдържание за КОО Бит и технологии. НАРЕДБА № 2 от 18.05.2000 г.- Приложение 7.

[178] Митова, Д. Проектно ориентирано технологично обучение: теория и методика. / Д.Митова. - Бл.: - УИ „Н.Рилски", 2011 - 206 с.

формиране на определени действени способности на човека, които могат да се развиват само в процеса на самата дейност. В хода на работата по проекти учениците се учат да правят избор, да планират своите действия в зависимост от предстоящите задачи, да носят отговорност, да извеждат до край започнатото, да работят съвместно в малки групи, да оценяват междинните и крайните резултати от своята работа и работата на другите.

Второ: Овладяване на учебното съдържание в процеса на решаване на познавателни, творчески и практически задачи, чрез организиране на проблемни ситуации - Решаването на практическа задача предполага, обучаваният да бъде поставен в условията на необходимост да анализира проблемната ситуация. Ще се научи да планира действията си, да ги изпълнява по определена технология и да търси нови алтернативни решения в непредвидени ситуации.

Трето: Организация на трудовата дейност на учениците в условията на групова учебна работа и екипно взаимодействие - мотивация на учениците за работа в екип/група, съпричастност към живота на класа и училището, желание за съвместна работа и формиране на самосъзнание за собствената си роля в училищната общност, способността самостоятелно да решава проблемни ситуации, но благодарение на кооперирane на действията с другите. Акцентира се и върху уменията за добро общуване, отстояване на собствени идеи, постигане на асертивност, отговорно поведение , оказване на помощ и подкрепа, умения за саморегулиране и самоуправление,

Четвърто: Организиране на субект-субектно взаимодействие в процеса на технологично обучение /Ролята на учащия в качеството на субект на дейността

Това поставя изискването, не учителят да определя какво и как да се прави, а именно ученикът, самостоятелно - индивидуално или колективно, да изпълнява действени операции. Създаването и реализирането на проекта е възможно само в условията на субектната позиция на онези, които го осъществяват.

Пето: Ученикът да участва в проява на рефлексия(индивидуална и колективна), в процеса на своята трудова дейност или при оценяване на резултатите от разработените технологични проекти. Рефлексията се разглежда като способността на учащия да оценява начините на своите собствени действия, да решава задачи и да се ориентира в нови ситуации. Предмет на ученикова та рефлексия могат да бъдат общия алгоритъм на действията за решаване на практически задачи и проектни дейности, формите на кооперирane и самооценяване**.** В хода на рефлексията детето осъзнава необходимостта от усвояване на знания с обществен характер. Ситуацията на удовлетворение от постигнатото стимулира ученика към активна самостоятелна дейност в процеса на решаване на проблеми

Шесто: Формиране на умения за здравословен начин на живот и утвърждаване на разбирането за здравето като обществен приоритет

Седмо: Формиране на инициативност и предприемачество – мотивация и решимост. Предприемаческата нагласа се характеризира с инициативност, активност, независимост и новаторство в личния и обществения живот. Тя също включва мотивация и решимост да се изпълнят поставените цели, били те лични или общи, включително и служебни.

Осмо: Изграждане на разбиране за местните, национални и европейски културни традиции и наследство и за тяхното място в света.

Те обхващат основни познания за културните различия (в храненето, облеклото, общуването, традициите, нравите и др.). От основно значение е да се разбира културното и езиково многообразие, нуждата от запазването му и важността на естетическите фактори в ежедневния живот.

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Базираното върху умения за живот образование, е насочено към овладяване на социално и личностно значими компетенции и ценности, които осигуряват на младите хора реалистична представа за бъдещето и положителен старт в живота. Включването на уменията за живот като част от съдържателната рамка на технологичното обучение подпомага учащите да прилагат дейностния подход в обучението и "ученето чрез

правене", да развиват своето конструктивно мислене и комуникативни способности, да усвояват правилата за общуване, културно поведение и справяне с икономическите и социални проблеми на деня.

5. ЛИТЕРАТУРА

[1] Държавните образователни изисквания (ДОИ) за учебно съдържание за КОО Бит и технологии. НАРЕДБА № 2 от 18.05.2000 г. Приложение 7.

[2] Европейската квалификационна рамка за учене през целия живот (ЕКР). Европейски общности, 2009 г. https://ec.europa.eu/ploteus/sites/eac-eqf/files/broch_bg.pdf

[3] Ключови данни за образованието в Европа, 2012г. http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice

[4] Минчева-Ризова, Марияна и Илиян Ризов. Образователен подход „Умения за живот". София, 2002. http://www.unicef.bg/assets/PDFs/new/37.pdf

[4] Митова, Д. Проектно ориентирано технологично обучение: теория и методика. / Д.Митова. - Бл.: - УИ „Н.Рилски", 2011 - 206 с.

[6] Резултати от участието на България в PISA 2012 http://www.minedu.government.bg/opencms/export/sites/mon/news-home/2013/13-12-03_PISA2012.pdf

[7] Ризов, Илиян Опит за анализ на методологията на образователните програми „Умения за живот"(Life-Skills Programmes) сп. Педагогика, 2002/ №6.

DEVELOPMENT OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT IN SPAIN AND ITS APPLIANCE IN BUSINESS COMPANIES

Venera Gudachi
Adviser for Public Relations at the Embassy of Spain, Skopje
veneragudaci@gmail.com , veneraa@hotmail.com

Abstract: The interest in Human Resources Management (HRM) among businesses is increasing tremendously. HRM is becoming an important strategic factor in business companies. Apart from playing a vital role in strategy implementation it is becoming a main source for sustainable competitive advantage. Relationships between HRM and business strategies have integrative approach, tending to range from reactive to more proactive and integrated position. This trend differs depending on their economic, social and cultural aspect. Generally, companies operating in developed countries incorporate sophisticated HRM practices and apply them at managerial and directorial level, while companies based in countries under development exercise HRM practices but in most of the cases are not acknowledged as an important managerial instrument. Spain as EU member state since 1986, with good economic and financial power, is a good example of integration of HR practices in business companies and its strategy implementation.
Key words: HRM, business strategy, strategy implementation, HR practices, Spain

INTRODUCTION:

Human resource management is one of the company's functions that have experienced significant changes over the last few decades. Enormous literature was developed advising a more strategic role for human resources. However, the relationship between HRM and business strategies has been difficult to practice as both areas have been traditionally considered independent; a consequence of resources based on the theory development.

Generally, companies apply two different approaches. The first one is the reactive approach where HRM does not take part in the strategy formulation, but simply designs appropriate HRM policies to support the strategy implementation. And the second one is the proactive approach where HRM is involved in the process of strategy formulation. Time has proved that the relationships between HRM and business strategies tend to change through different stages, which range from a more reactive to a more proactive and integrated viewpoint.

Such a trend tends to change in different countries depending on their economic, social and cultural aspects. Companies operating in developed countries have developed sophisticated HRM practices and apply them in the highest managerial level, while companies in developing and transition countries use HRM practices, but very often they are not recognized as an important managerial instrument, or HR is not included in the company's structure although their practices are present.

HUMAN RESOURCE MANAGEMENT CONCEPT:

Human Resource Management deals with the human side of the management of enterprises and employees' relations with their companies. It aims to ensure that Human Resources are used in a way that an employer obtains the greatest possible benefits from their employee's abilities, while the employees obtain material and psychological rewards from their work. According to Ulrich and Lake (1990) "*Human Resource Management systems can be the source of organizational capabilities that allow companies to learn and capitalize on new opportunities".*

HRM involves decisions and practices that affect human resources in an organization. Recently, an increase of attention has been given to how organizations manage human resources. The employee helps the company to achieve its goals. Management of HR is critical to organization's success[179].

[179] Cynthia D. Fisher, Lyle F.Schoenfeldt, James B. Shaw, "Human Resource Management", 4th edition, (page 7)

Jeff Alef, Executive Vice President and Head of Human Resources at First Chicago Bank, stated "*Capital at one point used to be a competitive advantage, but there's much more capital available and accessible now. Technology, at one point, was also a competitive advantage, but even that's become available… The only advantage that has endured is people"*[180].
Some academics and experts count HRM the base of management activity, not the base of business activity. The base is to get people of the business to make things happen in a productive way so that the business prospers and the people thrive.

EVOLUTION OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT
Human Resource Management emerged from personnel management, which throughout history has changed tremendously. The first stage of its development was the desire to improve the employee conditions by initiating various programs to improve their physical working environment and the quality of working life. *"The origins of personnel management lie in the XIX century, deriving from the work of social reformers such as Lord Shaftesbury and Robert Owen. They criticized the free enterprise system and the hardship of workers exploitation by factory owners. Such criticism enabled appointment of the first managers and provided the first frame of reference in which they worked."*[181] This resulted with positive outcomes in the unemployment benefits, the method of sick leaves and subsidized housing, provided by the Quaker family companies of Cadbury and Rowntree, and the Lever Brothers' soap businesses.
The second stage may be said to have emerged during the First World War, when acute labor shortages and urgent need to increase the industrial productivity was faced. Various governments in Europe and the USA actively encouraged the systematic study of the relations between the employees and employers and the human aspects of the industrial work. This led to a fresh understanding of labor management problems and to a more technical and sophisticated approach to the personnel office work. *"During these periods personnel managers began to gain more responsibilities in the areas of staffing, training and organization design."*[182] Influenced by social scientists such as: F.W. Taylor (1856-1915) and Henry Fayol (1841-192) personnel specialists started to look at management and administrative processes analytically, to deploy the labor based on the organizational structure in order to maximize the efficiency. Human Relations School influenced this trend too, followed by the ideas of Elton Mayo (1880-1949) *"which fostered the social relationships in the workplace and employee morale…."*[183]
The third stage was characterized by the advancement in 1930-1940s of various academic theories of management into a general "social science". *"Following the Second World War personnel managers added experience in bargaining to their repertoire of skills… HR advisory services and universities established special courses for personnel managers"*[184].

HUMAN RESOURCE MANAGEMENT APPROACH:
HRM approach means more than an updated name, *"It suggests a distinctive philosophy towards carrying out people-oriented organizational activities. It is suppose to serve the modern business more effectively than the first approach…"*[185]. It is a *resource oriented* approach which focuses on the management needs for HR. It has a more proactive role for the line managers. This approach gives a greater emphasis to planning, monitoring and controlling rather than mediation.
Torrington, Hall and Taylor (2002) stated that "*HRM is a series of activities which: first enables the employees and the organization to agree about the objective and nature of their working relationship, and secondly ensures that such an agreement is fulfilled".*
Comparing both approaches, HRM one is seen as the most recent transformation in a long line of developments of personnel management practice during the last century. HRM is the latest new dimension to be added to a role which has been developed in different directions and at different stages in its history[186].

---

[180] Arvind V. Phatak, 'Managing Multinational Corporations (New York: Praeger, 1978), pages (21-22).
[181] Derek Torrington, Laura Hall, Stephen Taylor, "Human Resource Management", 6th edition, The Evolution of Personnel and HR management, Theme 1: social justice, page 11
[182] Derek Torrington, Laura Hall, Stephen Taylor, "Human Resource Management", 6th edition, Theme 2: Humane Bureaucracy, Chapter 1: The nature of Human Resource Management, page 12
[183] Derek Torrington, Laura Hall, Stephen Taylor, "Human Resource Management", 6th edition, Theme 2: Humane Bureaucracy, Chapter 1: The nature of Human Resource Management, page 12
[184] Derek Torrington, Laura Hall, Stephen Taylor, "Human Resource Management", 6th edition (pages 11-13)
[185] Derek Torrington, Laura Hall, Stephen Taylor, "Human Resource Management", 6th edition (page 8)
[186] Michael Armstrong , "Strategic Human Resource Management " – A guide to action , 3rd edition, (pages 4-5).

Michael Armstrong in the book titled Strategic Human Resource Management defines "*Human Resource Management as a strategic and coherent approach to the management of an organization's most valued assets –the employees ....*".
According to John Storey (1989) HRM can be seen as a *"set of interrelated policies with in ideological and philosophical underpinning"*. He suggests four aspects that constitute the essential meaning of HRM: *a particular constellation of beliefs and assumptions; a strategic thrust informing decisions about human management; the central involvement of line managers; and, reliance upon a set of "leers" to shape the employment relationship*[187].

HUMAN RESOURCE MANAGEMENT OBJECTIVES:
The objectives of HRM that have to be achieved are the following: *organizational effectiveness* aims to develop distinctive HR practices in order to make a significant impact on company's performance; *human capital* aims to ensure that the company obtains and retains a skilled, committed and well motivated workforce it needs; *knowledge management* aims to support development of specific knowledge and skills of the company which results with the organizational learning processes; *reward management* aims to enhance motivation, job engagement and commitment by introducing policies and processes to ensure that employees are valued and rewarded for their achievements; *employee relations* aims to create a climate where a harmonious relationship between the managers, employees and the trade unions is maintained; and *meet diverse needs* involves developing and implementing policies that balance and adapt to the needs of its stakeholders and groups and provide equal opportunities to all[188].
The main characteristics of HRM concepts are the following: *HRM is a diverse process, strategic, keeps emphasis on integration, it is dedicated to being commitment oriented, and it is based on the belief that people should be treated as human capital.*[189]
Some experts even think of HRM as a variety of tasks associated with acquiring, training, developing, motivating, organizing and maintaining the human employees in the company. The tasks of HRM are an open ended question. After a long debate among different managers and academics, the exact point where HRM tasks ends and other functional management begins was determined in 1989 by the American Society for Training and Development (ATSD). The activities which are considered as HR roles include: *selection and staffing, human resource planning, organization and job design, career development, organization development, training and development, research and information, labor relations, employee assistance and support, and compensation and benefits administration*[190].

STRATEGIC HUMAN RESOURCE MANAGEMENT CONCEPT:
Is a process that involves the use of overarching approaches to define the development of HR which are integrated vertically into the business strategy and horizontally with one other. *"Strategic HRM focuses on actions that differentiate the company from its competitors" (Purcell, 1999),* and "*the critical concerns of HRM, such as choice of executive leadership and formation of positive patterns of labor relations, are strategic in any company" (Boxall, 1996).*
Strategic HRM has a wide role in the company. It addresses broad functions related to changes in
the structure and culture, organizational effectiveness and performance, matching resources to future requirements, development of distinctive capabilities, knowledge management and management of change.
Strategic HRM defines the intentions and plans of a company on how its business goals should be achieved through people. The key idea behind overall strategic management is to coordinate all of the company's resources, including HR; in such a way that everything a company does contributes to carrying out its strategy. Leonard Schlesinger states that *HRM need to get out of the "people business" and into the "business of people".*
The application of the concept of a strategic approach is relatively new, but it is originally derives from the military literature developed by the Chinese strategist Sun Tzu. He says that the particular HR strategy adopted by a company should be integrated within the company's corporative strategy. The strategic HR approach is involved in

[187] Michael Armstrong , "Strategic Human Resource Management" – A guide to action , 3rd edition, (pages 3-4).
[188] Michael Armstrong , "Strategic Human Resource Management " – A guide to action , 3rd edition, (page 6-8)
[189] Michael Armstrong , "Strategic Human Resource Management " – A guide to action , 3rd edition, (pages 8-9).
[190] William p. Anthony, Pamela L. Perrewé, K. Michele Kacmar, "Human Resource Management" – A Strategic approach, 3rd edition, (page 10).

strategic planning and decision making. It coordinates as well all HR functions for all employees to ensure that the interests of all stakeholders in the organization are properly addressed.

Strategic HRM should attempt to achieve a proper balance between hard and soft elements. As Storey (1989) used the term 'soft strategic HRM' "*emphasizes all human relation aspects of personnel management …", "while hard element is the yield to be obtained by investing in HR in the interests of the businesses".* Many companies first concentrate on hard elements rather than soft ones, so the challenge will be to harmonize both elements.

Strategic HRM uses five approaches: resource – based approach, Strategy fit, High-performance management, High-commitment management and High-involvement management.

HUMAN RESOURCE FUNCTIONS:

HRM is an essential part of every manager's responsibility. But many organizations find it advantageous to establish an HR division which provides an expert service to ensure that HR are performed efficiently. *"People are our most valuable asset"* is a cliché which no member of any senior management team would disagree with. Yet, the reality for many organizations is that their people remain undervalued, under trained and poorly motivated.

In order to implement a successful business strategy to face this challenge, organizations regardless of their size and function must ensure that they have the right people capable of delivering the strategy. In order for companies to be successful they have to use appropriate HR functions: employee's recruitment, selection, promotion, motivation, evaluation and training and development.

Recruitment: is the process by which organizations locate and attract individuals to fill job vacancies. Most organizations have a continuing need to recruit new employees to replace those who leave or are promoted, to acquire new skill and to permit organizational growth. When there is a need for employment an analysis of the job should be done. The recruiter should carefully examine the post and type of the skills, abilities and experience needed to perform the job successfully. For that reason, a written document into a job description should be prepared so that the selectors know what characteristics, qualities and attitudes the applicants must possess. After the planning related to recruitment process is done, the recruiter uses one more method to produce a pool of potentially qualified candidates. Companies can generate candidates internally, from the present employees who desire promotion or transfer, or externally, from the labor market.

The most known methods of internal recruitment are: job posting, job bidding, skills inventories, supervisor recommendations, job referrals, while the methods of external recruitment are: colleges and universities, internship programs, advertizing in the media, private or public employment agencies, linkages, job fairs, unsolicited resumes and applications.

Selection: The goal of a personnel selection system is to bring into an organization individuals who will perform well on the dedicated job. An accurate and fair selection system in a company must use reliable and valid measures of job applicant characteristics. It should include means of combining information about an applicant's characteristics in a rational way and produce correct hiring decisions that will increase the efficiency and profitability of the organization. A good selection system should be fair to minorities and other protected groups.

When a selection decision is to be made, HR managers collect several types of information about the job applicants before making the final decision. To select the right people is very critical; therefore many selection devices are used: application blanks, screening interviews, testing, reference checks, conditional offers and physical examinations. The process of selection is a very complex one and usually more than one device is used in combination to facilitate the process itself.

Motivation: To retain good staff and encourage them to give their best work requires attention to the financial and physiological rewards offered by the organization as a continuous exercise. Basic financial rewards and work conditions are the most important aspects needed to retain and motivate good staff. HRM must act as a source of information and a source of inspiration to apply the findings of behavioral science.

One of the methods is the use of Equity theory which says that employees want to be treated fairly. Equity is the balance between the inputs an individual brings to a job and the outcomes he/she receives from it. Employee inputs include experience, education, special skills, effort and time worked, while outcomes include pay, benefits, achievements, recognition and any other rewards. Organizations can use internal, external or individual equity.

Employee evaluation/performance appraisals: An organization constantly needs to take stock of its workforce and assess its performance in existing jobs for three reasons: (1) to improve organizational performance by improving the performance of individual contributors; (2) to identify potential, i.e. to recognize existing talent for filling vacancies higher in the organization or to transfer individuals into

more suitable jobs; and (3) to provide an equitable method of linking payment to performance where there are no numerical criteria.

Normally the role of HR experts is to advise the top management of the principles and objectives of an evaluation system, develop systems appropriately in consultation with managers and staff representatives, and secure the involvement and cooperation of appraisers and those to be appraised.

Employee education, training and development: In general, education is a form of "mind preparation" and is carried out apart from the actual work area. Training is the systematic development of the attitude, knowledge and skill pattern required by a person to perform a given task or job adequately. Development is "the growth of the individual in terms of ability, understanding and awareness".

Within an organization all three aspects are necessary in order to develop workers so that they can undertake higher-grade tasks, provide conventional training of new and young workers, raise efficiency and standards of performance, meet legislative requirements, and inform people on training and courses.

Organizations provide training for many reasons to orient new hires to the organization or teach them how to perform their initial assignment, to improve the current performance of employees or to prepare employees for future promotions. This way of training will help an organization succeed in a number of ways; it will facilitate the implementation of strategy by providing employees with the necessary skills and knowledge needed to perform their jobs. It also assists in solving immediate business problems.

DEVELOPMENT OF HUMAN RESOURCES MANAGEMENT IN SPAIN:

Human Resource Management during Franco's regime (1958-1973), was characterized by two key aspects: wage determination and temporary hiring. In the absence of free trade unions and with considerable participation of the Government, the HRM institutional context was marked by pseudo-collective bargaining. During the economic crisis and political transition in Spain, the decrease of labor conflict was prioritized, and consequently did not contribute much to the necessary modernization and development of HRM.

In 1980 Spanish authorities introduced social agreements to overcome the difficulties that arise during political transitions and economic crisis. After the establishment of national unions and employees associations the wage moderation was tackled.

Under the trend of HR development methods the Spanish National Employment Service was reformed by granting a more proactive role. Today, it offers a variety of services for companies and potential employees; furthermore it can provide various programs for individuals who need prequalification, training and education due to the reforms in companies which aim to meet everyday challenges while remaining competitive in the market.

By entering into the European Community Spain has participated fully in a unique way in the "globalization" process which had a notable impact in all areas of management. Management concepts have expanded in the same way as markets. The personnel practices were adopted by the larger companies and are being followed gradually by the rest. A greater level of activity and influence by foreign consulting companies has also contributed substantially to the modernization of the HR functions.

Nowadays Spanish companies acquire an increasing need for labor flexibility, both externally and internally, as in other industrialized countries. This trend is at the root of much of the growing importance of HRM. Spanish companies are also becoming conscious that training is a vital element for achieving a more sustainable and competitive economic model. This is a profitable investment that contributes to the increasing importance of HRM.

In 1992 the National Agreement on Continuing Vocational Training and the Tripartite Agreement signed between the social partners and the government introduced the promotion of training in Spanish companies which allowed the government to provide financial support for training as part of the social security payments[191]. In Spanish law, collective agreements have the category of laws and their application affects all workers and companies included in the level of agreement. For example about 40% of the collective agreements registered in 2007 contained clauses on continuing vocational training, which affected 51% of workers covered by collective bargaining[192].

Although the organizational position and role of HR in Spanish companies varies greatly from one enterprise to another, two major trends since its development can be identified:

(1) Despite the fact that an increasing number of small and medium-sized companies now have an HR department, they still remain small administrative units to deal with routine personnel administration tasks. When larger-scale or more problematic issues are encountered, specialist consultancy companies are usually called in.

[191] Human Resource Management in Western Europe, Ingrid Brunstein (page 243)

[192] Eironline-European Industrial Relations Observatory, http://www.eurofound.europa.eu/eiro/country/spain_4.htm

(2) While, in larger companies, the HR division function in recent years has experienced major developments both in its position in the organizational structure and in its nature. Organizationally, it has moved to report directly to top management, and the HR manager has been integrated into the management boards and committees at the highest level of the company.
This development has been slowly, but increasingly accompanied by the adoption of a more strategic and more long-range perspective for HR functions in companies. New functions have been created, such as the formulation and implementation of formal policies and plans concerning staff development, careers and remuneration.
The idea is steadily being accepted that HRM is an activity and responsibility which apart from HR specialists it involves the whole company hierarchy at all levels. Available data show that the HRM departments of Spanish companies have retained some traditional perspectives, and have adopted newer ones as well. By traditional perspectives it means inclusion of efficient selection of employees, training in response to current problems or needs, compensation of employees, and complying with labor and safety regulations. While, newer perspectives of HR departments take more strategic roles and attempt to align their practices with current businesses. HR departments at this stage may analyze the capabilities required to carry out the organization's strategy and design specific practices to develop such capabilities[193].
Nevertheless, there is still resistance by some board level directors to assume responsibilities for the HR department. Alongside, HR specialists insist on linking their status to the maintenance of significant amounts of authority in their expert field.

HRM AND BUSINESS STRATEGY LINKS IN SPANISH COMPANIES:
There are many studies conducted in the territory of Spain intending to present the linkages between the HRM and business strategies in private companies. One of them is a large scale study commissioned and conducted by the Economic and Social Council of Murcia, Spain which included companies from different industries, scale, capital and strategy focus[194]. It aimed to analyze the linkages between the HRM practices and types of business strategies, showing the following outcomes:
Recruitment and Selection: Not many significant differences were found regarding the relationship between acquisition practices and business strategies. In general, companies preferred internal recruitment, even those with an innovative strategy which had been expected to use the labor market as the main source of recruitment. Mainly as per the selection criteria no differences were found. However, significant differences in the types of contracts for managerial jobs were identified. Companies with an innovation focus used more temporary contracting than companies with other strategy focus.
Training: Consistent with theoretical propositions, companies that spent less money on training were those which followed a cost leadership focus; their main concern was to reduce costs in different areas and their employees basically carried out autonomous repetitive tasks.
Companies with an innovative focus invested more money on training due to the fact that they needed to develop not only the knowledge and skill of their personnel, but also specific attitudes in order to encourage creativity, flexibility, propensity to take risks and the co-operation that this strategy focus requires to be implemented with success. Companies with a quality focus also needed to invest in training in order to stimulate co-operation and obtain the continuous improvement that quality implies. In relation to the training activities developed, contrary to what was expected, companies with an innovation strategy focus had more training related to products or process techniques than the other two groups of companies. In general, computing and quality control were the main training actions developed.
Motivation and promotion methods: Promotion plans were not found to be normal practices in the companies studied. But innovative companies, which have greater need for a longer-term orientation towards personnel, established proportionally more promotion plans. More significant differences between types detected in relation to remuneration systems. Companies with an innovative strategy focus afford higher remuneration, due to their ability to attract the qualified, flexible, creative and skilled people necessary for their development. Companies with this strategy were also those where the payment system was more accepted by employees and were considered more effective in the achievement of objectives. In companies with a cost leadership strategy focus the system is more

[193] Strategic Human Resource Evaluation, Angel Cabrera and Elizabeth F. Cabrera.
[194] Business strategies were defined by using by the Schuler and Jackson (1987) model. By rating the companies in three clusters: fist, in companies that rate quality very high in relation to other factors; secondly, in companies that rate innovation very high comparing to other factors; and thirdly, in companies that rate cost very high comparing to other two clusters.

transparent. On the other hand, contrary to the theoretical propositions, companies with a more hierarchical payment system were those with a quality strategy focus.
With regard to the compensation package, the findings indicate that base salary has a higher weight in companies with a cost strategy focus, while incentives, benefits and the training level of the employee were less prevalent.
Participation: Other differences explained by strategy were found, as in employee participation. Again, companies with a cost strategy focus did not encourage participation as much as companies with an innovation or quality strategy focus, which needed creative and flexible personnel, and employee involvement, respectively.
The results obtained reveal that some HRM practices do not vary depending on the company's strategy. For example, most of the companies prefer internal recruitment and have similar selection or appraisal criteria. Therefore, sometimes the job (managerial or non-managerial) has more influence on some HRM practices than company strategy. On the other hand, some of our findings reveal the exact opposite trend, companies that have a focus on quality posses a more, not less, hierarchical payment system than companies with an innovation strategy focus.
HRM was more developed in companies with an innovation and quality focus (taking into account the position of the HR manager in the company, the establishment of an HR plan and organizational chart). Therefore, further analysis of certain company characteristics shows that companies with cost leadership focus also have less developed planning activity.

CONCLUSIONS:

HR recruitment practices between the types of strategies do not differ much within the country, but the differences are felt in the way they are practiced. In Spain internal recruitment method is one of the most preferred tactics.
Although Spain is one of the oldest EU countries which should have incorporated trendy HR procedures, they do not use the labor market as the main source for recruitment, but stick to the most traditional methods of recruitment such as contacts and internal promotion.
Inclusion of the training of employees in the private sector is one of the driving forces of a company's success and it is present in almost all Spanish companies. Training aims to provide knowledge and skills of the employees which would enable the company to achieve success. Spanish companies invest in training. This is noticed much more in companies with an innovative focus as they intend to enrich their personnel and encourage creativity and flexibility so that the company reaches success. Companies with an innovative focus although expected to invest more in their employees they seem not to differentiate from the others. Even when they organize training they intend not to spend much of their budget for additional training of personnel.
Promotion plans are not used widely by companies in general. With the exception of innovative companies which have established several promotion plans or practice some tools in its motivation process, for example offering higher remuneration packages and different payment systems comparing to companies with other type of business strategies.
Differences in the participation of HRM in the decision making processes of the company do exist. Cost leadership companies do not encourage participation of HRM when important decisions about the company are taken, while the companies focusing in innovation and quality are involved in strategy planning of the company at a managerial level.

REFERENCES:

Armstrong, M. (2006) *A handbook of Human Resource Management Practice*, 10th edition
Armstrong, M. (2009) *Strategic Human Resource Management–A guide to action*, 3rd edition
Armstrong, M. (2012) *Armstrong's Handbook of Human Resource Management Practice*
Bach, S. (2005) *Managing Human Resources: Personnel Management in Transition*
Boxall P. , Purcell J., Burrel G., Thompson P. and Marchington M. (2005) *Management: 64 Thought Leaders Explore the Critical HR Issues of Today and Tomorrow*
Brunstein I. (1995) *Human Resource Management in Western Europe*
Buhler, P. (2002) *Human Resource Management – All the information you need to manage your staff and meet your business objectives*
Cabrera, A. and Cabrera, E. F. (2003) *Human Resource Planning, Strategic Human Resource Evaluation – Entrepreneur*
Filella J. (1991) *Human Resource Management in Spain – Is there a Latin model?*"
Fisher, C.D., Schoenfeldt, L. F. and Shaw, J. B. (1998) *Human Resource Management,* 4th edition
Graham, H.T. and Bennett, R. (1998) *Human Resource Management*, 9th edition

Harzing, AW. K. and Ruysseveldt, J. (2003) *International Human Resource Management*, 2nd edition
Hook, Caroline and Foot, Margaret. (2011) *Introducing Human Resource Management,* 6th edition
Losey, M., Ulrich, D. and Meisinger, S.(2005) *The future of Human Resource Management: 64 Thought Leaders Explore the Critical HR Issues of Today and Tomorrow*
Marino R., (1993) *Human resource management and industrial relations in European companies*, IJHM 4:3
Monica O.F. and Esteban F.A. *High-involvement practices in human resource management: concept and factors that motivate their adoption*, IJHM 14:4 June 2003 511-529.
Price, A. (2007) *Human Resource Management in a Business Context*, 3rd edition
Raquel S.V., Ramon S.S., and Antonio A.S. (1999) *Human resource management and business strategy links: an empirical study*, IJHM
Saborido I.F., Rendón M.G. and Castro M.A, (1992) *Human Resource Management in Spain*, Vol.14, No.5
Schuler, R. S. (1990). *Repositioning the human resource function: transformation or demise?*" Academy of Management Executive, 4:3, 49-60.
Storey, J. (2000) *Human Resource Management: A Critical Text Thomson Learning* (2nd edition)
Torrington, D, Hall L., and Taylor, S. (2008) *Human Resource Management*, 7th edition
Ulrich, D., and Brockbank, W. (2005) *The HR Value Proposition*
Urbano D, Yordanova S. (2008) *Determinants of the adoption of HRM practices in tourism SMEs in Spain*
Withers, M., Williamson, M. and Reddington, M. (2009) *Transforming HR: Creating Value Through People*, 2nd edition

Internet resource:

Andalucia region, www.andalucia.com/spain/
Autonomous Community of the Region of Murcia, Spain, www.carm.es
CIA, Country information and fact book (2012), https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mk.html
Eironline-European Industrial Relations Observatory, http://www.eurofound.europa.eu/eiro/country/spain_4.htm
Ministry of Industry, Tourism and Trade, Spain *(Ministerio de Industria, Turismo y Comercio*), www.mityc.es
National Statistic Institute (*Instituto Nacional de Estadística*), Spain http://www.ine.es/en/welcome_en.htm
OECD (2010) *Country reports and surveys*, http://www.oecd.org/countrieslist/
UNDP (2007), *Human Development Report* 2007/2008,
http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/268/hdr_20072008_en_complete.pdf
University of Murcia, www.um.es

ECONOMIC (IN)EQUALITIES IN THE MACEDONIAN FAMILIES - GENDER ASPECTS: STUDY ABOUT KUMANOVO-LIPKOVO REGION

Ass.Prof. Marjan Mladenovski, PhD
m.mladenovski@eurocollege.edu.mk
Ass.Prof. Savo Efremovski, PhD
s.efremovski@eurocollege.edu.mk
Ass.Prof. Marija Stojanova, PhD
m.stojanova@eurocollege.edu.mk
HEI "Eurocollege" - Kumanovo, Republic of Macedonia

ЕКОНОМСКА (НЕ)ЕДНАКВОСТ ВО МАКЕДОНСКИТЕ СЕМЕЈСТВА-РОДОВИ АСПЕКТИ: СТУДИЈА ЗА КУМАНОВСКО-ЛИПКОВСКИОТ РЕГИОН

Доц.д-р Марјан Младеновски
m.mladenovski@eurocollege.edu.mk
Доц.д-р Саво Ефремовски
s.efremovski@eurocollege.edu.mk
Доц.д-р Марија Стојанова
m.stojanova@eurocollege.edu.mk
ПВПУ „Еуроколец“-Куманово, Република Македонија

Abstract: "Women deliver babies; women are mothers and wives; women cook, clean, sews and take care for laundry; women take care for men and they are subordinate to the male authority; Women are often excluded from occupations with high status and positions that brings social power. "These generalizations, more or less can be applied to almost every known society and it believes that do not exists, and never existed a society in which women did not have a status inferior to men.

The patriarchal pattern of family relationships, a dominant model of division of roles in the family for decades and centuries is present in our region. This type of family community fix the role of wife / mother in the house work and as well for the raising and developing of children. Family role of husband / father consists of providing economic security and decision-making, important for the family. Thus were produced series unfavorable conditions associated with less involvement of women in social life i.e. less participation in educational, political and economic system of the country. Such phenomena is highly expressed among the women in rural areas and members of the minority ethnic communities. The data indicated a insufficient involvement of girls in rural areas, and girls from minority groups in the education process. Women in rural areas have limited access to information about reproductive health and family planning. In these areas, women were not organized to obtain equal access to economic opportunities through employment or self-employment. Although legally women had equal rights in terms of ownership and property transactions, real estate, mostly as a rule is given to be own by the man. Institutions included in this phenomena with decisive power were just a few.
However, modern trends of democratization of family and equality in gender relations undoubtedly acted to overcome or mitigate these, long-term adverse trends. Starting from this premise we have attempted to analyze and assess whether and how these social changes have produced a change of the awareness among women- Kumanovo-Lipkovo region in terms of their family roles and identity.

Starting point in the research was the realization that gender inequality is largely based on economic inequality. In fact, feminist criticism to point towards the disabling of access to economic goods and control over women's labor as the basis of inequality. Therefore, priority in the research were the economic relations in the family. The findings of the survey noted that the man is still a member of the family who needs to ensure survival of the family. Therefore, he should earn more than women and to be the owner of the family property after "male line" to be transmitted from generation to generation. The economic sphere is the area of greatest divergence along ethnic lines between Macedonian women (who largely disagree with the above conclusions) and Albanian women (who largely agree with the above conclusions).
Keywords: inequality, gender, economy, family

Апстракт: „Жените раѓаат деца; жените се мајки и сопруги; жените готват, чистат, шијат и перат; жените се грижат за мажите и се подредени на машкиот авторитет; жените најчесто се исклучени од занимања со висок статус и положба која носи општествена моќ“. Овие генерализации, помалку или повеќе можат да се применат на речиси секое познато општество и се смета дека ниту постои, ниту постоело општество во кое жените немаат статус, инфериорен во однос на мажите.
Патријархалната матрица на уредување на семејните односи, односно доминантниот модел за поделба на улогите во семејството со децении и векови е присутен и на нашиве простори. Ваквиот тип на семејната заедница ја фиксираше улогата на жената/мајката во куќните работи и подигањето и развојот на децата. Семејната улога на мажот/таткото се состои од обезбедување економска сигурност и донесување одлуки, значајни за семејството. На тој начин беа продуцирани низа неповолни состојби поврзани со помала вклученост на жените во општествениот живот, односно помала партиципација во образовниот, политичкиот и економскиот систем на земјава. Ваквите појави беа најизразени кај жените од руралните области и припадничките на немнозинските етнички заедници. Имено, податоците посочуваа на недоволна вклученост на девојчињата од руралните средини, како и девојчињата од немнозинските заедници во образовниот процес. На жените во руралните области им беше ограничен пристапот до информациите кои се однесуваат на репродуктивното здравје и семејното планирање. Во овие средини жените не беа организирани за да остварат еднаков пристап до стопанските дејности по пат на вработување или вршење самостојна дејност. Иако законски имаа(т) еднакви права во однос на сопственоста и трансакциите со имотот, недвижностите, по правило се заведуваа(т) на име на мажот. Вклученоста пак во институциите со одлучувачка моќ беше многу мала.
Сепак, современите тенденции на демократизација на семејството и рамноправноста во родовите релации несомнено делуваа во насока на надминување или ублажување на ваквите, долгогодишни неповолни трендови. Тргнувајќи од оваа премиса се обидовме да направиме анализа и проценка дали и колку ваквите општествени промени продуцираа промена на свеста кај жените од Кумановско-Липковски регион во поглед на нивната семејна улога и идентитет.
Почетна точка во истражувањето беше сознанието дека родовата нееднаквост во најголем дел е заснована на економската нееднаквост. Всушност, феминистичките критики го посочуваат токму оневозможувањето до пристапот на економски добра и контрола над женскиот труд како основа на нееднаквоста. Затоа, приоритет во истражувањето беа економските релации во семејството.
Заклучоците од истражувањето нотираа дека мажот сеуште е член во семејството кој треба да ја осигура егзистенцијата на семејството. Затоа, тој треба да заработува повеќе од жената и да биде сопственик на семејниот имот кој по „машка линија“ треба да се пренесува од колено на колено. Економската сфера е и зона на најголеми разидувања по етничка линија меѓу Македонките (кои во голем дел не се сложуваат со споменатите заклучоци) и Албанките (кои во голем дел се сложуваат со споменатите заклучоци.)
Клучни зборови: нееднаквост, род, економија, семејство

1. ВОВЕД

Општина Куманово е централна урбана општина во Североисточниот Регион на Македонија, кој спаѓа меѓу најсиромашните подрачја на Република Македонија, со остварување на БДП во висина од само 50% од просекот во Република Македонија и стапка на невработеност од 42%. Демографската структура открива дека во Куманово живеат 103205 жители од мешовит етнички состав, најмногу Македонци (над 60%) и Албанци (над 25%). Општина Липково, пак е најголемата рурална општина во овој Регион, со 23 населени места и над 27000 жители - доминантно албанско население (преку 97%).
„Жените раѓаат деца; жените се мајки и сопруги; жените готват, чистат, шијат и перат; жените се грижат за мажите и се подредени на машкиот авторитет; жените најчесто се исклучени од занимања со висок статус и положба која носи општествена моќ“. Овие генерализации можат да се применат на речиси секое познато општество и се смета дека ниту постои, ниту постоело општество во кое жените немаат статус инфериорен во однос на мажите (Haralambos and Holborn, 2002: 127)

Патријархалната матрица на уредување на семејните односи, односно доминантниот модел за поделба на улогите во семејството со децении и векови е присутен на овој простор. Зошто е важно да се истакне влијанието на патријахалниот тип на семејна заедница? Бидејќи ваквиот модел ги уредува семејните односи со строга поделба на улогите на маж/жена во семејството. Колку може да биде ефикасна партиципативноста на жената во општествениот живот (во образовниот, политичкиот и економскиот систем), кога улогата на жената е фокусирана на подигање на децата, грижа за домашните обврски... Воопшто, функционирањето на семејството е во нејзини „раце“. Улогите на мажот во патријахалното семејство пак, се дефинирани преку негово залагање и/или должност да придонесе за економската сигурност на семејството, со што по некој непишан автоматизам нему му припаѓа и привилегијата да се занимава со политиката и другите сфери на општественото живеење. На тој начин, со текот на времето, беа продуцирани низа неповолни состојби поврзани со помала вклученост на жените во општествениот живот, односно помала партиципација во образовниот, политичкиот и економскиот систем на земјава. Ваквите појави беа најизразени кај жените од руралните области и припадничките на немнозинските етнички заедници. Имено, податоците посочуваа на недоволна вклученост на девојчињата од руралните средини, како и девојчињата од немнозинските заедници во образовниот процес. На жените во руралните области им беше ограничен пристапот до информациите кои се однесуваат на репродуктивното здравје и семејното планирање. Во овие средини жените не беа организирани за да остварат еднаков пристап до стопанските дејности по пат на вработување или вршење самостојна дејност. Иако законски имаа(т) еднакви права во однос на сопственоста и трансакциите со имотот, недвижностите, по правило се заведуваа(т) на име на мажот. Вклученоста пак во институциите со одлучувачка моќ беше многу мала. Еднаш воспоставениот однос на доминација пак има тенденција да се репродуцира (Ѓуровска, 2008: 22)

Родовата нееднаквост во најголем дел е заснована на економската нееднаквост. Феминистичките критики го посочуваат токму оневозможувањето до пристапот на економски добра и контрола над женскиот труд како основа на нееднаквоста. Некои студии во САД укажуваат на фактот дека домашните обврски (чистење, перење, готвење) кои спаѓаат во категоријата „неплатена работа“ и одземаат на жената најмалку 19,5 часа неделно (во некои земји и до 37 часа неделно!). Покрај тоа, обврските околу децата (будење, облекување, директна интеракција) им одземаат на жените мајки дополнителни најмалку 44,5 часа! Тоа нотира дека за реализација на овие неформални семејни економски активности на жените им треба најмалку 1,5 работно време! (Shelton, 2006: 376-379). Сепак, современите тенденции на демократизација на семејството и рамноправноста во родовите релации несомнено придонесоа кон надминување или ублажување на ваквите долгогодишни неповолни трендови. Идејата на трудот беше да се процени дали и колку ваквите општествени промени делуваа на промена на свеста кај жените во поглед на нивната семејна улога и идентитет, односно каква е актуелната ситуација во поглед на родовата рамноправност во Кумановско-Липковскиот Регион.

2. РОДОВАТА ЕДНАКВОСТ КАКО РАЗВОЈНА, ЕКОНОМСКА КАТЕГОРИЈА

Конвенционалните макроекономисти ги третираа(т) активностите кои се вршат во рамките на семејството како неекономски и оттаму економски - ирелевантни. Конвенционалните микроекономисти обично гледаа(т) на домаќинството како на потрошувачка единица и го третираат како родово-неутрална категорија.
На промените во конвенционалните сфаќања, во осумдесетите години од минатиот век, делуваше појавата на новиот приод во проучување на родовите релации, кој претставуваше глобална алтернатива на „Жени во развој“ (WiD) приодот, а се нарекуваше *Род и развој приод (Gender and development- GAD)*. Овој приод ги препознаваше жените како интересни групи кои се разликуваат според полот, но и според класата, возраста и етничката припадност. Холистичкиот пристап на овој приод, кој ги вклучуваше и жените и мажите, ги препознаваше придонесите на мажите исто како што ја препознаваше и подредената положба на жената. „Род и развој“ приодот овозможува разбирање на економските и политичките односи, а акцентот го става на зајакнувањето кое се темели на задоволување на сите хумани потреби: социјални, психолошки и економски. Позицијата на овој приод се однесува на социјалната и на економската поставеност на жените во однос на мажите, на пример, машко-женските нееднаквости во платите и можностите за вработување, нееднаквото учество во политичките процеси, нееднаквото поседување на недвижности и сопственост, ранливоста на насилство, стратешките родови потреби и интереси...
Овој приод во глобални рамки придонесе кон сфаќањето дека родовата еднаквост е срцето на развојот на едно општество. Таа е вистинската развојна цел, бидејќи родовата еднаквост е во основа, паметна економска политика која настојува да ги искористи сите економски потенцијали на општеството. Ваквите сфаќања редовно се содржани во годишните извештаи на Светската Банка, во кои се препорачува на земјите и меѓународните партнери да ја интегрираат родовата еднаквост во своите развојни политики и програмирања. Суштински, поголемата родова еднаквост може да ја зголеми продуктивноста, да го подобри развојот и да генерира позитивни резултати за сите наредни генерации.

3. МЕТОДОЛОГИЈА

Наодите на овој труд се засновани на обемна истражувачка студија „Родовите релации меѓу традицијата и демократијата“ (Младеновски, 2013) која беше реализирана во склоп на Проектот на УСАИД за граѓанско општество. Конкретната цел на истражувачкиот проект беше поврзана со утврдување на положбата на жените во Кумановско-Липковскиот Регион, како во семејството така и во општеството, согледана од „женски агол“.
Генерална хипотеза на истражувачкиот труд беше: *патријархалните релации се присутни во руралните средини, делумно и во семејствата на албанските семејства, додека во урбаните средини постојат порамноправни родови односи.* Во овој труд акцент е ставен само на економските аспекти во родовите релации.
Централна методолошка техника во истражувачкиот проект беше анкетирање со теренски пристап „лице в лице“. Истражувачкиот примерок се состоеше од 600 полнолетни жени од Општините Куманово и Липково. Истиот беше избран врз основа на синтагмата “случаен избор”, со тоа што се водеше сметка за возраста (над 18 год.) територијалната и националната припадност на испитаничките.
Собраните искуствени податоци беа подложени на статистичка анализа со помош на SPSS статистичката програма.

4. ЕКОНОМСКИ АСПЕКТИ НА СЕМЕЈСТВОТО (ИСТРАЖУВАЧКИ НАОДИ)

Поделбата на домашните обврски, односно разликата помеѓу „машките“ и „женските“ работи во семејството е вообичаена појава за семејствата од Кумановско-Липковскиот Регион. Тоа значи дека чистењето, готвењето, перењето и сличните секојдневни куќни работи - останууваат и во догледно време исклучиво обврска на жената, независно од етничката припадност и местото на живеење. Чувањето деца е сепак родово сензитивизирано, бидејќи во речиси 2/3 семејства од Регионот тоа е обврска и на двата

родители. Сепак, доколку во семејството еден родител е задолжен за грижа и воспитување на децата, тогаш тоа е жената - во 30% случаи.

И покрај желбите за *професионален ангажман и напредување*, преокупацијата со семејните обврски едноставно не и дозволува на жената да се посвети на сопствените интереси и потреби. Односно, жената честопати е ставена во дилема помеѓу индивидуалните потреби и семејството, при што исходот најчесто е извесен - запоставување на сопствената афирмација. Ако треба некој да се уовршува на индивидуален и професионален план, тогаш тоа треба да биде мажот - за да не „трпи“ семејството.

Сопственоста над недвижните средства, пред се, станбениот простор, во минатото можеше да се одреди само на индивидуална основа. Иако денеска нема такви законски одредби, во практиката повторно имотниот лист најчесто се однесува на 1 сопственик - сопругот (над 70% од семејствата).

Распределбата на месечните приходи укажува на поголема „демократска“ димензија во однос на сопственичката структура. Имено, во повеќе од 1/2 семејства мажот и жената заеднички ги распределуваат заедничките приходи. Сепак, во повеќе од 1/3 семејства мажот е доминантен во контрола на домашниот буџет, додека жената самостојно располага со приходите единствено во случаи кога сопругот е починат. Постои и ситуација кога месечните приходи ги распоредува „друг“ член во семејството (свекорот на пример) но само во минорен процент (околу 4%) што укажува дека ваквата појава е речиси целосно надмината.

Ставот „*наследството* да се пренесува *преку машките деца*“, иако законски не е коректен, сепак опстојува во скоро 1/2 од семејствата во Кумановско-Липковскиот Регион. Машката линија на наследство целосно доминира во албанските семејства, каде самите жени Албанки (во 3/4 случаи) се согласни со таквата практика, за разлика од само 1/5 Македонки кои се сложуваат со доминацијата на машките деца во наследување на имотот.

За 3/5 од жените од Регионот, улогата на мажот е примарно во *обезбедување на егзистенција* за семејството. Статусот на мажот како „хранител - обезбедувач“ го подржуваат 2/5 Македонки и двојно повеќе, односно 4/5 Албанки, што ја допрецизира економската улога на мажот во албанските семејства.

Разлика во приходите кај мажите и жените е „нормална“ појава за испитаничките од Кумановско-Липковскиот Регион. Имено, ставот дека мажот треба да има поголем приход од жената е прифатлив за над 1/2 од жените, неприфатлив за помалку од 1/3 од испитаничките, а останатите 1/6 немаат цврсто изградено мислење за ова прашање.

Во поглед на *економската активност* ситуацијата е генерално неповолна кај жените од Кумановско-Липковскиот Регион, но најлоша е позицијата на жените во руралните подрачја. Имено, скоро 90% од Македонките од Кумановско и над 80% од Албанките од Липковско се изјасниле како невработени. Тој процент е помал во градот Куманово, иако се уште е поголем од процентот на вработеност. Така над 1/2 од Македонките од Куманово и скоро 70% од Албанките од Куманово имаат статус на невработени лица што има големо влијание на нивната економска (не)рамноправност во семејствата, но и пошироко. Сепак, во нашата средина, на невработеноста на жената не се гледа како на проблем еднаков со невработеноста на мажот. Поточно, согласно ставовите за „мажот- семеен хранител“ се смета дека нејзината невработеност не носи еднакви последици по семејството како невработеноста на мажот.

5. ЗАКЛУЧНИ СОГЛЕДУВАЊА

Наместо класични заклучоци, изготвивме *профил на „жена од Кумановско-Липковскиот Регион“,* како и *модел на родови односи во семејствата* од овој крај. Сумарно тоа би изгледало вака: Домаќинските работи (чистење, перење, готвење) се домашна обврска на жената, додека планирањето и воспитувањето на децата се заедничка одговорност на двата родители. Жената има време за дружење со пријателките, делумно и за сопственото здравје и за сопственото стручно усовршување, но општествено-политичката активност на жените е минимална. Сопственик на имотниот лист најчесто е сопругот, неговата улога е примарна во обезбедување на егзистенција за семејството, и затоа, разликата во приходите кај мажите и жените е „нормална“ појава. Сепак, мажот и жената заеднички ги распределуваат заедничките приходи, но

наследството главно, се пренесува преку машките деца. Битните одлуки во семејството се плод на заедничка одлука на сопружниците, домашното насилство е неприфатливо, а стереотипот за нешколување на женските деца е - надминат.

Се наметнува генерален заклучок дека е утврдена поголема демократизација на родовите односи во македонските во однос на албанските семејства, каде традиционалните норми се повеќе изразени, особено во руралните средини. Сепак, извесни промени во насока на надминување на патријархалната матрица се забележливи и во овие, потрадиционални заедници и средини.

6. ЛИТЕРАТУРА

1. М. Ѓуровска, „Социологија на женскиот труд“, Скопје: Филозофски факултет, 2008
2. M. Haralambos, M. Holborn M, “Sociologija, teme i perspective”, Zagreb: Golden Marketing, 2002
3. М. Младеновски, „Родовите релации помеѓу традицијата и демократијата“, Куманово: Флоренс Најтингејл, 2013
4. B.A. Shelton “Gender and unpaid work”, Handbook of the sociology of gender, pp. 321-343, New York, Boston, Dordrecht, London, Moscow: Springer, 2006

EMERGENCE OF WORKPLACE STRESS IN STATE INSTITUTIONS OF THE REPUBLIC OF MACEDONIA

Prof. Aleksandar Ilievski, PhD
ISU "G.R.Derzavin"- Sv.Nikole, Republic of Macedoniaalexandarilievski@hotmail.com
Emilija Ugrinovska,MsC
National Examination Center, Republic of Macedoniaemilijau@yahoo.com

Abstract: The Workplace stress is probably the most common problem in today's living and is becoming a characteristic of the modern life. Nowadays we are witnessing a paradoxical situation, the physical working conditions are significantly improved, but the psychological conditions are getting worse and the work is getting more stressful. The stress is getting a dimension of a modern epidemic.
The quality of work life is influencing the quality of emotional life and the socio-emotional balance, which some individuals manage to obtain and some don't. Considering the amount of time people spend at work, it is important to develop an awareness of the implications and consequences it has on their lives.The ability to adapt is becoming increasingly important for the survival and further development of an organization, and how organizations will cope with stress in the future will become one of the major strategic factor in global competition.
The purpose of this research is to confirm the emergence of the workplace stress and to detect the dominant categories of stressors in the Macedonian institutions.
The results gave us a picture of the dominant categories of stressors in state institutions and shows that every second employee in the institutions is experiencing the phenomenon of workplace stress. This is a very serious condition that seeks attention, more deeper research and concrete measures for its reduction.
Key words: stress. workplace, state institution

1. INTRODUCTION

For some people what happens at work stays at work, but for others the boundaries are permeable and vague.This means that the influence of the work related stress is huge and can affects the quality of lifeoveral.
The most widely accepted approach that defines the stress is the transactional model of Richard Lazarus. According to this model stress occurs when there is an imbalance between demands and resources and emphasizes the nature of balance and imbalance. This model also says that the environment can affect people and people can affect the environment, but any conflict between the person and the environment has implications for both the person and the environment. The widely accepted definition of stress at work as "the interaction of working conditions on worker characteristics, such as the demands of the job exceed the worker's ability to deal with them" is consistent with this model. Specifically work stress can be defined as the harmful physical and emotional responses that occur when the requirements of the job do not match the capabilities, resources or the workers' demands.The causes of stress are called stressors, and there are thousands of those. Stress at work can be treated as an accumulation of stressors, work-related situations which are stressful for most of us.
Stressors can be internal, those arising from the person and external arising from the environment. Internal conflicts, non-specific fears, feelings of inadequacy or guilt are examples of stressors that do not depend on the environment. Internal sources of stress may result from the perception of the individual of the existence of the threat environment, even when such a threat does not really exist. Differences in individual characteristics such as personality characteristics or style of coping with stress are most important for predicting whether certain job conditions will result in stress, ie, what is stressful for one individual may not be a problem for another person. How the person will experience a situation will also depend on other characteristics such as education and culture, skills and experience, health status, ethnicity and gender, age, etc.
On the other hand, many aspects of organizational life can become external stressors.This group includes: indecision and disagreements with others, conflict of values, the pressure in the form of overload and excessive control, description of the work as conflict, communication with superiors, the way of using the authority by management,health problems related to work, unrealistic heavy workloads, too few duties,monotony,job insecurity and low incomes,time pressure, employment barriers in the form of lack of opportunities for advancement and recognition.

Exposure to stressful conditions at work can have a direct impact on the health and safety of the workers, but individual and other situational factors can strengthen or weaken its impact. Examples of factors that can reduce the effects of the stressful working conditions can be: harmony and balance in the work - family or personal life connection, support from friends and co-workers, a positive and relaxed attitude and respect.
Rear and short term episodes of stress can't make great damage, but when the stressful situation remains unsolved the body is in a constant tension.
Long-term exposure to stress can produce serious health consequences and the chronic stress candisrupt every system of the body. It can increase the blood pressure or the possibility of heart attack, suppress the immune system or to produce a possibility for other serious illness. Regarding the mental health, stress can lead to depression, anxiety or panic attacks. Witnesses or victims of psychological harassment in the workplace can suffer from a number of diseases associated with trauma, including post traumatic stress syndrome.
Over emphasising the health consequences does not mean that the consequences for the economy are not alarming. The cost to US employers caused by stress in the workplace, through absenteeism, reduced productivity, staff turnover, workers' compensation, health insurance, etc., are estimated at $ 200 billion annually. The lack of research about the work place stress in Macedonia give us no idea about the proportion of consequences we might have to face and amount of money it may cost the country.
For this cause and research it was constructed a questionnaire consisted in two parts. The first part contains questions regarding the socio-demographic, social and other characteristics of the respondents, and the second part contains 11 categories of stressors. Each category has five items presented on a five point scale of Likert type and the sum of all 11 categories represent the total level of stress.

2. RESEARCH

The sample was consisted of employees in three different state institutions: National Examination Centre, Ministry of Defense and the Agency for Real Estate Cadastre.According to nationality, the sample consists of 72.5% Macedonians, 20% Albanians and other nationalities 7.5%, which somewhat reflects the true picture the country's population.In terms of gender and level of education, the sample consists of 55% men and 45% women, and in terms of the level of education 35% have secondary education, 50% are with university degree and 15% have completed master's or doctoral studies.It is noticeable that most of the respondents (78.6%) who have only secondary education are men, and the highest percentage of those who completed master's or doctoral degree (83.3%) were women. In terms of those who completed higher education there is no difference.Respondents belong to different age groups while the highest percentage (42.5%) were aged 35 to 50 years. According systematization of jobs in state institutions there are three main categories. Those in the sample are distributed as follows: 45% are officers, advisors are 37.5% and 15% heads. The remaining percentage (other)are employed in legal administrative departments such as accounting, etc.In terms of awareness of the rights and obligations of the employees in the organization, 7.5% of respondents answered that they are not informed, and the majority (75%) of the employees are informed of the Labor Law.

Descriptive Statistics

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation	Kurtosis	
	Statistic	Statistic	Statistic	Statistic	Statistic	Statistic	Std. Error
A total	40	5	16	11.20	3.428	-1.160	.733
B toatal	40	5	24	12.05	4.540	.319	.733
C total	40	6	20	13.22	4.016	-.818	.733
D total	40	5	20	10.90	3.914	.050	.733
E total	40	5	17	9.30	3.582	-.609	.733
F total	40	5	22	11.30	4.220	-.042	.733
G total	40	5	18	11.35	3.453	-.778	.733
H total	40	5	18	11.93	3.626	-.998	.733
I total	40	5	22	13.30	4.468	-.692	.733

J total	40	5	19	11.90	3.733	-.961	.733
K total	40	7	19	13.12	3.436	-.912	.733
Valid N (listwise)	40						

Tab.Determining the descriptive statistics for various categories of stressors

We found that dominant categories of stressors for employees of state institutionsare I- workplace safety, K- employment barriers, and C-like description of work, conflict with the highest M. As a category that causes the least stress occurs E-health problems related to work.
In terms of stress levels 45% of respondents are exposed to low and insignificant level of stress, while 55% are exposed to high levels of stress in state institutions. The same is the percentage of exposure to high levels of stress in terms of gender, ie 27.5% were males and 27.5% females.

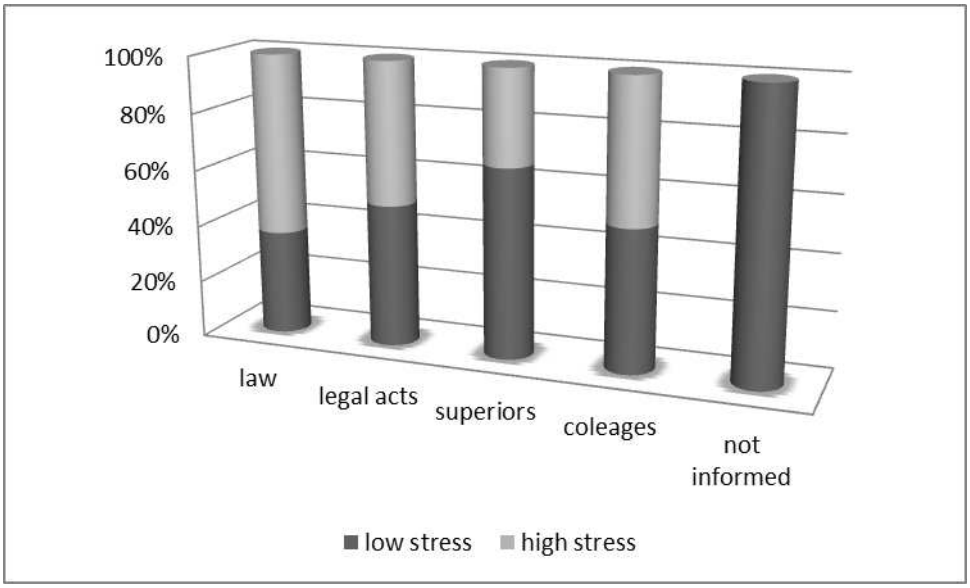

Graph 1 . The ratio of the variable information and stress levels P 0.295

In terms of informing we got that out of the 75% of people who are informed directly by law, 47.5% have a high level of stress, and that all who are uninformed have lower levels of stress.It was not found statistically significant difference in the level of awareness under stress.

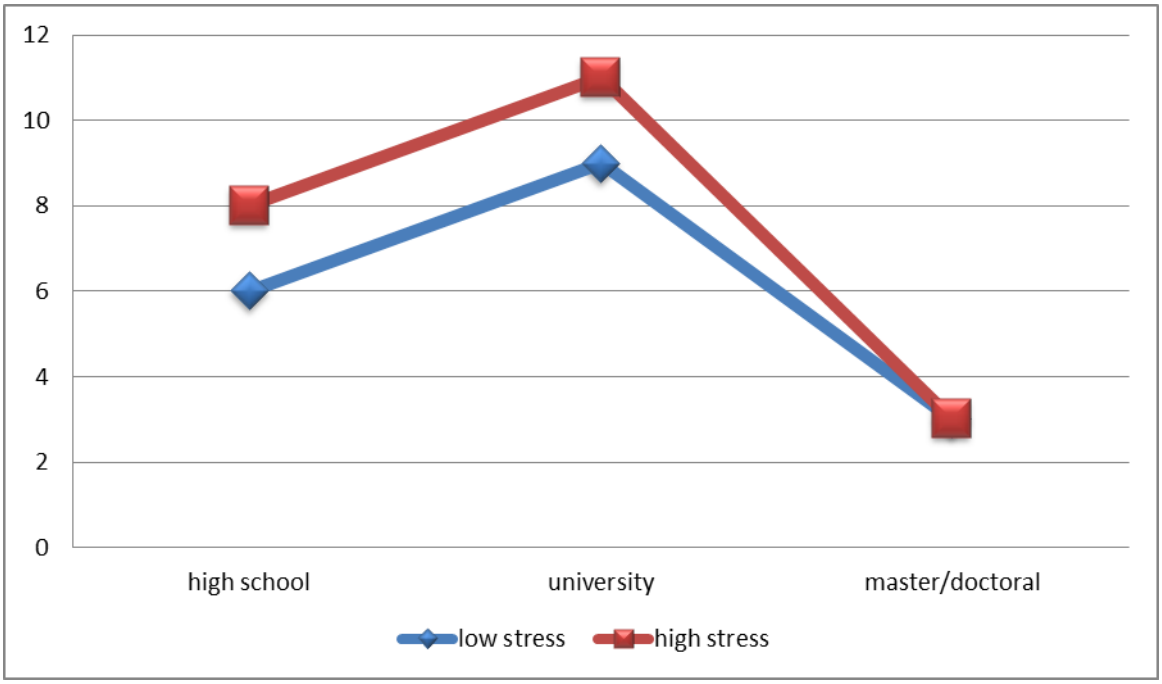

Graph.2. Ratio of the variable education and stress level

The level of stress in the workplace for people with secondary, university and master/doctoral studies show no significant difference.

3. DISCUSSION AND CONCLUSION

From the results we got a picture of the dominant categories of stressors in state institutions, and we found out which stressors most contribute for occurring workplace stress in state institutions.

Most stress is caused by the feeling of insecurity in the workplace, specifically the fear that the job can be terminated, low-income as well as recognizing that in order to move forward you need support from someone influential. Considering the synonyms for civil servants - "protected Bear" as slow and inefficient worker, but with a safe and guaranteed jobs and stable incomes, the expectation was that the sudden change in the state institution regarding the way of work will cause an uncertain job retention unless they meet requirements such as efficiency and effectiveness.

The second category that proved important contributor to stress is the category of employment barriers, as are the small opportunities for career development and salary increase, discrimination regarding the gender or age, inadequate tasks that are obtained as well as the lack of recognition for good work. With the Law on Public Servants and the Law on Civil Servants, has been provided a possibility for career development through evaluation of employees, but what happens in practice is not realizing these provisions of the law due to insufficient funds in the budget. Inadequate work tasks and discrimination are largely due to political affiliation andassigning people from outside the institution for managers who are not professionals and who are trying to manage in an environment that they do not know enough.

Although in the group of changes is included the higher volume (overload) of duties, because of the new way of working 24/7, however it does shows as a dominant stressor at work. The reason may be that only few people are implementing the projects and they are the ones who stay overtime and carry the burden of the large volume of work. This in turn causes anger and stress in other workers who experience the poor organization, lack of authority and conflict as a bigger stressors, which in this study is shown as the third stressor impact.

In the research was also found that the level of stress is no different in terms of gender and nationality, which means that it is likely for the workplace stress to occur in both sexes and of different nationalities.

It was expected that the lack of awareness and information's of their rights and responsibilities within the institution will make people less reliable and prone to stress and that there will be noticeably higher level of stress in the

workplace, but this was not received in this study. Instead we got that those who are uninformed are not subject to high stress.

Unlike the research of Skott Schieman and his coauthors Milkie and Glavin[195] who found that people with higher education or postgraduate levels of education tend more to confuse the work with their personal lives than those with secondary school reflecting the "stress of higher status" in this study it did not confirm and we have received that level of education does not affect the level of stress in the workplace in state institutions.

In this study we confirmed which are the dominant categories of workplace stress and we received information that every second employee in the state institutions of the Republic of Macedonia is exposed to stress in the workplace, which is a serious condition that requires attention, in-depth examination and taking concrete measures for its reduction.

4. BIBLIOGRAFY

[1]. NIOSH work group: *Stress at Work*. DHHS Publication No.99-101

[2]. King M. (2005): *Surviving Stress at Work:Understand It, Overcome It*. Trafford Publishing

[3]. Ross R. R., Altmajer M. E. (1994): *Intervention in Occupational Stress: A Handbook of Counseling for Stress at Work.* SAGE

[4]. Dolan L.S. (2007): *Stress, Self-esteem, Health and Work*. Palgrave Macmillan

[5]. Dewe J.P., O'Driscoll P.M., Cooper L.C.(2010): *Coping with Work Stress: A Review and Critique*. John Wiley and Sons

[6]. Dewe J.P., O'Driscoll P.M., Cooper L.C (2001). Organizational Stress: A Review and Critique of Theory, Research and Applications. SAGE

[7]. Donaldson-Feilder E., Lewis R., Yarker J.(2011): *Preventing Stress in Organizations: How to Develop Positive Managers.* John Wiley and Sons

[8]. Stresna random mestu I uticajsvetskeekonomskekrize: rezultatiistrazivanja mart-jul 2009. www.poslovi.infostud.com

[9]. Arandelovic M., Ilic I.(2006): *Stress in Workplace-Possible Prevention.* FactaUniversitatis,Series: Medicine and Biology Vol.13, No 3, pp.139-144

[10]. Schieman S.,Milkie A.M., Glavin P. (2009): *When Work Interferes with Life: WorkNonwork Interference and the Influence of Work-Related Demands and Resources*. American Sociological Review, Vol.74 (December:966-988)

[11]. Brantley J.P., Thomason T.B. (1995): *Handbook of Health and Rehabilitation Psychology,* edited by Anthony J. Goreczny.Plenum Press, New York

[12]. Cooper L.C., Dewe J.P. (2004): *Stress, A Brief History*. Wiley-Blackwell

[13]. WalonickS.D. (1993) *Causes and Cures of Stress in Organizations.* http://statpac.org/walonick/organizational-stress.htm

[14]. Perls, F. S., (1969). *Gestalt Therapy Verbatim*. Lafayette, CA: Real People Press

[15]. University of Toronto (2010). *When work interferes with life*. ScienceDaily. Retrieved December 21, 2011, fromhttp://www.sciencedaily.com¬/releases/2010/01/100112135038.htm

[16]. Maxon.R. *Stress in the Workplace: A Costly Epidemic*. http://www.fdu.edu/newspubs/magazine/99su/stress.html

[17]. Cranwell-Ward J.,Abbey A. (2005). *Organizational Stress*. Palgrave Macmillan

[1]. [195] Schieman S.,Milkie A.M., Glavin P. (2009): *When Work Interferes with Life: WorkNonwork Interference and the Influence of Work-Related Demands and Resources*. American Sociological Review, Vol.74 (December:966-988)

FROM CUSTOM WITH MORALITY TO THE SOCIAL NORM/LAW

Ljupcho Naumovski PhD
Faculty of Law, University St. Kliment Ohridski in Bitola
Republic of Macedonia
l_naumovski@yahoo.com

ОД ОБИЧАЈ СО МОРАЛ ДО ОПШТЕСТВЕНИ НОРМИ-ЗАКОН

Доц. д-р Љупчо Наумовски
Правен факултет, Универзитет Св. Климент Охридски, Битола,
Република Македонија
l_naumovski@yahoo.com

Abstract: By contemporary democratic society, a goal for that period of time has established an appropriate number of rules, regulations and norms that lead and guide people in their daily lives and activities. Custom plays an important role in the regulation of various aspects of social life.

In the daily life of every man is often a question as to how to act in different situations at work, in public places , home , family, or, in other words, how to reconcile his actions with the interests of society, the state with other people. Answers the question of what is acceptable, desirable and appropriate behavior in the majority of cases we receive from social norms in society through the accumulated experience of many generations of people.

It is - religious customs, morals, traditions, habits, customs, rites, rituals, legal political, aesthetic, bon ton, politeness, decorum, and others.

Without them it would be/is impossible any human community, especially the functioning of such complex structures of state and society.
Keywords customs, morality, community, state society.

Резиме: До денешното современо демократско општество, а за тој цел временски период се има воспоставено соодветен број на правила, прописи и норми кои ги воделе и водат луѓето во нивните секојдневни животи и активности.

Обичајот игра значајна улога во регулирањето на различните аспекти на општествениот живот.

Во секојдневниот живот на секој човек често прашање е тоа како да се постапи во различни ситуации на работа, на јавни места, дома, во семејството, или, со други зборови, како да се помират со своите постапки, со интересите на општеството, на државата, со другите луѓе. Одговар на прашањето за тоа што е прифатливо, пожелно и правилно однесување во поголемиот дел од случаите го добиваме од општествените норми во општеството преку акумулираното искуство на многу генерации на луѓе.

Тоа се - верските обичаи, моралните, традициите, навиките, обичаите, обредите, ритуалите, правните, политичките, естетските, бонтонот, учтивоста, пристојноста, и други.

Без нив би било/е невозможна било која човечка заедница, особено на функционирањето на такви комплексни структури, како на државата и општеството.
Клучни зборови: обичај, морал, човечка заедница, државата, општеството.

ВОВЕД

Обичај - правило на однесување кое има развиено поради неговата вистинска употреба во долго време; главна форма на регулирање на однесувањето во пред-етатистички општества во однос на племенските односи. Почитување обезбедено преку социјалното влијание на сторителот (казна, протерување

од кланот, пожар и лишување вода, и др.), или одобрување на мерките кои се применуваат на сторителот кој е навреден, за неговите роднини или членови на родот (одмазда).
обичајот како извор на правото уште е признат од страна на римските правници, ако во случај нема конкретни насоки изразени во други форми на правото.

За признавање на законска обврска, односно да сме заштитени од страна на судот, обичај бил да:

- ✓ а) го изразат должината на правната практика;
- ✓ б) одразуваат единствена практика - и акција и неактивност;
- ✓ в) да се спроведе разумна и итна потреба за правно регулирање на ситуацијата.

Правото се разликува од останатите општествени норми во основа зошто има исти карактеристики како и кај моралните. Овој однос на правото и моралот има добиено повеќе внимание, бидејќи се два најважни регулатори на општествените односи во кои луѓето се соочуваат во секојдневниот живот.

Обичајот се пренесува од генерација на генерација, многу од нив живеат со векови и милениуми, осветен договор на предците. Многу од нив се и имаат религиозен или полу-религиозен карактер (на пример, постот, Рамадан). Како општествените стереотипи се присутни кај сите народи, тие можат да бидат различни во различни слоеви на едно исто општество, различни етнички групи, националните групи. Ова е најстара форма на социјалната регулатива.

Усогласеноста со одредени обичаи (обреди, ритуали, церемонии) за поединецот е не помалку императивно барање од/во согласност со законските барања, како по правило, постои силен притисок на јавното мислење, озборувања и гласини во самата околина; страв од осудување од страна на роднините, пријателите и колегите; неподготвеност да се биде во позиција на еден човек преку непочитување на општо прифатените норми на однесување (гостопримство, добрососедство, почитување на старешините, присуство на погребот, изрази на сочувство до семејствата и пријателите на починатите, традицијата на прославување на разни радосни настани, неформални празници, родендени, свадби уреди, нов дом, итн .).

Морал

Концептот на „моралот“ е од исклучително значења. Постојат неколку десетина посебни видови на морал. Најчесто, моралот се разбера како еден од главните начини на нормативното регулирање на човечките постапки во општеството, како и посебна форма на општествената свест и вид на односи со јавноста.

Улогите на моралот во општеството и поединецот се многубројни. Тешко е да се објасни зошто постои морал, но јасно е зошто таа постои. Ако другите земни суштества животот и судбината се пропишани со природата, човекот е судбина сам за себе.

Моралот е еден од оние универзални духовни вредности кои ја дефинираат содржината на општествениот живот од самиот почеток на човековата цивилизација, и тој ќе остане најважниот атрибут, како за човекот, така и за општеството. Како една од најстарите форми на општествената свест, моралот еволуирал како човечност во распределбата на флората и фауната, за време на формирањето на општествените односи, образованието, социјалните групи и заедници.

Моралноста - збир на верувања, идеи за доброто и злото, правдата, честа, должноста, смислата за животот, среќата, и сите соодветни правила и принципи на човековото однесување кои се во насока на имплементација на човековите идеали и почитувањето а кое е обезбедено од убедувањето и совеста на човекот, неговата навика, како и од јавното мислење.

Моралноста содржи се што е вредно и прогресивно, и е генерирано од страна на човештвото во текот на историјата, во борбата против социјалното зло и моралните пороци. Тоа е систем на моралните норми и вредности. Принципите на моралот - се фундаментални принципи, на почетните услови, што го опфаќаат јавниот и приватниот живот на една личност.

Моралноста, исто така, ги вклучува моралните чувства, емоции, расположенија, таа, има психолошки аспект.

Ниедна личност не одредува како тој треба да се однесуваме кон другите, а општеството одредува како една личност треба да ги третираат другите. Ниту еден поединец го оценува сопственото однесување како добро или лошо, а и на општеството.

Однесувањето на поединецот во општеството во голема мера е определено од една страна, од моралните погледи, морална зрелост. Внатрешна верба во индивидуалниот морал на делото во голема мера ја одредува општествена важност. Од друга страна,на поединецот и индиферентниот однос на општеството кон неговите дела. Соодветно на тоа, се гради личното однесување во согласност со воспоставените традиции и норми.

Традициите се преземени за да се утврди колку се стабилни и прилично чести одредени/конкретни правила на теренот на однесувањето кои се како резултат на повторно продолжено повторување кое станува навика, обичај, а кое се усогласува со доброволното.

Навики - моќно средство за формирање на менталитетот на поединецот. Не е чудо што велат тие:. „*Навика - втора природа*“.

Во правната наука се поделени во правни традиции (обичајно право) и не-правните, или граѓанските/цивилните. Правната традиција и правниот поредок, бидејќи тие се рефлектираат во право, тие се заштитени, ги бранеме, а со тоа и за стекнување на правна сила. Некои од нив се директно фиксни во законот, додека останатите само се подразбираат, други го следат логичното од оние или другите правни правила. Најчесто, тие едноставно се наведени, што значи дека тие можат да бидат раководни.

Влијанието на моралот на правото е, исто така, истакнато во спроведувањето на законот. Правна практика докажува дека ако актите на законот не се во спротивност со моралот, тогаш тие си добиваат одобрение и признание од сите сектори на населението, а тоа, пак, ја зголемува ефикасноста на законската регулатива на општествените односи во целина.

Правото и моралот имаат заеднички особини и карактеристики. Една од главните карактеристики што им е заедничко е:

- ✓ **<u>прво</u>**, дека правото и моралот се еден вид на општествените норми, кои заедно го сочинуваат комплетниот систем на регулирано однесување.
- ✓ **<u>второ</u>**, и законот, а и моралот е мерка на слобода. За спроведување на законска слобода, мора да имате морална слобода. Моралната навреда неизбежно води кон правна произволност.
- ✓ **<u>трето,</u>** и правото, и моралот се во заедничка категорија, капиталот. Фер, праведноста е морално звучен критериум за акција во однос на луѓето, според кои за одредени барања за поединецот и општеството, за да им се утврди прифатливоста на одредени проценки и да им се направи надокнада на сите за своите постапки, како резултат на одредени последици.
  Фер претставува средство со кое се обезбедува социјалната вредност на правните норми. Сепак, за реализацијата на идеалот на општеството за правда е невозможно без регулација.
- ✓ **<u>четврто,</u>** самиот закон ги исполнува законските услови, кои имаат морална смисла. Правата треба да бидат заштитени само нормите на моралот. Едноставните правила на правдата се законски само кога тие се вклучени во правниот систем. И тие функционираат како правни поради тоа што ги обезбедуваат мерките на државна принуда.

Во обезбедување на правото мора да се прими многу од вредностите на моралот. Сепак, правото не може и не треба да биде во принцип спротивен на барањата на моралот. Создавањето на услови за реализација на морални вредности е едно од моралните барања за правни закони.

Законот - претставува средство со кое се обезбедува социјално и психолошко единство на народот, на нивната безбедност и лична слобода. Консолидирање на барањата на моралот, законот активно ги промовира и ги спреведува односите во реалниот живот.

Целите и задатоците кои се соочуваат со правните норми, се средства за спроведување на овие цели кои треба да бидат морално оправдани, да ги исполнуваат моралните барања, и кои, во суштина, се знак, кој во голема мера е определен од страна на виталноста на правните стандарди, нивната практична сила и социјалната резонанца кои тие ги предизвикуваат.

Познатиот руски филозоф Владимир Соловјов ги дефинира правилата како „*минимум морал, ниту задолжително за сите*“.

Сепак, Б.Н. Чичерин на оваа формула остро реагира, под претпоставка дека „*тоа не е желба да се наметне овој морал преку или по пат на државната принуда*“.

Моралот е повеќе разноврсен од владеењето на правото. Моралот ја регулира поширокатa област на односите одколку областа на односите уредени со закон. „*Со две работи пополнете го умот кои постојано се нови и досега најмоќни за стравопочит* - напишал Кант - ***ѕвездената небо над мене и моралниот закон во мене***“. Кант го сведува правото на оној вечно морално разумен закон, што не е предмет на било какви промени.

Моралните барања се со посеопфатна содржина, за да се обезбеди повеќе простор за интерпретација, додека пак, содржината на правните правила се карактеризираат со поголема специфичност. Таму е јасно означена законската обврска и мерката на субјективните права на учесниците во правниот промет.

Соодветно на тоа, постапката и практиката на законот е различен од примената на правилата на моралот. Правните правила можат да се применуваат само на пропишан начин од страна на стручни лица и тела, додека за моралните норми не се бараат никакви посебни социјални механизами за да се стават во акција.

Правилата на законот се систематизирани и формализирани во/со правни акти и норми на моралот кои се врежани во умот луѓето и го потенцираат изразот на јавното мислење преку нивно пренесување. Моралот не бара формални државни признавања, така што моралните норми се во интерконекција со внатрешниот авто-идентитет (мотиви, цели), а владеењето на правото е во врска со надворешните активности на лицата. Правилата на моралот не се институционализирани, односно, немаат формални дефиниции и правила на правото, а уште помалку како се со институционални контроли кои се наведени во законодавството и се реализираат преку судски одлуки.

Правилата на законот обезбедуваат правна одговорност за прекршок, односно кривично дело за лицето кое го извршило, па по автоматизам стануваат предмет на мерки на државна принуда. Овие мерки се начин да се осигураат законските норми, кои се остваруваат и реализираат само од страна на надлежните органи и лица во постапките утврдени со закон. За повреда на моралните стандарди се обезбедени мерки на социјалното влијание во форма на јавна осуда. Хегел верувал дека јавното мислење содржи во себе и принцип на правда „*во форма на здравиот разум на луѓето*“.

Меѓутоа, сличностите и разликите на правните и моралните норми не треба да биде апсолутни. Моралот и законот органски взаемно во корелација се надополнуваат едни со други во регулирањето на општествените односи.

Моралот (моралните) со своите принципи и норми влијае на развојот на правото, унапредувањето на јакнењето на законот и редот во општеството. Затоа, законот содржан во правото активно влијае на јакнење и развој на јавниот морал, за моралните ставови и однесувањето на секој поединец. Ова влијание врз правата на моралот се определува со какво право ги опфаќа идеите на луѓето за правда, хуманост, достоинство. Прекршување на законот е природна морална осуда од општеството и неговите членови[196].

ЗАКЛУЧОК

Должност на правото -. морална должност на сите свесни граѓани, на јавните власти, организациите на граѓанското општество е да придонесат за развојот на силна морална позиција со правна култура за секој граѓанин. Природно, работниците на државниот апарат, особено за спроведување на законот, треба да бидат модел за спроведување на својата граѓанска и професионална должност.

Правната професија вклучува посебни барања за професионални и морални-законски квалитети (полицијата) , адвокатите ги обврзува да ги знаат општествените норми кои ги регулираат службени должности, како и, интегритет, чесност, праведност - својствени морални квалитети на адвокатот. Адвокатот често се соочува со конфликтни ситуации.

Службена должност за спроведување на законот за службеникот е услов не само строго да ги почитува законите, но, исто така, и да покаже потребен такт, да внимава на моралот и психолошките искуства на човекот.

---

[196] Хегел ГВ Филозофијата на правото. . М., 1990, стр 352

Да се зацврсти професионалната етика како збир на норми на однесување, предизвикана од одредени конкретни активности за спроведување на законот систем. Важно морално барања за квалитет на секој учесник, е почитување на личноста, достоинството, со или преку морално образование и обука како унифициран процесот на формирање на високо квалификувани учесници во секојдневните активности.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Хегел ГВ Филозофијата на правото. . М., 1990, стр 352
[2] Комаров С.А. Общая теория государства и права. - М., 1997.
[3] Лукашева Е.А. Право, мораль, личность. М., 1986. С. 86

IMPACT OF THE GLOBALISED FOOD SYSTEM ON DIABETES TYPE 2 AND GLOBAL WARMING

Teuta Gjuladin-Hellon, PhD
Faculty of Food technology and Nutrition, State University of Tetovo, Macedonia
Email: teuta.gjuladin@unite.edu.mk

1. INTRODUCTION

The global diabetes and obesity epidemic is one of the most urgent health threats of the 21st century. This disease is growing, costly and deadly and has a direct impact on global development and on the lives of people worldwide. According to the International Diabetes federation-IDF (2013), there are around 400 million people with diabetes today, and this number is expected to exceed half a billion by 2030. Diabetes causes 4.6 million deaths and approximately 50–70% of these deaths are thought to be due to cardiovascular disease (IFD 2011). The economic cost of diabetes is calculated to over USD 550 billion globally, with significant disparities in expenditure between industrialised and developing countries (IFD 2013). In addition to these severe health consequences, this single disease intersects with all dynamics of human and economic development, and impacts most cruelly on low and middle-income countries (James et al. 2007). Four out of five people with diabetes now live in low and middle income countries and, the latest estimates (IDF 2013) show that over the next twenty years, the greatest increases in diabetes prevalence will be in Africa, the Middle East and south-east Asia.
Global warming shows a similar trajectory. It is estimated to cost between 5 and 20% of the global Gross Domestic Product every year without consideration of rapidly accelerating GHG rates (Stern 2009), and according to Costello et al. (2009), global warming caused 5.5 million disability adjusted life years (DALYs) in 2000 alone. Global anthropogenic greenhouse gas emissions (GHGs) are set to increase by 52% by 2050 (IPCC 2013), creating profound environmental, economic and human impacts (IPCC 2014, Stern 2009). Climate change is no longer merely projected to occur in the indeterminate future. It has already begun to be manifested in the weather regimes affecting biodiversity, ecosystems, food production, and rural livelihoods in many regions around the world (IPCC 2014). It is a real and growing challenge to the world at large and in particular to the scientific community, which is called upon with increasing urgency to respond effectively (World Bank 2013).
The aim of this research was, based on correlation analysis and the to date available publications to present the global agri-food chain as one possible driver of both diabetes type 2 and global warming, as threats to overall future sustainability and wellbeing.

2. RESEARCH METHODS AND DESIGN

For this study an explorative desk-top research method was used, utilising existing databases and published literature with the objective to explore the research topics, Global Warming and Diabetes to analyse the content and to support the presented findings. Systematic searches were conducted via a range of relevant web-sites and databases using the following main search terms: *Diabetes mellitus type 2*, malnutrition, global warming, GHGs, food production, sustainability. The main findings included in the research are retrieved from the data bases and publications of the web-sites of the following institution: International Diabetes Federation, FAOSTAT. The following statistical analyses of the numeric data were conducted: Mann-Kendall Statistic (S) with the purpose to statistically assess if there is a monotonic upward or downward trend of the variable of interest over; Box-Cox power transformation to detrend and improve the normality of the time series (using Addinsoft's XLSTAT 2012 software package); Pearson correlation coefficient (r) used as a measure of the strength of a linear association between transformed time-series and coefficient of determination (r^2), all with level of significance ≤ 0.05. However, these statistical tests do not necessarily imply causal relationship among variables, while significant correlations may be due to a third lurking variable. Due to limited available data, causal relations could not be established.

3. RESULTS

Figure 1 presents the compilation of the global diabetes type 2 prevalence rate published by the International Diabetes Federations in its in total six editions of Diabetes Atlases (IDF 2013, 2011, 2009, 2006, 2003, 2000). The performed Mann-Kendall test of the global prevalent rates of diabetes over time shows a significant positive trend ($p=0.017$; $\alpha<0.05$), which once more confirms that diabetes is a growing and serious global health problem.

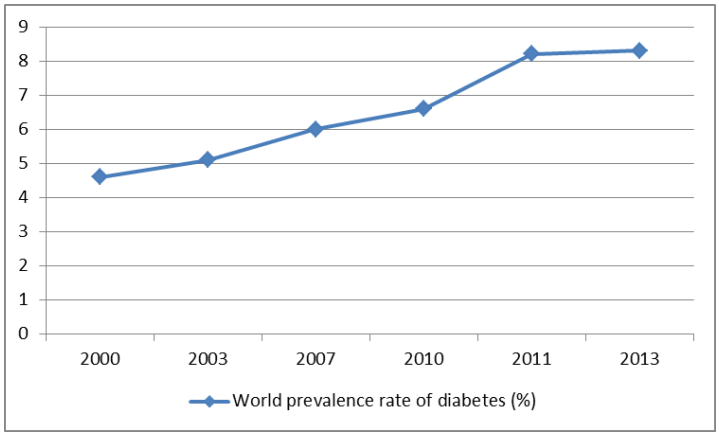

Figure 1: Word prevalence rate (%) of diabetes (age 20-79) in 2000, 2003, 2007, 2010, 2011 and 2013. Source: International Diabetes Federation (adopted)

The prevalence rate of diabetes in 2000 is 4.6% and since then, has an upward trend over the years (2000:2003, 10.8%; 2000:2007, 30.4%; 2000:2010, 43.5% and 2000:2011, 78.3%), reaching its pick in 2013 (8.4%). The estimated prevalence rate for 2013 is by 80.4% higher than the starting year (IDF 2013, 2011, 2009, 2006, 2003, 2000).

Year	Total (kcal/day)	Cereal (kg/year)	Meat (kg/year)	Fruits/Vegetable (kg/year)	Fish (kg/year)
1970	2391	138.4	27.0	198.6	33.0
1980	2492	143.4	30.6	174.4	15.8
1992	2623	150.8	34.1	132.3	13.0
2000	2732	148.5	38.2	116.6	11.5
2007	2823	147.4	40.5	103.7	10.9

Figure 2: World food consumption by energy intake (kcal/capita/day) and product (kg/year) for the period 1970-2007. Source: FAOSTAT database

Analysis of FAOSTAT data shows that dietary energy measured in kcals per capita per day has been steadily increasing on a worldwide basis; consumption of calories per capita from the 1970s to 2007 has increased globally approximately 450 kcal/capita/day. The most notable fact found is that worldwide, the consumption of cereals increased only by 6.8%, whilst the consumption of meat and meat products soared, rising by 50% (Figure 2). Globally, in 2007, people on average consumed 41kg of meat and meat products, or approximately 112 g/capita/day. At present, only a small and negligible minority of the world's population consumes the generally recommended high average intake of fruits and vegetables of 400 g per capita per day.

The amount of the total GHGs emission from agriculture converted in CO_2 equivalents is available from the FAOSTAT Emissions Database and is presented in Figure 3. An upward trend of these emissions for the investigated period is detected with the MK test ($p<0.0001$; $\alpha<0.05$). According to analysis of the FAOSTAT data, crops and livestock production alone is responsible for half of the methane and 80% to 99% of the nitrous oxide emitted into the atmosphere by human activity. These emissions have increased by an average of 1.6% per year, since 1993. The preliminary data for 2011, 2012 and 2013 (FAOSTAT) show a continuous, but slower increase (4,710,030.21; 4,714,267.12 and 4,717,469.37 respectively). According to the correlation analysis of the detrended

time series for the observed period, diabetes type 2 (Figure 1) is positively associated with CO_2-eq emissions from the agriculture sector (r=0.9206, r2=0.8475; p<0.05).
GHGs from food production and consumption contribute 19–29% of all anthropogenic greenhouse gas emissions. Energy-related carbon dioxide emissions along the agrifood chain are produced from the combustion of fossil fuels to run machinery, generate heat and electricity for food storage and processing, and from the use of petroleum fuels for food transport and distribution. Globally, the agrifood chain consumes 30% of the world's available energy – with more than 70% consumed beyond the farm gate.

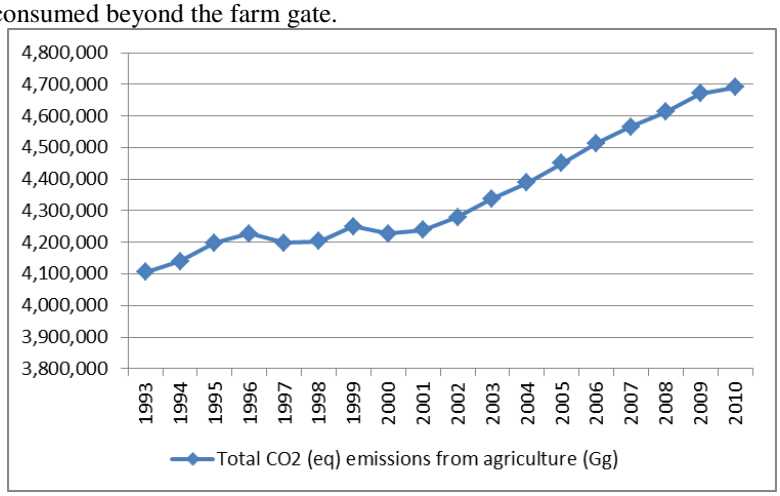

Figure 3: Total CO_2 (equivalent) emissions from agriculture (Gigagram) Source: FAOSTAT (2013)

The agrifood chain produces about 20% of the world's greenhouse gas emissions. More than one-third of the food produced is lost or wasted, and with it about 38% of the energy consumed in the agrifood chain. The proportion of emissions from sections of the food chain after food leaves the farm is larger in high-income countries than in lower-income countries. (FAO 2012, 2011).

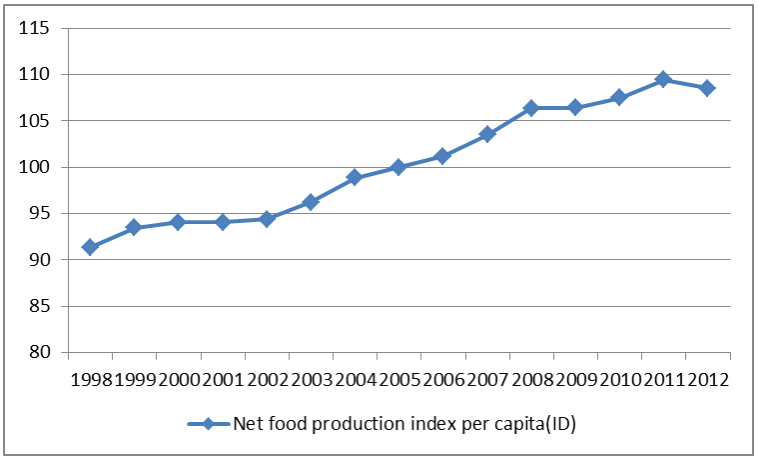

Figure 4: Global Net food production index per capita (International Dollars) Source: FAOSTAT

According to FAOSTAT database the total net food production index per capita from both agriculture and livestock shows a constant increasing trend, although with a slower pace during the period 2007-2011 (p<0.0001; α<0.05). A slight decrease in 2012 compared to 2011 was observer (2011:2010; -0,82 %). The global diabetes prevalence (Figure 1) and the food production are positively associated, with a significant coefficient correlation r=0.8347 (r2=0.6967; p<0.05) calculated on their detrended series.

4. DISCUSSION

The present food system should be credited with making food more widely available and affordable to large portions of the world. This can be observed by the increasing amount of food consumption in the last decades in all regions of the world, regardless the economic background.

Analysis of FAOSTAT Food Balance Sheets performed in this research shows that dietary energy measured in kcals per capita per day has been steadily increasing on a worldwide basis. Greater amounts and consumption of high-value foods such as meat, fruits and vegetables, and processed foods are available to populations worldwide (Figure 2). While the benefits of the globalized food system are apparent, seen through greater choices for consumers, greater nutritional diversity and affordability, the risks are increasingly apparent as well, impacting both environmental and human health.

The global net food production (Figure 4) is significantly associated with the growing number of the diabetic population (Figure 1) and the GHGs emission from agriculture and life-stock production (Figure 3) which indicates that the global food production system and increased consumption may fuel both diabetes and global warming. Agriculture and food systems have dramatically changed the quantity of food products available to consumers, resulting with excessive food consumption globally (Figures 2 and 3), which is associated with well documented risk of diabetes (Fitzgerald et al. 2011, Hu 2011 etc.). Food production has dramatically increased calorie consumption which are seen not only as the main drivers of diabetes (Figure 2), but also has resulted in large GHGs emissions due to food production and land-use change, making this sector the third major contributor to the total global emissions (Figure 3).

In addition to the quantity of food, the types of foods consumed have also major impact on both the increased prevalence of diabetes and global warming. Advances in food production in the last decades have increased availability and affordability and so has consumption of processed and energy-dense foods, especially of animal sources worldwide in parallel to a marked decline of a plant-based diet (Figure 2). Excessive calorie intake and animal based diet are significantly correlated to the increasing trend of diabetes type 2 prevalence (Pan et al. 2013, Hu 2011, Aune & Ursin 2009 etc.) Although livestock products are a source of some essential nutrients, they provide large amounts of saturated fat, which is a known risk factor for diabetes, cardiovascular disease and weight gain (Hu et al. 2011, Woodcock et al 2009, McMichael et al. 2007). Animal foods not only increase type 2 diabetes and obesity risk in comparison to fruit, vegetable and cereal products but have adverse environmental impacts, as they are far more carbon intensive (Hu 2011, Woodstock et al 2009, McMichael et al. 2007). According to Kickbusch (2010), industrial animal production consumes especially large amounts of energy, requiring 35 calories of fossil fuel to produce 1 calorie of food energy – not counting the energy required for processing, packaging, cold storage, and transportation of meat.

The 21st century agri-food system is characterised by globalisation, trade liberalisation and industrialisation; carbon intensive production, transport, storage and retailing methods are required for processed and packaged foods imposing additional burden to the already burdened agriculture sector.

Hence, the globalised food system and agriculture play a significant role in developing diabetes and premature deaths (IDF 2013, 2011, 2009, 2006, 2003, 2000) arising from imbalanced diets, empty calories, and overconsumption, that is observed in high and middle-income countries and is increasingly apparent in the nutrition and epidemiological transitions under way in developing countries.

5. CONCLUSIONS

The global agri-food system contributes to health benefits and harms through the availability, quality and affordability of food. The presented patterns of consumption and production do not derail only human and environmental health, but undermine and threaten the future food security, sustainability and overall wellbeing.

Rising temperatures and extreme weather events due to rising emission of GHGs on the one hand, and the rising population on the other, lead to major resource depletion and scarcity affecting all countries, while threatening the most vulnerable populations. Degradation of agricultural land and water, higher costs of oil and natural gas, insecurity regarding the limited reserves of these non-renewable resources and the global consensus on the need to reduce greenhouse gas emissions could have in turn negative impact on human well-being. Although based on correlation analysis which does not necessarily imply causality, this research identifies and suggests that the globalised food system may be a possible link between diabetes and global warming with an objective to encourage and direct future detailed exploration of causality.

6. REFERENCES:

Aune, D. & Ursin, G. (2009) Meat consumption and the risk of type 2 diabetes: a systematic review and meta-analysis of cohort studies. *Diabetologia* [Internet], May /June, (52), pp. 2277–2287. Available from: < http://www.researchgate. net/ publication/26724320_Meat_consumption_and_the_risk_of_type_ 2_diabetes_a_systematic_review_and_meta-analysis_of_cohort_studies> [Accessed 20 April 2014].

Costello, A., Abbas, M., Allen, A., Ball, S., Bell, S., Bellamy, R., Friel, Sh., Groce, N. et al. (2009) Managing the health effects of climate change. *Lancet* [Internet], May 2009, (373), pp. 1693-1733. Available from: < http://www.ucl.ac.uk/global-health /project-pages/lancet1/ucl-lancet-climate-change.pdf> [Accessed 30 May 2013].

FAOSTAT-FAO *Emissions Database* [Internet]. Available from: <http://faostat.fao. org/> [Accessed 17 December 2013].

Fitzgerald, N., Hromi-Fiedler, A., Segura-Pérez, S., Pérez-Escamilla, R. (2011) Food insecurity is related to increased risk of type 2 diabetes among Latinas. *Ethn Dis.* [Internet], March, (21), pp.328-34. Available from: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pub med/21942166> [Accessed 1 November 2013].

Food and Agriculture Organization (2011) *Energy-Smart Food for People and Climate* [Internet]. Food and Agriculture Organization of the United Nations Publication, Rome, Italy. Available from: <http://www.fao.org/docrep/014/i2454e/i2454e00.pdf [Accessed 19 December 2013].

Food and Agriculture Organization (2012) *Energy-Smart Food at FAO: An Overview* [Internet]. Food and Agriculture Organization of the United Nations. Available from: <http://www.fao.org /docrep/015/an913e/an913e.pdf> [Accessed 22 December 2013].

Hu, F.B. (2011) Globalization of Diabetes. The role of diet, lifestyle, and genes. *Diabetes care* [Internet], June, (34), pp. 1249-1257. Available from: <http://care. diabetes journals.org /content/34/6/1249.long> [Accessed 1 April 2014].

Intergovernmental Panel on Climate Change (2014) *Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability* [Internet]. Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA. Available from: <http://ipcc-wg2.gov/AR5/> [Accessed 26 March 2014].

International Diabetes Federation (2000) *IDF Diabetes Atlas, 1st edn.* [Internet] Brussels, Belgium: International Diabetes Federation 2000. Available from: < www.idf.org/diabetesatlas>[Accessed 20 October 2013].

International Diabetes Federation (2003) *IDF Diabetes Atlas, 2nd edn.* [Internet] Brussels, Belgium: International Diabetes Federation, 2003. Available from: < www.idf. org/diabetesatlas>[Accessed 20 October 2013].

International Diabetes Federation (2006) *IDF Diabetes Atlas, 3rd edn.* [Internet] Brussels, Belgium: International Diabetes Federation, 2006. Available from: < www.idf. org/diabetesatlas>[Accessed 20 October 2013].

International Diabetes Federation (2009) *IDF Diabetes Atlas, 4th edn.* [Internet] Brussels, Belgium: International Diabetes Federation, 2009. Available from: < www.idf. org/diabetesatlas>[Accessed 20 October 2013].

International Diabetes Federation (2010) *A Call to Action on Diabetes* [Internet]. Brussels, Belgium: International Diabetes Federation. Available from: http://www.idf.org/webdata/Call-to-Action-on-Diabetes.pdf (accessed 6 March 2014).

International Diabetes Federation (2011) *IDF Diabetes Atlas, 5th edn.* [Internet] Brussels, Belgium: International Diabetes Federation, 2011. Available from: < www.idf. org/diabetesatlas>[Accessed 20 October 2013].

International Diabetes Federation (2013) *IDF Diabetes Atlas, 6th edn.* [Internet] Brussels, Belgium: International Diabetes Federation, 2013. Available from: < www.idf. org/diabetesatlas>[Accessed 22 March 2014].

International Diabetes Federation Europe (2011) *The Policy Puzzle: Is Europe Making Progress? 3rd edition* [Internet]. International Diabetes Federation Publication, Brussels, Belgium. Available from: <http://ec.europa.eu/health/major_ chronic_diseases/docs/ policy_puzzle_2011.pdf> [Accessed 30 March 2013].

International Diabetes Federation Europe (2012) *The Diabetes Epidemic and Its Impact on Europe* [Internet]. European Diabetes Leadership Forum, Copenhagen. International Diabetes Federation Publication, Brussels, Belgium. Available from: < http://www. oecd.org/els/health-systems/50080632.pdf> [Accessed 30 March 2013].

James, B., Marmot, M., Oldfield, Z. & Smith, J. (2007) Diabetes and the rise of the SES health gradient. *NBER Bulletin on Aging and Health* [Internet], November 1, (6), pp. 43-46. Available from: <http://www.econstor.eu/bitstream/10419/33911/1 /5261234 86. pdf> [Accessed 26 September 2013].

Kickbusch, I. (2010) *Health Policy in the 21st century* [Internet]. Adelaide Thinker in Residence, Department of the Premier and Cabinet, Adelaide, Australia. Available from: < http://www.sahealth.sa.gov.au/wps/wcm/connect/b6050a8043ca15eab166f326 a3df42b9/KickbuschDay1-hiap-phcc-20100423.pdf> [Accessed 29 May 2014].

McMichale, A., Powles, Butler, C. & Uauy, R. (2007) Food, livestock production, energy, climate change, and health. *The Lancet* [Internet], October, (370), pp. 1253 – 1263. Available from: <http://www.thelancet.com /journals/lancet/article/ PIIS0140-6736(07)612562/fulltext> [Accessed 12 October 2013].

Pan, A., Sun, Q., Bernstein, A., Schulze, M. et al. (2013) Changes in Red Meat Consumption and Subsequent Risk of Type 2 Diabetes Mellitus. Three Cohorts of US Men and Women. *JAMA Intern Med.* [Internet], October, (173), pp. 1328-1335. Available from: <http://archinte.jamanetwork.com/article.aspx?articleid=1697785> [Accessed 2 October 2013].

Stern, N. (2009) *Managing climate change and overcoming poverty: facing the realities and building a global agreement on poverty. Policy Paper* [Internet]. Centre for Climate Change Economics and Policy, Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment, London School of Economics, UK. Available from: < http://www.cccep.ac.uk/Publications/Policy/docs/MANAGING%20CLIMATE%20CHANGE%20AND%20OVERCOMING%20POVERTYx%20(2).pdf > [Accessed 21 July 2013].

Woodcock, J., Edwards P., Tonne, C., Armstrong, B., Ashiru, O., Banister, D. et al (2009) Public health benefits of strategies to reduce greenhouse-gas emissions: urban land transport. *Lancet* [Internet], December, (374), pp.1930 – 1943. Available from: < http://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(09)61714-1/fulltext > [Accessed 30 July 2013].

World Bank (2013) *Macedonia, former Yugoslav Republic of: Analysis of the Agricultural Support Programs. Report No: ACS5258* [Internet]. The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank Publication, Washington DC, USA. Available from: < https://openknow ledge.worldbank.org /bitstream/handle /109 86/16627/ACS52580WP0p130IC0 REPORT0MACEDONIA .pdf> [Accessed 12 October 2013].

OLD URBAN AND RURAL ARCHITECTURE IN MACEDONIA AND ITS PROTECTION

Prof. Marula Nikoloska
MIT University – Skopje, Republic of Macedonia mitmarula@gmail.com

СТАРАТА ГРАДСКА И СЕЛСКА АРХИТЕКТУРА ВО МАКЕДОНИЈА И НЕЈЗИНА ЗАШТИТА

Проф. д-р Марула Николоска
МИТ Универзитет – Скопје, Република Македонија

Abstract: This study considers conditions, treatment and key problems in the practical realization of the protection of urban and rural architecture in the Republic of Macedonia. The basic data of this cultural heritage, their status, problems of maintaining, valorization, revalorization, financing are only part of the key problems for which are given certain suggestions of overcoming.
Key words: conception, principles, cultural heritage, protection

Резиме: Трудот ги третира состојбите, третманот и клучните проблеми во практичното остварување на заштитата на старата градска и селска архитектура во Република Македонија. Основните податоци за конкретниот вид културно наследство, нивниот старус, проблемите со одржување,валоризација, ревалоризација, финансирањето се само дел од клучните проблеми, за кои се дадени и одредени предлози за нивно надминување.
Клучни зборови: Концепција, принципи, културно наследство, заштита

1. ВОВЕД

На територија на Република Македонија се наоѓа обемно градителско наследство од различни видови и периоди со извонредни научни, културни, уметнички, историски, амбиентални и други вредности. Во рамките на ова наследство, поединечните објекти, комплекси и урбани целини од старата градска и селска архитектура имаат посебно значење, „имајќи предвид дека народното градителство најмногу е изразено во станбената архитектура“[197]. Вредностите како просторно, функционално, конструктивно и естетско достигнување и др., го вбројуваат ова наследство од 19 и 20 век во редот на значајни архитектонски и урбанистички достигнувања на нашата земја и пошироко.

2. СОСТОЈБИ

На територијата на Република Македониј, статус на заштитено добро имаат 382 објект и 15 урбани целини. Што се однесува до страта селска архитектура, статус на заштитено добро имаат 110 објект и 4 рурални целини.

Увидот во состојбата и на само дел од градителското наследство на терен покажува состојба која е поинаква од онаа во службените евиденции. Голем дел од денес сеуште заштитените добра не постојат. Тие се срушиле поради нивната напуштеност и неодржување од страна на сопствениците, падури и намерно рушење (некогаш со цел изградба на нов објект). Изразена е и појавата на изведување на интервенции на објектите од страна на сопствениците, кои се нестручни и кои ги менуваат објектите до таа мерка што истите ги губат споменичките својства. Уште полоша е состојбата кога на одреден објект се внесуваат елементи, кои значат имитација и деградација на архитектурата на објектот. Ваквата состојба е карактеристична за повеќе македонски градови, како Струга, Велес, Кратово, Дебар, Охрид. Алармантен е примерот на Струга каде од регистрираните 49 споменички добра, 39 објекти се нови објекти. Во Кратово на пример веќе не постојат групации на објекти кои некогаш формираа атрактивни урбанистички и архитектонски целини со значајни амбиентални вредности. Зачуваните поединечни објекти се раштркани во градското урбано ткаење, така да градот го има изгубено духот на местото карактеристичен за овој град.

[197] Бранислав Којиќ, Народно градитељство као значајан део културне баштине,Заштита споменика народног градитељства, Београд, 1984, 10

Состојбата во зачуваноста на градските урбани матрици е слична. Долгодишната несоработка на урбаните планери со стручнните служби од областа на заштитата, обврска која во еден период не беше законски регулирана придонесоа за бројни измени во старите градски матрици.

Ваквата состојба не се разликува многу и кога станува збор за старата селска архитектура. Карактеристичен е примерот на Галичник кој според службената документација претставува рурална целина во која се регистрирани 58 куќи со статус на културно наследство. Денес, сериозен проблем претставува катастарската идентификација на заштитените куќи во селото, а о 58-те куќи со статус на заштитено добро, срушени се 40 куќи. Голем дел од објектите со нестручни интервенции ги изгубиле своите вредности.

Истражувањата покажаа и постоење на голем број на објекти кои според своите архитектонски, просторни, функционални вредности треба да стекнат статус на заштитено добро, а истите не се нотирани ни како евидентирани објекти. Големиот број на извонредни примероци на селски куќи во Беровско, Кривопаланечко, Струшко, Скопско, Виничко, Реканскиот предел и т.н. ја потврдуваат изнесената констатција. Состојбата во селските населби на ниво на урбанистички планови е уште повпечатлива, со оглед дека за поголемиот број наелби во Реканскиот регион не се донесени соодветни видови урбанистички планови, а оние кои биле предмет на урбанистичко планирање, плановите, во најголем дел, се од времето пред донесување на Просторниот план на Републиката и како такви не се усогласени со него, ниту со важечките прописи од таа област.

Новите законски решенија пропишани со донесувањето на Законот за заштита на културното наследство од 2004 година, како и бројните подзаконски акти изготвен во согласност со европските стандарди со своите одредби значеше утврдување на политиката и методологијата во поглед на заштитата на културното наследство. Но и покрај тоа, констатираните состојби не се променија драстично. И покрај задолжителната законска обврска за реваоризација на постојните „споменици на културата“ со изготвување на соодветни Елаборати, која требаше да заврши по 3 години од донесување на Законот, што значи во 2007 година, сеуште е огромен бројот на „споменици на културата“ за кои не е изгортвен Елаборат за валоризација со цел одредување на статусот и пропишување на режимот на заштита на заштитеното добро, како и Елаборат за губење на статусот на заштитено добро.

Изготвувањето на потребните Елаборати ќе ја подобри и состојбата, односно проблемот на изготвување на техничка и фото документацијза објектите. Таквиот вид на документација се смета за составка на методологијата во заштитарството и претставуваат основен податок потребен за преземање на било каква конзерваторска интервенција, а меѓу другото и за научните истражувања на урбаното и

архитектонското творештво на тлото на Република Македонија. Бидејќи објектите секојдневно се уриваат, со нивното исчезнување неповратно се губат материјалните траги и сознанијата за богатото творештво во нашата земја.

3. ПРОБЛЕМИ

Проблемите со заштитатана културното наследство се бројни, а последиците од ваквите состојби на третман објектите и целините од старата градска и селска архитектура се скоро алармантни.

Најсериозни се состојбите со уништувањето на куќите кои се дел од градителското наследство. Во тој процес изгубени се драгоцени примероци на градителското наследство. Процесот на урбанизација, односно изготвување на урбанистички планови долго време беше една од причините за уништување на објектите, дел од културното наследство. Така, при анализата изготвена во 1992 година, констатирано е дека 85 куќи од страта градска архитектура во 16 општини, според тогаш важечките детални урбанистички планови биле предвидени за рушење. Според пописот спроведен во 1997 година, 64 објекти, тогаш „споменици на културата“ се изземени затоа што физички не постојат.

Анализата на податоците во поглед на сопственоста на објектите, покажува дека , најголем дел на објектите се во приватна сопственост. На тој начин, процесот на уништувањето на овој вид културно наследство е континуиран. Причините секако лежат во недоволните средства кои државата ги издвојува за конзерваторки зафати на овој вид културно наседство, изведување на потребните поправки и одржување на објектите кои сосвениците на своја сметка и на своја рака ги извршуваат и кои секако се изведуваат на нестручен начин. Интервенциите се најмноги изразени во измените изведени на фасадите, крововите, но и во ентериерите. И покрај работата на инспекциските служби, ефектите се минимални, а ваквата појава не може да се надмнине. Од друга страна, незначителен е бројот на културни добра кои се во приватна состојба за кои се идвоени државни пари за потребни конзерваторски интервенции, додека социјалната и економската положба на нивните сопственици е таква што многу објектите континуирано пропаѓаат. Миграциите од економски и други причини се исто така важен фактор за пропаѓањето на извонредни примероци на објекти од старата селска архитектура. Би рекле, најизразит пример е Реканскиот предел. Извонредни примероци на куќи кои до пред 10-15 години ги формираа карактеристиките на архитектурата на реканската куќа денес се драстично намалени, а во одредни села, како Богдево, Ничпур, Кракорница, Нистрово, Жужње, Бибај, Рибница, Грекај, Тануше, Нивиште, немаат ниеден или само еден до два објекти со вредности кои би биле третирани од аспект на заштитата на културно наследство. Иселувањето е причина за пропаѓањето и на бројни одбјекти од старата градска архитектура. Така, голем број од спомеичките добра во Дебар веќе се неповратно изгубени или се во фаза на целосна неупотребливост, поради иселувањето на нивните сопственици во странство кои не покажуваат никаква заинтересираност за одржување, а не се можни ни било какви конзерваторски интервенции. Според истражувањата на состојбата на спомеичките добра во Прилеп пред околу 10 години, 2 објекти биле срушени, 8 биле во фаза на пропаѓање, 7 не се одржувале, а 20 објекти редовно се одржуваат.

Наведените податоци укажуваат на алармантноста на состојбата во која се наоѓа овој вид на културно наследство. Во многу градови, а особено во селата сликите на разурнатите куќи драматично сигнализираат на неповратно изгубените примероци кои се дел од автохтониот развој, високоцивилизаторските вредности како дел од творечкиот анонимен народен гениј.

3. ПРЕДЛОЗИ

„Културното наследство е опиплив израз на прожимање на културниот идентитет и за народите на кои им припаѓа претставува непроценлива вредност“[198].

Токму затоа, оваа непроценлива вредност треба да ја „препознаеме, проучиме, штитиме и шириме“[199]. Меѓутоа, очигледно е отсуството на практичниот ангажман кој треба да ја стопира

[198] Чезаре Бранди Чезаре, Теорија рестаурације, Београд 2007, 7
[199] Ibid, 7

деструкцијата на која е изложено градителското наследство во Македонија. Констатираното рушење, нестручните интервенции, видот на сопственоста, социјалната структура на сопствениците, финансиската подршка од државата и др. секојдневно во неповрат се губи еден значаен белег на етничкиот и културниот идентитет на македонското тло.

Приоритетна е потребата од одредување на нов законски рок и строго придржување кон истите, во поглед на изготвување на со закон задолжителните Елаборати за валоризација и ревалоризација, кои со постојната динамика ги пробија сите законски рокови.

Потребно е систематско спроведување на заштитна евиденција, инвентаризација, пропишани и во член 34 од Зконот за заштита на културното наследство.

Потребно е систематско истражување, средување и комплетирање на документацијата за објектите и целините, не само на куќите кои немаат својство на споменичко добро (што е и законска обврска-чл.36 од Законот за заштита на културното наследство), туку и на оние кои тој статус веќе го имаат стекнато, како основа за било какви идни активности на заштита и развој,особено на историските јадра и урбани целини.

Формирање на екипи кои од објектите кои се полусрушени или на кои се изведени значителни нестручни интервенции на фасадите ке ги дислоцираат вредните примероци на автентични вградени елементи и таваници со што ке се обезбеди зачувување и заштита на бројни етнографски експонати, дел од културата на живеење на нашиот народ.

Издвојување на финансиски средства за превентивна заштита на крововите на објектите, кои често се најголемата причина за пропаѓање и рушење на објектите.

„Во моментот кога културното наследство ќе стане општо добро, во кое секој ке го препознае сопственото потекло...тогаш тоа се претвара во фундаментален елемент за социоекономскиот развој на сите земји...“[200]. Заради тоа, потребно е активно вклучување на граѓаните, што е поврзано со нивната едукација и популаризација на градителското наследство, почнувајќи од системот на образование (основни и средни училишта), како и кусеви , воркшопови, специјализации и други форми на стручните лица.

Поттикнување и разработка на системот на спонзорства, донации, користење на средства од разни странски фондови.

Активно вклучување на локалните власти во заштитата на културното наследство на нивната територија.

Формирање на лаборатории и работилници кои ќе ги проучуваат старите техники на градење и градежните материјали, а ќе се специјализираат и мајстори кои ке бидат вклучени во непосредните конзерваторски интервенции. Всушност „централно прашање .... при конзервацијата е научното познавање на различните видови наа материјалот: како се создава, употребува, како се распаѓа и како може да се зачува со одржување, поправки и консолидација со употреба на научни постапки и начини“[201].

Покренување иницијативи за решавање на постојните проблеми во урбаните целини. Заштитата на културното наследство ги опфаќа и сложените социо-економски, хигиено-комунални, урбани и еколошки проблеми. Тоа подразбира решавање на неповолните станбени услови во старите градски јадра и руралните целини, често лошата инфраструктура, социјалниот статус на сопствениците , нерешените имотно-правни односи, економската деградација на одредени целини – се дел од прашањата кои остануваат да се разрешат.

Ваквите состојби се лимитирачки ра развојот на културниот, руралниот туризам. Потребно е изготвување на стратегија за развој на туризмот со цел вклучување и користење на културното наследство за овие цели. Изготвувањето на физибилити студии и менаџмент планови за развој на одредени пределе сначајни по бројот на зачувано градителско наследство, се дел од активностите кои претстојат.

И на крај потребно е да се потенцира дека најважно е почитувањето на Препораката за заштита на историските или традиционалните целини и за нивната улога во современиот живот, според која „нивната заштита и нивното интегрирање во колективниот живот на нашата епоха треба да биде задача на владата и на граѓаните во државите на чија територија се наоѓаат[202]“, одредба која е вградена и во член 7 од Законот за заштита на културното наследство.

БИБЛИОГРАФИЈА

(1) Бранислав Којић, Народно градитељство као значајан део културне баштине,Заштита споменика народног градитељства, Београд, 1984

[200] Ibid, 7

[201] Бернард Фелден, Вовед во конзервацијата на културното наследство, Скопје, 2003/4, 7

[202] Препорака за заштита на историските или традиционалните целини и за нивната улога во современиот живот, Темелни акти на УНЕСКО за заштита на културното наследство, ИКОМОС, Скопје, 2006, 235

(2) Чезаре Бранди Чезаре, Теорија рестаурације, Београд 2007
(3) Бернард Фелден, Вовед во конзервацијата на културното наследство, Скопје, 2003/4
(4) Темелни акти на УНЕСКО за заштита на културното наследство, ИКОМОС, Скопје, 2006

MUSIC AND POETRY IN SYNTHESIS – A CREATIVE APPROACH FOR APPRECIATION OF ARTISTIC IDEAS IN PIANO EDUCATION

Milena Tsolova PhD Student
SWU 'Neofit Rilski' - Blagoevgrad, Republic of Bulgaria
milena_tsolova@abv.bg

СИНТЕЗЪТ МУЗИКА И ПОЕЗИЯ – ТВОРЧЕСКИ ПОДХОД ЗА ОСМИСЛЯНЕ НА ХУДОЖЕСТВЕНИТЕ ИДЕИ В КЛАВИРНОТО ОБУЧЕНИЕ

Милена Цолова докторант
ЮЗУ "Неофит Рилски" – Благоевград, Република България
milena_tsolova@abv.bg

Abstract: Piano education in non-professional schools in Bulgaria provides opportunities for using a variety of new teaching methods that are in favor of performers' progress as well as promote their interests in arts. In this educational situation creative projects combining music and other arts could be realized. The project for synthesis between music and poetry reveals original and artistic ideas for a stage piano performance and is focused on high-school students' education who are participating in instrumental program. After completing the project students will develop their musical abilities and performance skills while inspire their imagination. This project encourages teamwork and assists in the process of understanding of musical ideas.
Key words: piano, poetry, concert, education, creativity.

Резюме: Обучението по пиано извън професионалните и профилираните училища в България предоставя благоприятни условия за употребата на разнообразни и иновативни образователни методи, които подпомагат развитието на изпълнителите и подкрепят интересът им към изкуството. В тази среда е възможно да се осъществят творчески съчетания между музика и други изкуства. Проектът за съчетаване на музика и поезия разглежда креативно решение за представяне на концертна програма и е насочен към обучението на ученици в гимназиален курс към общообразователното училище, където съществува програма за клавирно обучение. Чрез участието си в него учениците развиват музикалните си заложби, усъвършенстват клавирните си умения и стимулират въображението си. Проектът насърчава творческата екипна работа и подпомага процеса на осмисляне на художествените идеи от учениците.
Ключови думи: пиано, поезия, концерт, обучение, творчество.

УВОД

Обучение по пиано може да се провежда извън системата на професионалното образование. Свободноизбираемите извънкласни и клубни дейности към общообразователното училище предоставят възможност за провеждане на клавирно обучение. Осъществяват се към държавни и частни училища и са в подкрепа на интересите на учениците. Подобни неформални образователни практики се наблюдават и към читалища, клубове по интереси към държавни, общински или частни организации и частната практика. [203]

[203] Неформалното образование е *„…комплекс от процеси, средства и институции, специално и специфично разработени за нуждите на обучението и възпитанието, които обаче не са директно насочени към даването на образователна степен".*
Николева, С., *Неформалното образование. Философии, теории, практики,* с.40 цит.от Trilla, La Education No Formal. Definiciones, Conceptos Basicos y Ambitos de Aplicacion. Sarramona, J. (ed.) La Education No Formal. Barcelona, CEAC, 1992, p. 21

Свободноизбираемите музикални дейности имат музикално-възпитателна роля и значението им е голямо за младежите от девети до дванадесети клас, тъй като според задължителна програма към СОУ изучаването на музика и изобразително изкуство се преустановява след девети клас.[204]
Условията, в които протича клавирното обучение в такава неформална образователна среда разкриват специфични особености при организирането на учебната дейност. Поради избираемия си характер, в тези програми от съществено значение е поддържането на интереса на учениците. Освен това, поради незадължителния си характер, програмата предлага благоприятни възможности за използването на иновативни образователни методи и индивидуален подход. Сред възможностите за реализиране на нови подходи е и включването на синтез с други изкуства към процеса на обучението по пиано.
Синтезът между музика и поезия може да се осъществи съвместно с целите на клавирното обучение на базата на връзките между двете изкуства и съчетаването на характеристиките отличаващи двете изкуства.
Между поезията и музиката има един основен общ фактор - времевият компонент. Поезията е написано изкуство, може да се възприема „на ум" или да се чете пред публика, но нейното възприемане също изисква разгръщане във времето. Метроритъмът играе основна роля и в музиката и в поезията. Освен това, и при музиката и при литературата можем да говорим за темпо. Съществуват и много очевидни връзки между мелодичната линия и човешката реч, а терминът „интонация" присъства и при говора и при музиката.
Чертите, които отличават поезията и музиката също имат значение при осъществяването на взаимодействие между изкуствата. Музиката е абстрактно изкуство, докато поезията си служи с конкретиката на думите. В този смисъл абстрактността на музиката може да бъде балансирана чрез конкретиката на словото. От друга страна – въздействието на музиката върху сетивата е пряко и при едно съчетаване на изкуствата, музиката допринася именно с емоционални нюанси.
Дотук съвсем не се изчерпват пунктовете, по които може да се разсъждава относно допирните точки между двете изкуства. Разглеждането на тези аспекти е от значение, защото търсенията за съчетаване на музика и поезия произтичат от тези особености. Именно комбинацията от общите закономерности и различията определя по какъв начин биха могли да си взаимодействат двете изкуства.

ПРОЕКТ ЗА СЪЧЕТАВАНЕ НА КЛАВИРНИ ТВОРБИ И ПОЕЗИЯ И ПУБЛИЧНОТО ИМ ПРЕДСТАВЯНЕ

Кратко описание на проекта:

Проектът за съчетаване на клавирни творби и поезия и публичното им представяне представя творчески идеи за синтез между двете изкуства. Към подбраните музикални произведения се добавя прочит на поезия. Това обогатява възможностите за представяне на музикалните идеи на сцена и провокира учениците да търсят словесно изразяване на музикалните идеи.
Участници:
Проектът за съчетаване на музика и поезия разглежда креативно решение за представяне на концертна програма и е насочен към обучението на ученици в гимназиален курс към общообразователното училище, където съществува програма за клавирно обучение. Проектът е осъществим и към музикални школи, читалища и др. Участват клавирни изпълнители от 14 до 18-годишна възраст. Ръководител на проекта е клавирният педагог, който ръководи работния процес, подпомага пианистите в усвояването на клавирния материал и насочва участниците при осмислянето на художествените идеи.

Цели на проекта:
Целите на проекта са свързани с интересите на учениците и са насочени към развитие на техните музикални заложби, придобиване на професионални знания, усъвършенстване на клавирните им умения, стимулиране на въображението им, както и заздравяване на социалното общуване и екипната работа.
Основна цел на проекта е да се стимулират учениците в търсенето на творчески решения, които да подпомагат процеса на подготовката за концертно изпълнение, както и осмислянето на художествените идеи.

Задача на проекта:

[204] Вж. Закон за Народната просвета, Правилник за прилагане на Закона за Народната просвета и Закон за степента на образование, общообразователния минимум и учебния план, Закон за младежта, Закон за професионалното образование и обучение:
http://www.mon.bg/?go=page&pageId=7&subpageId=57

Проектът има за задача да способства за подготовката на клавирна програма, която в съчетание с поетични откъси да бъде представена пред публика. При участието си в този проект учениците подготвят и изпълняват на сцена клавирните произведения, както и избират подходящи за представянето им поетични откъси.

Описание на дейностите:
Процесът на работа и дейностите по проекта са представени в изложената таблица. Предложеният план на работа може да търпи модификации в съответствие с конкретните изисквания на специфичната работна среда.

График за изпълнение:
Изпълнението на описаните дейности може да се организира подробно във времето на един учебен срок. В представената таблица се определя препоръчителното време за протичането на всяка една дейност към проекта. Графикът трябва да се съобрази с честотата на музикалните занимания в една учебна седмица.

Работен план:	Описание на дейностите:
1. Подбор на музикалните произведения	За целите на проекта е нужно да се подбере поредица от музикални произведения или цикъл от клавирни миниатюри. Подходящо е да се избере цикъл от произведения, но основа за проекта може и да са различни пиеси, които не си приличат стилово. Може да се очаква, че пиесите от различни стилове ще предоставят възможности за пресъздаването на повече разнообразни състояния и предизвикателството за съчетаване с подходящи поетични откъси ще е по-голямо. Подборът на музикалните произведения се осъществява от преподавателя. Той трябва да се съобрази с индивидуалните възможности и личните интереси на учениците. Една учебна седмица е нужното време, за да се установи репертоарът за бъдещия концерт.
2. Разучаване на музикалните произведения и работа по овладяването на техническите трудности	Всеки един от участниците има персонална задача, свързана с изпълнението на конкретно музикално произведение. Учениците работят индивидуално върху подготвянето на своята част от музикалния репертоар. Процесът на разучаване и овладяване на техническите трудности е напътстван от клавирния педагог. Предвижда се това да е най-продължителният етап от работата върху проекта, който протича едновременно с процеса за осмисляне на художествените идеи и включва търсенето на поетичен материал. Предвиденото време за това е осем учебни седмици.
3. Осмисляне на художествените идеи, заложени във всяко от изпълняваните музикални произведения	Преподавателят подпомага процеса на осмисляне на идеите заложени във всяко едно от включените в проекта произведения като по този начин насочва учениците при намирането на художествения смисъл. Този процес протича паралелно с разучаването и работата върху подготвянето на музикалния репертоар. (вж. точка 2)
4. Поставяне на задача за избор на поетични откъси с цел съчетаване с музикалните произведения	Задачата е индивидуална, всеки изпълнител сам търси и впоследствие, с помощта на преподавателя, открива поетичен откъс, с които да обрисува изпълнението си. Изборът на поетичен материал се осъществява за две седмици, които се вместват в последния времеви период от работата върху музикалното произведение и осмислянето на художествените идеи.
5. Беседа за обсъждане на резултатите	Учениците представят идеята си за съчетаване на своето музикалното изпълнение с поезия пред останалите участници. Провежда се дискусия, в която се анализира изборът на всеки ученик. Преподавателят подпомага взимането на решение относно финалния избор на поетичен материал. Обсъждането се провежда в една или две дискусии в рамките на една учебна седмица.

Работен план:	Описание на дейностите:
6. Подреждане на музикалните произведения и съпътстващите ги поетични откъси	Музикалният цикъл или поредицата от музикални произведения, съчетани с поезия трябва да се подредят в цялостен пърформанс. [205] Подреждането може да се обсъди и реши на същата дискусия, в която се анализира изборът на поетичен материал. Участват всички изпълнители и преподавателя. Нужно е програмата да се подреди като цялостна идея. Подреждането се осъществява след беседата за избор на поетичен материал - към същата дискусия или в допълнителна дискусия, проведена през същата учебна седмица.
7. Включване на четец	В тази дейност могат да се включат самите изпълнители. Алтернативно решение е да се поканят други ученици, които са с по-изявени актьорски способности. В първият случай проектът ще е от полза за развитие на допълнителни артистични умения у клавирните изпълнители. Във втория - ще се осъществи творческо сътрудничество с участието на актьори. Подготовката за прочит на поетичните откъси изисква една седмица самостоятелна работа и продължава усъвършенстването си през следващите две точки от плана за работа. (вж. точка 8 и точка 9)
8. Вмъкване на поетичните откъси към музикалните произведения.	За всяко от музикалните произведения или частите от цикличното произведение трябва да се намери подходящ момент за вмъкването на поезия. Четенията на поезията могат да бъдат вплетени в музиката или да се редуват между музикалните творби. 1). Когато са вплетени в музикалното изпълнение, четенето се осъществява на фона на музиката. Съществуват някои особености при този подход. Първо, ако изпълнителите нямат достатъчно опит може да загубят концентрация и от това да пострада интерпретацията им на сцена. Второ, при едновременното протичане на двете дейности е нужно да се съобрази силата на звука при четенето и при музикалното изпълнение. Трето, преди да се пристъпи към такова решение е нужно да се прецени доколко такова паралелно изпълнение е в подкрепа на представянето на идеите и доколко може да утежни възприятието. 2). Друг подход при съчетаването на музиката с поезията е решението да разположим поетичните четения в паузите между музикалните изпълнения. Това може да се осъществи по два начина. Единият е когато поетичният материал служи за въведение към музикалните миниатюри, а когато е представена след музикалното изпълнение поезията ще има роля на обобщение или допълнение на музикалните идеи. Достатъчно е да наречем синтез редуването на музикални творби и поезия, тъй като те са обединени от обща идея. За изясняване на мястото, в което ще се вмъкне всеки поетичен откъс към всяко музикално произведение се препоръчва да се отдели една учебна седмица.
9. Репетиции за съчетаването на музиката и рецитацията.	Когато решението за подреждането на програмата е направено, започват репетиции на цялостния пърформанс. Репетициите за съчетаване на музикалните изпълнения с поетичните откъси е нужно да се разпростират в две учебни седмици.
10. Изготвяне на	Препоръчително е към програмата на концертното изпълнение да бъдат отпечатани и

[205] Терминът „пърформанс" произлиза от английската дума *performance*, която се използва за всякакво изпълнение пред публика. У нас смисъла, който влагаме в термина „пърформанс" се доближава до това, което в англоговорящите страни наричат „contemporary performance" („съвременен пърформанс"). Този термин се използва относно всякакви съчетания в изкуството, които засягат експериментален театър и танц, видео арт, визуално изкуство, музикална композиция, изпълнителско изкуство в съчетание с текст, танц, предмети, музика, костюми, светлина, образ, звук, вокален изказ, технически средства. Именно това е смисълът, който е вложен, когато терминът „пърформанс" е използван в настоящата разработка.

Вж. http://contemporaryperformance.org/forum/topics/how-do-you-define-contemporary

програма за събитието.	поетичните откъси заедно с авторите им. Работата, свързана с изписването на програмата за концерта изисква една учебна седмица и може да бъде изготвена от участниците.

Очаквани резултати:

Изпълнението на *Проект за съчетаване на клавирни творби и поезия и публичното им представяне* донася конкретни ползи за учебния процес. В следствие на участието си в него учениците развиват творческото си мислене и получават нови знания за музиката и изкуството въобще. Инструменталистите развиват своите клавирни умения и музикални способности в една творческа среда, която подсилва мотивацията им за занимания с изкуство. Освен това, екипната работа и общите дискусии също спомагат за обмен на идеи и осигуряват творчески провокации.

Чрез конкретиката на думите, идеите могат да се назоват пряко. По този начин присъщата на музиката абстрактност придобива реални измерения. Художественото осмисляне на заложените в музикалните произведения внушения се конкретизира с думи. Чрез търсенето на такова изразяване с думи участниците в проекта са насърчавани да откриват идейни връзки между изкуствата и по този начин се стимулира въображението им.

Проектът предлага големи възможности за разкриване на нови черти в сюжетността и драматургията на всяко едно от изкуствата. Представя се цялостна програма с обща идея, като се създава възможност за съпоставяне на контрастни образи при редуването на отделните музикални творби. В този смисъл, при подреждането на музикалните произведения и поетичните откъси отново се откриват редица творчески предизвикателства, както за преподавателя, така и за учениците.

От особена важност е внасянето на актьорски елемент към програмата, което се осъществява чрез включването на четец. Създава се възможност за участие на ученици-актьори към концертното изпълнение и инструменталистите обменят сценичен опит с тях. При осъществяване на другата възможност, а именно, самите клавирни изпълнители да вземат участие в рецитацията на стиховете, се подпомага развитието на допълнителни сценични умения у инструменталистите.

Освен конкретните ползи за клавирното обучение, участието на изпълнителите в подобни проекти им носи вдъхновение за следващи творчески предизвикателства.

БИБЛИОГРАФИЯ:

1. Закон за младежта: <http://www.mon.bg/?go=page&pageId=7&subpageId=57>
Прегледана: август, 2014;
2. Закон за народната просвета: <http://www.mon.bg/?go=page&pageId=7&subpageId=57>
Прегледана: август, 2014;
3. Закон за професионалното образование и обучение: <http://www.mon.bg/?go=page&pageId=7&subpageId=57> Прегледана: август, 2014;
4. Закон за степента на образование, общообразователния минимум и учебния план: <http://www.mon.bg/?go=page&pageId=7&subpageId=57> Прегледана: август, 2014;
5. Правилник за прилагане на Закона за народната просвета: <http://www.mon.bg/?go=page&pageId=7&subpageId=60>Прегледана: август, 2014;
6. Училища по изкуствата и по културата: <http://mc.government.bg/page.php?p=58&s=81&sp=21&t=22&z=0>Прегледана: август, 2014;
7. Николаева, С. *Неформалното образование. Философии, теории, практики.* Издателство „Екс-прес", Габрово, 2008;
8. Харалампиева, В. *Музиката и творчеството на личността*. София,1983.
9. Brown, Calvin S., *Music and Literature: A comparison of the Arts.* The University of Georgia Press, Athens, Georgia. 1948.
10. Cook, Nicholas. *Music, Imagination and Culture.* Clarendon Press. Oxford. 1990
11. Manson, Caden. *How to Define Contemporary Performance*. Feb. 2011; Прегледана: януари, 2014; <http://contemporaryperformance.org/forum/topics/how-do-you-define-contemporary>

TRACES OF TURKISH CULTURE IN MACEDONIA'S CULTURAL TRADITION

PhD Mahmut Chelik
PhD Jovanka Denkova

СЛЕДЫ ТУРЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ В КУЛЬТУРНОЙ ТРАДИЦИИ МАКЕДОНИИ

доктор наук Махмут ЧЕЛИК
доктор наук Йованка ДЕНКОВА

ABSTRACT: After the fall of Macedonia under Ottoman rule in 1392, Turkish Culture and Islamic faith began to spread in that country. The new religion had strong influence on the public, social, economic and social life because of the political, social and religious support that was provided by the Turks as its main carriers and supporters. A number of indigenous populations with different ethnic backgrounds over time voluntarily and some of them for various social and political reasons accepted the Islamic faith and merged into Turkish culture.

Along with their arrival, the Turks brought a different cultural and health habits manifested in two directions:

A) Through numerous hygiene regulations and religious traditions that provide a positive impact on hygiene lifestyle of its supporters.

B) For its medical science and tradition inherited from the Assyrians, Babylonians, Arabs and other eastern nations and cultures, which brought new scientific and practical methods of treatment. The carriers of this" new medicine", despite a small number of doctors, were numerous traditional doctors, healers-empiricists called "ekimi" (physicians). Thus the complement and enrichment to the existing Slavic empirical medicine, which, on the other hand, embraced the tradition of practical and scientific medicine of the Greeks, Romans and Byzantines.

Macedonia as part of the Rumelian province was located on the list as a place to be filled in with educated medical staff. During that period Macedonia gained much public fountains, baths and fountains sinks. Streets began to be built, sewerage interventions were carried out as well as short but significant water supply networks were established. Also, a number of parks and public buildings were buil

Keywords: Culture, tradition, medicine impact.

РЕЗЮМЕ: После падения Македонии под османским владычеством в 1392 г., в этой стране началось распространение турецкой культуры и исламской веры. Новая культура оказала сильное влияние на публичную, общественную, экономическую и социальную жизнь, из-за политической, социальной и религиозной поддержек, предоставленной турками в качестве ее основных заинтересованных сторон и сторонников. Ряд коренных народов из различных этнических групп со временем добровольно, а часть из них и из-за различных социальных и политических причин присоединились к общей турецкой культуре.

С приходом, турки, кроме их общей культуры, принесли и другие привычки касающиеся культуры и здравоохранения, которые проявляются в двух направлениях:

А) Через многочисленные санитарно-гигиенические нормы и религиозные традиции , которые оказивали положительное влияние на гигиенический образжизни своих приверженцев.

Б) Своей медицинской науки и традицей, унаследованные от ассирийцев, вавилонян, арабов и других восточных народов и культур , которые несли новые научные и практические методы лечения. Кроме нескольких врачей, многочисленные народные врачи были носителями «новой медицины», а также и целители-эмпирики называемых «экимами», а таким образом расширялась и обогащалась уже существующая славянская эмпирическая медицина, которая, в свою очередь, сама по себе несла традиции практической и научнаой медицины греков, римлян и византийцев.

Македония в составе румелийской области считалась местом для заполнения обученным медицинским персоналом. В этот период в Македонии были построены многие общественные фонтаны , фонтаны, общественные туалеты и бани. Началось строение улиц, канализационных и коротких, но заметных водопроводных сетей. Также начали появляться и многочисленные парки и общественные здания.

Ключевые слова: Культура, традиция, медицина, воздействие.

СЛЕДЫ ТУРЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ В КУЛЬТУРНОЙ ТРАДИЦИИ МАКЕДОНИИ

После падения Македонии под османским владычеством в 1392 г. , в этой стране началось распространение турецкой культуры и исламской веры. Новая религия оказала сильное влияние на публичную, общественную, экономическуюи социальную жизнь, из-за политической, социальной и религиозной поддержек, предоставленной турками в качестве ее основных заинтересованных сторон и сторонников. Ряд коренных народов из различных этнических групп со временем добровольно, а часть из них и из-за различных социальных и политических причин присоединились к общей турецкой культуре.[206]

С приходом, турки, кроме их общей культуры, принесли и другие привычки касающиеся культуры и здравоохранения, которые проявляются в двух направлениях:

А) Через многочисленные санитарно-гигиенические нормы и религиозные традиции , которые оказивали положительное влияние на гигиенический образжизни своих приверженцев.

Б) Своей медицинской науки и традицией, унаследованные от ассирийцев, вавилонян, арабов и других восточных народов и культур , которые несли новые научные и практические методы лечения. Кроме нескольких врачей, многочисленные народные врачи были носителями «новой медицины», а также и целители-эмпирики называемых «экимами», а таким образом расширялась и обогащалась уже существующая славянская эмпирическая медицина, которая, в свою очередь, сама по себе несла традиции практической и научнаой медицины греков, римлян и византийцев.[207]

Македония в составе румелийской области считалась местом для заполнения обученным медицинским персоналом. В этот период в Македонии были построены многие общественные фонтаны , фонтаны, общественные туалеты и бани. Началось строение улиц, канализационных и коротких, но заметных водопроводных сетей. Также начали появляться и многочисленные парки и общественные здания.

Таким образом создались условия для существования конкретного медицинского конгломерата, который был наиболее выражен в самой Македонии, расположенной на перекрестке влияний материальных и духовных культур Запада и Востока.

Все научные и религиозные книги были написаны исключительно на арабском языке, который не был доступным для всех , и, вместе с проникновением турецкого национального самосознания, уже в XIII веке эти научные и образовательные книги стали переводить на турецком языке. А в то время стали переводить и «популярные книги медицины» на турецкий язык.[208]

Начиная с XV века медицина в качестве науки уже изучалась в турецких медресе, несмотря на то, что все медицинские книги, написанные на арабском языке, пока не были переведены на турецкий язык . В основном изучались произведения врачей Авиценна, Разес, Ибн аль-Байтар, Аль-Фараби и другие. Некоторые из этих книг в XV веке (1455г.) были обнаружены в Скопье, в богатой библиотеке Исхак-бея и его сына Исы-бея, которая состояла из 275 рукописей, в основном религиозного характера. Среди них были медицинские книги и Ибн Сины, известный как Авиценна, под названием «Ал-канун фи-т-тибб»(Канон врачебной науки), книгаИбн аль-Байтара «Китаб Ибн аль-Байтара» и другие. Эти книги показывают, что традиции арабской медицины были известны и уже находились среди османцев в Македонии.[209]

Медицина в Османском государстве в XV веке, все еще не получила официальный характер, и хотя работали медицинские писатели, такие как Ширвани и пр. Учрежденное турецким султаном Мехмедом II (Фатих) Сахн-и Семан медресе (Университет) после завоевания Константинополя (Стамбула), имело только богословский и обучающий характер.

В течение XVI века, султан Сулейман Великолепный I, ввел значительные изменения в иерархической системе медресе. С 1550-1556 гг., он построил свою мечеть в Стамбуле , известной как

---

[206] Yusuf Hamzaoğlu, Balkan Türklüğü, Logos Yayınevi, Üsküp, 2004

[207]Халил Иналцик: Османско царство, класично доба 1300-1600 г. Српска књижевевна задруга, Београд. 1974, стр. 249

[208]Apostlov T.: Razvoj medicinske misli u Otomanskoj imperiji sa osvrtom na Makedoniju. Zbornik radova sa XIV naucnog sastanka, Naucno Drustvo za istoriju zdrastvene kulture Jugoslavije, Beograd, 1965, стр. 28-46. В связи с этим писал и Николовский Б: O preventivi u Makedoniji u turskom periodu nase i istorije / od XIII-XIX veka /. Zbornik radova sa XV naucnog sastanka Naucnog drustva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, Beograd, 1966, стр, 70-77.

[209]Халил Иналцик, ибид, стр.241

Сулеймание. В ней он установил новый университет, который имел название как и мечеть и в которомуже началось изучение и медицинской науки.[210]

После окончания учебы, выпускники и врачи этого университета вчислялись в королевских слугах или старших юристов, которые потом распоряжались как «мевалии» в провинциях империи по следующему порядку: 1. Каир, Дамаск, Эдирне, Бурса, Салоники 2 . Мекка и Медина 3. Кади в Стамбуле 4. Анатолийский кадиаскер и 5. Румелийский кадиаскер.[211]

Македония в составе румелийской области считалась местом для заполнения обученным медицинским персоналом. Отсюда следует, что вилайет Битола, который был одним из самых важных городов Румелийского вилайета, пользовался услугами этих врачей уже в ходе XVI века. Врачи, которых отправляли в Битолу, вероятно работали в существующем военном госпитале этого периода (XVI век), расположенный рядом с теперешним футбольным стадионом, который является, возможно, первым военным госпиталем построенным на Балканах.[212]

На самом деле, медицина в Османской империи, в качестве необходимой практической науки до XV века была в руках подученных эмпириков-экимов, джераси атари (траверы) и др. Вот почему, «еще давно Османские правители приглашали иностранных врачей, и новые европейские достижения в области медицины стали известны туркам уже в XVIII веке благодаря прозиведениям которых поселенцы переводили с западных языков на турецкий и арабский языков. Февзи Хаятизаде (умер в 1691г.), известный своими трудами в области медицины которые были написаны на турецком языке, а основанные на западные источники, именно он был евреем который перешел в ислам и глава врачей в Сарае».[213]

Традиции и знание турецкой медицины которые уже были приняты, реализовались до второй половины XIX века, и самым лучшим образом их можно увидеть в рамках работы медицинского писателя и известного врача из XVIII века, Салиха Насраллаха Эфенди. Он не только ввел новшества в медицине, которые не были ранее известны греческим, еврейским и арабским врачам, он даже принял и сравнял их с европейскими медицинскими знаниями. Все это он написал в своем капитальном труде «Гаят ал-баян фи тадбир бадан аль-инсан» (Величайшие объяснения для лечения человеческого тела).

Эта рукописная книга, тоже известная и как «Теория и практика» хранится в Государственном архиве Македонии в Скопье. Для автора этой книги существует только «наука о теле» и «наука о вероисповеданиях». А так как «вера связана с здоровым человеком», только здоровый организм в состоянии правильно молиться и осуществлять религиозные обязанности. Салих Эфенди Насраллах думал, что существуют шесть причин, которые ухудшают здоровье человека. Первой причиной является воздух, второй - еда и питье, третьей причиной - движение и покой тела, четвертой - движение и покой психики, пятой – сон и бдительность, а шестой причиной являются рвота и запор.

В интересах гигиены и чистоты, исламские правила требуют ритуальное омовение перед каждой из пяти ежедневных молитв, мытье рук перед едой, а мытье рота после еды, мытье рук и отверстий тела после выполнения физиологических потребностей, а купание для женщин после менструального цикла. Кроме того, строго запрещалось употребление алкоголя и свинины. Особенное обязательство с своей отличительной ритуальной чертой было обрезание мужских детей (суннат), помощью которого предотвращалось появление некоторых заболеваний мужских органов, связанное с плохой гигиеной тех же органов.

Бесспорно, что все эти меры имели определенное положительное и превентивное воздействие, с помощью которых частично смягчалась плохая гигиеническая и здравоохранительная обстановка населения в Македонии.

С целью сравнения этих религиозных гигиенических нормативов, было необходимо построить водопроводы, общественные фонтаны, бани (хаммамы), канализационные сети, туалеты и пр. Эта задача была дана властодержателям городов и различных богатых благотворителей.

---

[210]Апостолов Т.,ибид стр. 28-46

[211]Бојациевски П.:Историски развој на болницата во Битола до 1941 година. Гласник на Институтот за национална историја, год. XXV, Скопје, 1981, 2-3, стр. 206

[212]Апостолов Т. ибид, стр. 28-46

[213]Брезјанин Р.: Историјата на здравствената култура на Македонија, Монографија во ракопис.Институт за национална историја.Скопје, 1969, стр.115

В этот период Македонии получила многие общественные фонтаны, фонтаны, туалеты и чаммамы. Началось строение улиц, канализационных и коротких, но заметных водопроводных сетей. Также начали появляться и многочисленные парки или общественные здания.

В начале XIX века, когда в «Üsküp» (Скопье) жили по крайней мере 10 000 жителей и когда [214], в «Манастире (Битола) жили около 4000 человек» по мнению французского путешественника Ами Буе, Битолу он считал "одним из самых чистых городов в Турции".[215]

Властодержатели и богатые благотворители в Македонии в начале строили водопроводы, фонтаны и хаммамы, а позже начали строить больницы, приюты для бедных, голодных и больных людей которых размещали в религиозных учреждениях, где в основном были изолированы душевнобольные.

Среди наиболее известных благодетелей турецкого периода упомянем лишь некоторые из них. Один из них был Сунгур Чауш Бег, который в 1434 /5 году построил несколько общественных фонтанов, а после его смерти оставил деньги для содержания и ухода за этими фонтанами.[216]

Среди вали отправленных Османским государством на службу в Битолу, «максимальный вклад для его благоустройства и градостроительства путем строения многочисленных общественных зданий»дали Ахмед Эйюп-паша и Абдул Керим-паша.

Ахмед Эйюп Паша построил новый военный госпиталь на берегу реки Драгор и построил больницу для бедных, которая называется «Гурба Хаста Ханеси», приют для сирот, библиотеку и др. Он имел особую заслугу для регулирования нескольких улиц в городе, для перемещения старого турецкого кладбища из центра города на место которого он построил городской театр (1892/93г.) Он построил и Нузхетите парк напротив казармы, где ранее был пруд из которого комары несли малярию по всему городу Битола.

Это «в смысле здравоохранения, исчезновение прудов принесло пользу жителям близлежащих государственных зданий», написал Мехмед Тефик.[217]

К тому периоду принадлежат и хаммамы, а также и канализационная сеть и водопровод (который ныне частично используется) с несколькими водохранилищами, общественными фонтанамы и туалетами. Эти зачатки коммунальной и общественной гигиены являются крупным вкладом в санации эпидемиологической и здравоохранительной ситуации в городе, в котором царствовали грязь и болезни. В таких примитивных условиях люди были вынуждены пользоваться «медицинскими услугами и знаниями» различных врачей, колдунов, гадалок, парикмахеров-экимов, джераси (хирурги), травери (ахтеров), повивальных бабок, массажеров и многих других «специализированных» профессий, которые появлялись ежедневно и работали в деревнях и городах, на улицах и рынках или имели свои магазины (как это было в случае с парикмахерами и ахтерами) в которых они принимали и лечили своих клиентов.[218]

---

[214]Френски патеписи за Балканите XIX в.,Наука и искуство Софија 1981, стр.377

[215]Френски патеписи за Балканите XIX в., Ибид, стр. 373-374

[216]Мехмед Тефик: Кратка Историја Битолског Вилајета. Браство, Битољ, 1912, стр.213

[217]Мехмед Тефик, ибид, стр.216

[218]От Сиджилы Кади Битолы узнаваем, что в 1607г. в городе работалиахтары Мехмет Челеби, Мусли Челеби, Халил Челеби, Х`зр-бей, потом "местчия" (наладчик сломанных костей) Мехмед, и в 1610г. работал и Осман «местчия». Во течение 1622г. работала группа парикмахеров: Хусейн, Мусли, Селим, Менно, Хасан, Узун-Хасан, Хаджи-Кассим и Х`зр. (Турски документи за историјата на македонскиот народ, серија I, том I, Архив на Македонија, Скопје, 1963)

В 1634г. упоминается массажистка («траячка») Гули Рана, Мастер Х`зр-Мустафа местач, Мустафа-массажист, Омер-массажист, Мусли Челеби-ахтар, а также в следующем году и массажист Мастер Байрам. В 1641г.упоминается и травник Халил Челеби. (Турски документи..., серија I,том II Скопје,1966).В этих документах встречаем«эксперта в операциях» или джераха Уста Синана, который работал в Битоле в 1644г. (Регести на Битолските кадиски сицили (1074-1075 г. Тур.календар), сицил 19, стр.43, дол.188, Историски архив Битола). Пока у нас нет никаких других данных касающиеся этих народных врачей, кроме оценок которых для них и для похожих на них оставили странствующие писатели. Один из этих писателей - француз Пьер Болон который в 1547 г. посетил балканские страны и отметил, что : ". ... большинство врачей в Турции, Египте, Сирии, Анатолии и других городов в стране Турции – это Евреи, а есть и турок. Турки - очень хорошие практики и обладают навыками которые необходимы для хорошего врача. Евреям легче знать кое-что о медицине, потому что у них греческие, арабские и староеврейские книги Гиппократа и Галена, Авиценны и Алманзора или Разиса или других арабских врачей, которые переведены на их простонародный язык. Турки также перевели на арабский и турецкийязыки книги Аристотеля и Платона. (Френски пстеписи за Балканите XV-XVIII б. Наука и искустсво, Софиа, 1975, стр. 106). Эта ситуация

Пытаясь восстановить некоторый порядок в хаотической сфере обеспечения здравоохранительной деятельности, турецкие султаны иногда выдавали фирманы которые запрещали ту или иную «медицинскую практику», которая была очень вредна для населения в царстве, в том числе и в Македонии.[219]

Стамбульский медицинский факультет и факультеты в других европейских странах производили все более и более медицинских кадров, которые приходили работать в городах в Македонии. Большинство из них были турки, греки, валахи и евреи, но вскоре появились и первые практикующие врачи-македонцы. В начале XIX века в значительной мере увеличилось количество врачей-аспирантов в Битоле и в Скопье. Например, в мае 1845г. султан выдал следующий фирман: «Из Стамбула приказано, что каждый важный город в Македонии должен иметь одну главную школу, потом необходимые основные школы и необходимо построить больницу общего профиля. Затраты будут за счет царской казны».[220] Этот приказ был почти везде адекватно реализован. В то время в Битоле построен и военный госпиталь.

В XIX веке послегюльханейского хатт и шерифа в 1839 году и хатти-хумаюна выдан султаном Абдул-Меджидом в 1856 году в качестве самого крупного реформистского закона и которым снова подтверждаются данные права предоставленные гюльханейским хатт и шерифом, замечались довольно перспективные новые реформы в царстве, в том числе и в области здравоохранения и развития самых гигиенических условий. На основе этих положительных эффектов провозглашенных реформ, ситуация в Македонии значительно изменилась на политическом, экономическом, социальном и культурно-образовательном, а особенно на медицинском плане до конца османского владычества Македонией.

Вывод

Именно, в сфере здравоохранитеной культуры в тогдашней Македонии, будут построены несколько больниц, многочисленные хаммамы почти во всех населенных местах, а в крупных городах будут построены и два-три хаммама (в Скопье, в Битоле и в других местах). В зависимости от количества и потребностей местного населения, будут построены и общественные фонтаны, фонтаны, общественные туалеты, а также и водопроводные и канализационные сети, с целью защиты и в пользу общей здравоохранительной и гигиенической культуры всего населения, проживающего в Македонии во время османского владычества.

ЛИТЕРАТУРА

Yusuf Hamzaoğlu, Balkan Türklüğü, Logos Yayınevi, Üsküp, 2004
Халил Иналцик: Османско Царство, Класично Доба 1300-1600 г. Табернакул, Скопје, 2006
Српска Књижевна Задруга, Београд. 1974
Apostolov T.: Razvoj medicinske misli u Otomanskoj imperiji sa osvrtom na Makedoniju. Zbornik radova sa XIV naucnog sastanka, Naucno Drustvo za istoriju zdrastvene culture Jugoslavije, Beograd, 1965

сохранялась до XIX века, когда уже было невозможно отвратить проникновение западной научной мысли и культуры которые неминуемо завоевали феодально рваной Турцией. Вторая половина XVII века, которая была доминирующей до Танзимата,была должнаступить место современной западной медицинской науке которую изучали и в Стамбульском университете. Тем самым произошли изменения и в медицинском классе. Теперь этот класс уже не представлял сочетание между высшими «юристами» и «докторами», но сформировался отдельный врачебный класс в качестве отдельной общественной формации. Ами Буе в 1869 г. посетил Турцию и отметил, что «Дрогисты или химики, которые обычно продают лекарства в городах Турции, в основном - евреи, но турки являются более квалифицированными в знании и имеют больше медикаментов, т.е. обычних лекарств для продажи в магазинах, чем у нас в Европе. У лучшего дрогиста в Венеции, не смотря на то, как хорошо он оборудован, нету вмагазине столько лекарств, сколько есть у дрогиста в Турции. Я не говорю о количестве по весу, но о разнообразии простых лекарств. Когда врач выпишет рецепт, он посылает его дрогисту, чтобы получить лекарства, которых ему нужны, потому что все дела в Турции делаются за деньги...»(Френски патеписи за Балканите XV- XVIII век, Софиа, 1975, стр. 107)

[219]Одним из таких фирманов султана Махмуда II был выпущен в конце 1838 г. и послан всем «властьямна Среднем рукаве Румелии». Фирман запрещал аборт и предусматривал строгое наказание потому что«... устранение из недр детей приходящие по воле Создателя представляет собой великий грех убийства ..», а с другой стороны, из-за того, что" ...в течении самого совершения отвратительного аборта используются некоторые опасныелекарства, даже беременные женщины подвергают себя смертельной опасности..., и во многих случаях остаются калеками...» Приказ был выдан всем врачам, аптекарам и повивальным бабкам, и этот приказ запрещал давать любые лекарства для совершения аборта. (Турски документи за македонската историја 1827-1839, Архив на Македонија, Скопје 1958, V,111)

[220]Мустафа Карахасан: Образованието во Македонија во времето на танзиматот, Школството, просветата и културата во Македонија за време на преродбата. Ману ,Скопје 1975, стр.106)

Бојациевски П.:Историски развој на болницата во Битола до 1941 година. Гласник на Институтот за национална историја, год. XXV, Скопје, 1981
Брезјанин Р.: Историјата на здравствената култура на Македониј, Монографија во ракопис. Институт за национална историја.Скопје, 1969
Френски патеиписи за Балканите XIX в., Наука и искуство Софија 1981
Мехмед Тефик: Кратка историја Битолског Вилајета. Браство, Битољ, 1912,

Турски документи за историјата на македонскиот народ, серија I, том I, Архив на Македонија, Скопје, 1963
Турски документи за македонската историја 1827-1839, Архив на Македонија, Скопје 1958, V,111
Мустафа Карахасан: Образувањето во Македонија во времето на танзиматот, Школството, просветата и културата во Македонија за време на преродбата. Ману, Скопје 1975

COMPARATIVE ANALYSIS OF INFLUENCE OF PARENTS IN CHILD BEHAVIOR IN TRAFFIC BETWEEN URBAN AND RURAL AREAS

Asst Prof Boris Antić, PhD
The Faculty of Transport and Traffic Enginering, Belgrade, Serbia,
b.antic@sf.bg.ac.rs
Asst Prof Dalibor Pešić, PhD
The Faculty of Transport and Traffic Enginering, Belgrade, Serbia,
d.pesic@sf.bg.ac.rs
Prof Milan Vujanić, PhD
The Faculty of Transport and Traffic Enginering, Belgrade, Serbia,
vujanic@mail.com
Assoc Vojislav Krstić, MSc
High School of Applied Professional Studies, Vranje, Serbia,
vojislavkrstic33@gmail.com

KOMPARATIVNA ANALIZA UTICAJA RODITELJA NA PONAŠANJE DECE U SAOBRAĆAJU U URBANIM I RURALNIM SREDINAMA

Asst Prof Boris Antić, PhD
Fakultet za saobračaj i saobračajno inzinerstvo, Beograd, Srbija
b.antic@sf.bg.ac.rs
Asst Prof Dalibor Pešić, PhD
Fakultet za saobračaj i saobračajno inzinerstvo, Beograd, Srbija
d.pesic@sf.bg.ac.rs
Prof Milan Vujanić, PhD
Fakultet za saobračaj i saobračajno inzinerstvo, Beograd, Srbija
vujanic@mail.com
Assoc Vojislav Krstić, MSc
Visoka Skola Primenjenih Strukovih Studija, Vranje, Srbija
vojislavkrstic33@gmail.com

Abstract: Suffering in road traffic crashes are the leading cause of death and injury worldwide. Every year, according to the World Health Organization, about 1.2 million people are killed and more millions people becomes injured. About 90% of lethal road accidents occurred in developing and middle-income countries. Furthermore, one's knowledge in the field of transport is often insufficient in these countries, which with poor infrastructure, increases the risk of traffic accidents. One way to solve this problem is primarily the education of participants in traffic with the aim of improving and strengthening positive atitudes and behavior which are important for safe participation in traffic. The importance of education in order to acquire knowledge and skills, as well as training positive habits necessary for safe participation in traffic have to reach out to traffic participants, especially to the parents because they are the ones who teach their children how to behave in traffic. Results of a survey which referred to the trial participants in traffic from urban and rural areas are presented in the paper, the main objective of survey was to determine what attitudes and behaviors participants have.
Keywords: Road traffic safety, Children, Parents, Behavior, Attitudes

Rezime: Stradanja u drumskom saobraćaju su vodeći uzrok smrti i povreda u svetu. Svake godine, prema podacima Svetske zdravstvene organizacije oko 1,2 miliona ljudi pogine, a više miliona biva povređeno. To je izraženije u zemljama sa niskim i srednjim prosečnim prihodom, odnosno, oko 90% saobraćajnih nezgoda sa smrtnim ishodom dešava se u ovim zemljama. U tim sredinama je često i znanje iz oblasti saobraćaja nedovoljno, što uz lošu infrastrukturu, povećava rizik od stradanja u saobraćaju. Jedan od načina rešavanja problema je pre svega edukacija učesnika u saobraćaju sa ciljem unapređivanja i učvršćivanja pozitivnih stavova i ponašanja značajnih za bezbedno učešće u saobraćaju. Značaj edukacije u cilju sticanja znanja i veština, kao i treniranje pozitivnih navika neophodnih za bezbedno učestvovanje u saobraćaju, treba da dopre do svih učesnika u saobraćaju, a posebno do roditelja jer su oni ti koji prenose znanja svojoj deci.Rezultati ankete koja se odnosila na ispitanje učesnika, iz urbane i ruralne sredine, u saobraćaju dati su u radu, pri čemu je glavni cilj bio određivanje stavova i ponašanja koje učesnici zastupaju
Ključne reči: Bezbednost saobraćaja, Deca, Roditelji, Ponašanje, Stavovi,

1.UVOD

Svake godine skoro 1,2 miliona ljudi pogine a milioni su povređeni kao rezultat saobraćajnih nezgoda. Više od 90% svih nezgoda sa smrtnim ishodom desi se u nerazvijenim zemljama sa malim i srednjim prosečnim prihodima, a deca ispod 25 godina su učesnici ovih nezgoda u preko 30%. Podaci Svetske zdravstvene organizacije (WHO, 2012) pokazuju da se stradanje dece u saobraćaju nalazi na osmom mestu najčešćih uzroka smrti dece u svetu. Međutim posmatrano po starosnim grupama, kod deceod 15 do 19 godina stradanje u saobraćajnim nezgodama je glavni razlog smrti, kod dece od 10 do 14 i 20 do 24 godina smrt u saobraćajnim nezgodama se nalazi na drugom, a kod dece od 5 do 9 godina saobraćajne nezgodesu na trećem mestu najčešćih uzroka smrti.

Osim samog gubitka života i negativnih posledica na porodicu i okruženje, saobraćajne nezgode predstavljaju i veliki materijalne gubitke kako za učesnike u nezgodi tako i za samu državu. Materijalni gubici koji nastaju od saobraćajnih nezgoda u razvijenim državama kreću se u granicama od 1% do 2% BDP. Zbog ovoga se nameće težnja da se što bolje moguće istraže i prouče uzoci i okolnosti pod kojima nastaju saobraćajne nezgode, a da se na osnovu stečenih znanja razviju odgovarajući preventivni mehanizmi za sprečavanje nastanka saobraćajnih nezgoda.

Posmatrajući lanac faktora bezbednosti saobraćaja, čovek-vozilo-put-okolina, primećeno je da je čovek najslabija karika u lancu, na koju se mogu primeniti veliki skup mera koje bi dovele do povećanja nivoa bezbednosti. Imajući ovo u vidu razvijene zemlje sveta, su usmerile svojupažnju na polju bezbednosti saobraćaju u ovom pravcu i posebno ka edukaciji roditelja i dece.

Rezultat predstavljaju niz direktiva i preporuka komisije evropskih ministara transporta koje razmatraju postupke unapređivanja ponašanja učesnika u saobraćaju. Možda i najznačajnija je svakako rezolucija br. 50/87 CM(87) 13 – o bezbednosti dece u saobraćaju – koja ukazuje na prilagođavanje saobraćajnog okruženja deci, a posebno u stambenim oblastima, na edukaciju dece od strane roditelja, upotrebi retroreflektujućih materijala i sedišta za decu.

Prema podacima Agencije za bezbednost saobraćaja u 2012. godini deca u Srbiji je u saobraćajnim nezgodama smrtno stradalo 16, dok su telesne povrede zadobili 5962 osobe starosne dobi do 25 godina. U ovom radu su prikazani problemi jednog urbanog i ruralnog područja u vezi stava roditelja po pitanju njihovog uticaja na bezbedno učestvovanje njihove dece u saobraćaju.

2. LITERARNI PREGLED

Studije nezgoda sa decom pokazuju da neke grupe imaju veći stepen rizika učestvovanja u saobraćajnim nezgodama od drugih. Istraživanja su identifikovala sledeće faktore koje utiču na povećanje rizika učestvovanja u nezgodama: porodica, socijalni status, okolina, uzrast, etnička pripadnost, pol. Sve ovo kao i karakteristike dece kao što su, nedovljna emotivna i socijalna zrelost; nepostojanje veština i navika koje se stiču tek u kasnijem dobu, a bitne za bezbedno ponašanje u saobraćaju, manje su telesno razvijena, manjak iskustva, manjak motoričkih sposobnosti, deca žive u drugom pojmovnom svetu za razliku od odraslih pešaka, samo delimično shvataju previla i strukturu saobraćajnog sistema, nivo njihove pažnje podložniji je čestim promenama, nemogućnost shvatnja i analize utisaka kao odrasle osobe, lakše se zbunjuju i podložnija su panici i strahu u saobraćajnoj gužvi, nedovoljno poznaju saobraćajne znake i pravila saobraćaja, povećavaju rizik od nastanka nezgode.

Deca su veoma osetljiva na događaje u porodici i školi što može znatno umanjiti njihovu pažnju na vozila i način prelaska preko kolovoza ili kretanje po kolovozu. Po izlasku iz škole deca često neoprezno trče, igraju se ili guraju, tako da neoprezno stupaju na kolovoz. Neretko je prisutno i međusobno dokazivanje i takmičenje između dece ko će brže pretrčati ulicu ispred vozila i dr (Lipovac, et al., 2007). Istraživanja u Velikoj Britaniji govore, da su deca sa nižim socijalno-ekonomskim statusom u pet puta većem riziku od povreda kao pešaci u poređenju sa decom sa višim socijalno-ekonomskim statusom (Hewson, 2004; Thomson, Tolmie & Mamoon, 2001). Ključni izvori

rizika zapaženi kod roditelja nižeg socio-ekonomskog statusa uključuju vožnju bez dozvole, nepoštovanje brzine i pravila u saobraćaju, nepravilne navike parkiranja, i rizično ponašanje dece (Christie et al., 2007).Faktori kao što su naseljenost i gustina saobraćaja, način i put do škole, limitiran prostor za igru dece, osećaj sigurnosti zbog poznatih ljudi i okoline i nedovoljnog nadzora roditelja, igraju važne uloge u bezbednosti (Assailly, 1997; Christie et al, 2007; Stevenson et al., 1995). U svojoj studiji Roberts i saradnici 1995 iznose stavove da deca koja žive u zoni sa visokim obimom saobraćaja imaju rizik od povreda čak 13 puta veći od druge dece.

Ograničen je broj istraživanja koja su sprovedena da bi utvrdile rizike sa kojima se suočavaju deca koja žive u ruralnoj sredini i faktori koji utiču na to. Broj nezgoda koja se dese u ovakvom okruženju su manje zastupljene i posledice su manje. Ono što se primećuje je to da u ovakvom okruženju najčešće nezgode dece su kao putnici u vozilu. Ovo se objašnjava dužinom putovanja da bi se stiglo do neke lokacije, infrastrukturom, brzinama kojima se kreću vozila ali posebno se ističe nezgode usled uticaja alkohola. Uz sve navedeno treba napomenuti i upotrebu pojaseva koja se u ovakvim okruženjima skoro i ne upotrebljava.Deca su posebno osetljiva kada krenu u osnovnu školu, i kada im se da malo više nezavisnosti. Razlike u polu su takođe zapažen faktor rizika. Zapaženo je da su dečaci dva puta više uključeni u saobraćajnim nezgodama kao pešaci ili biciklisti nego devočice (Assailly, 1997; Gaskell and Harrison, Goodwyn, 1989).

Granie (2007) je otkrio da postoje značajne razlike u poštovanju propisa kod dece. Devojčice poseduju više znanja i poštuju propise bez otpora nego dečaci. Dečaci pokazuju manje kontrole i koncentracije, i često pokazuju otpor prema pravilima.

3.METOD

Kako bi se utvrdili stavovi roditelja i njihov uticaj na bezbednost dece u saobraćaju, sprovedeno je anketno istraživanje kojim je bilo obuhvaćeno 392 roditelja iz Kragujevca (u daljem tekstu urbana sredina) i 167 roditelja iz sela Desimirovac (u daljem tekstu ruralna sredina) i realizovano je u septembru 2014 godine. Anketni upitnik se sastojao od 5 delova, demografske karakteristike roditelja, izloženost dece saobraćaju, pitanja vezana za njihove stavove i mišljenja po pitanju dece kao putnika u vozilu, dece kao pešaka i pitanja vezana za njihovo ponašanje prilikom učestvovanja u saobraćaju. Pitanja su bila zatvorenog tipa i organizovana tako da ispituju razne oblasti od okruženja u kome se deca nalaze do ko su nosioci obrazovanja njihove dece. Za testiranje značajnosti razlika između urbane i ruralne sredine korišten je$\chi 2$ statistički test.

4. REZULTATI

Među anketiranim roditeljima više je bilo žena (55%) nego muškaraca (45%). Roditelji su najčešće starosti od 30-39 godina u ubanoj sredini (74%) dok u ruralnoj sredini najčešće su stari između 35 i 44 godine (82%).Ispitujući načine učestvovanja dece u saobraćaju primećeno je da deca najčešće idu peške. Ukoliko ne idu peške deca u uralnoj sredini najčešće se kreću biciklom dok u urbanoj sredini automobilom ili autobusom. Deca u urbanoj sredini (34% često, 25% povremeno) više koriste automobil od dece u ruralnoj sredini (7% povremeno, 59% ponekad). Ovo se može objasniti i samom svrhom putovanja, u ruralnoj sredini automobil koriste samo ako su u pitanju putovanja na dužim relacijama, dok u urbanim sredinama automobil je postao deo svakodnevnice i roditelji decu voze često u različitim prilikama. Odavde i ne čudi podatak da se u ruralnoj sredini bicikl koristi često u 62% ispitanika nasuprot 9% u urbanoj sredini. Upoređujući posmatrane sredine primećeno je da roditelji uglavnom ne konzumiraju alkohol, dok od onih koji konzumiraju to su uglavnom oni koji ne piju dok voze ali pojavljuje se i mali broj onih koji piju u ograničenim količinama dok voze. Ovo razlika je statistički značajna (χ^2=23,852, p<0,001).

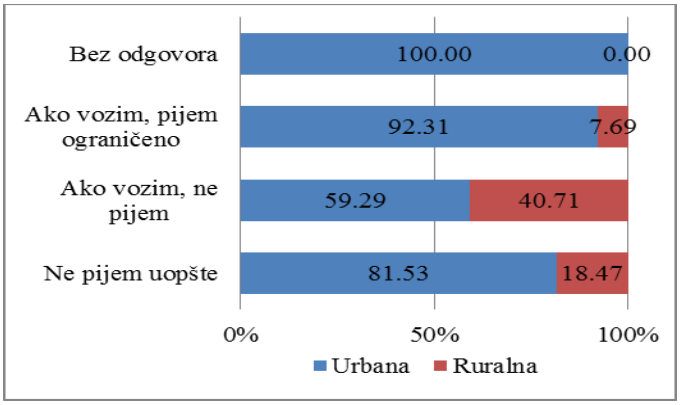

Slika 1. Stav roditelja prema alkoholu

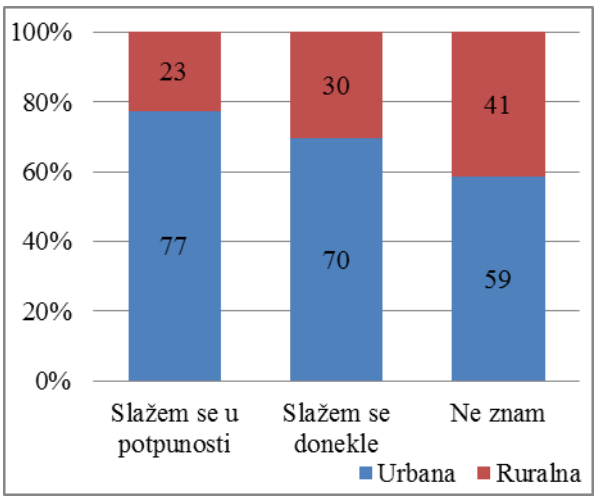

Slika 2. Stav roditelja da li sudar od 70km/h ima veće posledice od sudara pri 60km/h

Na pitanje da sudar od 70km/h ima veće posledice od sudara pri 60km/h 47% roditelja kaže da je tvrdnja tačna, 25% da je to donekle tačno dok 28% roditelja ne zna. Postoji statistički značajna razlika (χ^2=16,487, p<0,001) u odgovorima između roditelja urbanog i ruralnog područja. Posmatrajući odgovore prema polu vidimo da su žene uglavnom te koje ne znaju da li su posledice ovakvog sudara veće ili manje.Zanimljivo je i to da se većina roditelja, 76% donekle a 14% u potpunosti slaže da je u redu da voze brzinama većim od dozvoljene, dok tek 10% kaže se ne slaže sa ovom tvrdnjom. Hi-kvadrat testom nezavisnosti utvrđena je statistički značajna razlika (χ^2=71,215, p<0,001) između odgovora roditelja iz urbanog i ruralnog područja.

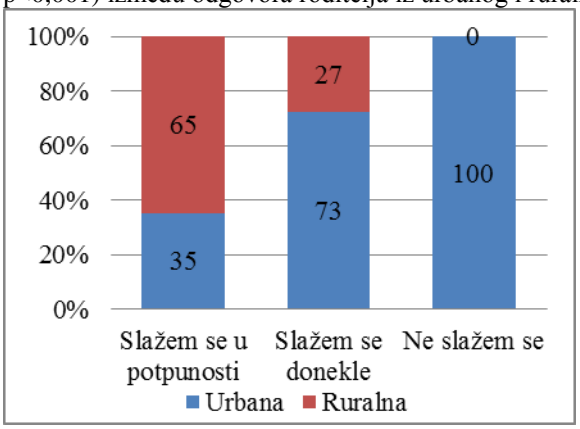

Slika 3. Stav roditelja da li je u redu prekoračiti brzinu ukoliko voze bezbedno

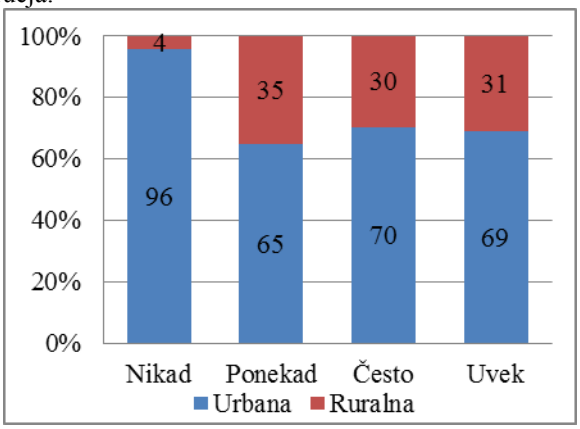

Slika 4. Stav roditelja prema upotrebi mobilnih telefona ili drugih ometejućih radnji tokom vožnje

Rezultati ispitivanja upotrebe mobilnih telefona ili drugih ometajućih radnji tokom vožnje pokazuju da je prisutan rastućitrend upotrebe i da se roditelji ne žele odreći telefona ni na kratko vreme tokom vožnje. Tek 16% ispitanika kaže da nikad ne upotrebljava telefon, dok ostalih 84% upotrebljava telefon ponekad, često ili uvek. Upoređujući odgovore iz ruralne i urbane sredine vidimo da postoji statistički značajna razlika (χ^2=33,721, p<0,001).

Anketirani roditelji očigledno ne shvataju kolika je njihova uloga u vaspitanju dece. Čak 55% njih smatra da njihova deca najviše treba da uče o bezbednosti saobraćaja u školi. Ovo pokazuje činjenicu da nemaju izgrađen stav da su oni glavni nosioci saobraćajnog obrazovanja. Roditelji (45%) povezuju bezbedan samostalan prelazak ulice njihove dece sa polaskom u školu, tj. misle da oni bezbedno mogu da pređu ulicu samostalno sa 7 godina.Ovo govori u prilog činjenici da roditelji onog trenutka kada im deca pođu u školu prepuštaju ulogu vaspitača školskoj ustanovi a sebe smatraju kao nekog ko treba samo da bude potpora znanju koje će deca naučiti u školi. Upoređujući odgovore kod populacije iz ruralne i urbane sredine vidimo da ne postoji statistički značajna razlika (χ^2=0,005, p=0,944).

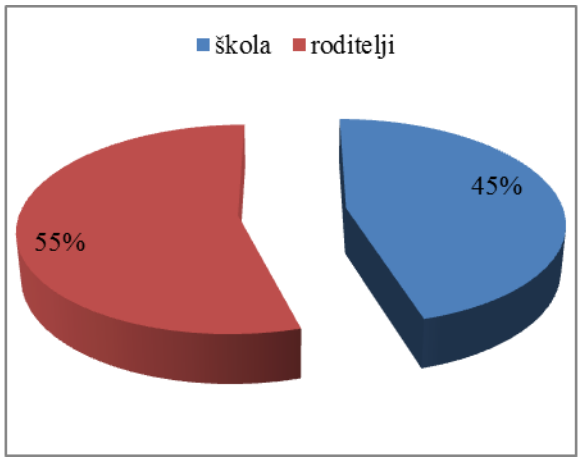

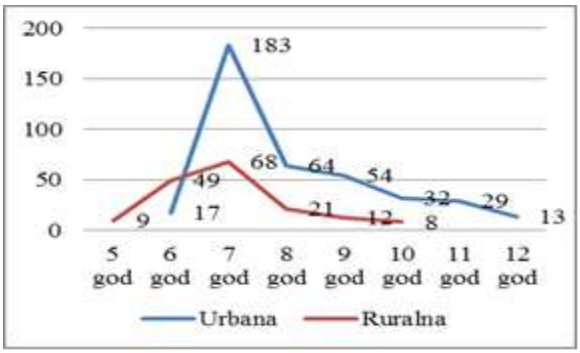

Slika 6.Sa koliko godina mislite da dete može samostalno prelaziti ulicu?

Slika 5. Mišljenje roditelja ko je najvažniji nosilac obrazovanja dece

5. DISKUSIJA

Ispitujući stavove roditelja primećuju se problemi u njihovom mišljenju i ponašanju. Pre svega veliki broj roditelja ne shvataju da su oni najvažniji nosioci obrazovanja i vaspitanja dece, ali često ne znaju i da na pravi način da prenesu svoje znanje deci. Drugi problem koji se javlja je taj da roditelji ne shvataju da deca najviše uče na primerima ljudi u svom okruženju, ovo je značajno jer dok su deca mala najviše vremena provode sa roditeljima pa tako i najviše znanja i veština koje poseduju deca stiču upravo od roditelja.
Veliki broj stavova koji su ispitivani kod roditelja su problematični. Upotreba alkohola i telefona, agresivna vožnja, prekoračenje brzine, prelazak ulice van pešačkog pelaza, upotreba biciklističkih kaciga samo su neki od problematičnih stavova. Iako su roditelji rekli da upotrebljavaju posebna sedišta za decu, da vezuju pojas posmatranjem se može videti da retko ko to praktikuje. Istraživanja su to i potvrdila, uprava saobraćajne policije, Ministarstva unutrašnjih poslova, procenjuje da u Srbiji, tek 60% vozača i 50% putnika na prednjem sedištu koristi sigurnosne pojaseve, dok ih putnici na zadnjem sedištu ne koriste gotovo uopšte.

7. ZAKLJUČAK

Sticanje znanja, ukorenjivanje stavova i promena ponašanja učesnika u saobraćaju predstavljaju dugotrajan proces, koji počinje još dok su deca mala i traje dok god neko učestvuje u saobraćaju. Najbitniji period sticanja znanja i stavova je dok su deca mala u porodici, u predškolskim ustanovama i u školu. Kasnije kada deca odrastu veoma teško i tek uz velike napore mogu da promene svoje ponašanje. Zbog toga je potrebno posvetiti posebnu pažnju saobraćajnom obrazovanju u ovom periodu. Ovaj problem je izrazito izražen kod nas, posebno imajući u vidu sadašnji sistem obrazovanja. Saobraćajnom obrazovanju se ne posvećuje dovoljna pažnja, pa sobzirom da nam deca "izlaze" iz kuća, škola nedovoljno saobraćajno obrazovana, veoma često i sa pogrešnim stavovima, ne možemo očekivati da će ona u kasnijem dobu značajno promeniti svoje stavove. Ovde je veoma bitno napomenuti da roditelji nesvesno zbog svog ne znanja često deci ukorenjuju negativne stavove. Pimer, roditelji često prelaze ulicu van pešačkog prelaza sa decom, međutim kada puste dete da se samostalno kreće i kazu mu da treba da prelazi ulicu na pešačkom prelazu, deca često ne slušaju pa prelaze ulicu van pešačkog prelaza, je su već stekla stav da mogu da pređu ulicu van pešačkog i da im se ništa neće desiti. Ovo je veoma bitno ako se zna da najveći broj dece koja stradaju kao pešaci, stradaju jer prelaze ulicu van pešačkog prelaza.
Zbog svega navedenog pozitivni stavovi uz pravilno širenje znanja je osnovni preduslov za bezbedno učestvovanje u saobaćaju. Stvaranje pozitivnih stavova o bezbednosti saobraćaja i bezbedno učestvovanje ljudi u saobraćaju vodi ka smanjenju negativnih efekata saobraćaja pa samim tim i saobraćajnih nezgoda i njihovih posledica, a samim tim umanjuju se značajno troškovi koji nastaju u takvim situacijama. Znajući da je promena negativno usvojenih stavova dugotrajan i težak postupak, važno je da roditelje kao nosioce obrazovnja naučimo pre svega potrebna znanja i veštine, a onda i način na koji oni ta znanja treba da prenesu na svoju decu kako bi deca stekla potrebna znanja i pozitivne stavove za učestvovanje u saobraćaju.

7. LITERATURA

1. WHO, Road Safety Annual Report 2013
2. Pešić, D., Vujanić, M., Značaj stavova za bezbedno ponašanje u saobraćaju, Tehnika – Simpozijum o saobraćaju, Vol. 3, No 59, 2004
3. Lipovac, K., Vasiljević J., Vukašinović M., Vranješ Đ., Školske saobraćajne patrole i patrole građana, Uloga lokalne zajednice u bezbednosti saobraćaja, Beograd, 2007
4. Statistički izveštaj o stanju bezbednosti saobraćaja u Republici Srbiji u 2012. godini, Agencija za bezbednost saobraćaja Republike Srbije, 2012
5. Hewson, P., Deprived shilden or deprived neighbourhoods? A public health approach to the investigation of links between deprivation and injury risk with specific reference to child road safety in Devon County UK, BMC Public Health, 4, 5., 2004
6. Thomson, J., Tolmie, A., & Mamoon, T., Road Accident Involvement of Children from Ethnic Minorities, London, Department of Transport, 2001
7. Christie, N., Ward, H., Kimberlee, R., Towner, E., & Slenez, J., Understanding high traffic injury risks for children in low socioeconomic areas: a qualitative study of parents views, Injury Prevention, 13(6), 394-397, 2007

8. Assailly, J. P., Characterization and prevention of child pedestrian accidents: An overview, Jurnal of Applied Developmental Psyhology, 18(2), 257-262, 1997

9. Stevenson, M. R., Jamrozik, K. D., & Spittle, J., A case-control study of traffic risk factors and child pedestrian injury, International Journal of Epidemiology, 24(5), 957-964, 1995

10. Roberts, I. G., Norton, R., Jackson, R., Dunno, R., & Hassall, I., Effect of environmental factors on risk of injury of child pedestrians by motor vehicles: a case-control study. British Medical Journal, 310, 91-94, 1995

11. Gaskell, G., harrison, L., & Goodwyn, E., Vulnerability and behavioural factors in child pedestrian accidents, 17th Traffic Management and Road Safety: Planning and Transport Research and Computation, Annual meeting, University of Sussex, 1989

12. Granie, M., Gender differences in preschool children's declared and behavioral compliance with predestrian rules, Transportation Researsch Part F, 10, 371-382, 2007

SYSTEMIC APPROACH AND FAMILIES AT SOCIAL RISK

Prof. Daniel Pavlovski, PhD
International Slavic University "Gavrilo Romanovic Derzavin" - Sveti Nikole – Bitola – R. Macedonia
pavlovskidaniel@gmail.com

СИСТЕМСКИ ПРИСТАП И СЕМЕЈСТВА ВО СОЦИЈАЛЕН РИЗИК

Доц. Д-р Даниел Павловски
Меѓународен Славјански Универзитет "Гаврило Романович Державин"
Свети Николе – Битола – Република Македонија
pavlovskidaniel@gmail.com

Abstract: The formation of personality, and overall growth and development of the individual goes through various stages. In this complex and turbulent path an individual is faced with many developmental and non-developmental crises, whose successful or unsuccessful resolution largely influence on each next stage. In this process conditions and family relations play a crucial role. The influence of family can be supportive of their members to successfully deal with the challenges they face, or be a source of stress and problems. Considering that the family is a collection of individuals and relationships between them, any change in one part of the family can cause some changes in the other, focus of this paper is the systemic approach and the families at risk.
Keywords: family, systemic approach, social risks.

Апстракт: Формирањето на личноста, но и целокупниот раст и развој на индивидуата поминува низ повеќе фази. Во тој сложен и турбулентен пат индивидуата се соочува со голем број развојни и неразвојни кризи, од чие успешно или неуспешно разрешување во голем степен зависи секоја наредна фаза. Во овој процес условите и односите во семејството играат исклучително важна улога. Влијанието на семејството може да биде во насока на поддршка на своите членови за успешно справување со сите предизвици со кои се соочуваат, или да биде извор на стрес и проблеми. Имајќи во предвид дека семејството претставува збир од индивидуи и односите помеѓу нив, секоја промена во еден дел од семејството може да предизвика одредени промени и кај останатите, затоа фокусот на овој труд е системскиот пристап и семејствата во ризик.
Клучни зборови: семејство, системски пристап, социјални ризици.

Вовед

Семејството претставува институција во која најголем дел од индивидуите поминуваат најголем дел од својот живот и во рамки на која се одвиваат најголем дел од процесите на раст и развој. Иако во современ контекст, односно под влијание на општествените промени, се менуваат и функциите на семејството, сепак семејството сеуште има бројни и воедно исклучително важни функции. Во тој контекст, некои автори сметаат дека од широкиот спектар на функции на семејството најзначајни се заштита и социјализација на децата и емоционална поддршка на возрасните членови. Од друга страна, има автори кои сметаат дека останатите општествени институции не само што не го намалија бројот на семејни функции, туку напротив го зголемија нивниот број и истите ги подигнаа на повисоко квалитативно и квантитативно ниво.

Иако ставовите за промените во функциите на семејството се различни, сепак сите се согласни со фактот дека семејството и понатаму претставува, основна, односно клучна општествена институција која има исклучително влијание и значење во животот на човекот.

Семејството и факторите на ризик

Кога станува збор за развојот на човекот, сите теории кои се однесуваат на формирање на личноста и го проучуваат нејзиниот раст и развој, големо внимание посветуваат на влијанието на семејството, притоа потенцирајќи ја неговата исклучителна важност особено во почетните развојни фази и како еден од најважните агенси на социјализација на личноста.

Семејството претставува врска помеѓу биолошкото и општественото. Во тој контекст, исто како и општеството семејството се развива и усовршува со цел да одговори на барањата кои пред него се поставуваат во одредено време, простор и општествено уредување.

Семејството претставува најстара и воедно најважна општествена институција која голем број автори ја нарекуваат основна клетка на општеството. Таа претставува релативно трајна група која е поврзана со крвно сродство, брак или посвојување, чии членови живеат заедно, економски соработуваат и се грижат за потомството.

Според American Home Economic Association (AHEA) семејството го сочинуваат две или повеќе лица кои споделуваат ресурси, одговорност за донесените одлуки, споделуваат вредности и цели и кои се обврзале еден на друг на подолг период. Семејството претставува мрежа за споделување и посветеност, без оглед на крвната поврзаност, правните врски, посвојување или брак.

Cherlin (2012) семејството го дефинира како заедница составена од брачен или вонбрачен пар со деца или еден родител со деца, односно заедница од едно или две возрасни лица кои меѓусебно се поврзани со брак, партнерство или родителство, и кои споделуваат грижа за оние кои зависат од нив.

Поврзаноста, посветеноста и трајноста на членувањето се карактеристики на секое семејство и истото го разликуваат од останатите општествени системи. Семејството нуди рамка за приватност и интима, но истовремено е под влијание и проверка на општеството, како резултат на што односите, правата и должностите се законски регулирани.

Семејството е животна заедница на родители и деца и други роднини, ако живеат во заедничко домаќинство. Семејството настанува со раѓање на деца и со посвојување (член 2, од Закон за семејството).

Семејството претставува жив организам кој има свое раѓање, раст, развој, стагнација и смрт. Според Vidanović (1997) семејството поминува низ следните фази:

- Почетно семејство
- Семејство со мало дете
- Семејство со предучилишно дете
- Семејство со училишно дете
- Семејство со адолесцент
- Семејство што го напуштаат децата
- Растурање на семејството
- Постродителско семејство
- Остарено семејство

Во секоја фаза од својот развој, семејството поминува низ развојни и неразвојни кризи. Успешното разрешување на развојните кризи води кон раст и развој на семејството и негово соодветно адаптирање на следната развојна фаза.

Во областа на социјална заштита, но и општо во помагателните професии, кога се зборува за негативните состојби во кои се наоѓа или може да се најде поединецот или целото семејство се напушта употребата на терминот социјален проблем, за сметка на терминот социјален ризик, односно социјални ризици.

Според Законот за социјалната заштита („Службен весник на Република Македонија” бр.148/2013) под социјален ризик се подразбира:

- ризици по здравјето (болест, повреда и инвалидност);
- ризици на старост и стареење;
- ризици на еднородителско семејство;
- ризици од невработеност, губење на приход за издржување врз основа на работа и слично;
- ризици од сиромаштија и
- ризици од друг вид на социјална исклученост.

Социјалните ризици претставуваат пречки кои може да доведат до појава на одредени потешкотии и проблеми кај поединецот или групата или да предизвикаат потешкотии во нивното функционирање.

Според Ajduković (2008) социјалните ризици претставуваат неповолни услови (случки) кои го отежнуваат или претставуваат опасност за поединецот или групата.

Од аспект на превенција и справување со социјалните ризици на кои е изложено, односно може да биде изложено семејството или неговите членови, тоа може да биде фактор на ризик или фактор на заштита. Тоа значи дека семејството може да влијае во насока на заштита и да обезбедува соодветна поддршка и помош на неговите членови да не западнат во положба на социјален ризик или доколку веќе се наоѓаат во неповолна положба да влијае во насока на полесно, побрзо и соодветно справување со ризикот. Од друга страна, семејството може да биде и фактор на ризик, односно да биде причина за појава или развој на одреден социјален ризик, односно ризици кај неговите членови.

Според Димитријоска (2012), семејните фактори на ризик може да се поделат во четири генерални групи:

1. Семејна историја;
2. Проблеми со управување со семејството;
3. Семејни конфликти и
4. Сиромаштија на семејството.

Семејните кризи претставуваат нарушување/а во функционирањето на семејството, пред сè во неговите суштински функции, релации и улоги. Кризите настануваат како резултат на неспособноста на семејството да се адаптира на настанот кој ја нарушува семејната рамнотежа.
Дисфункционалното семејство не е во состојба да се прилагоди на новонастанатите услови и неможе успешно да се справи со стресот. Овие семејства се карактеризираат со:

- Застој и дисфункција во некоја семејна област;
- Неодговарање на развојните потреби на своите членови;
- Погрешни интеракции помеѓу членовите;
- Ограничени, нејасни, ригидни, слаби граници помеѓу членовите;
- Несоодветна комуникација помеѓу членовите;
- Нарушена интеракција со средината.

Симптомот кој се појавува претставува сигнал дека семејството има проблем во совладување на задачите кои се карактеристични за одредена фаза од животниот циклус на семејството. Периодите на криза и стрес може да се јават во било кој период од животот на семејството, сепак тие најчесто се појавуваат и воедно се најизразени на преминот од една развојна фаза во друга, како резултат на што се наметнува потребата од ново балансирање на семејниот систем. Појавата на одредена дисфункционалност претставува сигнал дека на семејството му е потребна дополнителна енергија за справување со неповолната состојба во која се наоѓа. Потребната енергија семејството, првенствено ја обезбедува, односно се обидува да ја обезбеди од своите подсистеми, но доколку не е во можност тоа да го направи потребна му е помош од формалните или неформалните системи од неговото опкружување.

Семејството како систем

Системот не претставува прост збир на неговите единици, тој е збир на единици и односите помеѓу нив. Системот постои толку долго колку што неговите единици остануваат во системски односи, на тој начин што се разликуваат од своето опкружување.

Иако постојат одредени разлики помеѓу системите, сепак може да се издвојат одредени карактеристики кои се заеднички за сите нив:

- Секој систем е составен од подсистеми;
- Секој систем има свои граници и
- Секој систем има одредена функција.

Системскиот пристап ги гледа работите заедно а не одвоено, и тоа од аспект на нивниот придонес во целината. Според овој пристап системот набљудуван структурално е целина која се дели, но набљудуван функционално тој е неделив.

Секој систем има своја внатрешна организација составена од подсистеми и односи со средината во која функционира. Многу често и самиот систем претставува подсистем од некој друг систем.

Социјалниот систем тежнее да се одржи самиот себе си со што е можно помала промена. Кога една индивидуа или семејството е во криза, тие се обидуваат да ја разрешат таа криза и да ја вратат својата ситуација во нормала што е можно побрзо. Во овој обид тие ја прошируваат сопствената енергија за да стигнат до целта, а тоа е враќање во рамнотежна состојба. Постигнувањето на целта го снабдува системот со повеќе енергија која ќе му овозможи соодветно да одговори на друга ситуација во иднина.

Системот што не е спремен за проширување на енергијата ќе изгуби дел од енергијата, но и способноста за функционирање, со тоа ќе стане помалку стабилен. Доколку системот не е способен да ја користи сопствената енергија и не ја исполнува својата цел, во тој случај се зборува за ентропија. Бидејќи сите системи и подсистеми се саморегулирачки, тие внатре во себе настојуваат да одржат еден вид на рамнотежа, односно баланс помеѓу различните делови на системот. Секој систем на некој начин го надгледува другиот и внимава дали ги почитува правилата, интеракциските норми, дефинираните односи итн.

Опкружувањето на системот е збир на елементи и нивните релевантни особини, при што елементите не се дел на системот, но промената во било кој од нив произведува промена во состојбата на системот.

Секој систем има свои граници, тие преставуваат замислена линија повлечена околу системот. Во тој контекст отвореноста и затвореноста на системот се однесува на леснотијата со која идеите, енергијата, изворите, луѓето или информациите можат да влезат во него. Некои семејства имаат непропустливи граници и на тој начин се изолирани од средината во која живеат. Други пак имаат многу

пропустливи граници и се чувствителни на настаните и промените во својата средина. Со секоја екстремност системот ќе биде вовлечен во дисфункционалност, неред и дезинтеграција.

Императивно е системот да обезбедува импути од друг/и систем/и, ако тоа не го прави тој ќе стане ригиден, неспособен да функционира и ќе се доведе во прашање неговото постоење како систем. Системот не може да постои ниту ако границите се комплетно отворени, бидејќи ќе го изгуби сопствениот идентитет како систем. Сите здрави системи имаат добро дефинирани полуотворени граници и имаат начин за одржување на овие граници.

Здравите граници се флексибилни, границите на системот треба да реагираат како „филтри" кои ќе го оневозможат или минимизираат влезот на негативните а истовремено ќе овозможат непречен проток на позитивните влијанија.

Во здравите системи постојано нешто се случува. Отворените системи разменуваат материја, енергија и информации со опкружувањето (имаат најмалку еден влезен и еден излезен елемент). Овие системи се во динамичка положба, истите се отворени кон надвор, но и кон сопствените подсистеми. Тие се адаптираат на опкружувањето, менувајќи ја структурата и однесувањето. За разлика од нив, затворените системи не влијаат на други системи, не прифаќаат трансакција, ниту добиваат продукција од нив.

Семејството не претставува едноставен збир на поединци, туку комплексен систем на меѓуодноси (Klarin, 2006.). Семејството претставува сложена и поврзана целина, хиерархиски организиран систем кој е составен од помали подистеми (брачни, родителски, браќа и сестри), како резултат на што семејната заедница е составена од комплекси односи помеѓу членовите кои исто така остваруваат бројни социјални односи надвор од својот семеен систем (Keresteš, 2002).

Ако нешто се смени во еден дел од семејството, останатите делови треба да се прилагодат на новонастанатата состојба. Меѓутоа, и семејството претставува дел од еден поширок систем во заедницата, во тој контекст промената во некој од системите од опкружувањето на семејството може да создаде нерамнотежа и да доведе до промени и во семејниот систем.

Како саморегулирачки систем, семејството настојува да ја одржи сопствената рамнотежа, првенствено преку одржување на рамнотежа во своите подсистеми. Семејството поседува сопствени механизми за контрола и акција кои се насочени кон враќање на сопствените делови на ниво на функционирање кое значи одржување на хомеостаза. Овој начин на саморегулација фунционира се до моментот додека се работи за нормално отстапување, но доколку станува збор за состојба која резултира со неможност на системот самостојно да се регулира, во тој случај на системот му е потребна надворешна регулација. Затоа, од исклучителна важност е да се има информација за степенот на отвореност на таквиот систем кон надворешна регулација. Најчесто, управувањето на семејниот систем е во рацете на еден од неговите подсистеми или пак во комбинација од неколку подсистеми. Од тие причини, во работата со семејства неопходно е да се имаат информации за неговите составни делови и да се идентификува неговиот управувачки механизам. Исто така, потребно е да се запознае и семејната околина, потесна и поширока, како и социјалната мрежа на семејството.

Фокусираноста само на индивидуата, доведува до замаглување на вистинската слика за изворот на проблемот и можните начини за успешно справување со неповолната положба во која се наоѓа одреден член на семејството. Во одредени случаи потешкотиите кај одреден член на семејството може да претставуваат само сигнал за дисфункција на друг сегмент во семејниот систем.

Како резултат на претходно наведеното, во системскиот пристап индивидуата се набљудува во контекстот на неговиот семеен систем, но исто така и во контекстот на комплексната мрежа на односи со кои семејниот систем е опкружен.

Заклучок

Кон семејството и неговите членови општеството постојано поставува бројни барања и со тоа директно и индиректно влијае врз нив. Влијанијата на постесната и пошироката околина врз семејниот живот зависат од просторната, емоционалната и когнитивната пропулзивност на границите на семејниот систем. Затвореноста и отвореноста на семејните граници претставува резултат од голем број сложени елементи и механизми на семејниот живот, кој пак е составен од индивидуите и семејните подсистеми. Пропустиливоста, односно непропустливоста на семејните граници има, или поточно речено треба да има заштитна функција, односно да обезбедува заштита на членовите од негативните влијанија од средината.

Имајќи ги во предвид карактеристиките на семејниот систем, но уште повеќе неговата улога и важност во процесот на формирање, раст и развој на личноста, општеството преку сите институции и механизми кои му стојат на располагање во континуитет треба да обезбедува соодветна и сеопфатна поддрша и помош на семејството и неговите членови.

Користена литература:

- Ajdukovic, M. (2008). Socijalni problemi, socijalni rizici i suvremeni socijalni rad. Revija za socijalnu politiku, god. 15, br. 3, str 395-414, Zagreb. http://www.rsp.hr/ojs2/index.php/rsp/issue/view/52 (Посетена на 05.11.2014)
- Cherlin, A. J. (2012). Public and Private Families, An Introduction (seventh edition). McGraw-Hill Higher Education.
- Димитријоска, С. (2012). Социјална работа со малолетни сторители на кривични дела. Филозофски факултет, Скопје.
- Jankovic, J. (2004.). Pristupanje obitelji-sustavni pristup, Alineja, Zagreb.
- Keresteš, G. (2002.). Djecje agresivno i prosocijalno ponašanje u kontekstu rata, Jastrebarsko, Naklada Slap.
- Klarin, M. (2006.). Razvoj djece u socijalnom kontekstu (roditelji, vršnjaci, ucitelji, kontekst razvoja djeteta), Naklada Slap, Jastrebarsko i Sveucilište u Zadru, Zadar.
- Lamana, M.A. & Riedman, A., (2012), Mariages, Familes, and Relationships: Making Choices in a Diverse Society (7th ed.). Wadsworth, Cengage Learning.
- Powell, L. H., & Cassidy, D. (2007). Family life education: Working with families across the life span (2nd ed.). Long Grove, IL: Waveland Press.
- Vidanović, I. (1997). Pojedinac i porodica. Naučno-istraživački centar za socijalni rad i socijalnu politiku, Beograd.
- Закон за семејството – пречистен текст „Службен весник на Република Македонија” бр.153/2014.
- Закон за социјалната заштита – пречистен текст „Службен весник на Република Македонија” бр.148/2013.

THE MEANING OF THE INTERDISCIPLINARY APPROACH IN STUDING THE SOCIAL- PSYCOLOGICAL- PEDAGOGICAL PROBLEMS IN THE EDUCATIONAL SYSTEM

Prof. Sonja Rizoska Jovanovska PhD
MIT University – Skopje, Republic of Macedonia sonjarizoska@yahoo.com
assis.professor Toni Naunovski
MIT University – Skopje, Republic of Macedonia naunovski_sk@yahoo.com

ЗНАЧЕЊЕТО НА ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИОТ ПРИСТАП ВО ПРОУЧУВАЊЕТО НА СОЦИЈАЛНО-ПСИХОЛОШКО-ПЕДАГОШКИТЕ ПРОБЛЕМИ ВО ОБРАЗОВНИОТ ПРОЦЕС

Проф. д-р Соња Ризоска Јовановска
МИТ Универзитет – Скопје, Р. Македонија
Доц. д-р Тони Науновски
МИТ Универзитет – Скопје, Р. Македонија

Abstract: Considering globalization, which finds its reflection in the scientific studying of the actual changes in the society, the need for interdisciplinary of the modern pedagogical science imposes as a necessity. The sociology, psychology, as well as the social psychology and social pedagogy, as applied scientific disciplines, because of the specific of their subject of study, essentially are targeted to establish interdisciplinary relations with related scientific disciplines, for the quality of the education and the modern university. The need for this approach is in context with the socio-ecological approach as primary and essential theoretical context in the area of prevention and intervention of the educational process. In this paper we will try to point out the need for this kind of interdisciplinary cooperation, its connection and practical implication in the formulation of the modern methods for effective and quality university teaching which in itself inevitably connects preparing, organizing, realization and value of the educational process as a requirement for quality education.
Key words: Interdisciplinary, sociology, psychology, education, socio-ecological approach.

Резиме: Имајќи ја во предвид глобализацијата, која својата рефлексија ја наоѓа во научното проучување на актуелните општествени промени се наметнува како неопходност потребата за интердисциплинарност на современата педагошка наука. Социологијата, психологијата, како и социјалната психологија и социјалната педагогија, како применети научни дисциплини поради специфичностите на својот предмет на проучувања неопходно се насочени кон воспоставување интердисциплинарни односи со сродните научни дисциплини, токму поради квалитетот на образование и современиот универзитет. Потребата за овој пристап е во контекст со социоеколошкиот пристап како примарен и неопходен теоретски концепт во областа на превенцијата и интервенцијата во образовниот процес. Во овој труд ќе се обидеме да укажеме на потребата од ваквата интердисциплинарна соработка, поврзаноста и нејзината практична имликација во насока на формулирање на современи методи за ефикасна и квалитетна универзитетска настава која во себе неминовно ги поврзува подготовката, организацијата, реализацијата и вреднувањето на наставниот процес како неминовност за квалитетно образование.
Клучни зборови: интердисциплинарност, социологија, психологија, образование, социоеколошки пристап

ВОВЕД

Кога станува збор за комплеметарно истражување како што е образованието со сите социјално-психолошки проблеми, во основата на сите кои сме насочени кон методошката поставеност имаме обврска да пристапиме во согласност со неговите основни елементи, методи, а едновремено, на тие истражувања да гледаме како на една целина или тоталитет, а не (концептуално и / или географски) како изолирани делови. Само на тој начин ќе создадеме освен текстуален опис и теориско/методолошка основа од една страна, а од друга страна со поврзувањето на многу научни дисциплини, техники, технологии ќе обезбедиме дури и епохален пораст на многу научни откритија и нови сонзанија, со што

ќе може да говориме за развој во образованието или епоха на нови предизвици и домени на општествениот развој воопшто.
Во современите модели на истражувања, интердисциплинарниот пристап се повеќе завзема голем приоритет токму поради големото значење на знаењата од различните научни дисциплини, нивната сложеност, различитост, специјализираност и очекувањата од поголеми фундаментални и применети научни истражувања.
Потребата за усовршување и проширување на знаењата од интердисциплинарен карактер, поздразбира создавање на неопходни услови и знаења како мисловна надградба, као посебен облик на човековата свест и активност и како средено, систематизирано и проверено познавање. Таквата примена на континуираното и организираното истражување ни овозможува да се повлијае на поместување на границата на човеково знаење и самоспознание и тоа на поширок простор, вклучувајќи го во себе секогаш и она, „непознатото“, „неможното“ во човековото посоење и практика.
Имајќи предвид дека науката и резултатите од научноистражувачките резултати постојано и непосредно се применуваат, проверуваат и докажуваат во човековата практика, во сите области на општествениот живот, човековиот развој, тоа е и основата на потребата за примена од интердисциплинарноста како севкупност и поврзаност на резултатите од истражувања на големиот број научни дисциплини.
Таквиот пристап, особено кога станува збор за истражување на сложените оптшествените процеси, како што е образованието, е повеќе од неопходен и претставува можност за комплементарно гледање на сите елементи, структурни елементи, критериуми на соодветни поделби во хоризонтален и вертикален ред, всушност се она кое во основата ја посочува движечката сила на севкупниот цивилизациски развој.
Наспроти историски втемелените концепти на „научната вистина“ и „објективноста на научниот метод“ истражувањата од страна на различните дисциплини (филозофи, социолози, психолози, антрополози, етнографи, лингвисти, историчари и многу други) во „новото време“ се обидуваат да согледаат на кој начин објективноста и апсолутната вистина ги создаваат или дали воопшто постојат „алтернативни вистини“ во студиите на глобално образовниот процес или воопшто во „современиот универизитет“.
Во оваа научна ориентација, која најчесто се именува и како „нова“ или „интерпретативна парадигма“, акцентот е ставен на разбирањето и рефлесивноста и тоа не само на тоа што се однесува на истражувачкиот образовен процес и неговите резултати, туку и во смисла на признавањето и користењето на сопствените позиции на самиот истражувач (Reason Rowan, 1981; Sefkusic, 2006).
Основната поставка на новата патрадигма на современиот образовен процес, вусшност го издвојува предметот на проучување на општествените науки од природните науки истакнувајќи го човековото однесување во најголема мера како интенационално и смислено. Имено, тоа се состои од акција која има субјективно значење за личностите кои го изведуваат самото проучување. Што ни говори сето ова? Субјективното значење како дел од акциите, освен тоа не се само од индивидуално значење туку имаат и социјално потекло. Ваквиот пристап на набљудување на човековото однесување во општеството, начинот на неговото сознание и разбирање водат до истакнување на важноста од квалитативниот пристап во истражувањата, особено во образовниот процес (Sefkusic, 2006).
Самиот поим интердисциплинарност во себе содржи една комплексност, комплементарност, сложеност, различитост, специјализираност, но едновремено не смееме да го изоставиме фактот дека образованието како еден од најзначајните општествени феномени е повеќе од сложен и супериорен во поглед на неговата поставеност на сите аспекти, процеси и насоки кои го определуваат како целовитост во општествена, цивилизациска, економска, политичка и симболичка смисла, за добробит на целокупниот човечки развој.

Имајќи го предвид *балканскиот културен модел* и истражувањата кои се прават во тој домен, без разлика дали станува збор за истражувања на образовните или културолошките процеси, во нивната основа во целост може да се забележи дека постоечкото општество воопшто не е ослободено од традицијата. Таквата реалност не само што постои во нив како остаток од минатото, туку делува и како активна компонента на сегашноста, поради што традицијата не ја разгледуваме како нешто што е против општествените промени, туку како можен инструмент кој општеството (општествените групи, поединците) ги користи за да се заштити од *социјално изместување во образовниот процес, како движечка сила во општеството (* Polanyi, K.).
Тоа е основниот постулат од кој мора да тргнеме за да можеме да го истражуваме образовниот процес, или пак, да говориме за дефинирање на интердисциплинарноста во квалитаивните и квантитативните истражувања.

Однос на квантитативните и квалитативните истражувања

Современите истражувања покажуваат дека има многу обиди за да се дефинираат квалитативните истражувања. Ние ќе ја истакнеме дефиницијата која квалитативните истражувања во својот предмет на

проучување ги истакнува мултипарадигматските и мултиметодските насочени истражувања кои во себе ги вклучуваат натуралистичките и интерпретативни пристапи (Nelson, 1992; Halmi, 2005)
Истражувањата во социо-психолошките истражувања покажуваат поголема доминација на квантитативните пристапи, особено во проучувањето на психолошките феномени во образовниот процес наспроти квалитативните методи кои според нашите согледувања би требало да бидат позастапени особено кога се работи за образованието како една од најзначајните алки во општествениот развој на човештвото.
Имајќи предвид дека квантитативната парадигма го согледува социјалниот свет по правилата на утврдената реалност која во целост може да биде спознајна и егзактно измерена, тоа означува дека нејзините експериментални нацрти се строго верификациски ориентирани, редукционистички, дедуктивни и секогаш завршуваат со генерализирање на испитуваните процеси, состојби или итн.Тие се така конципирани имено да водат кон објективни, валидни и сигурни заклучоци (Halmi, 2005).
Од друга страна, квалитативната парадигма го гледа социјалниот свет како комплексен и динамичен систем кој се состои од многубројни значења и перспективи, кои вусшност во голема мера влијаат на социајниот контекст и на интеракцијата меѓу учесниците, во случајов студентите во современиот образовен процес. Човековото искуство и интерпретацијата на реалноста на самите учесници во истражувањето е значаен фактор во квалитативните пристапи. Едновремено, тие се насочени да ја согледаат смислата и значењето на поедини ученици или здружени човекови акции кои влијаат на самото однесување.

Развојот на интердисциплинарноста во квалитативните истражувања

Имајќи предвид дека нашата анализа се однесува на образовниот процес, не може да го занемариме фактот дека станува збор за многу суптилни интеракции меѓу учесниците каде повеќе неможеме да говориме за стандардизирани правила во однос на собирање на податоци, бидејќи образовниот процес подразбира почитување на критериуми на веродостојност, аргументираност и документирање на постапките.
Ваквите анализи укажуваат на значењето и на квантитативните, но особено на квалитативните истражувања. Самиот историски развој укажува на интердисциплинарноста на квалитативните истражувања. Има многу истражувања и научни достигнувања кои укажуваат на улогата на психологијата, социологијата, антропологијата. Од друга страна, под силно влијание на хуманистичката психологија и социјалната психологија во квалитативните истражувања на личностите кои се предмет на истражување се гледало како на активни, автономни, креативни индивидуи и во склад на тоа се залагале за јасен пристап преку студиите на случај или идеографскиот пристап (Ristic, 2006).
Ако ги земеме предвид истражувањата на образованието внатре во локалните заедници можеме да забележиме дека тие визуелно не се истражувани одвнатре. Овде се појавува потребата за примена на современите теории за образовниот процес кои се понагласено го содржат социокултурниот и социопсихолошкиот пристап кон овој сложен и повеќезначен општествен феномен. Имајќи го фактот дека образовниот процес е специфичен општествен феномен, кој во себе содржи бројни функции, а една од позначајните негови функции е едукативната, воспитната, како и културната фунција, односно допирот на различните култури чии носители се студентите и наставниот кадар, преку квалитативните истражувања можеме да ги истражиме интеракциите, но и сите можни реперкусии што произлегуваат од тој допир.
На тој начин може да се забележи и нивната повратна фунција која дејствува во две основни димензии:
субјективна - условена со степенот на културната мотивација на единката која е субјект во образовниот процес и
објективна - условена од степенот на атрактивноста на образовниот процес.
Сосема поинаква слика, е таа кога истражувањата ги прави истражувачки тим без истражувач социолог / антрополог /психолог /, или, пак, кога ја истражуваат лица кои припаѓаат на таа заедница (универзитет) каде доминира субјективен метод на истражување. Наспроти тоа, кога истражувањето го прави научен истражувач и кога во тимот има и истражувачи кои се надвор од заедницата (универзитетот), тогаш веќе можеме да говориме за истражување во вистинска смисла, бидејќи сликата која ја добиваме ни овозможува објективност на самото поимување и презентирање на едукативната културата и образовниот процес земени во една целовитост. Зошто ваквата комплементарност е значајна во интердисциплинарен поглед. Да се биде културно воспитан тоа значи дека можеме да ги разбереме и прифатиме другите кои припаѓаат и на други култури кои имаат сопствен културен идентитет.
За да можеме да говориме за интердисциплинарен пристап во образовните процеси, неминовно е да се направи истражување за интеркултурното воспитување и образование. Тоа се неизбежни фактори во процесот на меѓусебното запознавање, разбирање на различностите и воспоставување на одредени релации кои проилзлегуваат од прифатениот однос кон мултикултурносто општество. Концепцијата на интеркултурно образование зависи не само од наставната програма, моделот и стратегијата –

интеркултурни курикулум насочен кон културна интеграција, имплементација во образовниот процес и заедницата воопшто.
Глобализацијата влијае во голема мера на процесот на воспитување, на едукацијата, на самиот наставен кадар, како и на методи кои ги користат во процесот на учење. Токму таа општествена промена доведува до уште поголема потреба од интердисциплинарниот пристап за да може да се соочиме со сите предизвици на „новите знаења„ во „современиот универзитет“. Потребата за овој пристап е во контекст со социоеколошкиот пристап како примарен и неопходен теоретски концепт во областа на превенцијата и интервенцијата во образовниот процес. Социологијата, психологијата, како и социјалната психологија и социјалната педагогија, како применети научни дисциплини поради специфичностите на својот предмет на проучувања неопходно се насочени кон воспоставување интердисциплинарни односи со сродните научни дисциплини, токму поради квалитетот на образование и современиот универзитет.
Но, мораме да го имаме во предвид и фактот дека различни научни дисциплини приоѓаат на истиот феномен од различен аспект.Токму поради тоа и објаснувањата кои ги даваат поединечно најчесто се од редукционистичка природа, во смисла на нивните обиди да се сведат на поединечни вајабли (на пример, педагошки, социолошки, психолошки и тн) (Babbie, 2011; Ристиќ, 2010). Но, сепак, многу проблеми во образовниот процес можат да се решат само кога ќе се согледаат од страна на разлишни научни дисциплини и многу повеќе од аспект на рзличните облици на човековото сознание (Коцич, 2004; Милочевич, 2010; Павлович, 2010, Ристич, 2010; Howe, 2003)
Со развојот на општеството, неминовно доаѓа до научна интеграција, поради што интердисиплинарниот пристап постепено се креира како основен епистемиолошки принцип за развој на секоја наука. Тоа воопшто не ја намалува научната индивидуалност на секоја наука, туку тежнее кон интеграција на различни теоретско-епистемиолошки аспекти со цел да добиеме целосно објаснување на она што го истражуваме. Токму заради тоа укажавме и на интеркултурното воспитување и едукација во „современите универзитети“ бидејќи културната интеграција на студентите всушност не води кон потребата од новите знаења или потребата од епистемолочката „нова“ интеграција.
Потребата за интердисциплинарните проучувања на социјално-педагошките проблеми се повеќе е препознатлива и во *еколочките (системски) пристап,* со кој се објаснува текот на развојот на индивидуата, што е од големо значење за нашето истражување. Еколошкиот пристап би можеле да го искажеме и како теориски пристап, како метаматерија од која произлегуваат специфични теориски пристапи. Овој метод настанува со основната идеја на Курт Левин.Според овој модел, општествениот контекст треба да се набљудува како да има повеќе нивоа, т.е. како слоевита еколошка структура помеѓу кои постои сложена интеракција и цврста меѓузависност, влијаејќи на развојот на самите индивидуи. Основата на овој пристап е дека самиот развој на индивидуата ја создава таа интеракција на индивидуата со своето опкружување, пришто надворешното влијание на средината преставува многу значаен фактор во поттикнување на промените во развојот (Павлович, Жунич, 2005) Врз основа на еколошкиот пристап е развиен и *социјално еколошки модел на развој,* т.е. како интегративен модел за објаснување на социјалниот развој на индивиудата, кој ни е од непроценливо значење за истражувата во образовниот процес.

ЗАКЛУЧОК

Ваквиот осмислен интердисциплинарен пристап можно е да се примени и во контекст на дијахрониското истражување на образовниот процес, кој е неодвоив дел на општествениот развој. А поврзаноста на научните дисциплини – педагогијата, социологијата, психологијата, историја, културната историја, на уметноста, лингвистиката, фолклорот, етнологијата / антропологија, – ни овозможуваат подлабоко разбирање на тоталниот културен контекст, бидејќи како параметри не ги третираат само дадените објекти, туку се насочени и кон истражувањата во економијата, стопанството, политикологијата, глобализацијата, менаџментот (во различни насоки и објекти), безбедноста обезбедувајчи специфични приказни, специфични дејствувања. Само низ призмата на заедничкиот поглед обезбедуваме разбирање на индивидуални и групни пракси во секојдневието во современиот образовен процес. Значењето на интердисциплинарното проучување на социјално-педадошките проблеми се воочува во се позастапеното истражување за превентивни и интервентнии делувања во областа на социјалниот развој на индивидуата со цел да се согледаат не само присутните проблеми во современите универзитети, туку да се помогне во изнајдувањето на решенија кои ќе доведат до комплементарна едукација, што е од непроценливо значење за развој на општеството или за градењето на „здраво“ општество со сите лични и општествени сознаниа и знаења.

Користена литература

1.. Babbie, E. 2011. The basics of social reshearsh – Fifth Edition. USA: Wadsworth Cendage Learning.

2. Ристиќ, Л. 2010. Јединство наука и методолошки редукционизам. У: Интердисциплинарност и јединство савремене науке – Филозофске и природно-математичке науке, Зборник радова са научног скупа, књига 4, том 2, Пале: Универзитет у Источном сарајеву, Филозофски факултет.
3. Zoran Ivanovic, Metologija izrade znanstvenog I strucnoga djela, Sveuciliste u Rijeci, hotelijarski fakultet Opatija, 1996;
4. Zuganj Miroslav, Znanstvena istrazivanja u drustevnim znanostima I nastanak znanstvenog djela, Tonimir, Vrazdinske Toplice, 2007
5. Коцић, Љ. 2004. Проблем дефинисања предмета педагогије и њеног разграничења од других наука. Ужице: Учитељски факултет, 23-38.
6. Милочевич, Б. 2010. Научна универзалност, интердисциплинарност и мултикултуралност. У: Интердисциплинарност и јединство савремене науке – Филозофске и природно-математичке науке, Зборник радова са научног скупа, књига 4, том 2, Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет.
7. Mitchelell, W., Iconology: Image, Text, Ideology. Chikago: University of Chikago Press 1986;
8. Polanyi, K., Velika preobrazba. Politički i ekonomski izvori našeg vremena. Zagreb: Naklada Jasenski i Tyrk, 1999;
9. Павлович, З. 201 Неке могучности повезивања педагогије са другим наукама. У: Интердисциплинарност и јединство савремене науке – Филозофске и природно-математичке науке, Зборник радова са научног скупа, књига 4, том 2, Пале: Универзитет у Источном сарајеву, Филозофски факултет.
10. Sefkusic, 2006. Osnovne metodoloske pretpostavke kvalitativnih istrazivanja. Zbornik institute za pedagoska istrazivanja. Vol. 38, 2, 299-316.
11. Wittgenstein, L., Tractatus Logico-Philosophicus. London: Routlenge&Kegan Paul 1961.
12. Halmi, 2005. Strategija kvalitaivnih istrazivanja u primenjim drustvenim znanonstima. Zagreb: Naklada Slap
13. Howe, R. K. 2003. Closing methodological divides – Toward democratic educational research. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

ELEMENTS OF IDENTIFICATION IN MULTICULTURAL SOCIETIES

Assistant Professor Jordanka Galeva, PhD
Megjunaroden Slavjanski Univerzitet- Sveti Nikole-Bitola, Republic of Macedonia
dance.galeva@gmail.com

ЕЛЕМЕНТИ ЗА ИДЕНТИФИКАЦИЈА ВО МУЛТИКУЛТУРАЛНИТЕ ОПШТЕСТВА

Доцент Д-р. Јорданка Галева
Меѓународен Славкански Универзитет- Свети Николе-Битола, Република Македонија
dance.galeva@gmail.com

Abstract: The subject of analysis in this paper is multicultural societies and identities of their citizens. The aim of the research is to find out what are the key elements, used in the identification of citizens in multicultural societies and how these elements correspond to the characteristics by which the societies are identified. Research has shown that the identification of citizens in multicultural societies differs from country to country and that it may depend on constitutional constituent elements, on everyday life hardships and struggles that concern majority of the citizens. Specifically in relation to the identification of citizens of Macedonian society, which is taken as a case study in this research, the results show that: the ethnic elements-as well as the language and the symbols, play a leading role in the identification of citizens, the civil element commonly is used in the declaration of belonging to the state, and in the description of society, the citizens use more unofficial than official elements of identification.
Key words: multiculturalism, multicultural societies, identity, identification

Резиме: Предмет на анализа на овој труд се мултукултуралните општества и идентитетот на нивните граѓани. Целта на истражувањето е да се увиди кои се клучните елементи кои се користат при идентификација на граѓаните во мултикултуралните општества и колку овие елементи соодветствуваат со карактеристиките преку кои се идентификуваат општествата, односно државите. Од доленаведените примери во однос на идентификацијата на граѓаните во мултикултуралните општества се воспоставува дека елементите кои се користат за идентификација се разликуваат од држава во држава, како резултат на уставните конститутивни елементи, од секојдневното опкружување и моменталните проблематики од кои се засегнати самите граѓани. Поконкретно во однос на идентификацијата на граѓаните на македонското општество, кое е земено како студија на случај во ова истражување, резултатите покажуваат дека етинчкиот елелемент заедно со јазикот и религијата имаат водечка улога при идентификацијата на граѓаните, дека граѓанскиот елемент најчесто се користи при декларирање на припадноста кон државата и дека при описот на општеството повеќе се застапени неофицијалните отколку официјалните елементи за идентификација.
Клучни зборови: мултикултурализам, мултикултурални општества, идентитет, идентификација

1. ВОВЕД

Концептот идентитет, етимолошки потекнува од латинскиот збор identitàtem чиј корен потекнува од терминот idem, кој во превод значи *исто*, односно целосно совпаѓање на две нешта и го одредува односот помеѓу човечкото суштество и самиот себе. Развивајќи ја својата личност, човечкото суштество се изразува пред сé преку својот идентитет, потоа преку идндивидуалноста, односно комуникација со друга индивидуа и преку колективитетот, односно преку комуникацијата со групата. Иако, суштински овој термин ја нагласува уникатноста и различноста од другото, истиот се користи за да означи пресликување на едно нешто во друго. Ваквата контрадикторност се јавува во две ситуации: кога идентитетот се користи за лична идентификација, односно како инструмент преку кој ја изразуваме уникатноста на сопствениот идентитет која нѐ разликува од *другиот* (име, презиме, крвна група, днк) и во ситуација кога одредени елементи во кои се препознаваме (етничка припадност, јазик, религија, обичаи) се истите оние кои ги споделува и *другиот* и се користат како основни карактеристики на нашиот групен или колективен идентитет.

Во една држва може да постојат еден или повеќе колективни идентитети кои во одредени примери не се совпаѓаат со идентитетот на државата, односно со нејзините основни карактеристики за препознавање, како што се: името, знамето, химната, официјалниот јазик и народот како конститутивен елемент на таа држава. Ваквата ситуација може да се појави во одредени мултикултурални општества, каде најчесто постои промоција на монокултурализам, односно нагласување на мнозинската култура во која

малцинските култури не се препознаваат. Прашањата во овој труд се поврзани токму со овие ситуации и се однесуваат на елементите кои граѓаните ги користат за лична идентификација, за идентификација на припадноста кон државата и за опис на општеството во кое живеаат.

2. МОДЕЛИ НА МУЛТИКУЛТУРАЛНИ ОПШТЕСТВА И ПОЛИТИКИ ЗА ПРОМОЦИЈА НА МУЛТИКУЛТУРАЛИЗМОТ

а) Мултикултурализмот, како пристап за справување со културните разлики и нагласување на заедничкото почитување и толеранцијата во рамките на границите на една нација, за прв пат е искористен во 1957 година, при описот на швајцарското општество. Во оваа држава, според уставното уредување, етничките заедници не се делат на мнозински и малцински и оттука не постојат етнички или национални малцинства, туку идентитетот на граѓаните и меѓусебната различност е изразена и заштитена преку јазикот кој го зборуваат. Во швајцарскиот случај тоа се швајцарци или народи на 23 суверени кантони кои ги зборуваат нацоанлните јазици на државата: германски, француски, италјански и ретророманси јазик, (од кои, првите три јазици, се во службена употреба, додека четвртиот јазик се користи само на ниво на кантонот каде се зборува)[221]. Ваков сличен случај на идентификација се сретнува и во регионот Trentino Alto-Adige чие население се разликува по јазикот и се дели на германско и италјанско говорно население[222]. Слична ситуација, но на национално ниво, се сретнува и во финското општество во кое уставот уредува дека финскиот и шведскиот јазик се службени јазици, класификација која не дозволува хиерархија на мнозинство и малцинство, ниту пак формална потврда за нивна рамноправност. Во финското општество граѓаните можат да се разликуваат помеѓу себе, само по јазикот кој го зборуваат. Земајќи ги во предвид горенаведените примери, на непостоење катеогрии на национално малцинство, национална или етничка заедница, произлегува дека овие држави немаат ни категорија „матична држава„ за поединште етнички делови на демосот, и оттука, граѓаните на Швајцарија се чувствуваат швајцарци, на Италија италјанци, а на Финска финци[223]. Иако овие општества по бројот на културите и јазиците се мултијазични или мултикултурни, истите се засновани на граѓанскиот принцип, кој обезбедува еднаквост во правата на сите граѓани, како и заштита и промоција на постоечките јазици и култури. Ваквата поставеност се должи и на фактот на непостоење на етнички швајцарски елемент, кој би се совпаѓал со една од јазичните групи во швајцарскиот пример или на рамноправноста на јазиците кои се уживаат во финското општество, во кое, иако само 4% од населнието зборува шведски јазик, истото има еднакви права за негово користење, како оние кои го зборуваат финскиот јазик и претставуваат 94% од населението. Имено во уставот и на двете држави не се споменува етничкиот елемент на граѓаните, но се специфицираат јазиците кои се во службена употреба и оттука граѓаните може да се класифицираат само како говорно, но не и етничко население.

б) Друг модел на мултикултурално општество, каде мултикултурализмот е усвоен како пристап за почитување на различностите во општеството, е американското, канадското и другите општества каде постои висок степен на имиграција. Тргнувајќи од шеесетите години на минатиот век, во Соединетите Американски Држави, масовно почнуваат да се организираат движења, поттикнати од така наречените културни војни, кои и ставија крај на идеологијата на melting pot[224] и му дадоа предност на мултикултурализмот, кој последователно ќе стане тема на многубројни американски и канадски дебати. До овој период, трите земји со најголема стапка на имиграција (Америка, Канада и Австралија) го применуваа англо-конформисичкиот модел, заснован на асимилаторска политика, која во текот на 70-тите години, под притисок на имигрантските групи, ќе биде заменета со потолерантна и плурална политика, за зачувување на бројните аспекти од нивното етничко наследство. Канада е првата држава која во 1971 година својата политичка програма усвои политика на мултикултурализам, преку која ја афирмира вредноста и достоинството на сите граѓани на канадското општество, независно од нивната расна, етничка, религиозна или јазична припадност[225]. Последователно, ваквиот вид на политика,

[221] Miodrag Mitic, *Nacionalen maninje, prava pripadnika manjina i zastita teritorijalnog integriteta drzave*, Javno preduzece Sluzbeni list SRJ, Beograd, 1998, стр. 75

[222] Идем, стр.50

[223] Идем, стр. 51

[224] Концептот за мелтинг пот беше основа на политичката програма за интеграција и асимилација на разликите, засновани на убедувањето дека модерниот западен модел е најрационален и најразвиен модел, заради која причини и претставува победнички модел. Enzo Colombo, *Le società multiculturali*, Carocci, Roma, 2002, стр. 15

[225] Во 1971 година тогашниот канадски премиер Пиер Трудо за прв пат во својот говор го искористи терминот мултикултурализам со цел да поттикне толерантен соживот и еднаква размена помеѓу хетерогеното население во земјата. Simonetta Picone Stella, *Esperienze multiculturali, origini e problemi*, Carocci, Milano, 2004, стр. 9

наречен уште и „канадски мозаик„ ќе биде применета како корекција на американската формула на melting pot и во земјите со висока стапка на имиграција, како Австралија, Нов Зеланд, Шведска, Велика Британија и Холандија[226]. Имигрираните граѓани во овие земји најчесто имаат за цел да останат во истите и да се здобијат со странско државјанство, кое би им овозможило повисоки привилегии и подобар стандард на живеење. Имено ако целта на овие граѓани е државјанството, со неговото стекнување тие ги стекнуваат сите права како и останатите државјани, додека својата култура може да ја развиваат преку неформални права за практикување на религијата и изучување на јазикот.

в) Мултикултурализмот во Македонија, како политика прв пат се истакнува и нормативно врамува во 2001 година, со потпишувањето на Охридскиот рамковен договор[227]. Иако мултикултуралната реланост во Македонија од секогаш постоела и уставно била уредена и промовирана, во 2001 година се наметна потребата за промовирање и спроведување на политка преку која оваа мултикултурална реалност ќе се одрази во јавната сфера. Една од најбитните измени се однесуваше на елементот кој ја конституира македонската држава. Имено, со измените на Преамбулата и на одредени уставни членови од македонскиот устав, се промовира граѓанскиот елемент на конститутивност, според кој Македонија се конституира од граѓаните на Македонија, кои се еднакви пред законот и се утврдува етничкиот елемент на тие граѓани, специфицирајќи дека граѓани на Македонија се: македонскиот народ кој ја сочинува мнозинската заедница и делови од албанскиот народ, турскиот народ, влашкиот народ, ромскиот народ, српскиот народ и бошњачкиот народ, кои покрај другото се класифицираат како припадници на немонозинските заедници. Покрај оваа измена, беа изменети и воведени одредени права кои овозможуваат поширока примена на јазиците на немнозинските заедници, нивна правична застапеност во јавната сфера, посебни права во одлучување по прашања кои се поврзани со развојот на нивната култура итн. Имено со ваквиот пристап се воевде политика на мултикултурализам кој се наметна како нормативен одговор на мултикултуралната реалност. Ваквиот одговор, имено, соодвествува на она што Андреа Семприни (Andrea Semprini) го дефинира како политички мултикултурализам кој се фокусира на барањата на административни и политички права од страна на етничките, религиските или лингвистичките малцинства во рамките на самата национална држава[228]. Ваквата верзија на мултикултурализам е присутна во одредени европски општества и се разликува од културанта верзија, за која зборува Семприни, карактеристична за американското, австралиското и канадско општество, а се однесува на различни групи и социјални движења, структурирани на заедничките вредности, стилови на хомоген живот, колективна припадност или на искуството на маргинализација[229].

3. ОФИЦИЈАЛНИ И НЕОФИЦИЈАЛНИ ЕЛЕМЕНТИ ЗА ИДЕНТИФИКАЦИЈА

Кога зборуваме за идентитет на едно општество или држава првото нешто кое ми доаѓа на ум се неговите карактеристики или симболи на препознавање, како на пример: знамето, химната, јазикот, верата, одреден спорт, танц, монумент, храна, историски настан. Ваквите карактеристики можат да бидат класифицирани како елементи за идентификација од официјален и од неофицијален карактер. Како официјални елементи за идентификација, во овој труд се сметаат: јазикот, религијата, химната, знамето, конститутивен народ и други елементи кои најчесто имаат нормативна поткрепа и се признаени како такви во внатрешното уредување на една држава, додека како неофицијални елементи, се земени онии елементи според кои една држава е препознатлива и произлегуваат од секојденвието, како на пример: фудбалот во Бразил кој се смета за национален спорт, тангото во Аргентина како национален танц, пицата во Италија како симбол на итлајнската кујна, Берлинскиот зид во Германија, како дел од историјата на оваа државата итн.

Индивидуалецот, како единка и дел од едно општество, најчесто се поистоветува со нешто, за кое чувствува припадност. Еден швајцарски граѓанин се идентификува како швајцарец, без разлика во кој кантон живее. Имено доколку доаѓа од швајцарскиот кантон Ticino (Тичино), каде официјален јазик е италјанскиот, тој би се идентификувал како швајцарец, можеби би се поистоветил со швајцарскиот кашкавал, линдт чоколадите, часовниците и можеби би кажал дека доаѓа од Тичино, но не би одговорил

[226] Идем; 10

[227] Охридскиот рамковен договор беше склучен во август 2001 година со цел да се стави крај на конфликтот кој избиомеѓу етнички албански вооружени групи и македонските вооружени сили, со кој се гарантира изнајдување на мирни политички решенија, задржување на интегритетот и суверенитетот на државата, промоција на мултикултуралниот карактер на општеството и обезбедување на одредени права за немнозинските заедници.

[228] Кога зборува за овие малцинства, Семприни мисли на оние што Кимлика ги дефинира како национални малцинства (индијанците од Америка или каталонците во Шпанија) или пак народи кои од секогаш живееле на одредена национална територија. Andrea Semprini, *Multikulturalizam,* CLIO, Beograd, 2004, стр. 35

[229] Идем

дека тој е италјанец од Швајцарија, само заради јазикот кој е официјален во кантонот каде живее или кој го зборува како мајчин. Италјанскиот граѓанин кога би се идентификувал со трие карактеристики кои го врзуваат за Италија, би ги набројал фудбалот, пицата и убавите девојки. Но доколку овој граѓанин доаѓа од регионот Третнтино Алто Адиџе (Trentino Alto-Adige или Sud-Tirol[230]), каде мнозинството припадници на населението зборува германски јазик, кој воедно се користи и за службен јазик заедно со италјанскиот јазик, би кажал дека е италјанец но би специфицирал дека доаѓа од Суд Тирол и дека неговиот мајчин јазик е германскиот јазик. Американскиот граѓанин за разлика од горенаведените примери би се идентификувал едноставно како американец, можеби со знамето и со англискиот јазик. Во случајот со македонецот, како најчести елементи на идентификација се сретнуваат јазикот, историјата, знамето, гостопримливоста и други, но доколку во идентификацијата на македонскиот граѓанини етничкото потекло е различно од македонското, во тој случај имаме поистоветување со различен јазик и симболи од оние службените кои се употребуваат на државно ниво. Имено во ваквата мултикултурална реалност може да се јави проблем на несовпаѓање при идентификацијата на граѓаните со единствениот национален идентитет, односно негово непостоење. Според Роберта Гуерина (Roberta Guerrina) во едно мултикултурално општество националниот идентитет би требало да биде олотворение на трите форми на идентитет за кои зборува Schneider врз кои се засноваат поединечните колкетивните идентитети[231]. Имено, според неговите видувања постојат три основни форми на колективниот идентитет и тоа: социјален идентитет кој се однесува на односот поединец - општествени структури, културен идентитет кој се поврзува со историјата и културното наследство и политички идентитет кој ја потенцира врската со државата или како што објаснува Schneider (Шнеидер) се стекнува со добивање на државјанството[232].

Од горенаведените примери може да се направи уште една разлика, и тоа помеѓу американскиот и европскиот идентитет. Американскиот идентитет кој *едноставно е само американски*, не прави никаква разлика на јазична, религиска, етничка или расна основа. Иако овие елементи можат да бидат искористени како елементи за препознавање на потеколото на американските граѓани, она што овие граѓани ги сплотува се: американското знаме, истиот говорен јазик и истото искуство на доселеници. Елементите пак, што европските одговори ги прави меѓусебно различни се: официјалните и неофицијалните елементи за идентификација. Оние одговори во кои се користат неофицијални елементи за идентификација како на пример (италјанската пица или швајцарскиот саат) се многу „*порелаксирани*„ од оние официјалните како што се државни симболи или јазик кои се „*борат*„. Имено, разликата во одговорите може да произлегува од уставните уредувања на државите или пак да произлегува од секојдневното опкружување и моменталната состојба, од кои граѓаните се засегнати во својата држава.

4. ЗАКЛУЧОК

Како што веќе беше наведено, изразувањето на иднетитетот во мултикултураното општество се овозможува преку правните норми, заради која причина, како што и впрочем го покажаа горенаведените примери, секое мултикултурално општество е засебно.

Граѓаните на Америка се сплотени под се она што е американско, и иако тоа не се изразува при декларирањето, истото се подразбира. Мултикултуралниот елемент во ова општество може да се препознае по потеклото на населението, а спроведената политика на мултикултурализам го сплотува мултикултуралното во едно единствено, односно она американското. Граѓаните на оваа држава се горди да бидат американци и немаат никаков проблем да се поистоветат со Америка и американската традиција.

Швајцарците се сплотени во нивната стабилна и економски развиена земја која како модерна држава постои уште од 1848 година. Имено целта на швајцарскиот устав, меѓудругото е да ги штити правата и слободите на државјаните на конфедерацијата и да ја зголемува нивната општа благосостојба. Нејзините народи иако различни по јазик, не тежнееат кон своите матични држави, кои се гранични соседи на државата Швајцарија, туку напротив се горди да бидат швајцарци.

Во случајот на Македонија имаме сосема поинаква ситуација. Од горенаведените примери може да се заклучи дека уставот на македонската држава ги промовира како граѓанскиот така и мултикултуралниот елемент и обезбедува нормативна основа за одразување на мултикултуралното во јавната сфера. Она што го споделуваат граѓаните на Македонија е долговековниот соживот и историјата на македонската држава. Сличноста во јазикот и симболите е онаа која во одредени случаи сплотува еден дел од овие

[230] Третино-Алто Адиџе (на италјански јазик) или Трентино-Суд Тирол (на германски јазик) е автономен регион во Италија со две автономни провинции Тренто и Болцано.Во провницијата Болцано мнозинството од населението е германофонско и зборува на судтиролски дијалект.

[231] Ганка Цветанова, *Културните разлики и општествената интеграција: Македониа пред и по рамковниот договор*, Институт за економски стратегии и меѓународни односи Охрид, Скопје, 2007, стр. 34

[232] Идем

граѓани, а истите тие елементи се и оние кои ги прават различни едни од други. Иако уставните норми го промовираат граѓанскиот принцип и воедно го гарантираат развојот на мултикултуралното општество, етничкиот елемент е посилен при индивидуалната идентификација, додека при описот на македонското општество најчесто се користат неофицијални елементи кои се поврзани со моменталната економска и политичка состојба на земјата, отколку со идентитетот на општеството или заедничката историја на државата.

Ако се земат во предвид горенаведените три основни форми на колективен идентитет, може да се заклучи дека иако политичкиот идентитет кој претставува една од компонентите на националниот идентитет до некаде е задоволен, другите две компоненти кои се однесуваат на социјалниот и културниот идентитет, не се целосни и се причина за непостоење на солиден национален идентитет. Проблемот всушност се состои во постоење на етничка и на граѓанска македонска димензија за идетификација, при што, испитаниците од немнозинските заедници преферираат да ја истакнат својата етничка припадност, за да не се поистоветат со македонската која најчесто се перцепира низ етничката, а не преку граѓанската димензија. Културниот идентитет пак само во еден мал дел се изразува преку историјата и културното наследство, додека Македонија најчесто се перцепира преку моменталната економска и политичка состојба.

5. ЛИТЕРАТУРА

[1] Enzo Colombo, *Le società multiculturali*, Carocci, Roma, 2002
[2] Ганка Цветанова, *Културните разлики и општествената интеграција: Македонија пред и по рамковниот договор*, Институт за економски стратегии и меѓународни односи Охрид, Скопје, 2007
[3] Maria Laura Lanzillo, *Il Multiculturalismo*, Editori Laterza, Bari, 2005
[4] Miodrag Mitic, *Nacionalen maninje, prava pripadnika manjina i zastita teritorijalnog integriteta drzave*, Javno preduzece Sluzbeni list SRJ, Beograd, 1998
[5] Simonetta Picone Stella, *Esperienze multiculturali, origini e problemi*, Carocci, Milano, 2004
[6] Andrea Semprini, *Multikulturalizam,* CLIO, Beograd, 2004

KNOWLEDGE ABOUT THE CONTEMPORARY WAHHABISM – FACTS ABOUT ITS INFLUENCE

Aleksandar Grizhev, PhD
Ministry of Defence, Republic of Macedonia, grizo78@gmail.com

Ivan Blazhevski, PhD
University "Goce Delčev" Štip, Republic of Macedonia, ivanblazevski@yahoo.com

Abstract: In the second half of the twentieth century and the beginning of the new millennium, there is a kind of revolution within Islam as a religion, which advocates strict adherence to Islam, its purification from the innovations coming from the other cultures. In different parts of the world, in different countries, there are emerging trends, groups and ideologies, which are trying in various ways to point out that Muslims strayed from the path to Allah and do not practice Islam as prescribed by the Koran, the Sunnah and the hadiths.
One of these conservative and fundamental Islamic movements, which had its major impact on many other Islamic movements and which is very popular nowadays is the Wahhabism and its ideology. This relatively new (originated in 18th century in Saudi Arabia) ultraconservative movement within Islam, advocates purifying the Islam of any innovations, its acculturation, a return to the way of practicing Islam the way it has been practiced in the time of prophet Muhammad and his contemporaries.
Even many Muslims consider this relatively new movement within Islam as very controversial. However, the Wahhabism manages to be present in almost all countries with Muslims population. Originating from Saudi Arabia, which is the "cradle of Islam" and the country in which are located the Islam's holiest places, Mecca and Medina, supported by Saudi "petrodollars" and the powerful propaganda of the Wahhabi establishment in Saudi Arabia, the Wahhabi ideology today is widespread worldwide. In the same time, we are witnesses of a kind of paradox situation: outside Saudi Arabia, this ideology is spreading very fast, but it seems that inside the Muslims holiest land, it is getting weaker and it is losing its influence.
The purpose of this paper is to clarify the situation regarding the contemporary Wahhabism, in other words, to observe if it is still one of the leading fundamental and radical religious movements inside Islam or it is slowly losing its influence.
Key words: Wahhabism, fundamentalism, Islam

Резиме: Во втората половина на дваесеттиот век и почетокот на новиот милениум во рамките на Исламот како религија се случува своевидна револуција, која повикува кон строго придржување кон Исламот, негово прочистување од иновациите кои доаѓаат од другите култури. Во различни делови од светот, во различни земји, се појавуваат трендови, групи и идеологии, кои на различни начини се обидуваат да укажат дека Муслиманите застраниле од патот на Алах и истите не го практикуваат Исламот како што е запишано во Куранот, Суната и хадисите.
Едно од овие конзервативни и фундаментални исламски движења, кое има големо влијание врз многу други исламски движења и кое денес е многу популарно е Вахабизмот и неговата идеологија. Ова релативно ново (потекнува од осумнаесеттиот век од Саудиска Арабија) ултраконзервативно движење во рамките на Исламот, се залага за прочистување на Исламот од сите иновации, негова акултурација, враќање кон начинот на практикување на Исламот како што се практикувал во времето на пророкот Мухамед и неговите современици.
Дури и многу Муслимани го сметаат ова релативно ново движење во рамките на Исламот за контроверзно. Како и да е, Вахабизмот успева да биде присутен во речиси сите земји со Муслиманско население. Потекнувајќи од Саудиска Арабија, којашто е „колевка на Исламот" и земја каде се лоцирани најсветите места на Исламот, Мека и Медина, поддржано од Саудиските „петродолари" и моќната пропаганда на вахабистичкиот апарат во Саудиска Арабија, вахабистичката идеологија денес е широко распространета во светски рамки. Во исто време, сведоци сме на една парадоксална ситуација: надвор од Саудиска Арабија оваа идеологија се шири многу брзо, но се чини дека во најсветата земја на Муслиманите таа ослабнува и го губи своето влијание.
Целта на овој труд е да се разјасни ситуацијата во поглед на современиот Вахабизам односно, со други зборови, да се утврди дали истиот е сеуште едно од водечките радикални религиозни движења во рамките на Исламот или пак полека го губи своето влијание.
Клучни зборови: Вахабизам, фундаментализам, Ислам

INTRODUCTION

The last decades of the twentieth century were marked with a rise of many fundamental and radical movements inside the Islam. Common to all these Islamic fundamentalist movements is that they believe that Islam has lost its purity and Muslims have lost unity. According to most of them, culprits for the situation are the secular Western countries that have weakened Islam. Promoting democratic values in their Western culture, which glorify completely different norms, and moral values than the Islamic, they believe that the West is the major "polluter" of Islam.

Over the past centuries, many of the Islamic countries in Africa and Asia were actually colonies of some European countries. Regulating almost entire life in the states under their rules, including the culture (with all its values that are very different from the values prescribed by the Islam as part of the good life of Muslims), today's ideologues of such movements within Islam believe that it is the culture that destroys Islam.

Although their ideologies may differ mainly in terms of the ways they should purify Islam and bring Muslims to the right path or to return them to the true values of the Islam, almost all of them agree that Islam has a common enemy - the West, their democracy, their culture. Therefore, their struggle is mainly aimed at attacking and eventually breaking down, according to them, the non-Islamic governments in Muslim countries or the West.

In periods where any kind of conflict appears in countries that have a Muslim population, it seems that all Islamic countries agree that they should help their "Muslim brothers", considering that Islam is in danger. In that purpose, different assets are being activated (various humanitarian, charitable and educational organizations), aiming at facilitating the lives of Muslims in these countries. Often, the aid offered, besides abovementioned, includes the popular "mujahedeen," or "fighters in the name of Allah", together with military equipment.

This is the way the Balkan countries, including the Republic of Macedonia, first encountered with Wahhabism. Coming in this region at the beginning of the military conflicts at the territory of the former Yugoslav republics, during the 90s of the 20th century, Wahhabism and its ideology are becoming increasingly prevalent, threatening the values of traditional Islam, which is practiced in this region.

As previously mentioned, the interest for the Wahhabism drastically increased in the late 20th century and early 21st century, especially after the terrorist attacks of 11th September 2001. Although Islamic extremism as an ideology is not a new phenomenon, it is not until the mid-18th century it was institutionalized when Al-Saud as a state religion accepted the teaching of Al-Wahhab[233]. Today, according to Alexiev, the Wahhabi ideology with its doctrinal beliefs and practices is characterized as too hostile to the values and interests of the majority of Muslims (especially towards Sufism and Shiism) and towards non-Muslims. Wahhabis continue to believe and propagate violence and Jihad as a pillar of Islamic values; rigid conformism of religious practice; institutional oppression of women, and complete rejection of modernity, secularism and democracy. According to him, it is not exaggeration to say that Wahhabism has become the prototype of the ideology of many extremist and terrorist groups, even for those who despise the Al Saud dynasty[234]. According to Schwartz, the Wahhabism, together with the Pakistani Islamists ("Islamic society" ie “Jamaat-i-Islami”), is a major source of Islamic extremist violence in the world today[235].

Talking about modern Islamic movements, Komins distinguish between modern Salafis/Wahhabis and those of the Ottoman Empire[236]. According to him, early Salafis/Wahhabi saw the original sources of Islam as a way to fight ritual innovation, while modern Salafis/Wahhabis share common aspirations for establishing the correct types of ritual practice, but with modern dimensions: the imperative is their rejection of secular regimes and replacing them with Islamic states based on Sharia.

However, it seems that the contemporary Wahhabism is in a paradoxical situation: while the spread of Wahhabi ideology beyond the borders of Saudi Arabia is exponentially rising, the situation in the country does not seem to go in favour of the Wahhabi establishment.

WAHHABISM INSIDE SAUDI ARABIA

Although at least officially both sides respect the Treaty of 1744, between Al-Wahhab and "House of Saud", it seems that Wahhabism is weakened in its influence in Saudi Arabia. In the past two decades, significant changes occur, especially in the field of politics. It seems that the Al-Saud dynasty somehow distance itself from

[233] Alexiev, 2003, p. 2
[234] Ibid, p. 3
[235] Stephen Schwartz on Wahhabism on National Review Online
[236] Commins, 1997, p. 250

Wahhabi establishment, pressed between the rigidity of Wahhabism, the situation in the modern world, and the presence of non-Muslim citizens in the country, especially the ones from the United States. Additionally, of great importance is the emergence and strengthening of the group of "liberal Islamists", made up of former liberals and Islamists, Sunni and Shia, calling for democratic change within Islam, through the revision of the official Wahhabi religious doctrine[237]. In fact, there is a growing number of those who give more attention to the political criticism than criticism of Wahhabism (its political, social and religious aspects). Although, back in time, some doctrinal aspects of Wahhabism were attacked from time to time, we can say that Wahhabism has been a taboo in Saudi Arabia for a long time. Today's situation is slightly different, so criticism of Wahhabism come from inside, from the Wahhabi ideological core.

According to many authors, the gap between the "House of Saud" and Wahhabi establishment appear before the end of the 20th century. After the Iraqi invasion of Kuwait in 1990, Saudi ruler allows the presence of US forces on the territory of Saudi Arabia, ostensibly to defend the country from possible attack by Iraq. Their presence in the "cradle of Islam" stands in stark contrast with the overall Wahhabi ideology. However, Wahhabi establishment is forced by the Al Saud dynasty to issue a fatwa, which legalize the presence of foreign troops in Saudi Arabia. This move of the Wahhabi Ulama encountered sharp criticism from the public and especially by other Islamic movements (Muslim brothers and Jamaat-i-Islami), who believe that Wahhabi establishment abandon basic principles of the ideology, only to satisfy the "House of Saud". Although there are factions within the contemporary Wahhabism itself lately, here lies the basic difference between the other radical Islamic movements and ideologies on one side, and the Wahhabism: the Wahhabis believe that as long as the ruler governs according sharia, opposition is illegitimate. This is the time of appearance of the first so-called dissidents or "Sheikhs of awakening", calling for reforms to return to the "righteous path". According to them, the biggest threat to Islam comes from the traitors inside the culture, or the Muslims who are supporters of liberal and secular ideas. According to them, the believers have to fight with these agents of cultural imperialism[238]. Dissidents attack Wahhabi leadership in Saudi Arabia, criticizing their insistence on ritual precision, while Muslims suffer under foreign occupation in Palestine, Iraq, Kashmir and Chechnya. According to Komins, this is the main difference between Wahhabism and modern Islamic movements[239].

Accordingly, it appears that hegemony and authority of Wahhabism in Saudi Arabia is not on the desired level. The great deal of criticism to the Wahhabi ideology comes from within, from Saudi Arabia: religious police; ban on women driving; the link between Wahhabism and violence in the country; doctrinal rigidity of Wahhabism; the trend of blindly imitating al-Wahhab and Ibn Taimija. Perhaps the most important criticism is the one that refers to the intolerance of Wahhabi ideology.

The Saudi government prompted by numerous critics in recent years recourses toward specific social and religious reform. The obvious move in this direction is the organization of the first conference on national dialogue in June 2003, which was attended by thirty Ulama belonging to different religions represented in the country (non-Wahhabi Sunni, Sufi, Ismaili, and Shia). From this conference, derive some conclusions, some of which represent a real blow to Wahhabism, as for example the recognition of individual and confessional diversity within the Saudi nation, something that is contrary to the traditional Wahhabi exclusionism. Additionally, none of the officials from the Wahhabi establishment is invited to attend the conference, a sign for the possible willingness of the Saudi government to marginalize them[240].

WAHHABISM OUTSIDE SAUDI ARABIA

The situation outside the borders of Saudi Arabia is very different. Saudi government allocates huge amounts of funds to spread Wahhabi message.

The undisputed fact is that great opportunity to influence the spread of Wahhabi message Saudis had in the 1970s of the 20th century, with a dramatic increase in oil prices. The Saudi government began to spend tens of billions of dollars throughout the Islamic world and to promote Wahhabism or "petro-Islam"[241].

Al Fadl believes that the message of Wahhabism to other Muslims, among others springs from:

- Arab nationalism, which is reinforced by Wahhabi attack on the Ottoman Empire;
- Control of Mecca and Medina, which gives the opportunity for the Wahhabis to influence on Muslim culture and thinking;
- Oil, which provides income measured in billions of dollars and allows the spread of Wahhabi interpretation of Islam[242].

[237] Lacroix , 2004
[238] Fandy, 2001
[239] Commins, 1997, p. 182
[240] Lacroix, 2005
[241] Kepel, 2002
[242] Abou al Fadl, 2005

According to Schwartz, Wahhabism is very influential in Qatar, Kuwait and the United Arab Emirates, and has many supporters in Yemen[243]. In the abovementioned interview, Schwartz thinks that, generally speaking, outside the peninsula, Wahhabism is unpopular, but whenever there is crisis somewhere, the Wahhabism emerges. According to him, Hamas in Israel represents pure Wahhabism, and a form of Wahhabi ideology (neo-Wahhabism) is powerful in Egypt (Muslim brothers) and Pakistan (Jamaat-i-Islami). In these countries, neo-Wahhabis are initiators of attacks on other Muslims and non-Muslims. Wahhabi infiltration continues in Chechnya and Kashmir, and although the number of supporters is small, Wahhabism manages to be influential in Nigeria, Uzbekistan, Indonesia and the Philippines. Schwartz believes that Wahhabi infiltration failed in Bosnia (the above is questionable), and the same goes for Kosovo. According to him, the Albanian Muslims in Macedonia and Albania dislike Wahhabism (it is too distant and different from their way of practicing Islam). Deobandi movement, which has a very similar ideology as Wahhabi, is supported and followed by the Taliban in Afghanistan. As for the Muslim immigrant communities, Wahhabism is present in France, but is weakened by Muslims from Algeria, which did not allow penetration of ideology and in their home country. According to Schwartz, Britain has intrusive and neo-Wahhabi elements, but in reality there is little support from local Muslims. However, in a study conducted in Britain in 2007 (lasted two years), the results showed that Wahhabi literature was found in at least a quarter of mosques in Britain[244]. All this literature was published and distributed by agencies that were associated with the government of Saudi Arabia. In the aforementioned literature, it was prescribed that homosexuals should be burned, stoned or thrown from mountains or tall buildings, then stoned again, to be sure that they are dead. The same is true of those who change religion or commit fornication. Almost half of the literature was in English, aimed at young British Muslims. In the same article, it is stated that in 2007, reporters were able to find literature in British mosques, where men are portrayed as intelligent superior than women. Additionally, the man is allowed to beat women if they do not respect the Islamic dress code; and children older than 10 years should to beaten if they do not pray. The author of the article states, "The Saudis spent in religious purposes outside the state between two and three billion dollars, money that is spent on 1,500 mosques, 210 Islamic centers, and dozens of Muslim schools and academies." Another tactic used by the Wahhabis in Britain is overwhelming the market with cheap Wahhabi literature, 5 to 10 times cheaper, designed for English speaking Muslims from the area. The article states that the Saudis have reserved for foreigners 85% of the seats of the Islamic University in Medina, where more than 5,000 students from 139 different countries are studying[245]. All these students, after being indoctrinated with Wahhabi ideology are returning to their home countries and continue to spread the same ideology.

A report by Freedom House in 2005 also stated that the vast bulk of the mosques in the United States found that literature comes from agencies that are associated with the government of Saudi Arabia, and which call for violence against unbelievers[246]. Similar findings and conclusions are stated in the report that refers to the Saudi funding of radical Islamic groups in Australia[247].

Talking about the tactics used by Wahhabis and their sponsors, it is interesting to mention the fact that inside American federal prisons "it is hard to find authentic Islamic books, because Wahhabism dominates in prisons"[248].

Saudis are directly sponsoring terrorist activities in places like Pakistan, Afghanistan, the Philippines, Indonesia, Chechnya and Bosnia, and most of the large Saudi foundations are involved in the above[249].

One of the priorities of the Wahhabi ideology is spreading the Muslim community in western non-Muslim societies. Efforts are made towards providing Wahhabi dominance in existing Muslim establishment, mainly by taking old or building new Wahhabi mosques, Islamic centers and educational institutions. Usually, according to Alexiev, the pattern of taking the mosques or other institutions is as follows: Saudi representative offers the community to sponsor the construction of a new mosque, which typically include Islamic school. After completion of the project, it assists the community financially, which supposedly would serve to maintain, thus making the community dependent on Saudi generosity. Saudis install its own board members, who bring and distribute free Wahhabi literature, and in the same time, the curriculum changes and adapts to Wahhabi principles. Furthermore, guest lecturers who have extremist views are being regularly brought to lecture and they usually lead Friday prayers, thus further radicalizing the Muslims. Most perspective candidates are selected for further indoctrination and religious education in Saudi Arabia, and then they come back as Wahhabi missionaries, and thus complete the cycle[250]. Controlling the mosque also provides other benefits besides

[243] Stephen Schwartz on Wahhabism on National Review Online
[244] Vallely, 2007
[245] Vallely, 2007
[246] Freedom House, 2005
[247] Bendle, 2007
[248] Foundation for defense of democracies, 2012
[249] Alexiev, 2003, p. 5
[250] Ibid, p. 5)

propagation of Wahhabi version of Islam. Among other things, it provides an opportunity for the imam and other members of the boards to collect zakat, then according their choice to dispose of these assets, so quite often this means they end up in different extremist organizations and groups.

CONCLUSION

The Wahhabi ideology is fundamental and radical religious movement inside Islam. Originating from the 18th century in Saudi Arabia, this ultraconservative movement is an official social establishment in the Kingdom of Saudi Arabia. In the contemporary world, it is very influential, and is widespread, more or less, almost in every country with Muslim population.

Having available a huge amount of money coming from the oil reserves in the Saudi Arabia, being the Islam's holiest land (the location of Mecca and Medina) gives the Wahhabi establishment an ideal chance to spread the Wahhabi message across the Muslim communities throughout the globe. On the other hand, it is an inevitable fact that the situation is very different inside the Kingdom. It seems that this movement or ideology is weakened in his influence in the "cradle of Islam" itself. In the past two decades, significant changes occur, especially in the field of politics. It seems that the Al-Saud dynasty somehow distance itself from Wahhabi establishment, pressed between the rigidity of Wahhabism, the situation in the modern world, and the presence of non-Muslim citizens in the country.

LITERATURE/BIBLIOGRAPHY

Alexiev, A. (2003): Wahhabism: State-sponsored extremism worldwide. Testimony in front of the U.S. Senate subcommittee on terrorism, technology and homeland security. June 26, 2003.
Available at: http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/congress/sc062603_alexiev.pdf (Retrieved on 12.03.2012)
Commins, D. (1997): The wahhabi mission and Saudi Arabia. London: I.B.Tauris & Co Ltd
Lacroix, S. (2004): Between Islamists and Liberals: Saudi Arabia's new Islamo-Liberal reformist trends. Middle East Journal 58, no.3 (Summer 2004).
Fandy, M. (2001): Saudi Arabia and the politics of dissent. Palgrave Macmillan
Lacroix, S. (2005): Post-Wahhabism in Saudi Arabia? ISIM Review 15, Spring 2005. Available at: https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/16981/ISIM_15_Post-Wahhabism_in_Saudi_Arabia.pdf?sequence=1(09.11.2012) (Retrieved on 12.03.2012)
Kepel, G. (2002): Jihad: The trail of political Islam. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.
Abou al Fadl, K. (2005): The great theft: Wrestling Islam from the extremists. San Francisco: Harper.
Schwartz, S. Stephen Schwartz on Wahhabism on National Review Online.
Available at: http://www.sullivan-county.com/immigration/schwartz.htm (07.09.2012)
Vallely, P. (2007): Wahhabism: A deadly scripture. The Independent, 01.11.2007. Available at: http://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/wahhabism-a-deadly-scripture-398516.html (Retrieved on 21.02.2012)
Freedom House (2005): Saudi publications on hate ideology invade American mosques. Center for religious freedom
Bendle, F.M. (2007): Secret Saudi funding of radical Islamic groups in Australia. National observer: Council for the national interest, Melbourne. No.72, Autumn 2007. Available at: http://www.nationalobserver.net/pdf/2007_secret_saudi_funding_of_radical_islamic_groups_in_australia.pdf (Retrieved on 14.07.2012)
Foundation for defense of democracies (2012): Islamic religious groups jockey for prison access as concerns over inmate terrorism grow. Saudi Arabia and the politics of dissent. Palgrave Macmillan
Available at: http://www.defenddemocracy.org/media-hit/islamic-religious-groups-jockey-for-prison-access-as-concerns-over-inmate-t/ (08.05.2012) (Retrieved on 30.10.2012)

READING OLIVER TWIST AS A SOCIAL COMMENTARY OF EARLY VICTORIAN ENGLAND

YILDIRAY CEVIK
International Balkan University, Skopje, Macedonia

Abstract: In his novel Oliver Twist (1837) Charles Dickens uses various characters and situations to draw his commentary to social matters in Early Victorian England. Dickens focuses on the falsities and shortcomings of the government and its laws, as well as its ways of treating the poor within the criminal system and juvenile delinquencies. He also depicts the clashes between 'vice and virtue' as endorsed by social sufferings of characters, deep inequities and social realities of the essential themes in the novel. This paper attempts to reflect on Dickens' social criticism through historical insight of the 19th century Victorian England.
Key words: Charles Dickens, Oliver Twist, paupers, urban, rural, the Poor Laws, Victorian society**.**

1. INTRODUCTION

Charles Dickens handles the realist novel exposing his reader into the commentaries of the Victorian society. Dickens adopts the role of the spokesperson of his readers engaged in the realities of his time. He dealt with majorly the deficiencies of the legal, criminal, social, moral, political, familial and economic system. He appears as the keen observer of the events in his time and tries to depict his diversified levels of criticism accurately. In doing so, he never hesitates rendering a lesson to reader. In this connection, Hansen states: "Dickens's efforts at social reform are often lost in our remembrance of him solely as a Victorian novelist. Nevertheless, Dickens wrote historically significant and polemical cultural critique amenable to social analysis" (2011:26). In his novel *Oliver Twist* (1837), Dickens, in addition to the issues of abuses of Victorian children, exploits the faults and weaknesses of government practices and issued decrees to lessen juvenile delinquencies, cleavages between urban and rural, inadequacies of justice system and marriage and family problems. Taken from this angle, the novel can well be seen as overall introduction of Victorian England, as if it were designed to enlighten and further educate all concerned. Having said this, this paper attempts to depict social matters in commentary in early Victorian England as reflected in *Oliver Twist*.

In *Oliver Twist,* Dickens brings us the daily existence of the lowest members of English society. He goes far beyond the experiences of the workhouse, extending his depiction of poverty to London's squalid streets, dark alehouses, and thieves' dens. He gives voice to "those who had no voice", establishing a link between politics and literature with his social commentary.

2. SOCIAL CRITICISM IN *OLIVER TWIST*

2.1. Criticism of Poverty: Dickens holds the social criticism by depicting the contents of Victorian society and connected aspects. Various scholars and historians state that the extremely stratified English class structure and the highest social class composed of mainly the "gentleman," a high level of man who did not have to work for his living (Belcher 2009:190). The middle class was labeled as the class strata enforced to continuous work. Dickens is referred to weaken the trouble assigned to middle-class wealth who was educated to admit work as a moral virtue. However, the consecutive moral aspect connected to labor, together with the middle class's insecurity about its own social legitimacy, drove English society to expose the poor to hatred and cruelty. Thus, in this way, the members of the middle class were made to be isolate themselves from the working and lower classes. One way to achieve the success in their struggle was to label the lower classes as 'lazy good-for-nothings' (Chittick 1990:23). The middle class's value system transformed earned wealth into a sign of moral virtue. Economic success was accepted as a sign that God favored the honest, moral virtue of the successful individual's efforts. On the contrary, low welfare status was taken as the fault and weakness of the poor and insufficiency of the individual (Grossman 1996:41).

The middle-class English society considered the economic insufficiency and failure in self-support as evil and immoral. Therefore, these so-called incapable individuals do not have the right to access to comforts or luxuries provided through social charities and public assistance. Victorian families were terribly exposed to human sufferings. Families were dispersed among the members so that they could get rid of moral ineptitudes. Such members had to keep away from each other to lessen the misery combined through their unification. As an example, families were split apart upon entering the workhouse. In this system, husbands were forbidden to get closer to their wives; for fear that they might breed more paupers. In the face of the dire straits, the state undertook to "become the surrogate parents of workhouse children, whether or not they were orphans".

The protagonist, Oliver, is depicted to contradict and criticize the Victorian idea that the poor and criminals are already evil at birth. Dickens's Victorian middle-class readers were likely to hold opinions on the

poor that were only a little less extreme than those expressed by Mr. Bumble, the beadle who treats paupers with great cruelty. When we consider the rigid morals of Dickens's audience, Dickens was found to present Oliver as a saint like personality as it would be better comprehended by the audience that his plight and sentiments could have a deeper impact in challenging their prejudices.

Dickens represents the Victorian drastic conditions in the workhouses for a dual purpose: first, to provoke our sympathies for young Oliver and his fellow unfortunates, and second, to register Dickens's protest against the welfare policy and practice of charity in the England of his time. Three years before the publication of *Oliver Twist,* the British Parliament passed a controversial amendment to the nation's "poor-laws" (Chittick 1990:28). This amendment stipulated that the poor could receive public assistance only if they took up residence in official workhouses and abided by their regulations. Dickens depicts that the charity originating from the public resources produced far more harm than good to the material and moral situations of its recipients. Thus, throughout the early chapters of the novel, he adopts a sarcastic, harshly satirical tone to make this point. Dickens described the true identical version of the social problems. Rather than exaggerating to make his point, Dickens relies on the inherent absurdity of the way English society treated the poor to manifest itself through his description.

In protesting the parish's treatment of Oliver (Dickens 1992:67), Dickens handles and comments on the Victorian depiction of the poor as innately immoral, criminal, and ill-bred. The protagonist, Oliver, above all, is virtuous, well-behaved, and innocent. We might anticipate a criticism of the popular conception of the lower classes to describe many lower-class characters that are essentially good, honest, and hardworking. Yet, Dickens does not paint such a simplistic picture. The character of Noah, for example, portraits similar stereotypes that Dickens satirizes in the first several chapters. Under the hysteria of accusing Oliver, Noah complains: "No, sir; no, not run away … He tried to murder me, sir; and then tried to murder Charlotte … (Dickens 1992:41). Noah, the son of a drunkard, seems to have inherited all of the unpleasant traits that his father presumably has. Big, greedy, cowardly, ugly, and dirty, Noah is the quintessential Victorian stereotype of the good-for-nothing poor man.

2.2. Implications of Naturalism: A major concern of *Oliver Twist* is the question of whether a bad environment can irrevocably poison someone's character and soul. As the novel progresses, the character who best illustrates the conflicting issues brought up by drastic questions is represented by Nancy. As a child brought up through hardships, Nancy is described as a thief. She also drinks to excess. She is engrossed in the vile and vices condemned by her society, but she also commits perhaps the noblest act in the novel when she sacrifices her own life in order to protect Oliver (Weltman 2011:376). The novel is full of characters that are all good and can barely comprehend evil, such as Oliver, Rose and Brownlow; and characters that are all evil and can barely comprehend well, such as Fagin, Sikes and Monks.

It is obvious that Oliver is used by Dickens to carry out the thought that one that is born in hardships can better appreciate the goodness and morality which is provided by the social charities. We see the comparison between Fagin's boys and Oliver who rejects the demeanor and who appreciates sophisticated charity organizations. As an example, when the Dodger and Charley pick Brownlow's pocket, and again when Sikes and Crackit order Oliver into the house, Oliver reacts with shock and horror at the idea of stealing (Dickens 1992:60).

Weltman states that Nancy and Rose function in the novel to imply two different understanding and projectile of thoughts (2011:379). It is very understandable that Rose is seen as a person of virtue and kindness, for she has been brought up in an atmosphere of understanding and harmony. In an unlike manner, on the contrary, we see the character of Nancy who has striven for her existence in streets. In compliance with the rules and dictations of streets, her life is filled with crime and violence. From these examples we can reach the conclusion that Dickens hold the argument in the style that the environment in which people are raised and the company that they keep has a greater influence on their quality of character than any inborn traits. Rose and Nancy were born in similar circumstances: only the environment in which each was raised has made them so different.

2.3. Urban versus Rural: Oliver's trip to London parallels the migration of the poor to the urban centers of England during the Industrial Revolution (Chittick 1990:31). Westland states in her introduction to the novel; '… the impact of Oliver Twist depends on a great extent on the contribution of numerable settings to the constructing of theme and character" (Dickens 1992: 188). His hungry, exhausted condition is a result of the laws forbidding begging, and it leaves him vulnerable enough to accept the questionable charity of a band of thieves in London. Dickens relates the plight of the paupers to urban way of living through the comparison of urban and rural life.

Dickens describes Oliver's travel to the countryside with Mrs. Maylie and Rose and reveals his deep doubt about the influence of urban life on the human character. As Craig puts forth, "Oliver never identifies with the city, which remains a place of fear and wonder to him" (1987:24). Dickens "praises the purity and health of the rural environment and claims outright that even a lifelong city-dweller has in his blood a faint longing for the"new state of being" to which nature can elevate him" (Westland 1994:191). We are presented in

the novel that, in the country, even "the poor people" are "neat and clean" (1992:207). Various plight and hunger that characterize urban poverty are not present in rural England. In many ways, Dickens's idealized vision marks him all the more clearly as an urban writer, since his gritty portraits of city life are based on real experience, while his blissful portrait of rural life seems more the product of wistful fantasy (Westland 1994:193).

It is possible in the country to have the potential to "purify our thoughts" and erase some of the vices that develop in the city. Hence, in the country, "the poor people [are] so neat and clean," (Dickens 1992:207) living a life that is free of the squalor that torments their urban counterparts. Oliver and his new family settle in a small village at the novel's end, as if a happy ending would not be possible in the city. Dickens's portrait of rural life in *Oliver Twist* is "more approving, yet far less realistic than his portrait of urban life" (Westland 1994:193).

2.4. Justice and Criminal System: Victorians labeled the poor for laziness, but the work ethic they conducted led the way for deviating from the common accepted norms of morality and standards of ethic represented by Fagin. As a result of the "stern morality" of charitable institutions, the poor are divided and forced to select between various shades of the difficulties. They are torn between the harsh conditions of the workhouses and the harsh conditions of the streets. Because begging is a punishable offense, those who stay outside the workhouses are often forced to turn to crime in order to survive.

It was very natural in those days of Victorian age legal justice in *Oliver Twist* would be blind, not taking into account people's social status, gender, or age. The legal system depicted in the novel is heavily biased in favor of middle-class and upper-class individuals. As an example, Oliver has the appearance in courtrooms twice in the novel. With reference to this trial, the phrase "justice is blind" (Dickens 1992:20) seems ironic when we consider the trails in the courtroom. Like the magistrate, the justice system is half blind. Legal system seems to ignore the plight of the poor heavily siding with the upper middle class (Dickens 1992:67). It is very common for the magistrates to look down on the paupers as they do in Oliver's case, who is seen as the representative of the criminal poor. So, we can claim that the magistrate is blinded by prejudices against the poor. Yet, legal standing against the poor alters dramatically once Oliver inherits large sum and changes his social status with the help of money (Dickens 1992:68). This change occurs when Oliver receives the backing of wealthy individuals like Brownlow and the Maylies. Once Oliver gains wealth and social status, the law "seemingly regains its sight (Dickens 1992:69).

2.5. Criticism of Political System and Loss of Individual Identity : Oliver's inability to speak at his trial (Dickens 1992:67), caused by his exhaustion and sickness, ironically implies the lower class's lack of confidence, political power and ability to voice its own concerns in a public area. In 1830s England, the right to vote was based on wealth, so the poor had no say with respect to the law (Chittick 1990:34). Furthermore, the upper classes reflect their own ideas of the poor upon them - to the point of openly describing the lesser sort's identities with no connection with the truth. It is so hard for Oliver to utter his name due to lack of confidence, confusion and blunder, so a court officer gives him the false name of "Tom White" (Dickens 1992:69). Such a tradition of giving pseudo names to the poor people takes place in many court hearings. In the same manner, Oliver is named a "young vagabond" and a "hardened scoundrel" before he is eventually falsely declared "guilty" (Dickens 1992:69). As is understood from these examples, Oliver's identity has been determined by other, more powerful people throughout his life, which shows the case of "no identity "of the paupers.

Oliver enters a new world when Brownlow takes him home. The English legal system and the workhouses represent a value system based on retribution, punishment, and strict morals. The Brownlow household, in contrast, operates on a basis of forgiveness and kindness (Dickens 1992:270). After a life of false names and false identities imposed by others, Oliver comes into contact with a portrait of a woman he closely resembles (Dickens 1992:284). With this event, the novel's central mystery, Oliver's true identity, is established. In the courtroom a diversity of false identities are imported on Oliver. Yet, on the contrary to the cases in the courthouse, in the Brownlow Oliver gets closer to his true identity as his complexion implies somewhat resemblance to the portrait in the Brownlow home. Dickens in this way contradicts the dual perspective of the identities drawing the conclusion on incorrect suppositions of the middle class for the paupers.

Class identity is correlated not only with clothing, but with history as well. Once Oliver puts on his fine clothes, Brownlow asks him to give his own version of his life history. Once he sheds his pauper status, Oliver's right to explain his past is firmly established. The fact that Oliver is an orphan further underscores his lack of connection to his past. Whereas the upper classes, and particularly members of the aristocracy, are able to establish their identities by tracing their genealogies, Oliver seems to have no genealogy as a pauper.

2.6. Vice vs. Virtue, Moral Criticism and Religion: We see a wide span of attitudes towards morality in the novel. Within the span, we can refer to Oliver, as the embodiment of goodness and virtue, Fagin, Mr. Bumble as the reflections of evil and vice. In Dickens' terms, Nancy is described as free and agreeable. Even though Nancy is aware of the evil, she shows many examples of goodness. In the description of Nancy we see that her conduct can be labeled as pertinent to the social norms even though she is poor and less educated. Yet,

she is a prostitute which is criticized by Dickens not for the job she is executing but as the profession for which Victorian readers would have felt little sympathy. Nancy knows degradation perfectly well, yet she is good (Dickens 1992:105). Her character makes an opportunity for Dickens to explore whether an individual can be salvaged from the effects of a bad environment (Weltmen 1994:379). Furthermore, we see morally correct and honorable examples of acts from Nancy, which pose against the Victorian stereotypes of the poor that are reflected in gray and negative tones. The novel shows various scales of vice that an individual who takes place in one level does not necessarily take part in the others. Even if surviving in dire conditions, she is appears quite full of agreeable traits and good deeds that can be cited as virtuous. By creating the character of Nancy, Dickens implies that the violation of property laws and sexual mores is not incompatible with deep generosity and morality.

In connection with religion, it is essential that one have genuine belief as a precondition for moral determination and worldly salvation. Nevertheless, Dickens criticizes some characters such as Mr. Bumble, who mock Christian values by truly being devoid of chastity and benevolence. He does not hesitate accusing others as sinners and criminals. In addition to that, the description of Agnes's grave is an attack on puritanical religion, which would consider adultery to be an unforgivable sin. The Christian values that include hypocrisy are attacked with bitter satire.

2.7. Marriage, Family and Love: Middle class Victorians often married for economic reasons. Such marriage was called "wed of reason". Individuals usually married someone from a similar economic and social class because, presumably, marrying down would harm their social and economic interests. Logically, we might assume that a marriage between two people of different classes was more likely to be based on love and higher spiritual values, since it would violate the material interests of at least one party. Social prejudices against the lowly people are so strong that people are led to illogical results in the encounters.

Dickens makes a shocking parody for the middle class marriage by using Mr Bumble and Mrs. Corney when they are involved in marriage proposals. Even though Mr. Bumble makes a proposal to Mrs. Corney, the reader knows that it is because of financial benefits not of true love that Mr. Bumble might have for her. He assesses the exact condition of her furniture and ascertains that her small padlocked box contains money. At the end of this extensive inventory, he decides to go through with his proposal (Dickens 1992: 278).The sweet words and pretentious romanticism do not help make the reader believe the existence of possible love between the two. In this regard, Dickens is careful to give a lesson to the readers so that society can be educated in the ways of life. Despite the fact that Dickens is known favor for romanticism in his books, he yet does not refrain from critcising the role of excessive and mock romanticism in Oliver Twist. We understand that he glorifies true love based on romanticism, even though it was very hard to achieve that in Victorian times. The affair between Harry and Rose illustrates that, although marriage of romanticism is hard to attain, Dickens highlights it better than marriage based on social station. Yet, Rose and Mrs. Maylie exemplify the fact that marriage of love produces many hardships and thus becomes very problematic.

3. CONCLUSION

Oliver Twist is an extreme criticism of Victorian society's treatment of the poor as well as social aspects of Victorian society. Dickens achieves his biting criticism of the early Victorian society in a documentary fashion. He takes the role upon himself to use his weapons in a struggle to raise awareness in readers in a great array of points that are sensitive to social issues. Through the novel the societal and historical perspective is the lesson that is possible to achieve. Dickens not only criticizes the Victorian idea that the poor and criminals already evil, but also protests against welfare policy in England of 1830s. Throughout the novel Dickens depicts that a bad environment is not the mere indicator of a bad character, which proves this idea with the use of various characters who commit noble acts whereas they are expects to be immersed in vices. Dickens portrays the cleavage between urban and rural, favoring the idea that the country has the potential to erase the vices of the city. As for the criminal system, Oliver is exploited within the blinded justice system in which Dickens exemplifies the paupers' identity loss. Another point of social criticism originates from Victorian attitude towards marriage based on economic and social interests, whereas, as a true romantic, Dickens values romantic marriages as well. As we have seen in the novel, Dickens has adopted the role of an educator of the readers who learn much in a wide array of social criticism of early Victorian England.

4. BIBLIOGRAPHY

BELCHER, Henry. 2009. 'The British Soldier in the pages of Dickens and Thackeray', *Royal United Service Institution. Journal*, 61:441, 183-191 (http://dx.doi.org/10.1080/03071841609419049 (30 May 2012)

CHITTICK, Kathryn. 1990. *Dickens and the 1830s*. Cambridge UP, Cambridge..

CRAIG, David, M. 1987. 'The Interplay of City and Self in *Oliver Twist, David Copperfield* and *Great Expectations'*, *Dickens Studies Annual*, 16, 17-38.

DICKENS, Charles. 1992 (1837). *Oliver Twist*. Wordsworth Classics, Hertfordshire.

GROSSMAN, Jonathan H. 1996. 'The Absent Jew in Dickens: Narrators in *Oliver Twist*, *Our Mutual Friend*,

and *A Christmas Carol'*, *Dickens Studies Annual*, 24, 37-57.
HANSEN, Andrew C. 2011. 'Rhetorical Indiscretions: Charles Dickens as abolitionist', *Western Journal of Communication*, 65:1, 26-44.
WELTMAN, Sharon Aronofaky. 2011. 'Can a Fellow Be a Villain All His Life? Oliver, Fagin, and Performing Jewishness', *Nineteenth Century Contexts: An Interdisciplinary Journal*, 33:4, 371-388.
WESTLAND, Ella. 1994. 'Dickens and Women'. *Dickens Quarterly,* 11:4, 187-96

EDUCATION: ADVANTAGE FOR ME AND FOR OTHER BENEFITS

Teodora Svetoslavova Koseva
University of National and World Economy, Sofia, Republic of Bulgaria
teosvetko@gmail.com

ОБРАЗОВАНИЕТО: ПРЕИМУЩЕСТВО ЗА МЕН И ПОЛЗА ЗА ДРУГИТЕ

Теодора Светославова Косева[251]
4-ти курс, специалност "Публична администрация"
Университет за национално и световно стопанство, София, Република България
teosvetko@gmail.com

Abstract: In this report I go through my personal motivation for choosing to enter higher education and to study and work in Bulgaria. Taking into account my personal evaluation and value system, I make a comparison between the ratings of a few Bulgarian universities, cost of living and student taxes for studying in these universities, as well as the opportunities for realization after graduation. I try to explain the great interest of students from newly joined EU countries to search for a job and realization abroad.

Key words: education, patriotism, intelligence,ambition, effort.

Резюме: В доклада разглеждам личната си мотивация защо избрах да следвам висше образование и защо избрах да уча и работя в България. На фона на личните ми оценки и ценностна ориентация, правя сравнения между оценките за няколко български университета, издръжката и студентските такси за обучение в тях, както и възможностите за реализация след завършването. Опитвам се да обясня силния интерес на студентите от много от новоприсъединилите се към ЕС страни към търсене на работа и реализация в чужбина.

Ключови думи: образование, родолюбие, интелект, стремеж, усилие.

Във времена в които ни е все по-трудно да оцеляваме, а пък за преследване на мечтите да не говорим,аз избрах да уча и работя в България. На фона на личните си оценки и ценностна ориентация, разглеждам възможностите, предоставени от българските университети, българския пазар на труда и възможностите за последващо развитие.

В текста ще проследя историите на няколко свои познати. Ще представя обобщена лична преценка за цялостната визия за българското образование и ще отговоря на наболелия въпрос: Как се оценяваме ние самите?Защоимаме желание за постигане на големите цели, а трудно правим първата крачка? След като се образоваме (на достатъчно високо ниво) – накъде? Най-лесно е навън (дали?).А защо не пробваме тук да реализираме мечтите си, да помогнем да достигнем другите, а защо не е и да ги надминем?

Сега страната ни губи ежедневно ценни, обучени хора. И повечето са ми връстници! При непрестанния поток на мои приятели заминаващи да учат в чужбина аз се питам: Защо!? Нима вярата, че те ще променят света не ги крепи? Или от рано са забравили мечтите си за идеалната България? А може би я виждат отвъд нашите граници, а дори и отвъд планини и океани? Защо ние останахме и продължихме да се борим за онези розови блянове от нашето детство? Или ние тук сме полудели глупци, които губят младините си за една „изгубена" България?

КАКВО Е ЗА МЕН ОБРАЗОВАНИЕТО?

[251] Теодора Светославова Косева е четвърти курс, „Публична администрация" в Университет за национално и световно стопанство, гр. София. Интересува се от история, литература, екология и пр. Участвала е с есе в конкурс на ИПА на тема „Моята визия за модернизирането на българската администрация" и очаква публикуването му. Смята, че доброто образование е резултат от добро количество интелект, голяма упоритост и добри преподаватели по пътя на живота.

Образованието е обучение, просвещаване, получаване на знания[ii]. Никъде не се споменава предаване на знания, а според мен това е основното. Мога да дам прост пример със средното образование. Ученици от среден курс (5-7 клас) биват обучавани по зададената система. Учебниците са непълни и засягат само общи проблеми, учителите не са заинтересовани да разясняват на обучаваните подробности от материала, защото губят време. Какво образование получават учениците? Непълно, несистемно, частично…. Ако тези деца не придобият навици и умения да четати да се самообразоватте дори и да останат в училище са извън обучението. Определено не искам да кажа, че всички учители във всички училища работят по така, но условията и материалната осигуреност са дестимулиращи за много от тях.

Интересен икономически феномен е т.н. векторна бедност – всяко следващо поколение е по-бедно от предходното[iii]. Аз бих добавила векторна необразованост. Повишаването на информационния обмен намалява устрема на индивидите да получават нови знания. Когато информацията им е достъпна тя не е толкова апетитна за търсене и получаване. Човешката цивилизация се е развила благодарение на инстинкта на човека да открива новото. Когато агнето е в кошарата, то изисква защита, не дирене. Когато новото му е поднесено на сребърен поднос в интернет, пресата,телевизията и т.н., човекът не го изследва, не изпитва удовлетворение от получаването му.

КАКВО Е ОБРАЗОВАНИЕТО В БЪЛГАРИЯ

Поколенията не оценяваме богатството, което ни е дадено чрез информационните източници. Подценяваме придобитото образование като база за професионална реализация, а гледаме към чужбина, където търсим каквато и да е работа, при каквито и да е условия, на всяка цена.

Прегледът на българското образование в ретроспекция е основание за национална гордост. Ако се върнем дванадесет века назад, през първата българска държава, до първата писменост на българите, създадена от Кирил и Методий, през Златния век на българската литература, първите жития – бития, преминем възрожденската литература и стигнем до литературата на нашето съвремие - ще видим,че нашето езиково наследство е преживяло множество перипетии.

Първият голям „камък на пътя“ е византийското влияние през 9-10-ти век. Смятам, че обогатяването на културата през този период е спомогнало разцвета през следващите векове. В противоречие с тезата, че всяко следващо поколение е по-ниско образовано, аз заявявам българинът е интелигентен и това му качество облагородява поколение след поколение, че чуждото влияние не би предизвикало него разпад на ценностите и идеите му.

Преди около 200 години народът, български, поради ред причини е забравил своя род и е подтиснал образованието на децата си. Тогава един монах на име Паисий пише малка книжка с огромна история. Той разказва на българина за неговите прадеди, за славната история на народа му и буйната кръв във вените му. Книжката отприщва прераждането на българското образование и стъпка по стъпка води до зараждането на Третата българска държава. Времето отново размива следите на неотдавнашния устрем за знания и бавно връща колелото в изходна позиция.

Наш е редът да продължим напред. От нас и само от нас зависи бъдещето ни интелектуално развитие. Подтисничеството на умствените способности, унищожава нацията. Зададох на свои познати въпроса: Какво правиш ти, за да повишиш своите знания и умения? Не се изненадах, че отговорите които получих бяха ориентирани навън – към изучаване на чужди езици, получаване на международно признати сертификати или придобиване на образователно-квалификационна степен в европейски университет. Отлични стремежи, но никой не посочи нещо насочено към неговата същност – знания по емоционална интелигентност, изучаване на историческата обстановка на направлението, което изучава или харесва, подобряване на езиковата му култура. Разочарована съм, че аз и съвременниците ми сме придобили култура на подчинение, спрели сме да се вслушваме в собствените си потребности, а следваме чуждите закони.

ЗАЩО ИЗБРАХ ДА УЧА В РОДИНАТА СИ?

Аз избрах да завърша бакалавърска степен в България, защото тук аз открих това което търсех. А именно високо качество на образование близо до семейството ми. Не мога да кажа, че университетът, в който уча (УНСС) е еталон за всички, но той напълно покриваше изискванията, които имах към висше учебно заведение, в което аз исках да продължа обучението си. Днес, аз смятам, че съм направила правилния избор и вероятно ще продължа магистратурата си в България и то в моя университет.

Степента бакалавър вече е твърде разпространена и твърде недостатъчна за успешна реализация в на младите хора. В България демографската криза от 90-те години на миналия век доведе до значително изравняване на кандидат-студентите и местата в университетите, което предизвика редици негативни

последици. От една страна, това снижи конкурентостта и съответно стимулите на младите хора; а от друга - „снижи летвата“, стандарта за качество на университетите. Така въпреки, че ежегодно отчитаме висок процент на завършилите висше образование, то и същевременно наблюдаваме инфлация на образование.Тя от една страна е свързана с оценката на обществото и съответно с възможностите за реализация, а от друга с промяната в ценностите на самите студенти – може да завършим и по-малко учение, защо да плащаме ние, а не държавата и т.н.

Студентите стачкуват, че са им високи семестриалните такси, а не оценяват, че имат шанса да учат висше образование за сума, по-малка от кола на старо, по-ниска от минималната заплата за страната и да получат диплома, приета в цял свят. Да, реализацията е много трудна. Голяма част от висшистите са безработни или работят по-ниско квалифицирана работа (изискваща средно или по-ниско образование), но все пак те са с най-малък относителен дял в структурата на безработните! Може да звучи наивно, но аз бих предложила просто решение – на всички завършили да се осигурява работа в учрежденията, като стажанти, секретари, помощници в администрацията на минимална работна заплата. Проблем е, че намирането на неплатен стаж на място желано от студента е голяма трудност. Питам се, как се очаква ние да станем добри професионалисти, ако не ни се позволява да се докоснем до същността на избраната професия. Ами ако призванието ни е да бъдем архитекти, учим за счетоводители, а работим като преводачи?

В същото време чуждестранни граждани идват да учат, не какво да е а медицина и инженерни науки у нас[iv]. Защо се получава този парадокс. Много просто стандартът ни на живот е твърде нисък, за да задоволява обществените потребности. По данни на НСИ, средната работна заплата за страната е 807,50лв[v]. Как се взима диплома?

А КОЛКО СТРУВА ДА СИ СТУДЕНТ В БЪЛГАРИЯ?

За мое лично щастие семестриалните такси в нашият университет остават непроменени, а материалната база непрекъснато се подновява[vi]. А какво се случва в другите университети у нас? Направих кратък анализ на средните разходи на българският студент[viiviiiixxxi]:

Таблица 1. Разходи на един студент за една учебна година в страната през 2013/2014 г. в лева

Такса	брой	цена мин.	цена макс.
Семестриална такса	2	150	1500
Общежитие	10	55	120
Квартира	10	120	200
Храна	30	5	15
Транспорт - обществен (на месец)	1	10	22
Транспорт - личен (на месец)	1	0	100
Учебници и др. книги (на година)	12	10	45
Учебни пособия	1	30	3000

Което прави средни годишни разходи за един студент от 1100 до 10 000лв. в зависимост от специалността и възможностите му. Следователно издръжката на един студент един месец е около 250-1000 лв. (без излишни харчове)

Таблица 2. Разходи на един студент за една учебна година по области (без сем. такси и учебни пособия).

Град	Издръжка	Сем. такси	Сума
София	400-700	200-1 000	**600-1 700**

Варна	550-650	150-1 500	**700- 2 150**
Бургас	250-350	300-400	**550- 750**
Пловдив	400-700	450-550	**950-1 250**
Велико Търново	350-850	450-550	**800-1 400**
Благоевград	400-600	150-350	**550- 950**
Свищов	400-600	150-250	**550- 850**

Можем да обобщим, че най-евтино на българският студент му излиза да учи в по-малък град, специалност държгана поръчка, която не изисква допълнителни консумативи (инструменти, уреди, помагала). Той трябва да живее на общежитие в близост до учебното заведение, да си готви сам или да се храни на стол, както и да си води много записки, за са спести от учебници. Мисля, че току-що описах истинският български студент.

А ако е достатъчно интелигентен и полага усилия в своето образование може да получи и стипендия. Държавните варират от 50 до 80 лв на месец, а Европейската стипендия е в размир на 120 лв в продължение на 5 месеца (един семестър)[xii]. Дали допълнителният доход е достатъчен, за да създаде определена финансова сигурност, това е само въпрос на късмет.

В следващите редове ще представя обобщени истории на мои колеги, преоценили във времето българското образование. Обединих ги условно в следните рубрики:

БЪДЕЩАТА КМЕТИЦА НА МАЛКО СЕЛО

Кремена[252]е моя колежка, която мечтае да бъде кмет на много малко селце, без възможности. Тя иска да го развива и в края на своя мандат нейното село да е пример за подражание. Тя има планове. Конкретни, написани стриктно и подредено графици, сметки и схеми.Започна от идеен проект по една от изучаваните дисциплини. За едно още неоткрито село. Знае какво иска и как да го постигне. Възхищавам ѝ се! Кремена мечтае за трудни задачи пред себе си, защото те ще я напрат по-добър професионалист. Иска препятствия, с които да се бори и мечти, които да преследва. Моята колежка твърдо защитава тезата, че нейната стойност зависи от труда и интелектуалните способности. Българският народ може да се пребори за по-добро отношение, ако пренебрегне собствените си импулси, а се обедини в полезност на съседа, квартала, града , областта, държавата си. Като жителка на града, тя няма нужда да плаща наем и таксите ѝ се виждат символични, спрямо образованието, което получава. Твърдо заявява, че в чужбина няма да отиде да учи и работи.

БЪЛГАРСКИЯТ ОКСФОРД

Огнян е завършил Стопанската академия в Свищов. Той нарича Свищов – Българският Оксфорд. През учебно време градът е основно на студентите. Семестриалните такси са ниски, общежитията и квартирите също. Заведенията и магазините поддържат достъпни цени, а за транспорт пари не се харчат, тъй като всичко е на близо и удобно разположено. Образованието, което предоставя университетът е на много добро ниво, улеснен е достъпът до информация не само чрез интерне, но и черз богата научна библиотека.студентите имат възможност да придобият знанията и уменията, които са им нужни. Днес Оги се реализира в София. Работи по специалността, работата му е сигурна, но се развива много бавно. Веднъж на мое питане къде е по-добре в София или в Свищов, получих интересен отговор. Моят приятел каза, че образованието което е получил там му е дало много, но не толкова, колкото би получил в по-голям университет. А и реализацията там би била само като преподавател. Оги е човек си иновативно, новаторско мислене, обича промените, непрекъснато подобрява знанията и уменията си. Той много по-добре би се развивал в един самостоятелен бизнес, но казва: И за това ще дойде време, сега нека натрупам стаж.

ЕДИН ОТ ШЕСТ

Моя приятелка бе приета в Софийския университет, специалност „Китаистика“. За тази екзотична специалност тя се пребори със няколко стотин кандидат- студентки за едно от шестте места за момичета. Това беше голяма победа за нея. Опитвайки се да резолирам ще кажа, че тя е щастлива с избраното. Изключително ѝ е трудно. Няма идея как ще се реализира, но за сега мисли в краткосрочен план. Чувства се удовлетворена и е амбицирана в избора си.

АМЕРИКАНСКА МЕЧТА ПО НЕВОЛЯ

Илиян преди дни подаде молба за зелена карта. Цяла календарна година търси работа в България. Опита в родния си град, опита в по-големите градове, опита и в столицата. И не намери. Той завърши с грамота за отличие преди същата тази година, а сега ще я вземе отвъд океана. Дано му е от полза?!

[252] Имената са променени

Жалко е, че лесно и бързо се зарязва всичко постигнато с много усилия и труд и се губи надежда за оцеляване там, където са били успехите ти.

МАЛКАТА ТЕХНИЧАРКА

Моя близка приятелка учи в технически университет. Не тя го избра, а той нея – просто там я приеха. Албена учи икономическа специалност в университет на технологиите и това много ѝ харесва. Вече прави планове за последяващото си кариерно развитие. Сега учи за да е компетентна после. Иска да създаде семейството и бизнес тук. Звучи съвсем реално и просто, но дали е изпълнимо.

КОГАТО ЕНТУСИАЗМЪТ Е ДОСТАТЪЧЕН

Георги работи и учи усилено, мечтае за развитие в България. И го постига. Миналата година започна стаж в голяма частна организация. Тази година вече е младши специалист. С темпото, което следваможе да стане мениджър до 10 години. Професионалното му развитие върви отлично и въпреки това той продължава да учи и да се усъвършенства. Обича работата си и това което изучава. Според него образованието в България е толкова лесно достъпно, че трябва да се уравновеси с по-трудно намиране на работа.

МОМИЧЕ В МЪЖКА ПРОФЕСИЯ

Златица е момиче с мъжка професия. Тя скоро ще стане инженер-пожарникар. Трудно и е, не крие, но и е интересно. Това ѝ беше детска мечта. Красиво е, когато мечтите се случват. Тя е от хората, които се възхищават на далечните страни, харесват ѝ, но само да отиде на почивка. Казва, че на мисли за работа в чужбина и добавя:„Аз ще спасявам хората от пожарите в домовете им и ще разпалвам пламъка на мечтите им!”

РОДОЛЮБЕЦЪТ В ЧУЖБИНА

Валери беше студент в български университет, но благодарение на усиления си труд и природен талант, получи шанс да учи в един от най-добритесветовни университети в сферата, в която той желае да се развива. Сърцето му е българско, уважава и се възхищава на страната, която обитава, но иска да подобри родината си. Зададох му въпрос, чиито отговор ме изненада и едновременно с това имаше простичка логика: „Имаш право на избор: Да останеш в чужбина, да печелиш много, но да си далеч от семейството и приятелите си и цял живот да си подчинен на месните. Или да се върнеш, бавно да се издигаш в йерархията, да си с любимите си хора, но да получаваш малко пари?” Той ми отговори кратко: „Ако се върна, как ще изхранвам децата си?”. И е прав. Там е трудно, но тук е още по-трудно!А всъщност, дали е прав?

А АЗ НАКЪДЕ?

Уча специалност, която е неикономическа в икономически университет. Социалната насоченост на дисциплините е в унисон със собствените ми разбирания за бъдещето ми развитие. Понякога на лекция се отнасям и започвам да мечтая аз какво бих направила в тази или онази ситуация. Годините минаха, а аз дори не се осмелявам да споделя идеите си с преподавателите! Знам, че аз ще остана и ще се опитам да успея тук и да бъда полезна. Може би затова трябва по малко от оптимизма и даже от песимизма (той е урок) на другите.

Поставих доста въпроси и то доста емоционално. На много от тях не знам отговора, но знам, че вълнуват повечето мои връстници. Нека се замислим и се опитаме заедно да отговорим. Ако всеки търси решение сам за себе си – нещата няма да се променят.

Имаме добра база – добро образование като изградена система, осигурен достъп до него, добро равнище на преподаване и качество. По основни образователни индикатори се нареждаме близо до водещите страни в Европа. Защо тогава този капитал, с който разполагаме и е създаден с нашите усилия, с тези на родителите ни и на цялата нация да се разпилява навън и от него да се ползват страни, които не са допринесли нищо за неговото създаване. Отговорът на този въпрос се чака от нас.

ЛИТЕРАТУРА

Съвременентълковенречникнабългарскияезик, GABEROFF, ВеликоТърново, стр. 541, 2000

Докова, С., Петров, К., Геодемография, УИСтопанство, 2014

ЕкипнавестникПреса, Бумначуждестраннистудентимедициунас, 2014, http://pressadaily.bg(датанадостъп: 6.11.2014г.)

НСИ, 2014, http://www.nsi.bg (6.11.2014г.)

Петкова, А., Единикономистстува 693 лева, 2012, http://www.trud.bg/ (5.11.2014г.)

Николов, Н., За държавна поръчка не може да се говори, казаха на среща ректорите на БСК, 2011, http://akademika.bg/ (6.11.2014г.)

Свищовскиуниверситет „“Д.А.Ценов“,http://www.uni-svishtov.bg/ (6.11.2014г.)

Икономически университет – Варна, http://www.ue-varna.bg/ (6.11.2014г.)
Пловдивски университет „Паисий Хиляндарски“, https://uni-plovdiv.bg/(6.11.2014г.)
Медицински университет, гр. Пловдив, http://meduniversity-plovdiv.bg/ (6.11.2014г.)
Проект Студентски стипендии на МОН https://eurostipendii.mon.bg/ (6.11.2014г.)